

are not the original ones, as he says—"It is possible, however, that there may have been an earlier class of Purāṇas of which those now we have are the partial and adulterated representatives. The identity of the legends in many of them and still more the identity of the words—for in several of them long passages are literally the same—is a sufficient proof that in all such cases they must be copied either from some other similar works or from a common and prior original."

We find in Sanskrit works of earlier dates that the characteristic portions of a Purāṇa are five—सर्गश्च, प्रतिसर्गश्च, वंशी, सत्त्वराशि च, वंशानुवर्तिचेति,—first, the primary creation or cosmogony, second, secondary creation or the destruction and renovation of worlds including chronology, third, genealogy of gods and patriarchs, fourth, reigns of the Manus, fifth, the history of the Princes of the solar and lunar races and their descendants to modern times. The characteristic topics of a Purāṇa were so regarded even in the days of Amara Sinha, fifty six years before the Christian era, for he gives in his lexicon Pañchalakṣaṇa as a synonym of a Purāṇa, or one having five characteristic topics. But in the Purāṇas which have come down to our hands we find the characteristic topics to be ten in number instead of five. These are सर्गोद्दिष्टाश्च विसर्गश्च वंशी रत्नराशि च, वंशी वंशानुवर्ति सत्त्वहेतुराशय, दशभिर्लक्ष्येद्युक्तं पुराणम्. First, primary creation, second, secondary creation, third, description and classification of things both movable and immovable, fourth, the rescue of men as well as of the world in every age by God in an incarnation assumed according to his own will or by the prayers of the afflicted from the hands of some famous giants or antagonists of the Vedas. The fifth includes the reigns of the Manus, and their sons with descriptions of corresponding Indras, Rishis and incarnations of the God Vishnu. Sixth, genealogy of the past, present and

future kings descended of the God Brahma, seventh, histories of the kings and their descendants, eighth, the destruction of the world either casual, natural, temporary or permanent, ninth, the influence of Avidyá or ignorance in creation, tenth, reduction of Brahma or the universal spirit to a personal spirit, Jíva, under the influence of Máyá

Now if the Puránas had undergone no change since Amara Sinha's time, we should have found in some of them at least only the five characteristic topics mentioned above. Moreover many of the Puránas now in our possession neither fully answer to the former description nor to the latter. On the other hand they assign paramount importance to individual divinities, such as Śiva, Vishnu &c., and chiefly treat of rites and observances connected with their worship

Hence it might be inferred that, a great part of the present Puránas and Upapuránas had, most probably, been compiled after the present popular forms of the Hindu religion assumed their sectarian character, and none of them did so earlier than the time of Śankarāchārya, the great Śaiva reformer, who flourished, in all likelihood, in the eighth or ninth century, and of the Vaishnava teachers Ramanuja Madhvāchārya and Vallabhāchārya, who flourished in the twelfth, thirteenth, and sixteenth centuries respectively. The Puránas generally advocate the doctrines taught by them. In fact the Puránas and Upapuránas are works of evidently different ages, and have been compiled under different circumstances, though the dates cannot be exactly ascertained *

* In support of my position reference may be made to the following passages of this Purána

पूजयन् हरं विश्वमेकबुद्धा महीपते ।

भेदज्ञानद्वयानामयुतायुतदुष्टवम् ॥

The Vṛhannārādīya is an Upapurāṇa chiefly advocating the Vaisṇava faith. Though no date is attached to it, yet from its

शिव एव हरि साचाहरिरेव शिव श्रुत ।

तयोरन्तरक्याति भरकान् कीटिकीटिश ॥

Chap XIV, Slokas 213—214.

मगोरथ महाभाग तवाभीष्ट भविष्यति ।

आगमिष्यन्ति मङ्गलक तव पूर्वपितामहा ॥

मम मूर्खन्तर शशु यज्ञ स्त्रीषु स्वशक्तित ।

स ते समस्तश्रेयासि विधास्यति न समथ ॥

अहमद्रिमुतानाथ यजामि प्रत्यह नृप ।

तच्चादाराचयेमान स्त्रीषु श्रुत्य सुखप्रदम् ॥

अनादिनिधनी देव सर्वकामफलप्रद ।

तया संपूजितो राजेश्वर श्रेयो विधास्यति ॥

Chap XV, Slokas 73—76

यस्तु सन्तमग्नादिलिङ्गचिह्नतनुर्नर ।

स सच्चयातनाभीगी चाष्टाली जन्दकीटितु ॥

त दिङ्ग तन्मग्नादिलिङ्गादिततनुद्वर ।

सम्भाष्य रीरव याति यावदिन्द्राचतुर्दश ॥

चक्रादिततनुर्वच तव कीडपि न सवसेत् ।

यदि निष्ठेच्छापपी सङ्घघ्नघ्नघ्ना भवेत् ॥

गङ्गाध्वानरतो वाऽपि अग्निधरतोऽपि वा ।

चक्रादिततनु दृष्टा पश्येत्कुर्ये जपेन्नर ॥

Chap XIV, Slokas 135—138

We know from the Sankaravijaya, a book on Sankara's victory over his antagonists by his famous follower Anandagiri that before the time of Sankarācāryya the custom of marking body with inflamed shell &c was prevailing in all over India especially in its southern parts. It was

contents we have sufficient reason to think that, it must have been compiled in comparatively recent times when Buddhism was rooted out and was universally despised † and when the creeds of the different sects were not only well established but were tending towards a reconciliation probably after long centuries of discontent. It is in the form of a dialogue between Nārada and Sanatkumāra, and contains prayers addressed to Vishnu and injunctions to observe various rites and keep holy certain seasons in honour of the deity. The legends occasionally introduced in it are very few, of which the birth of Mārkaṇḍeya, the destruction of Sāgara's sons, and the story of the Dwarf Avatāra are very interesting. It is complete in thirty-eight chapters, and has nearly 3500 ślokas.

In order to render this edition a most useful and correct one, I have consulted five MSS which I shall designate as (अ), (ब), (ग), (घ) and (ङ). MSS (ब) and (ङ) were borrowed from the Calcutta Sanskrit College Library, and (ग) from a Pandit of Bhātpāra. I received (घ) from the library of the Asiatic

Saṅkarācāryya only who not only first condemned this custom but tried also his best to root out it from the country. Hence we may easily infer that, the compilation of Vrihaṇśradiya Purāna must have been after the time of Saṅkarācāryya. Dr. Wilson infers that, it might have been compiled between the fourteenth and fifteenth centuries.

† बौद्धाचार्य विशिष्येण महापदस्यै वै द्विजः ।

तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति प्रायश्चित्तमतेरपि ॥

बौद्धाः पापश्चिन्. प्रोक्ता यतो वै वेदनिन्दकाः ।

तस्माद्विजसाधेयेत यदि वेदेषु भक्तिमान् ।

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि द्विजी बौद्धाचार्यं विशेत् ।

भाला वै निष्कृतिर्नास्ति शास्त्राणामपि निन्दयः ॥

Society of Bengal, and Paudit Madhusúdana Smrítiratna of the Calcutta Sanskrit College favoured me with MS (क). (क) is in Bengali character, complete, does not appear to be very old, but is incorrect, (ख) is in Devanágari character, very old, worn out, worm eaten, wanting some pages here and there, and incorrect. (ग) is in Bengali character, very old, writing effaced, especially in the last two or three pages which are illegible, but correct. (घ) is in Bengali character, bound in book form, new, and complete, but not very correct. (ङ) is in Bengali character, very old, complete, and correct. I have not given preference to any one of them in particular. I have tried to pick up correct passages from every one, and the rejected ones have been given as different readings in the foot notes, where I have given also the modern forms of nearly all the *Ārsha* words. In fact, I have spared no pains to make the edition thoroughly correct as well as useful to the reader, but I do not know how far I have been successful.

I take this opportunity to acknowledge my obligations to my learned friend Paudit Harschandra Kavirata, Assistant Professor of Sanskrit in the Presidency College, who kindly looked over the proofs as they passed through in press, and afforded me material help by his valuable suggestions.

HRISHÍKEŚA ŚĀSTRÍ.

संशोधनी ।

युस्तकमेतत् सम्यक् परिशुद्धतया मुद्रयितु-माहितेष्वपि
समुचितेषु यत्नेषु मनुष्य-निसर्ग-सुलभ-सुललनवशादस्माभिरनवे-
क्षिताः कवित्परिलक्ष्यन्ते वर्णाश्रय-स्तासु हि सङ्घट्टयपाठकैः
स्वयमुद्भाव्यमानास्तपि तत्र काचिद्दिग्दर्शनार्थमुदाह्रियन्ते ।
यथा—

चपुटं	ग्रं	पृष्ठे	पङ्क्त्याम्
त्वन्मुखनिःसृतं	तन्मुखनिःसृतं	५	७
महत्क्षेप	महाक्षेप	६२	५
कथं भूयो	तथा भूयो	१०२	४

१०४ पृष्ठे ६—८ पङ्क्तिषु सर्वादर्गयुस्तकानुसारतो हि—

पातयामास तत्रैकं शरेण शरमन्त्रवित् ॥ १२ ।

पतमानोऽभवद्वाघो योजनत्रिंशदायतः ।

युगान्तमेघनिर्घोषो राक्षसी घोरविग्रहः ॥ १३ ।

पतितं राक्षसं वीक्ष्य व्याघ्रोऽन्यो वेगसंयुतः ।

इत्येवं पाठोऽस्माभीरचितः । परं तस्मिन् पाठे—

पातयामास तत्रैकां शरेण शरमन्त्रवित् ॥ १२ ।

पतमानाऽभवद्वाघ्री योजनत्रिंशदायता ।

युगान्तमेघनिर्घोषा राक्षसी घोरविग्रहा ॥ १३ ।

पतितां राक्षसीं वीक्ष्य व्याघ्रोऽन्यः क्रोधसंयुतः ।

इत्येवं सति सुसङ्गतिर्भवति ।

पद्यद्व	द्व	पृष्ठ	पङ्क्त्याम्
दयमाता सा	देवमाता सा	१२४	१२
ते नाथ	तं नाथं	१२४	१०
ततो दिति	ततोऽदिति	११८	८
नृण्य	नृण्य	३८०	४

—

अध्यायानां विवरणम् ।

बृहन्नारदीयपुराणेऽस्मिन्नष्टात्रिंशदध्यायाः सन्ति, श्लोकाश्च
चतुःशताष्टसप्तत्यधिकानि त्रीणि सहस्राणि । तत्राहि,
प्रथमाध्याये—८४, द्वितीयाध्याये—५६, तृतीयाध्याये—८६,
चतुर्थाध्याये—१०८, पञ्चमाध्याये—६८, षष्ठाध्याये—७०,
सप्तमाध्याये—८०, अष्टमाध्याये—१२८, नवमाध्याये—१५५,
दशमाध्याये—५४, एकादशाध्याये—१८६, द्वादशाध्याये—१२,
त्रयोदशाध्याये—२०६, चतुर्दशाध्याये—२२२, पञ्चदशाध्याये—
११८, षोडशाध्याये—१०५, सप्तदशाध्याये—३४, अष्टादशा-
ध्याये—१३१, जनविंशाध्याये—३०, विंशाध्याये—३३, एक-
विंशाध्याये—८७, द्वाविंशाध्याये—३५, त्रयोविंशाध्याये—६८,
चतुर्विंशाध्याये—३७, पञ्चविंशाध्याये—६७, षड्विंशाध्याये—
८४, सप्तविंशाध्याये—६५, अष्टाविंशाध्याये—११८, जन-
विंशाध्याये—७१ । त्रिंशाध्याये—द्वावंगौ स्तः, कथिद्वयमयः,
अपरश्च पद्यमयः । तत्र गद्यमयांगस्य श्लोकेषु परिणमन्ते प्राय-
स्त्रिंशच्छ्लोका भवन्ति, पद्यमयसु २४श्लोकात्मकः, ततश्च द्वौ
मिलित्वा प्रायः ५४ श्लोका भवन्ति । एकत्रिंशाध्याये—१६४,
द्वात्रिंशाध्याये—७६, त्रयस्त्रिंशाध्याये—७१, चतुस्त्रिंशाध्याये—
६३, पञ्चत्रिंशाध्याये—६८, षट्त्रिंशाध्याये—५८, सप्तत्रिंशा-
ध्याये—१२८, अष्टात्रिंशाध्याये—१४४ श्लोकाः सन्ति ततश्च

मिलित्वा चतुःशताष्टसप्तत्यधिकानि त्रीणि सहस्राणि १४०८
श्लोका भवन्ति ।

अथेदानीं प्रत्यध्यायालोचितविषयान् सद्दिप्य निगम्यते ।
तत्र प्रथमाध्याये—प्रथमं मङ्गलाचरणं, ततो नैमिषारण्यवासि-
भिर्वृद्धवादिभिर्मुमुक्षुभिर्हृदरेतोभिर्निरहद्वारैर्य्यासगिर्यैः षड्विं-
शतिसहस्रैर्भावितात्मभिः सगिर्यैर्मुनिभिर्भूतने कानि चेवाणि
पुण्यानि, कानि च तीर्थानि, कथं तापार्तचेतसां मानुषाणां
मुक्तिरव्यभिचारिणी हरिभक्तिय भवतीति पृष्टः सुधीः गौनकी
विनयावनतः प्राञ्जलिरिदं प्राह—अस्ति खलु सिद्ध्यमे पौरा-
णिकोत्तमः सर्वतत्त्वार्थकोविदो ज्ञानार्णवो नारायणपरायणो
व्यासगिर्यो लौमहर्षणिः सूतो नाम तमेवैतान् पृच्छन् प्रश्ना-
निति । ततस्ते ऋषयो मनोज्ञभूतद्वलताफलपुष्पविभूषितं
मुनिभिः परिगोभितं पुष्पं सिद्ध्यमं प्राप्य सूतेन यथार्हमर्चिताः
सुखासीनं तं पौराणिकोत्तमं पप्रच्छुः—भोः सुव्रत सूत त्वमा-
तिथियोऽसि वयञ्चातिथयः प्राप्तास्तदस्मान् ज्ञानतत्त्वोपचारेण
यथाविधि पूजय । इदमखिलं ब्रह्माण्डं केन सृष्टं, किमा-
धारं, किमात्मकं, कस्मिन् प्रतिष्ठितं, कस्मिन् वा लयमेप्यति,
कथं विष्णुः प्रसन्नः स्यात्, कथं स नरैः पूज्यते, वर्णाश्रमाचारः
कीदृक्, कीदृक् च अतिथिपूजनं, केनोपायेन कर्म सफलं
भवति, मोक्षश्च क उपायः, पुंभिर्भक्त्या किम्प्राप्यते, भक्तिय
कीदृशी, सर्वमेतदसंशयं वद । इत्येवं प्रस्तावनाया अनन्तरं
सूतेनोत्तरच्छलेन अन्यसारम्भः कृतः । यथा मथेदानीं पुरा

नारदेन सनत्कुमाराय गीतं बृहन्नारदाख्यं पुराणं कथ्यते इत्युप-
क्रम्य तेन पुराणसामान्यस्य भूयसी प्रशंसा कृता, तदध्ययन-
फलानि च कथितानि । अन्ततो हरिमक्तिमुल्लिख्य प्रथमा-
ध्यायस्यान्तः कृतः ।

ततः सनत्कुमाराय देवर्षिणा नारदेन कथं सकला धर्मा
वक्ताः, तौ च कश्चिन् चेत्वे स्त्रितौ, कथं वा मिलिताविति
ऋषीणां प्रश्नेर्द्वितीयाध्यायस्य आरम्भः कृतः । ततः सूतेन
प्रत्युक्तं यथा—सन्ति खलु सनकः, सनन्दनः, सनत्कुमारः,
सनातनश्चेति चत्वारो ब्रह्मध्यानपरायणा ब्रह्मतनयाः सत्यसन्धा
महात्मानो महर्षयः । ते खल्वेकदा ब्रह्मणः सभामीचितुं
मेतच्छृङ्गं समाजग्मुः । तत्र विष्णुपादोद्भवां गङ्गां निरीक्ष्य
स्नातुमुद्युक्तास्ते तत्रायान्तं महर्षिं नारदं ददर्श । ततः पर-
स्परमभिवाद्य कृतकृत्वेषु मुनिषु मनोरमे गङ्गातीरे समासीनेषु,
तत्र सभामध्ये सनत्कुमारो मुनिषुद्भवं नारदं प्रोवाच—भोः
महाप्राज्ञ नारद त्वं सर्व्वज्ञोऽसि, त्वत्तोऽपरोऽधिको हरिमक्ति-
परो नास्ति । तत्तद्वयं कथं स भगवानेतत्स्थावरजङ्गमात्मका-
स्त्रिनजगत्कारणं गङ्गाप्रभवय विष्णुर्विज्ञातो भवति ? त्रिवि-
धानां कर्मणां कथं साफल्यं ? नृणां तपोलक्षणं ज्ञानं कथ-
मुद्वेदिति । अथ सनत्कुमारवचसोऽवसाने नारदो नारायणं
नमस्कृत्य तुष्टाव । तेन नारायणस्तवेनैव द्वितीयाध्यायः सम्पू-
र्णतां नीतः ।

तृतीयाध्याये—नारदेन प्रथमं नारायणमहिमानमुल्लिख्य

तस्य शक्तिः तस्या भेदाय कथिता , परमेश्वरस्य स्वरूपमुपाधि-
 भेदाद्भेदाय निरूपिताः । ततः प्रकृतिपुरुषसम्पर्कान्महदादि-
 क्रमेण सृष्टिर्यर्णिता, यथा प्रकृतितो महान्, महतो बुद्धिर्युदे-
 रहङ्कारः, अहङ्कारात्तन्मात्राणि, तन्मात्रेभ्यो भूतानि जातानि,
 तानि च आकाशवायुग्निजलभूमयः । ततो जगद्वाता ब्रह्मा
 पादपादिकान् सृष्टवान्, स हि सर्गस्वामीमयोऽबुद्धिपूर्वक्य
 विज्ञेयः । तं सर्गं स्रक्तीयप्रयोजनासाधकं ज्ञात्वा स विभु-
 स्त्रिर्यस्योनिगतान् पशुपक्षिसृगादिकान् जन्तून् सृष्टवान्,
 तमपि सर्गमसाधकं मत्वा देवसर्गं समातनोत् । ततश्च मानुषं
 सर्गं कल्पयामास । स प्रथमं दक्षादिकान् सृष्टिसाधकान्
 कतिचिन्मानसान् पुत्रान् ससर्ज । तैषेद स देवासुरमानुष
 जगद्व्याप्तम् । एतस्य जगन्मण्डलस्योपरि यथाक्रमं भूर्भुव-
 स्वर्गमहर्जनतपस्सत्याख्याः सप्त लोका अवस्थिता, अधश्च
 यथाक्रममतल वितल सुतल तलातल महातल रसातल पाता-
 लाख्याश्च सप्त लोका स्थिता । तेषु सर्वेषु लोकेषु लोक-
 पालान् कुलाचलान्, नदीश्च सृष्टवान्, तत्तल्लोकनिवासिनां
 योग्यानि वर्तनादीनि च कल्पयामास ।

भूतलस्य मध्ये सर्वदेवसमाग्र्यं भुमेरुर्नाम पर्वतो भूम्यन्ती
 लोकालोकश्च सृष्टः । तयोर्मध्ये सप्त सागरा द्वीपाश्च, प्रति-
 द्वीपमष्टौ कुलाचला बह्वो नद्यश्च विस्तृताः । जम्बुद्वीप-
 गाल्मल कुश क्रौञ्च याक पुष्कराः सप्त द्वीपाः । ते च सर्वे
 प्रत्येकं सप्तभिः समुद्रैरावृताः । एते द्वीपाः समुद्राद्योत्तरोत्तर

द्विगुणविस्तारा त्रैयाः । एषु चारोदधेरुत्तरं हिमाद्रेर्दक्षिणञ्च सर्वकर्मफलप्रदं भारतं नाम वर्षं विद्यते । इयं कर्मभूमिरन्याथ भोगभूमयः । एवं सृष्टिमुत्तिस्य सच्चरितस्य प्रशंसा सत्कर्मपराद्मुखस्य निन्दा च कृता । ततश्चैतस्य स्थावर-जङ्गमरूपस्य जगतो वासुदेवात्मकत्वं निरूप्याध्यायशेषः कृतः ।

चतुर्थाध्यायप्रारम्भे—भक्तिः प्रशंसिता, भक्तिहीनानि कर्माणि यथाविधि विहितान्यपि भञ्जनि इतद्व्यवत् निष्फलान्येवेति च कथितम् । ततः सनत्कुमारेण नारदं प्रति भगवद्भक्तिपरायणानां लक्षणं, कर्म, गतिश्चोद्दिश्य प्रश्नः कृतः । नारदेन च मार्कण्डेयस्य कथा समुदाहृता । तदाकर्ण्य नैमिषारण्यवासिनः ऋषयश्च मार्कण्डेयास्थानकवनाय सूतं नोदयामासुः । सूतोऽपि तत्सविस्तरमवदत् । यथा—

ऋकण्डुर्नाम कथिन्नह्माभागी मुनिरासीत् । स च महा-तीर्थं गालग्रामे सुमहतपोऽतप्यत । तत्तपःश्रद्धिता इन्द्रादयः सर्वे देवाः क्षीराब्धेरुत्तरं तीर्थं प्राप्य परमेशं नारायणं शरण-ङ्गतास्तं बहुभिः स्तवैस्तुष्टुभिः । ततः सर्वदेवेशो नारायणस्तेभ्यः प्रणतेभ्यो देवेभ्योऽभयं दत्त्वा ऋकण्डोरपि प्रत्यक्षतामगात् । ऋकण्डुय पूर्व्वं परमेश समाधिना यद्रूपमन्तर्दृष्टवान्, नयने चोन्मील्य तदेव साक्षाद्दृष्ट्वा रोमाञ्चितकलेवरोऽस्य पुरतो भूमौ दण्डवत्प्रणमाम् । ततश्चोत्थाय गिरस्थञ्चलिमाधाय तं देवदेवं तुष्टाव । तेन स्तवेन प्रीतो भगवान् तं वरं वरयेत्यनु-प्रातवान् । ततो ऋकण्डुना त्वमेव मे पुत्रत्वं गच्छेति वरे

मार्घिते तथाऽस्त्वित्यभिधाय देवोऽन्तर्दधे । चतुर्थाध्यायस्य
चान्तोऽभूत् ।

पञ्चमाध्यायारम्भे—सूतेन मार्कण्डेयचरितमाख्यातम् ।
मार्कण्डेयः शान्तो दान्तः सर्वतत्त्वार्थकोविदो महाश्रानी
मार्त्तण्डसद्व्यग्रभयाऽभवत् । स ह्यद्युतप्रीतिकारणं परतप-
स्तेषु । तत्तपसा प्रीतो जगन्नाथस्तस्मै पुराणसंहितां कर्तुं
शक्तिं ददौ । स च चिरजीवी भगवन्नारायणस्य महाभक्तो
बभूव । अथ जगत्प्रकार्णवीभूते भगवन्नारायणस्तु स्वप्रभाव-
दर्शयितुं न सहितवान् । अथाऽवसरे कालविभागश्च वर्णितः ।
तेन च मार्कण्डेयस्य तादृशाऽवस्थायामवस्थितिकालपरिमाणञ्च
निरूपितं, तथाहि—भनुष्याणां चतुर्युगसहस्रेण ब्रह्मणो दिवसं
तदनुसारतो मासो वत्सरश्च भवति, तन्मतेन परार्द्धद्वयकालस्तु
विष्णोर्दिवानाञ्च रात्रियं तावत्येव, हरिभक्त्युपवृद्धितेन सृकण्डु-
तनयेन तु तद्वाच्यवसानं यावत् जीर्णपर्णवत् तस्मिन् घोर-
जलमये हरिसन्निधौ समवस्थितम् । अथ काले समायाते
योगनिद्राविमोचितो विष्णुर्मूर्च्छरूपेण चराचरं जगदेतत्सृष्ट-
वान् । ततो जलं सद्गतं विष्वक् सृष्टञ्चावलोक्य मार्कण्डेयः
परमप्रीतो विभ्रितश्च हरिचरणौ ववन्दे, शिरस्यस्त्रनिमाधाय त-
त्तटाप च । ततः सुषन्तं तं विप्रेन्द्रं मार्कण्डेयं विष्णुः परया-
प्रीत्या उवाच, पश्य सर्व्वदां लोके भागवतावचामि, भगवद्भक्त-
दधिन् लोकाश्च रक्षामि । अनन्तरं मार्कण्डेयेन भगवन्तं प्रति
भागवतानां सत्तयं तेषामुत्पत्तिकारणीभूतं कर्म च पृष्टम् । भग-

वता च भागवतानां सर्व्वभूतहितकारित्वाऽनसूयत्वांमक्षरत्वा-
दीन वङ्गन् गुणान् समुल्लिख्योक्तं मयापि नादकोटिगतैरपि
भागवतानां लक्षणान्यगेषतो गदितुं शक्यानि । तस्माद्दो
विप्रेन्द्र, त्वमपि सुशीलः सर्व्वभूताश्रयो दान्तो मैत्रो धर्मपरा-
यणो भव, पुनर्युगान्तपर्य्यन्तं मन्मूर्त्तिध्याननिरतः परं निर्वाण-
माप्नुहीति च । मार्कण्डेयश्च शालग्रामे महादेवे परन्तपस्तथा
हरिध्यानक्षयितायुस्तु परं निर्वाणमाप्तवान् । अथाध्यायान्ते
नारदेन सनत्कुमार उक्तः, त्वया यत्पृष्टं तत्सर्व्वं मया निगदित-
मिदानीं किमन्यद्गवद्गतिमाहात्म्यं श्रोतुमिच्छसीति ।

पठाध्यायारम्भे—सनत्कुमारेण तीर्थानां मध्ये किमुत्तमं
तीर्थमस्तीति नारदः पृष्टः । ततो नारदेन गङ्गायामुनयोर्योगः
त्रैलोक्यामुत्तमं त्रैलोक्यं तीर्थानाञ्चोत्तमीत्तमं तीर्थमिति कथयित्वा
प्रयागमाहात्म्यं गङ्गामाहात्म्यञ्च कथितम् । अन्ते गङ्गाजल-
सेकेन सगरान्वयानां पापमोचनानन्तरं परमपदप्राप्तिरभि-
हिता ।

अथ सप्तमाध्यायप्रारम्भे—सूत ऋषिभिः पृष्टः, कोऽसौ
राजा सगरान्वये राजसभायेन मोक्षितः, सगरः कतमो राजा
कुत्र जातय, तत्कुलजेन भगीरथेन कथं गङ्गा महीतलमानी-
तेति ।

ततः सूतेनोक्तं, भो महर्षयः, पुरा नारदेन सनत्कुमाराय
यद्गङ्गामाहात्म्यं प्रभाषितं तच्छृणुत । सूर्य्यवंशे वाहुनाम
कथिद्राजा वसूव । स च सर्व्वयास्त्रार्थतत्त्वज्ञः कृतज्ञः उभ-

लक्षण आसीत्, पृथिवीञ्च यथान्यायं परिपालयामास । अथै-
कदा तस्य राज्ञः सर्व्वसम्पदिनाशकमहानहङ्कारो जज्ञे । स
चाहङ्कारस्तस्य समस्तानां सम्पदां विनाशहेतुरभवत् । यत-
स्तस्मादेवाऽहङ्कारादस्य हैहयस्तालजङ्घाय बलिनीऽरातयः सम-
भवन् । अथ स रिपुभिः पराजितः सहसा भट्टराज्यः
सदारो विपिनं भेजे । तै रिपुभिश्चास्य भार्यायां गर्भस्तन्माय
महाघोरो गरो दत्तः । अथान्तर्ध्वत्त्या भार्य्याया सहितो राजा
दुःखी वनावनान्तरं परिभ्रमन्नीर्वाणमपदं प्रपेदे । एकदा
निदाघतापितस्तृपितः क्षुत्क्षामस्य नृपतिस्तथाविधया गर्भिण्या
भार्य्याया सहितः स्वकर्म्म विस्तपन् किमपि महत्तरो ददर्श,
तदवलोक्य च परां प्रीतिमवाप । तं दृष्ट्वा सरीगता विहङ्गा-
गर्हयामासुः । राजा सरीऽवगात्वा स्नात्वा बहुजलं पीत्वा
सभार्य्यीं वृक्षमूलं समाश्रित्य श्रमं विजहौ । अथ बहुतिथे
काले गते स बाहुरौर्वाणमसमीप एव प्राणानत्याचीत् । तस्य
गर्भिणी भार्या च बहु विलप्य सह गन्तुं मनो दधे । एत-
स्मिन्नन्तरे तपस्तेजोनिधिर्मुनिरीर्ध्वः परमेण समाधिना तत्सर्व्वं
विज्ञाय तस्याः समीपमाजगाम । ताञ्च चितामारोदुमुद्युक्तां
दृष्ट्वा परिसन्त्वयामास । तेन सान्त्विता सा तस्माद्वय-
सायाविहता प्राणावरच ।

षष्ठमाध्याये—अथ सा मुनियधनादात्मानमनुगमनादभि-
रक्ष्य तेन सम्यगाज्ञासिता प्रत्यहं भक्त्या तस्य शय्युपां चक्रे ।
ततो बहुतिथे काले गते सा विप्रेण सहितं नटजीवितं

सुतमेकमसूतवती । यतो महात्मनो परिवर्त्यया ज्ञानाज्ञान-
कृतं सर्वमेव पापं नाशमायाति । अथ मुनिर्गरेण सहितं तं
पुत्रमालोक्य तस्य जातकर्म चकार, तथा तं नाम्ना सगरञ्च
चकार । तच्च मधुचीरादिभिः पुषीय । ततोऽस्य चौड़ादि-
कर्माणि कृत्वा स मन्त्रविष्णुनीश्वरस्तं राजयोग्यानि शास्त्रा-
ण्यध्यापयामास । सगरं क्रमेण समर्थञ्चाऽवलोक्य तस्मै मन्त्र-
वच्छस्त्राण्यपि ददौ । सगरस्तेन और्वेण सम्यक्शिक्षितो
बलवान्, धन्वी, धर्मज्ञश्च बभूव ।

कदाचित्सगरोऽसौ स्वमातरं प्रश्रित्य प्राञ्चलिः सविनय-
सुवाच । मातः, क्व मे तातो यातस्तस्य किं नाम, सोऽपि क-
न्यासीदेतत्सर्वं मे यथावद्वक्तुमर्हसि । पितृविहीना हि नरा-
मृतोपमा जीवन्ति, सपितृको दरिद्रोऽपि धनदत्तुलो भवति ।
यथा लोके याज्यापरो जनो लघुतरो भवति पितृविहीनस्तु
तथैव सद्युर्दुःखगतान्वितश्चेति । माता च पुत्रवचनमाकर्ण्य
दुःखिता तस्मै सर्वं न्यवेदयत् । तच्छ्रुत्वा सगरः क्रुद्ध आरक्त-
लोचनश्च रिपुं हनिष्यामीति प्रतिज्ञामकरोत् । ततो मुनि-
और्वेण स विजयार्थं प्रस्थापितः प्रतस्थे । सगरः सर्वानिव
परिपन्थिनो विजित्वा सपुत्रपौत्रान् तान् स्वर्गवासिनोऽकरोत् ।
हतावशिष्टा राजानस्तत्कुलगुरुं वसिष्ठं शरणं जग्मुः । वसिष्ठ-
स्ताम् जातिमृष्टान् कृत्वा सगरकोपाद्ररच । अथायर्वनिधि-
र्वसिष्ठः सगरस्य राज्याभिषेककृतवान् । तस्य भार्यादय-
मासीत् केयिनी, सुमतिश्चेति ।

कदाचित्तरगरं राज्याभिषिक्तमाकर्ण्य श्रीर्धर्मस्तत्रागतः । स च तस्य भूपत्य भार्याभ्यां प्रार्थितोऽपत्नार्थं वरं ददौ । तथाहि एका वंशधरं पुत्रमेकमपरा च षष्ठयुतानि पुत्राणां लप्स्यते, यस्या यदभिमतं तदाशु त्रियतामिति । एवमुक्तप्रति च तस्मिन्मुनौ केशिन्त्येक वंशधर पुत्रं वत्ने, अपरा च पुत्राणां षष्ठयुतानि । केशिन्त्यसमञ्जससंज्ञकमेकं सुतं लेभि, सुमत्याच षष्टिसहस्राणि पुत्राणामभवन् । असमञ्जसनामा तु श्रेयसेऽप्यसमञ्जसकर्माणि चकार । तं तथाभूतं दृष्ट्वाऽपरेऽपि सागराः तदनुसरणक्रमेण दुर्वृत्ता आसन् । असमञ्जसस्य चांशुमानाम सत्पत्नीगुणवान् पितामहहिते रतोधार्मिकस्तनयो जज्ञे । असमञ्जसद्याले वयसि परलोकं गतः । अपरे सागराश्च सतत पापकर्माणि कुर्वन्त सतां महतीं पीडासुत्यादयामासुः । तान् तथा दुर्वृत्तानवलोक्य देवा इन्द्रं पुरस्कृत्य महर्षिं कपिलं शरणं ययुः । ते तं भूमौ दण्डवत्प्रणम्य तुष्टुवस्तेषां स्तवेन सन्तुष्टः कपिलो महर्षिंस्ते हि सागराः शीघ्रमेव सम्पदायुर्यशो-
बलैर्नाथं यास्यन्तीति तस्मादुःखं परित्यज्य यूयं स्वस्थानं गच्छतेति च तान् देवानुवाच । तेन महर्षिणा इत्युक्तास्ते त्रिदिवौकसस्तं यथान्यायं प्रणम्य त्रिदिवं गताः ।

अत्रान्तरे महाराजः सगरो वशिष्ठाद्यैर्महर्षिभिरनुग्रिष्टोऽग्नमेधं यज्ञं कर्तुमुद्यतो बभूव । ततो गृहीतदीचः स्वपुत्रान् सर्वांनिव युगपदश्वरक्षणे नियुज्य यज्ञीयाश्वं यथान्यायं मुनीव । अथ सुरेश्वरस्तं यज्ञयोजितं सप्तिमपद्यत्य पाताले महर्षेः कपि-

लस्य पार्श्वे स्थापयामास । ते च सगरपुत्राः सुरेश्वरेण गूढ-
मपहृतमश्वमश्वात्वा यथाक्रमं सर्वानिव लोकानन्विष्य विक्षिताः
पाताले गन्तुमुद्यताः प्रत्येकं त्वेकैकयोजनं महीतलं निखात-
वन्तः । तद्वारेण च ते सर्वे सगरात्मजाः पातालं गताः ।
ततस्ते समन्ताद्भ्रूसातलमालोडयन्तः क्वचिद्भ्रूयाननिरतं महर्षिं
कपिलं तदन्तिके चरन्तमश्रुत्वापश्यन् । ते ह्यविवेकिनः पाप-
निरताः सगरात्मजास्तरसा कपिलं समेत्य हन्यतां हन्यतां,
बध्यतां बध्यतां, गृह्यतां गृह्यताञ्चेति वदन्तस्तं वन्तुमुपचक्रमिरे ।
जहसुश्च तं बहुभिः सीमासवचनैः । समाधिनिरतो मुनिस्तु
न किञ्चिद्विवेद । ते त्वासन्नमृत्यवो विनष्टमतयो राजपुत्रा-
स्तमर्षिं पद्मिस्ताडयामासुः । तेनाघातेन परित्यक्तसमाधिः स
महर्षिः संक्रुद्धो नेत्रादग्निं सृष्टवान् । स यद्विस्तृप्स्यन्मिव तान्
सर्वान् सामरान् भस्मसादकरोत् । ततो नारदः सगराय
सर्वं वृत्तमकथयत् । सगरः पुत्रनाशेऽपि न शुशोच यतो
दुर्वृत्तनाशनं सतामुक्ताहकारणं भवति । अपुत्राणां यज्ञ-
कर्म्मस्वधिकारो नास्तीत्यसमञ्जसपुत्रं महावीर्यमंशुमन्तं पुत्र-
वद्गृहीत्वा तमश्वानयनकर्म्मणि नियुयोज । स च तद्विल-
हारा तं तीक्ष्णं राशिं कपिलं सम्प्राप्य यथाविधि सम्पूज्य
कृताञ्जलिपुटो विनयवांश्च भूत्वा तं बहु तुष्टाव । तेन संस्तुतो
मुनिः प्रसन्नवदनः प्रसन्नोऽस्मि वरं वरयेति तं सादरं प्राह ।
तस्मिन् मुनावेवमुक्ते स सुधीरंशुमान् स्वपितॄणां ब्रह्मलोकाभि-
प्रयाणं प्रार्थितवान् । ततस्तदुक्तिसन्नुष्टेन मुनिनोक्तं तव

पौत्रो गङ्गामानीय तान् ब्रह्मलोकं नेयतीत्यत्र न संग्रहोऽस्ति ।
 नित्यं धर्मपरो भव तव श्रेयो भविष्यतीति । अथांशुमान्
 हयमादाय सत्वरः सगराय न्यवेदयत् । अंशुमतः पुत्री
 दिलीप इति विद्युतोऽभूत् । दिलीपाद्गङ्गाया आहृता भगीरथो
 जज्ञे । भगीरथेन गङ्गामानीय पूर्वपितामहास्तारिताय ।
 भगीरथवंशे सौदासो नाम सुदासपुत्रः कथिन्नरपतिर्जज्ञे । स
 हि वशिष्ठशापाद्वाचसीं तनुं सम्प्राप्य भूयो गङ्गाविन्दभिपेक्षेण
 विमोचितः ।

नवमाध्याये आदितस्तावद्विभिः सौदासचरितं गङ्गा-
 माहारम्यञ्च सूतः पृष्टः । ततः सूतेन सर्वमेतद्विषयेण कथि-
 तम् । तथाहि सर्वधर्मज्ञः सौदासनामा वृषतिः ससागरां
 महीमेतां विधिवत्पालयामास । स त्रिंशद्विंशत्यष्टौ पृथिवीं
 बुभुजे, ततो मृगयाभिरतिः सवलो यनं विवेश । स वनेषु
 विचरन् मृगसङ्घांश्च निस्सृज्यन्मध्याह्ने पिपासितो रैवा नदी-
 माजगाम । स मन्त्रिभिः सह तत्र रजनीमेकां निनाय ।
 अथ प्रातः समुत्थाय मृगयार्थं पुनर्वनं बभ्राम । एकदा कुरुं
 मृगमनुगच्छन् गुहासंस्थं सुरते रतं व्याघ्रमिद्युनमपश्यत् । स
 कुरुमार्गं परित्यज्य व्याघ्रयोस्तयोः सम्मुखीनो भूत्वा शरेण
 व्याघ्रीं पातयामास । पाल्यमाना व्याघ्री त्रिंशद्योजनायता
 घोरविग्रहा राक्षसभूत् । तां पतितां वीक्ष्य व्याघ्रः प्रतिक्रियां
 करिष्यामीत्युक्त्वान्तर्दधे । ततो राजाऽपि हृदि शङ्कितः सवलः
 सपुरं प्राप्य धर्मतः पृथिवीमेतां शशास ।

अथ बहुतिथे काले गते स नृपतिर्वसिष्ठाद्यैर्मुनीश्वरैरनु-
 ष्ठीयमानमश्वमेधं मखमारमे । यत्र समाप्य वसिष्ठे स्नानार्थं
 निष्क्रान्ते नृपेण पूर्ववाधितो राक्षसोऽसौ क्रोधमूर्च्छितस्तस्यै
 प्रतिक्रियां कर्तुमायातः । स प्रथमं वसिष्ठवेशङ्गत्वा भोजनार्थं
 मांसं समासादयेति राजानमुवाच । भूयस्व सूदवेशं समाख्याय
 रात्रौ मानुषमांसं ददौ । अथ सौदासी विनयान्वितस्तस्मांसं
 हेमपात्रे निधाय समागताय गुरवे सादरं ददौ । वसिष्ठस्तु
 परमेष समाधिना तन्मानुषं मांसमिति ज्ञात्वा पित्रयापन्नः
 प्रमन्युश्च भूत्वा तं राजानं यथाप यस्मात्त्वं भद्रिधानामभोज्यं
 दत्तं तस्मात्तवाप्येतदेव भोजनं भवतु । नृमांसं रक्षसामेव भोज्यं
 तस्मात्त्वं राक्षसत्वं प्रयाहीति । तस्मिन्मुनाविति गापं ददति
 सौदासी भयविह्वलस्तं व्यजिघ्रपत् भवतैषैवमाज्ञप्तोऽस्मीति ।
 तदाकर्ण्य वसिष्ठः समाधिमाख्याय ज्ञानचक्षुषा राजानं बद्धितं
 ज्ञातवान् । राजाऽपि जलमादाय वसिष्ठं शप्तमुद्यतः । अथ
 राजानं गुरुं शप्तमुद्यन्तं दृष्ट्वा रात्री मदयन्ती तमुवाच, भो
 महाराज, कोपं संहर, त्वया यत्कर्म भोक्तव्यं तस्मात्तमिति
 स्वभाष्यया तथोक्ता नृपतिः कोपं त्यक्त्वा तज्जलेन स्वपादावभ्य-
 सेचयत् । तज्जलस्पर्शमात्रेण पादावस्थ कल्पापतां गती,
 तदाप्रभृति लोकेऽस्मिन् स कल्पापपादनामाऽभूत् । कोपाप-
 गमानन्तरं स मनसा मीतिमापन्नो गुरोश्चरणौ वदन्ते, विन-
 यात्प्राञ्जलिर्भूत्वा भगवन् क्षमस्वेत्युवाच च । मुनिश्चात्मनो-
 ऽविवेककारितया किञ्चिदिव सज्जितो दुःखितश्च भूत्वा राजानं

प्रत्युवाच, एतद्दुःखं ते नात्यन्तिकं द्वादशाब्दमात्रं भविष्यति । ततश्च त्वं गङ्गाविन्दभिपिक्तो राक्षसी तनुं त्यक्त्वा पुनः स्वरूपमापन्नः पृथिवीमिमां भोक्ष्यस इति च । इत्युक्त्वा धर्मसम्पन्नो वसिष्ठः स्वायम्बययौ । राजाऽपि दुःखितो राक्षसीं तनुमाश्रित्वा । स वनादवनान्तरं परिभ्रमन्नेकदा नर्मदातीरं प्राप्य तत्र प्रियया सह रममाणं कमपि मुनिं दृष्ट्वा क्षुधासन्तप्तोऽसौ तरसा तं समुपाद्रवत्, मृगशिशुं ध्यान्नं दूय तमतिवेगेन जग्राह च । अथ ब्राह्मणी स्वपतिं निशाचरकराक्रान्तमवलोक्य भयविह्वला विनयेन शिरस्यञ्जलिमादाय रुदती तं निशाचरं सकलं वदन्तुनीतवती । तथाऽनुनीयमानोऽप्यसौ तदनाकर्ण्य यन्नेव तं ब्राह्मणमभक्षयत् । ततो ब्राह्मणपत्नी क्रुद्धा तस्मै शपदय ददौ, तद्यथा—यस्मात् सुरतासक्तं मत्पतिं हिंसितवानसि तस्मात् त्वमपि यदा रतिं यासि तदा नाशमुपैष्यसि, अन्यच्च तव राक्षसत्वं क्षिरमस्त्विति । एकस्मादपराधात् शपदं ददन् तस्या अनुचितमिति सोऽपि राजा क्रोधेन पिशाचयोनिं गच्छेति तां शशाप । तथा शप्ता सा ब्राह्मण्यपि पुनः समन्विता पिशाचत्वं गता । ततस्ताभ्यां नर्मदातीरे घटवृक्षे कथिद्वन्द्वराक्षसो दृष्टः । स हि ब्रह्मराक्षसस्तावागतीं दृष्ट्वा पप्रच्छ कौ युवामिति ।

सौदास उवाच भो महाभाग, कस्त्वं किं वा ते पुरा कृतं कर्म तस्युमे तत्कारणं यत्तुमर्हसि । यो हि नराधमो मित्रं वध्नं करोति स युगानां कोटिकोटिषु महत्पापफलं भुङ्क्ते इति ।

कल्याणपादेनेत्युक्तः स वटस्थो ब्रह्मराक्षसोऽवादीत् । पुराऽहं
सोमदत्त इति नाम्ना धर्मपरायणो वेदपारगो ब्राह्मण आसम् ।
अहं विद्यया वयसा धनैश्च प्रमत्तो गुरोरीदासीन्यह्वलेदृशीं दशां
प्राप्तवान् । गुर्व्ववज्ञा हि मनुष्याणां राक्षसत्वप्रदायिनीति मया
वाङ्मनुभूतं, ततो धीमता कदापि गुर्व्ववज्ञा न कार्य्येति ।
तदाकर्ण्य्य सौदास उवाच, गुरुः कीदृशः कथं त्वया स्थापितस्तत्
सर्व्वं वृत्तमा भूतान्मे वदस्व । स आह भो मित्र, सन्ति हि
बहवो गुरवस्तान् कथयामि शृणु—वेदानामध्यापयितारः,
वेदार्थानां बोधकाः, शास्त्रार्थानां धर्मस्थ नीतिशास्त्राणाञ्च
वक्तारः, मन्त्राणां वेदवाक्यानाञ्च सन्देहच्छेदिनः, व्रतानामुप-
देष्टारः, भयाघ्नातारः, अन्नानां दातारः, उपनेतारः, अकार्या-
न्निवारयितारः, श्वशुरः, मातुलः, ज्येष्ठभ्राता, पिता, निपे-
कादिसंस्कारकर्त्ता च । एते हि गुरवः प्रोक्ताः । सौदास उवाच
अस्ति कोऽप्येतेषां वरः, अथवा सर्व्वे तुल्या इति । सोमदत्त आह
सर्व्वे ह्येते सर्व्वदा सम्मानपूजार्हास्तथाप्येतेषु वेदानामध्यापकः,
मन्त्रव्याख्यानकृत्, पिता, धर्मवक्ता च विशेषगुरवः । तत्रापि
यो धर्मयुक्तानि पुराणानि वदति स उत्तमः । प्रसङ्गतत्वेनेन
पुराणानां तच्छ्रवणादिकस्य च माहात्म्यं वर्णितम् । ततः
सहस्रं कथितं—यथा अहं गौतमनामधेवेन ब्रह्मवादिना
मुनिना पुराणशास्त्रकथनैः सम्बोधितस्तेनोक्तानिखिलान्धर्मान्
कृतवान् । कदाचिदहं परमेशस्य पूर्णां कुर्व्वन् उपस्थिताया-
ऽपि तस्मै न प्रणाममकारिषम् । स तु शान्तो महाबुद्धि-

गौतमो “मयोदितानि कर्माणि करोतीति” मुदं ययौ ।
 सर्वजगद्गुरुर्महादेवसु शुर्व्ववज्ञाकृतेन पापेन मां राक्षसत्वे
 नियुक्तवान् । ते परस्परमेवं धर्मायुक्तं वचनं कुर्व्वन्तः पापान्मुक्तिं
 स्तेभिरे । तस्मिन्नवसरे कथिदतिधार्मिकः कलिङ्गदेशसम्भूतो
 गर्गनामा ब्राह्मणः स्वाम्ये गङ्गाजलं वहन् विश्वेश्वरं संस्तुवच्च
 तत्र समायातः । तं समागतं दृष्ट्वा सा पिशाची तौ राक्षसौ
 च न. पारणा प्राप्तेत्युक्ता भुजमुद्यम्य तमभिययुः । परं तेन
 क्षीर्त्तमानानीश्वरनामान्याकर्ण्य ते तं द्विजं गन्तुमशक्ता दूरत
 एव व्यवस्थिताः प्रीचुः । भो विप्र पूर्व्वमस्माभिः कीटिसहस्रभ्यो
 विप्रा भक्षिताः । इदं नामप्रावरणन्तु त्वां महाभयाद्रक्षति ।
 अहो अच्युतस्य महिमा यन्नामश्रवणमात्रेण गोचरस्थिता
 राक्षसा अपि परां शान्तिं समापन्ताः । सर्व्वथा त्वं रागादि-
 रहितो महाभागीऽसि तद्गङ्गाजलाभिपेक्षयास्वात्पातकीर्त्तमात्
 नः पाहि । पृथिव्यां यानि तीर्थानि विद्यन्ते तानि सर्वाणि
 गङ्गाया जलकणस्याप्यसमानि । तुलसीदलसमिधं सर्पपमात्रकं
 गङ्गाजलमेव कुनानामेकसप्ततिं पुनात्येव । तस्माद्गङ्गाजल-
 प्रदानेन पापकर्माणो छद्मान् पाहि । ते राक्षसेरेषं गीयमानं
 गङ्गामाहारम्यं निगम्य स ब्राह्मणो विष्मयाविष्टो बभूव । ततो
 विप्रः क्षपाविष्टस्तेषु रक्षस्यु तुलसीदलसमिधं गङ्गाजलमश्रे-
 षयत् । ततः सर्पपोषमेन तेन गङ्गाजलनिन्दुनाभिपित्तास्ते
 राक्षसभावं विमृज्य देवतोपमा अभवन् । सप्रसा ब्राह्मणी
 शोमदशय हरिसारूप्यमागतौ गदघक्रगदाधरो भूत्वा ब्राह्मणं

सुवन्तो हरिमन्दिरं जग्मतुः । कल्याणपादय निजरूपं समा-
गतो विष्णोर्नामानि व्याहरन् सद्योवाराणसीं ययौ । तत्र
गङ्गामागत्य पश्मासान् विश्वेश्वरं दृष्ट्वा परान्निर्वृतिमापन्नः
स्त्रक्कं राज्यं प्राप्तवान् । तत्र वशिष्ठेनाभिपिक्तोमनोरमान्
भोगान् भुक्त्वा सर्वान् महीञ्च संरक्ष्य ततो मोक्षं प्राप्तवान् । ततः
सूतो गङ्गामाहात्म्यमुच्चार्यार्थाध्याययेयं कृतवान् ।

दशमाध्यायपारम्भे ऋषिभिः सूतं प्रति गङ्गामाहात्म्य-
मुद्दिश्य प्रश्नः कृतः । ततः सूतेनोपाख्यानमेतत्कथितम् ।
यथा—इन्द्रादिदेवानां जनकः कश्यपो नाम कश्चिन्मुनिरासीत्
तस्य दद्यात्मजे द्वे भार्ये बभूवतुर्दितिरदितिश्च । तयोरदिति-
र्देवमाता, दितिसु दैत्यानां जननी । ते हि देवासुरादिरं
परस्परजयैषिणी बभूवुः । अथ कदाचिन्नृपदात्मजो बलिर्नाम
दैत्यानामधीश्वरो भूत्वा पृथिवीमिमामभुनक् ।

अथ वैरोचनो बलिर्महता बलेन परिहृतो वसुधामितां
विजित्य स्वर्गञ्जेतुश्मनो दधे । ततो देवासुराणां घोरं युद्धं प्रव-
हते । एवमप्यसहस्राणि सुदारुणं युद्धमासीत् ।

अथो रचोवसे हृहे दिवौकसः पराभूता भीताः सुरलोकं
परित्यज्य सर्वे प्रदुद्रुवुः । ते देवा देवलोकं परित्यज्य नररूप-
परिच्छन्ना अश्वनीतले विचेरुः । नारायणपरायणो विरोचन-
पुत्रो महाबलो बलिश्चाव्याहृतैश्वर्यं त्रिभुवनं शशास । विष्णु-
प्रीणनार्थं यज्ञैरियाज च । अथ देवमाता स्वदितिरतिदुःखिता
हिमालयङ्गत्वा शक्रस्यैश्वर्यं दैत्यानाञ्च पराजयमिच्छन्ती हरि-

ध्यानपरा भूत्वाऽतिदुश्चरं तपस्तीये । सा सच्चिदानन्दसन्दोह-
मात्मानमात्मना ध्यायन्ती सहस्राब्दानतिदुश्चरं तपस्तीये । एत-
द्वत्तमाकर्ण्य मायिनो राक्षसा वसिष्ठे रिता देवतारूपमाख्याया-
दितिं प्रोचुः । मातः किमर्थं तपस्तप्यते ? शरीरमतिशुष्कं ते
जातम् । इदं दुःखबहुलं शरीरगोपणकारणं यत्नं त्यज,
पण्डिता हि प्रयाससाध्यं सुकृतं न प्रयंसन्ति, धर्मसाधनत-
त्परैः शरीरमपतोरच्यम् । एवं क्लेशमाख्याय पुत्रानन्मात्र
खिदय । इह संसारे मादृहीनैर्महदुःखमनुभूयते तस्मादुःखा-
र्त्तानामजानमान् परिचाहि । दैत्यैरेवमुक्त्वाऽप्यदितिः समा-
धिती न चधान । ततस्ते कुडास्तां परध्यानपरायणां हस्तुं
मनोरथं चक्रुः । ततश्चणमग्निरुत्थाय तच्छतयोजनमायतं
काननं तैः साहसमदहत् । सा ध्यानरता सुराणां जननी त्वेकैव
विष्णुना चररक्षिताऽभूत् ।

यथैकादशाध्यायारम्भे चतस्रैर्वर्षिभिः कथमदितिं त्यक्त्वा
स वटिष्ठान् चणाददहदिति वृटः हरिभक्तानां माहात्म्यमक-
थयत् । पुरुषयस्य यवामोक्षारणादेव सर्वे उपद्रवा नश्यन्ति
ध्यामस्य तु का कथा । एतन्मादेव कारणात् सोऽग्निरदितिं
विहाय सर्वमदहत् । एतन्निचकारं गृह्यवक्त्रादिभ्यश्च स हरिः
प्रमथः नत् तस्यै कथयपक्षभाये दर्शनं ददौ, तां करेण स्पृशय
प्राह । देवमातस्त्वया तपसाराधितः प्रमथोऽग्नि, भद्रं ते
भविष्यति, परं परय यत्ते गमनि वसन्ते, दास्यामि ।

एव सा देवमाता तं सर्वलोकावसावर्धं नारायणं प्रविपत्य

तुष्टाव । ततो देवधात्री देवं भुत्वा पुनः पुनर्नत्वा हर्षायु-
 चालितस्तनी प्राञ्जनिर्भूत्वा प्रोवाच, हे सर्व्यादिकारण देवेश
 यदि ते माम्प्रत्यनुग्रहोऽस्ति तदा मत्पुत्रेभ्यो देवेभ्योऽकण्टका
 श्रियं देहि, हे अन्तर्यामिन् त्वया अज्ञातं न किञ्चिदपि विद्यते
 तत्किं मामेवं मोहयसि । हे देवेश दितिजा अपि मत्पुत्रा
 एव नाऽहं ताहंसितुमिच्छामि, तानहत्वेव मत्पुत्रेभ्यः श्रियं
 देहि । एवमुक्त्वा भगवान् तां साध्वीं प्रहर्षयन् समालिङ्ग्य च
 प्रोवाच । हे देवि प्रीतोऽस्मि ते, तवैवं सपत्नीपुत्रेष्वपि वात्सल्यं
 दृष्ट्वा तव पुत्रो भविष्यामीति मे सङ्कल्पः । यो हि स्वपुत्रे
 परपुत्रे वा समत्वेन वर्त्तते न तस्य पुत्रगीको भवेत् । अदिति-
 रुवाच हे देव तव प्रतिरोधं नृणां कौटिमाहर्षं वर्त्तते तथा-
 भूतमणीरणीयांसं परात्परतरं विभुं पुण्योत्तमं त्वां कथं गर्भे
 धारयामि । भगवानुवाच सत्यमुक्तं भवत्वा, परं ये तु रागद्वेष-
 विहीना मत्परायणा मद्गतास्ते सततमेव मां वदन्ति । हे

उवाच पितृसुष्टोऽस्मि तव भद्रं भविष्यति, अविरेणैव कालेन
त्वन्ननोरयं साधयिष्यामि ।

अत्रान्तरे स्वगुह्या शुक्रेणापरैश्च सुनीश्वरैर्युक्तो बलिर्दैत्यो
दीर्घसचमारेभिः । तस्मिन्नाहाकृतौ वर्त्तमाने वामनरूपी विष्णु-
र्भिचार्यमागतः । अथ वामनं समायान्त दृष्ट्वा दैत्यगुरुः शक्र-
एकान्ते बलिमब्रवीत् । भो भो दैत्यपते तव श्रियमपहर्तुं
विष्णुर्वामनरूपेण समागतः । त्वयाऽस्मै न किञ्चिदपि दात-
व्यम् । यस्तु शत्रूणां हितकृत् विधेयतो हन्यत एव । एवं
धर्ममार्गनिरोधकं गुरोर्वचनमाकर्ण्य बलिहवाच, भो गुरो
त्वयैवं न वक्तव्यं यतो लोकेऽस्मिन् विष्णुप्रीणनकारणमेव
यज्ञाः क्रियन्ते दानानि च दीयन्ते । स हि विष्णुः परया
भक्त्या स्मृतोऽपि जनान् पुनाति । यस्य जिह्वाये हरिरित्य-
क्षरद्वयं वर्त्तते स पुनरावृत्तिवर्जितो विष्णुलोकं समधिगच्छ-
त्येव । दैत्येन्द्रे ह्येवं वदति वामनरूपधृग्विष्णुर्यज्ञगृहं प्रवि-
शेत् । बलिस्तु समागताय विष्णवे विधिवदर्धं दत्त्वा हर्षाशु-
नयनो रोमाञ्चिततनुय भूत्वा प्राह—हे भगवन् अद्य मे जन्म
सफलं मण्डय सफलः कृतार्थोऽस्मि संवत्सः । तुभ्यं नमो नमः ।
तस्मिन्नेवमुक्तवति वामनोऽब्रवीत् मर्ह्यं तपसे विपदसन्नितां
भूमिं देहि । एतच्छ्रुत्वा बलिः प्राह, कथं राज्यं, ग्रामं, नगरं
वा न याचितवानसि ? ततो नारायणः प्राह—हे दैत्येन्द्र
गुह्याहुयतरं वचः शृणु । ततो भूमिदानस्य माहात्म्यं कीर्त्त-
यामास । कीदृग्भूमिदानेन कियत्फलं लभ्यते तत्तत्तर्धमशेषतो-

ऽकथयत् । कांश्चिदितिहासांश्च प्रोवाच । ततो दैत्यपति-
स्तस्मै त्रिपदसन्नितां भूमिं ददौ । तदाऽसौ विश्वात्मा
आब्रह्माभवनं ब्रह्मे । ततः स हि विश्वतनुर्हरिर्द्वाभ्यां पद्भ्यां
महीं व्याञ्च व्याप्तवान् । तत्पादाङ्गुष्ठान्नेष ब्रह्माण्डो द्विधा
भिन्नोऽभवत् । तद्वारा बहुधार वाद्यसलिलं धीतविष्णुपदं
पपात । तज्जलं ब्रह्मादीन् सुरान् पावयन् मेरुमूर्धनि पतित-
मभवत् । तदद्भुतं कर्म दृष्ट्वा ब्रह्माद्या देवास्तमस्तुवन् । तैः
संस्तुतो हरिर्ब्रह्मादिभ्यः स्रस्त्रपदं बलये च पातालाधिपत्यं
ददौ । अमन्त्रपूर्वकं हुतं हविरपात्राय दत्तं दानम्, अशुचिनः
हुतं हविश्च बलेर्भोगार्थं कल्पयामास । बलये सगणाय पातालं
देवेभ्यश्च नाकं दत्त्वा विष्णुः पुनर्वामनतां गतः ।

हादशाध्यायारभे सूर्यं प्रति सुनिभिर्दानघटितास्त्रयः प्रथाः
कृताः । यथा दानानि कस्य देयानि, दानकालः कीदृशः,
कीदृशय प्रतिग्राही भवेदिति । ततः सूत्रेन तेषां द्वयोरेव
यथायद्यमुत्तरं दत्तम् । तथाहि ब्राह्मणायैव दानानि देयानि,
ब्राह्मणय दानग्रहीतेति, दानकालस्य तु न कोऽपि विशेष-
उक्तः । अपिच ब्राह्मणेषु यः पुत्रहीनो दम्भाचाररतो वा, वैद-
विद्वेपी, देवविद्वेपी, द्विजविद्वेपी वा, स्वकर्मात्यागी वा, परदाररतो-
ऽपि वा, परद्रव्याणहारी वा, नचत्रपाठको वा, असूयाविटः
कृतघ्नो वाऽयान्ययालकी याज्यापरो हिंसकः शठो वा, नाम-
विक्रयी वा, वेदविक्रयी स्मृतिविक्रयी धर्मविक्रयकारी वा,
परोपतापशीलो वा, वेदत्यागी स्वजनैर्निन्दितो वा, तस्मै दत्तं

निष्फलं भवति, तस्माच्च प्रतिग्रहोऽपि न कर्त्तव्यः । यस्तु स्वकर्म-
निरतः श्रोत्रियः आहिताग्निर्वृत्तिहीनो बहुकुटुम्बी दरिद्रः
सत्यवाग्देवभक्त्य, तस्मै प्रयत्नतो देय, दत्तञ्च विशेषफलप्रद
भवति ।

अयोदशाध्यायारम्भे कथं भगीरथो गङ्गामाहात्म्यं विज्ञात-
वान् कथञ्च तामानीतवानिति सूत ऋषिभिः पृष्ट । सूतञ्च
तेषामृषीणां तादृशी सात्त्विकी बुद्धिं बहु प्रशंसन् सर्वं यथावत्
कथयामास । भगीरथो हि नृपतिरतिधर्मशीलो यायजूक्-
थाभवत् । अथ कदाचिद्धर्मराजस्त धर्मशील राजान द्रष्टु-
मुपागतः ततः समागत धर्मराज भगीरथो यथाचिताभिरर्ह-
णाभिरर्हयित्वा क्षितितले दण्डवचनाम् ।

ततो राजा भगीरथः कृतातिथ्यक्रिय कृतासनपरिग्रहञ्च
तं धर्मं प्राञ्जलिर्भूत्वा विनयेनोवाच । भो महाभाग भवदाग-
मनेन कृतार्थोऽस्मि, कथं मानुषोऽहं देवस्य भवतः लपकर्त्तुं
समर्थो भवेयमिति । धर्मराजय परया कृपयाविष्ट, प्रहसस्त
मुवाच । राजन् त्वं जगत्त्रये धर्मेविदां श्रेष्ठतया प्रसिद्धोऽसि
ततश्च धर्मज्ञ त्वां द्रष्टुमहमागतः । यत उत्कृष्टगुणलोलुपा-
देवाः सन्मार्गनिरतं सर्वभूतहिते रतं मत्स्यं द्रष्टुमभिलषन्ति ।
यत् कीर्त्तिर्नोतिः मम्यक्षयय वर्त्तन्ते, तत्र सन्तः सर्वा देवताश्च
वास कुर्वन्ति । इत्युक्तवन्त धर्मराज राजा यथाविधि प्रणि-
पत्य पुनः प्रोवाच । भगवन् मया किञ्चित्पृच्छ्यते परया कृपया-
विष्टस्तद्गृहि । धर्माः कतिविधा, धर्मशीलिनस्य के ? यात-

नाय कियत्यस्ताय केऽनुभवन्ति ? के च त्वया सम्मानिता भवन्ति के च यासिता इत्येतत्सर्वं विस्तरादक्तुमर्हसीति । एवं पृष्टो धर्मराजः प्रोवाच, पुण्यलोकप्रदायका हि धर्मा बहु-विधाः प्रीक्ताः । तथा घोररूपा यातनाद्यासंख्याताः । ताः सर्वा वर्णगतैरपि नाऽहं विस्तराद्भक्षितुं समर्थस्तस्मात्तमासतो यत्नामि साऽवहित आकर्ण्य । ततो धर्मराजेन बहुविधानि धर्मकार्याणि तत्तत्कर्मणां फलानि च विस्तरेणीक्यान्तत-उक्तम् । हे राजेन्द्र एवमाद्याः कियन्तः गतगः सहस्रशश्च महा-धर्माः शान्तेपूक्षास्तान् सर्वानशेषतः को वर्णयितुं समर्थः स्यात् । किन्तु विष्णुर्देवैव सर्वधर्मफलं प्रददाति । विष्णोः स्मरणमात्रेणैव सर्वाणि कर्माणि सफलानि भवन्ति । विष्णुर्हि सर्वधर्मस्वरूपः सर्वधर्मस्वरूपस्य कर्मफलानां भोक्ता च स एव, तस्मादतिरिक्तं न किमप्यस्तीति । अत्रैव चतुर्दशाध्याय-स्यान्तः ।

अथ चतुर्दशाध्यायप्रारम्भे तेनैव पापभेदान् सूत्रा यात-नाय प्रवक्ष्यामीत्युपक्रम्य महापातकानुपातकोपपातकप्रभृतीनि सर्वविधानि पापानि तत्तत्पापकर्मविशेषफलभूता घोररूपा नरकविशेषाय प्रीक्ताः । एवं सर्वपापान्युक्ता, तेनान्तत एतानि सर्वाणि पापानि धर्मशान्त्रविधानतः प्रायश्चित्तेषु चीर्णेषु प्रणश्यन्ति, प्रायश्चित्तानि च विष्णोरग्रे कमलापतेः कार्याणि तेन न्यूनातिरिक्ततादोषस्य परिहारी भवेत् । गङ्गा तुलसी सप्तङ्गा हरिकीर्तनमनसूया अहिंसा इत्येतैः सर्वेषां पापानां

ध्वंसी भवति । कर्माणि विष्णुर्पितानि चेत्सफलानि भवन्ति,
 अन्यथा भङ्गानि द्रुतं हव्यमिव निष्फलान्येव । विष्णुभक्तिर्हि
 मनुष्याणां सर्वपापप्रणाशिनी, भक्तिमद्भिः कृतञ्च कर्म सफलं
 भवति । सा च विष्णुभक्तिः प्रथमतस्त्यागचिन्तिविधा तामसी,
 राजसी, सात्त्विकी चेति । ताव प्रत्येकमधममध्यमोत्तमस्व-
 रूपेण त्रिविधा इति नवधा, अन्या च परा भक्तिरिति मिलित्वा
 द्वादशैव भक्तिः । तत्रापरविनाशमुद्दिश्य हरी या भक्तिः क्रियते
 सा तामसाऽधमा, या च कैतवान्विता भक्तिः सा तामस-
 मध्यमा, या च भक्तिरपरस्य भक्तिं दृष्ट्वा मात्सर्येण प्रवर्तते सा
 तामसोत्तमा । या धनधान्यादिकमुद्दिश्य भक्तिरुपजायते
 सा राजसाऽधमा, या सर्वलोकविख्यातां कीर्त्तिमुद्दिश्य प्रव-
 र्त्तते भक्तिः सा राजसमध्यमा, या च सालोक्यादिपदमभि-
 सृज्य भक्तिः सञ्जायते सा राजसोत्तमा । एवं या भक्तिः
 स्वकृतपापानां चयार्थं प्रवृत्ता सा सात्त्विकाधमा, यैवहृते
 हरेः प्रियं भवेदिति विचारयती जनस्य भक्तिः सा सात्त्विक-
 मध्यमा, यस्याञ्च किमप्युद्देशं न स्यात्सा सात्त्विकोत्तमा भक्तिः
 सैवान्यासां भक्तीनां प्रवरा । यया हि भक्त्या जनो विष्णुना
 सममात्मनः सर्वप्रकारेणाभेदं कल्पयति सैवेह सर्वोत्तमा
 परा भक्तिः । द्वादशैव भक्तिः संसारच्छेदकारिणी तत्रापि
 सात्त्विकी भक्तिर्हि मुस्या, भक्तिय स्वकर्माणां विरोधेनैव कार्या,
 यन् कर्माणि परित्यज्य भक्तिमात्रेण जीवति तस्य विष्णुर्न
 तुष्यति । आचारो हि प्रथमः प्रतिपाद्यः, आचारादग्नः

प्रभवति । तस्मात् स्वकर्माविरोधिनी भक्तिरैव कार्या, यतः सदाचारविहीनानां धर्मार्थौ सुखप्रदौ न भवतः । हे महीपते, हरिं हरद्याभेदबुद्ध्या सम्पूजय, तयोर्भेदकृद्दि कोटिकोटिशो नरकान् याति । एवमुपदेशानन्तरं धर्मराजेन प्रीतं राजन्, तव पितामहाः कपिलक्रीपती दम्बा नरके वसन्ति, तान् गङ्गा-जलाभिषेचनैरुद्धर । गङ्गा सर्वाणि पापानि नाशयत्येव । केशोऽस्थि नखं दन्तो भस्म वा गङ्गाजलेन स्पृष्टं चेदप्युत्पदं लभ्येत । किं बहुना गङ्गाविम्बभिषेकतः सर्वाण्येव पापानि नाशमायातीति । धर्मराज इत्युपदिष्टान्तर्दधे । भगीरथश्च गङ्गामानीतुकामस्तपस्तप्तुं हिमाद्रिं जगाम । अत्रैव चतुर्दशा-ध्यायः समाप्तः ।

पञ्चदशाध्यायारम्भे मुनिभिः पुनरेव सूतः पृष्टो भगीरथो नृपतिर्हिमाद्रिं गत्वा किञ्चकार कथं वा गङ्गामानीतवानिति । ततः सूतेनोक्तं महीपतिर्भगीरथस्तपसे हिमाद्रिं गच्छन् पथि शोदावरीतटे महर्षिं भृगुन्दर्श्यम् । भृगुणा कृतातिथ्यक्रियश्च प्राञ्जलिर्भूत्वा तं प्रीवाच । हे भगवन् येन कर्मणा भगवान् स्मृतभावनी नारायणमुप्यते, येन विधिना पूज्यते च, तत्सर्वं वक्तुमर्हसीति । ततो भृगुणा नारायणतोषणोपाय उक्तः । स च महाविष्णोरष्टाक्षरमहामन्त्रजपपूर्वकीपासना सत्याऽहिं-सादिनिरतिथेति । ततो राज्ञोऽसौ पृष्टः कीदृशं सत्यं, कीदृशी चाहिंसा, सर्वभूतहितत्वं कतिविधं कीदृक् च, अतुल्यं कीदृशं, कीदृशा दुर्जनाः, साधवश्च कीदृशाः, पुण्यञ्च कीदृशं,

विष्णुः कथं अर्च्य, तस्य पूजा च कीदृशी, का शान्तिः, अष्टा-
चरसत्रको मन्त्रश्च कीदृगिति । अथ भृगुणैतेषां सर्वेषां स्वरूप-
मुक्तम् ।

तथाहि—देशकालादिविज्ञानात् धर्माविरोधतो यथार्थं
कथनं नाम सत्यं, सर्वेषां जन्तूनामक्षेयजननमहिंसा, धर्म-
कार्यसहायत्वमकार्यपरिपन्थिता च सर्वलोकहितत्वं, धर्मा-
धर्माविवेकत इच्छानुवृत्तिकथनमनृतं, दुर्जना नाम लोक-
विहिषो मूर्खा कुमार्गनिरता सर्वधर्मवहिष्कृताश्च, साधवस्तु
सर्वलोकहिते रता वेदमार्गानुसारिणो जनाः । यत् हरि-
प्रीतिकरं, सद्भिः परिरक्षितं, आत्मनः प्रीतिजनकञ्च, तत्पुण्यं
परिकीर्तितम् । विष्णो आरण्ये सर्वं जगद्विष्णुप्रभव विष्णु-
मयञ्चेति परिचिन्तनम् । भक्तिर्नाम विष्णो सर्वमयत्वविवेकेन
तस्मिन्मनसः प्रीतिः, शान्तिश्च शत्रुमित्रेषु वसित्वं यदृच्छालाभ-
सन्तुष्टिश्च । एतानि सर्वाणि तपसः सिद्धिदायकानि समस्त-
पापराशीनां नाशहेतवश्च । इदानीमष्टाचरमहामन्त्रं शृणु ।
ममो नारायणायेति । मन्त्रमिममुच्चारयन् यः पाप्मस्वरूपं महा-
विष्णुमात्मनि पश्येत् स सर्वं ज्ञेयासि प्रयाति । मन्त्रोऽयं
वाचक मन्त्रस्यास्य वाच्यो नारायणः, एष वाच्यवाचकसम्बन्धो
नित्य एव । विष्णुरेवानादिः ससारमोक्षकश्च स्मृतः, एवमा-
दिभ्यः भृगुः स्वस्थानं गतवान् । अथ महीपालो भगीरथ
परमर्षिणा भृगुणैवमुक्तं प्रीतस्तपसे वनं प्रपेदे, स हिमालय-
मामास ममोरमे गङ्गातीरे नादेखरात्यघेनेऽतिदुःखं तपस्तेपे ।

तं तथा तपस्यन्तं दृष्ट्वा देवतानाञ्च त्रासो जज्ञे । ते हि देवा
 अधिकारक्षयभयान्महाविष्णोः शरणं ययुस्ते घीरीदस्थोत्तरं
 तीरं प्राप्य तं देवदेवेशं नारायणं तुष्टुवुः । इन्द्रादिभिः संसृतो
 विष्णुर्देवेभ्यस्तस्य राजर्षेः साधुचरितं प्रख्याप्याऽभयं दत्त्वा
 भगीरथस्य प्रत्यक्षतां जगाम । राजा तु तमतसीपुष्पसङ्घायं
 शङ्खचक्रधरं श्रीवत्सकौस्तुभालङ्कृतं पीताम्बरं पुण्डरीकाक्षं पश्यन्
 भूमौ दण्डवत्प्रणनाम । तथा अनन्तदर्पसम्पूर्णः सगद्गदं पुनः
 पुनः क्षण क्षणोति जगाद । विष्णुस्तस्य प्रसन्नः कृपयाविष्टश्च
 प्रोवाच, अयि भो भगीरथ तवाभीष्टसिद्धिर्भविष्यति, तव
 पूर्वपितामहाः भक्तोक्तमागमिष्यन्ति । त्वमिदानीं मम मूर्त्य-
 न्तरं यन्तुं स्वयन्तिक्रितो यज, स ध्रुवं ते श्रेयांसि विधास्यति ।
 इत्युक्त्वा जगतां पतिरच्युतोऽन्तर्दधे । राजाऽप्युत्थाय लोक-
 कारणभीशानं सम्प्राप्यास्तोषीत् । तेन संसृतो महादेवस्तस्य
 प्रत्यक्षतामगात् । राजा च साक्षादवतीर्थं महेश्वरं दृष्ट्वा
 चितितले दण्डवत्प्रणनाम । अथ शङ्करः प्रसन्नस्तं वरं वृण्वि-
 त्युवाच, राजा च प्राञ्जलिर्भूत्वा गङ्गां प्रसादीकृत्यात्मत्पिता-
 महानुदरेति प्रार्थयामास । ततो महादेवेनोक्तं तथाऽस्तु मया
 गङ्गा प्रदत्तेति । ततः कपर्दिमुकुटस्या लोकैकपावनी गङ्गा सर्वं
 जगत्पावयन्ती भगीरथमन्वगच्छत् । ततः प्रसृति लोकेषु सा
 भागीरथीति विख्याता । अथ गङ्गा भगीरथमनुगच्छन्ती यत्र
 सगरात्मजाः पूर्वं कपिलरोषाग्निना दग्धास्तं देशं प्रावयामास ।
 अथ तेषां भस्मनि गङ्गया संप्राप्तिं ते गतैनसो बभूवुः । ततो

यसोऽपि तान् गतपापान्विज्ञाय प्रणम्य विधिवत्तमभ्यर्च्य
 ग्राह्य, यूयं धन्याः, युष्मदन्वये भगीरथो नाम कोऽपि जातस्तेन
 यूयमस्माद्वरकात्तारिताः । इदानीं विमानान्यारुह्य विष्णु-
 भवनं गच्छत । यमेन इत्युक्तास्ते शतकोटिकुलैर्युक्ता विष्णुलोकं
 प्रपेदिरे । एवं गङ्गायाः प्रभावः ।

षोडशसप्तदशाष्टादशो नविंशविंशैश्चध्यायेषु वैष्णवजनानुष्ठे-
 यानि बहुविधानि व्रतानि सनियमानि, तेषामनुष्ठानसमय-
 प्रकारादयः फलानि च सेतिहासप्रायाणि सूतेनाभि-
 हितानि ।

एकविंशाध्याये त्रैकादशीव्रतं विधिष्यामिहितम् । इद-
 मेकादशीव्रतं ब्राह्मणचन्द्रियवैश्यशूद्रैः सर्वैरेव वर्णैः कर्त्तव्यम् ।
 एकादशीव्रतफलेषुना हि पुरुषेण भक्तचतुष्टयं त्यक्तव्यं
 पूर्वपरदिनयोः रात्रौ, एकादशीदिने त्वहोरात्रम् । एका-
 दशीदिने यत्किञ्चिद्भोक्तुमिच्छति स सर्वपापानि भुङ्क्ते ।
 ब्रह्महत्यादीनि यानि यानि पापानि सन्ति, तानि सर्वाणि
 हरिवासरेक्षमाश्रित्य तिष्ठन्ति । ब्रह्महत्यादिपापानां
 कदाचिन्निष्कृतिर्भवति एकादश्यां कृताहारस्य तु कचिदपि
 निष्कृतिर्नास्ति । प्रत्युत भद्रपातकैरतिपातकैर्युक्तो वा यदैका-
 दश्यां निराहारः स्यात्तदा परम्पदम्नाप्रीतीति । एकादशी-
 प्रसङ्गेन भद्रशीलस्य तत्पितुर्गालवस्य चोपाख्यानमाख्यातम् ।
 तथाहि—नर्मदातीरे कश्चित्पुण्याग्रमे गालवो नाम कश्चिक्तव्य-
 परायणो सुनिश्वास । तस्य भद्रशील इति नारायणपर-

यणी जातिस्मरः पुत्रोऽभवत् । स च महामतिर्भद्रशीलो
 बाल्ये सदा विष्णोः प्रतिमां कृत्वा पूजयामास, शैशव-
 क्रीडासहचरान् द्विजशिशून् नित्यं नरैर्विष्णुः पूज्यः, एकादशी-
 व्रतञ्च कर्त्तव्यमिति बोधयति स्म । तेन प्रबोधिता द्विजशिश-
 वश्च नित्यं क्रीडायामपि विष्णुपूजनं कुर्वन्ति स्म । अथ पुत्र-
 मेयं सुचरितं दृष्ट्वा मुनिर्गालवो विस्मयाविष्टस्तमपृच्छत् । अयि
 भद्रशील कथन्ते शैशवेऽप्येवं धर्मबुद्धिर्जातेति । तदाकर्ण्य
 भद्रशील आह, पितरहं जातिस्मरोऽस्मि, तेनैव मे जन्मत एवैवं
 प्रवृत्तिः । ततो गालवोऽवदत् पूर्वस्मिन् जन्मनि त्वं क आसीः
 कथं वा ते जातिस्मरत्वमिति । ततो भद्रशील उवाच, पित-
 रह, पुरा सोमकुलोद्भवो दत्तात्रेयशिशो धर्मकीर्तिरिति
 ख्यातो राजा बभूव । मया नववर्षसहस्राणि सारस्त्रां महीं-
 मालयता बहवो धर्मा अधर्माश्च कृताः । अथ कालवशेन
 श्रिया प्रमत्तोऽहं पापण्डजनसंसर्गाद्बन्धधर्मकार्याण्यकारिणं
 ततश्च मे पूर्वार्जितानि सुबह्वन्यपि पुण्यानि प्रमटानि ।
 माञ्चाधर्मनिरतं दृष्ट्वा महीयाः प्रजाः सदैव दुष्कृतचक्रुः ।
 तत्रापि च मे पठांशोऽभवत् । एकदा मृगयाऽभिरतः ससैन्यो
 वनं प्राविगम् । तत्र बहुविधान्मृगान्कृत्वा ह्युत्तृट्परिगतः
 आन्तय रेवातीरमुपागमम् । सैन्यञ्च मे कुत्रचिदन्यत्र गतम् ।
 अहश्चैकाकी रेवायां स्नात्वा ह्युषा त्रया च पीड्यमानः स्थितः ।
 अथ तत्र केचिदेकादशीव्रतपरास्तीर्थवासिनो निशामुखे
 समेताः । अहश्च तेः सह निराहारो निशि जागरद्वतवान् ।

अध्वयमपरिश्रान्तः क्षुत्पिपासाप्रपीडितोऽहं जागराम्ते तत्रैव
 पञ्चत्वमागतः । ततो मच्चादंष्ट्राभयद्वरैर्यमभटैर्बहोऽहं यमा-
 न्तिकं नीतस्तं करालवदनं समवर्त्तिनं यममपश्यम् । अथ
 मां दृष्ट्वा यमश्चिचगुप्तमाह्वयेदमवदत् । अस्य शिष्टाभिधानञ्च
 यथायथं वद । धर्मराजेनैवमुक्तश्चिचगुप्तश्चिरं विचार्येदमभा-
 यत । असौ पापरतोऽपि एकादश्यां जागरक्षोपवासञ्च कृत्वा
 मृतः । ततश्चानेन यानि कानिचित्पापानि कृतानि, तानि
 सर्वाण्युपवासप्रभावतः प्रनष्टानि । चिचगुप्तेनैवमुक्तो धर्मराजः
 कम्पितकलेवरो ममाग्रे भूमौ दण्डवत्प्रणनाम । माञ्च भक्ति-
 भावेन पूजयामास । ततः स्वभटानाह्वयेदमवीचत । ये
 ह्यत्र विष्णुभक्तिनिरता जितेन्द्रिया एकादशीव्रतपराः सततं
 नारायणाश्रुत हरे शरण भवेति वदन्ति च तान् तरसा यूयं
 त्यजत । ये तु मातापितृपरिभर्त्सनशीलिनो लोकद्विषो
 द्विजजनाहितकारिणः लोकापवादनिरता एकादशीव्रतपरा-
 क्षुधाः पापासक्ताश्च तानेवानयत । ये च विष्णुभक्तिविमुखा
 विष्णवे न नमन्ति, विष्णुालयञ्च न गच्छन्ति तानप्यनयत ।
 एवं धर्मराजवचनं श्रुत्वा मम स्वकर्माणि स्मृत्वाऽनुतापो
 जातः । तदधर्मवचनप्रभावेण, तेनानुतापेन च मम सर्वाणि
 पापानि तदैव श्रेयं गतानि । अथ पापविमुक्तं सहस्रादित्य-
 सद्भाशं हरिसारूप्यतां गतञ्च मां यमो ननाम । ततः कालो
 मां सम्पूज्य तद्विष्णोः परमम्पदं प्रेषयामास । अहञ्च कल्प-
 कोटिसहस्राणि, कल्पकोटियतानि च विष्णुपदे स्थित्वा पद्या-

दिन्द्रलोकं समागतः । तत्रापि तावत्कालं स्थित्वा भूमिं
प्राप्य विशुद्धे ब्राह्मणकुले तव पुत्ररूपेण सञ्जातः । जातिस्मर-
त्वात् सर्वमेतज्जानामि ततश्च बालोऽपि विष्णुर्चनमेकादशी-
व्रतञ्च करोमीति । गालवस्त्वेवं पुत्रवचः श्रुत्वाऽतीवसन्तुष्टम्
हरिपूजाविधानं यथावत्समवोधयत् ।

हाविशाध्यायारम्भे मुनिभिः सूतः प्रत्युक्तः, हे तत्त्वार्थकोविद
सूत, त्वया भागीरथ्याः सुमहिमा धर्मा अधर्मा हरिपूजा-
विधानं व्रतानि एकादश्यां ब्राह्मणस्यैव सर्वास्त्रेतानि सवि-
स्तरमुक्तानि । साम्प्रतं वयं वर्णाश्रमविधिमाश्रमाचारं प्राय-
श्चित्तविधिञ्च श्रोतुमिच्छामः । त्वङ्गुपयैतत्सर्वं यथावद्वदेति ।
ततः सूतेन यथावदेतेषां प्रश्नानामुत्तरं दातुमारब्धम् । भो
मुनयः पुरा नारदेन सनत्कुमाराय यथा वर्णाश्रमनिर्णय उक्त-
स्तथैवाऽहं ब्रवीमि यूयं शृणुतेत्युपक्रम्य क्रमेण स सर्वमकथयत् ।
तथाहि वर्णाश्रमवारः ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्रा इति । एतेषां
ब्राह्मणः श्रेष्ठः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याय द्विजाः । एतेषां
प्रथमं मातृगर्भे जन्म, ततश्चोपनयनादेव द्विजत्वम् । एतैर्हि
स्वस्ववर्णविहिताः सर्वे धर्माः कार्याः, स्ववर्णधर्मत्यागी तु
पापण्ड इत्युच्यते । द्विजेन स्वगृह्णोदितं यावत्कर्मा कर्तव्यमन्यथा
स सर्वधर्मबहिष्कृतः पतितो भवेत् । सर्वैरेव द्विजैः स्मृति-
मार्गाऽविरोधतो युगधर्मा आमाचाराय परिग्राह्याः । द्विजै-
र्मनोवाकर्माभिर्यत्नतः सर्वे धर्माः कार्याः परं धर्माः अपि किञ्चि-
दस्वर्ग्यं लोकाविद्विष्टेत् तन्माचरणीयम् । कलियुगे हि

समुद्रयात्रा, कमण्डलुधारणम्, असवर्णकन्योपयमः, देवरेण
सुतोत्पत्तिः, मधुपर्के गोघातनं, याहि मांसदानं, वानप्रस्था-
न्ययः, दत्ताचतायाः कन्यायाः पुनर्दानं, दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं,
नरमेधाश्वमेधयोरनुष्ठानं, महाप्रस्थानगमनं, गोमेधयज्ञानुष्ठानञ्च
इत्येते धर्मा न करणीयाः । देवाधारस्तु तत्तद्देवीयैर्याद्य एव ।
ततः सूतेन ब्राह्मणादीनां वर्णानां क्रियाय यथाक्रममुक्ताः ।
यथा ब्राह्मणादीनां त्रयाणां वर्णानां दानं वेदाध्ययनं यजन-
श्चेति त्रीणि कर्माणि साधारणान्येष, ब्राह्मणानां विशेषकर्माणि
त्वध्यापनं याजनं दानग्रहणश्चेति त्रीणि, क्षत्रियाणां विशेष-
कर्माणि च शस्त्राजीवित्वं, दुष्टानां दमनं, शिष्टानां पालन-
श्चेति त्रीणि, वैश्यानां विशेषकर्माणि च कृषिर्वाणिज्यं पाशु-
पाल्यश्चेति त्रीणि । शूद्राणाम् द्विजानां शून्यपेत्येकद्वयं
प्रधानं, तेषां दानेऽप्यधिकारोऽस्ति । ऋतुकाले स्वभार्याभि-
गमनं, सर्व्वलोकहितैषित्वं, मङ्गलं, प्रियवादित्वा, अनायासी
महोत्साहस्तितिचाऽनभिमानितेत्येतानि सर्व्ववर्णानां सामा-
न्यानि कर्माणि । ब्राह्मणेनापत्काले क्षत्रियाचारः, क्षत्रि-
येणापत्काले वैश्यधर्मो ब्राह्मणः, परमत्वापद्यपि द्विजेन न
शूद्रवृत्तिर्याद्या । शूद्राचारी द्विजस्तु चण्डालतुल्यो भवति ।
ब्राह्मणादीनां त्रयाणां वर्णानां चत्वार एवाश्रमा भवन्ति ।
ब्रह्मचर्यं गार्हस्थ्यं वानप्रस्थं भिक्षाश्रमश्चेति । एतैश्चतु-
र्भिराश्रमैरेव परमो धर्मः साध्यते विष्णुय तुष्यति । अत्रैव
द्वाविंशाध्यायावसानम् ।

त्रयोविंशाध्याये सूतेन विशेषतो वर्णाश्रमाचारविधिरुक्त-
स्तथाहि वर्णाश्रमाचारिभिः सर्वैरेव स्वकर्माणि कर्त्तव्यानि, तेषु
यः स्वकर्म्म परित्यज्य परकर्म्म निषेवते स सर्वधर्म्मवह्निभूतः पा-
पण्ड इति कथ्यते । द्विजानां हि गर्भाधानादिसंस्काराः समन्त्रकं
यथाकालं यथाशास्त्रं कार्याः, स्त्रीणां शूद्राणाम्बन्धनम् ।
तत्तु गर्भाधानं स्त्रीणां प्रथमरजोदर्शने कर्त्तव्यम् । अथ प्रथमे
गर्भे सीमन्तं कुर्यात्तस्य मुख्यः कालयतुर्थो मासः, अन्यत्रापि
पठे, सप्तमे, अष्टमे वा मासि सीमन्तं कुर्यात् । अथ पुत्रे
जाते पिता सचेलं स्नात्वा जातकर्म कुर्यात् । ततः सूत-
काले नाम कुर्यात्, तच्च नाम नाम्पटमर्धहीनमतिगुर्वक्षरा-
न्वितं विषमाक्षरं वा भवेत् । ततः स्रष्टृहोतमार्गतस्मृतीये,
पञ्चमे, पठे, सप्तमेऽष्टमे वा चूडाकर्म कुर्यात् । दैवयोगा-
द्गर्भाधानादिषु कर्म्मसु नानुष्ठितेषु चूडाकाले कृच्छ्रपादं तद्वर्ध-
वा प्रायश्चित्तं विधाय तानि पूर्वं कर्त्तव्यानि । अथ ब्राह्मणस्य
गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽप्ये उपनयनस्य मुख्यः कालः, गोणकालस्वा-
पोढयादप्यन्तमस्ति । चक्षियस्योपनयनस्य मुख्यकालः
गर्भेकादगादः गोणकालसु द्वाविंशदप्यन्तम् । वैश्वस्योप-
नयनस्य मुख्यः कालः द्वादशवत्सरः, गोणकालसु चतुर्विंशद-
प्यन्तम् । यस्य द्विजस्य गोणकालावधेरप्यतिक्रमो जातस्तं
सावित्रीपतितं विद्यात्, तेन सहस्राक्षं न विधेयः । द्विज-

० धम्मनिबन्धनादि सीमन्तात् प्राक् पुंसवर्गं नाम सम्काराण्यं कर्त्तव्यतया विहितम् ।

† नामकरणोपनयनसंस्कारौ विहितौ अन्ये च धर्मशास्त्रेषु ।

स्योपनयने मुख्यकालस्यातिक्रमे यथाक्रमं द्वादशार्धं, छर्चं,
 चान्द्रायणं, सान्त्वनद्वयञ्च कृत्वा उपनयनमारभेत, अन्यथा
 पातित्यं, संस्कारकर्तुरपि ब्रह्महत्यासमं पापं भवति । उप-
 नयनकाले विप्रस्य मेखला मौञ्जी, चक्षियस्य धनुर्ग्रा, वैश्वस्य
 चाधी भवति, अग्निनमपि ब्राह्मणस्त्वैष्यं, चक्षियस्य रौरवं,
 वैश्वस्याजं ; एवं प्रतिवर्षं दण्डस्यापि पृथक् यथा ब्राह्मणस्य
 पालाशं, चक्षियस्यौदुम्बरं, वैश्वस्य वैश्वं दण्डं कुर्यात् । विप्र-
 दण्डः केयप्रमाणः, चक्षियदण्डो ललाटमानः, वैश्वदण्डय-
 नासायसन्धितो भवति । एवं वासोऽपि तेषां यथाक्रमं यथा
 विप्रस्य कापायं, चक्षियस्य भान्निष्ठं, वैश्वस्य हारिद्रमिति ।
 उपनीतो द्विजो वेदग्रहणपर्यन्तं गुरोः परिचर्यापरितो भूत्वा
 शुद्धवेश्मनि निवसेत् । स ब्रह्मचर्यमाचरन् प्रातःस्नानं कुर्वन्
 नित्यं कण्ठं कण्ठं शुब्धं समित्कुशफलादीनि यज्ञोपवीत-
 मजिनं दण्डश्चाहरेत् । वर्षिणी भिक्षावेनैव धर्षनं विहितम् ।
 भिक्षा च प्रयतेन्द्रियेण तेन श्रोत्रियागारादेवाहर्णव्यम् ।
 वर्षिणा जितेन्द्रियेण सता प्रतिदिनं सायं प्रातरग्निकार्यं तथा
 यथाकालं ब्रह्मयज्ञस्तर्पणञ्च कर्त्तव्यम्, अग्निकार्यपरित्यागो
 हि पण्डितैः पति-
 कर्त्तव्यते-
 ब्रह्मयज्ञविहीनश्च ब्रह्महेति ।

वाद्यानि, परीवादा रोपस्तोषो विप्रलापश्च वर्जनीयाः । स पापण्डजनसंसर्गं शूद्रसङ्घश्च वर्जयेत् । नित्यं हृदेष्वभिवादन-
शीलो भवेत्, हृदाय त्रिविधा ज्ञानहृदास्तपोहृदा वयोहृदा-
थेति । यद्य वेदशास्त्रोपदेशेनाध्यात्मिकानि दुःखानि वार-
यति तं गुरुं प्रथममभिवादयेत्, अभिवादनसमये चाऽसावह-
मिति ब्रूयात् । विशेष चक्षियाद्याः कदाचन नाभिवाद्याः ।
तथा नास्तिकं, भिन्नमर्यादं, कृतघ्नं, ग्रामयाजकं, पातकिनं,
पापण्डं, पतितं, मूर्खं, नक्षत्रपाठकम्, चण्डं, शठं, धूर्तं, धाव-
न्तम्, अशुचिम्, अभ्यक्ताङ्गशिरसं, जपन्तं, ज्ञानमाचरन्तं, समि-
त्पुष्पकरम्, उदपात्रधरं, भुञ्जानं, विवादशीलिनं, चण्डं, रममाणं,
जलमध्यगं, भिक्षान्नधारिणं, शयानश्च नाभिवादयेत् । स्त्रिय-
मपि भर्तृघ्नीं, पुष्पिणीं, सजारां, सूतिकां, गर्भपातिनीं, कृतघ्नीं,
वण्डाश्च कदाचित्नाभिवादयेत् । सभायां, यज्ञशालायां, देव-
तायतनेष्वपि स्थितानां नमस्कृत्यानां प्रत्येकं नमस्कारो हि पुरा-
तनं पुण्यं हन्ति । तथा आर्द्रं, व्रतं, दानं, देवताभ्यर्चनं, यज्ञं,
पूजणञ्चैव कुर्वन्तं नाभिवादयेत् । अभिवादने कृते तु यः
अथ्यभिवादनं न कुर्यात् स पुनर्नाभिवाद्यो यतः स शूद्रसङ्घ-
एव । ततः परं सूतेनाध्ययनविधिरभिहितः । यथा शिष्यः
पादौ प्रक्षाल्याचम्य गुरोरभिमुखीनस्तस्य पादौ च संगृह्णाधी-
यीत । परम् अष्टकाम्, चतुर्दश्यां, प्रतिपदि, पर्वणि (अमा-
वस्या-पूर्णिमयोः), महाभरण्यां, अवष्टादादशीदिने, भाद्र-
पदापरपक्षे, तदनन्तरद्वितीयायाश्च, शयनीत्यानदादशोः,

शोचियमरणे, चान्द्रापाठ-कार्तिक फाल्गुन शुक्लपक्षीयद्वितीयासु, माघसप्तम्यामाश्विनशुक्लनवम्यां, सूर्यस्य परिवेगाधिक्ये, शोचिये पूजितवाद्ये च गृहमागते, प्रहसकलहे, सभ्यार्थाभेदगर्जने, चाकालभेदगर्जने, उल्काशनिप्रपाते, ब्राह्मणाऽवमानने मन्वन्तरेषु, युगाद्यासु चाध्ययनं न कर्त्तव्यं, युगाद्याश्च वैशाखी शुक्लद्वितीया, प्रेतपक्षीयत्रयोदशी, कार्तिकशुक्लनवमी, माघी पूर्णिमा चेति चतस्रः । मन्वन्तरदिनानि च आश्विनशुक्लनवमी, कार्तिकशुक्लद्वादशी, चैत्रभाद्रपदयोस्तृतीया, आपाठशुक्लदशमी, माघस्य शुक्लसप्तमी, व्यावणस्य कृष्णाष्टमी, आपाठी, कार्तिकी, फाल्गुनी, चैत्री, ज्येष्ठी च पूर्णिमा, फाल्गुनस्यामावास्या, पौषस्य शुक्लैकादशी चेति चतुर्दश । एषु दिनेषु दक्ष ह्यक्षयं भवति । मन्वन्तरदिनेषु युगादिषु चन्द्रसूर्ययोर्ग्रहणे च ब्राह्मणे ग्राह्यं कर्त्तव्यम् । एवमयनादी, शवानुगमने आरण्यकमधीत्य, सूतके, सर्पादिदशने, भूमिकम्पने चाऽनध्यायं प्रशस्य । अनध्यायेष्वधीताना हि यमस्त्रयं प्रजाः, प्रज्ञाः, यमः, त्रियम्, आयुष्यं, वलमारोग्यञ्च निहन्तति, ये त्वनध्यायेष्वध्ययनं कुर्वन्ति ते ब्रह्मघातिन एव तैः सह जालपेत्रं सवसेदपि । केचित्कुण्डगोलकयोर्वात्यादीनाञ्चोपनयनं व्यवस्थापयन्ति, अपरे च तत्पुत्रादीनाम् । यो यथाविध्यनधीत्य वेदान्कास्त्राणि च पठते स शूद्रतुल्य एवान्ते नरकं भजते । अनधीयानविप्रस्य नित्यं, नैमित्तिकं, काम्यं सर्वमेव कर्म निष्फलं भवति ।

चतुर्विंशध्याये स एवाश्रमाचारः सूतेन निःशेषतः
 कथितः । यथा वेदाध्ययनसमाप्तिपर्यन्तं ब्रह्मचारी गुरुश्रमूपा-
 निरतो भवेत् । ततस्तेनानुज्ञातस्त्वस्मै दक्षिणां दत्त्वा च
 गृही भवेत् । सुलक्षणां सुरुपां सुकुलोद्भवां सुशीलां धर्म-
 चारिणीमसपिण्डामसगोत्राश्च कन्यामुदहेत् । रोगिणीं,
 वृत्ताचीं, सरीरकुलसम्भवाम्, अतिकेशामकेशां वा, वाचालां,
 कोपनां, वामनां, दीर्घदेहां, विरूपां, न्यूनाधिकाङ्गीम्, उन्मत्तां,
 पिशुनां, स्थूलगुल्फां, दीर्घजङ्घां, पुरुषाकृतिं, अशुभ्यञ्जनसंयुक्तां,
 विकारां, वृथाहास्यमुखीं, सदाऽन्यगृहवासिनीं, विवादशीलां,
 निष्ठुरां, बह्वयनीं, स्थूलदन्तां, स्थूलौष्ठीं, घर्षरसनाम्, अतिकृष्णां,
 रक्तवर्णां, धूर्त्तां, सदा रोदनशीलां, पाण्डुवर्णां, कुक्षितां, श्वास-
 कासादिसंयुक्ताम्, अनर्घभाषिणीं, लोकद्वेषपरायणां, परनिन्दा-
 रतां, तस्तरां, दीर्घनासां, कितवां, लोमावृततनुं, यकहृत्तिं,
 खर्व्विकाश्च सर्व्वथा नोदहेत् यदि कदाचिद्बालभावाद्विज्ञात-
 स्त्रभावासुदहेद्य तं प्रगल्भामगुणां ज्ञात्वा परित्यजेत् । या
 नारी सर्व्वदा भर्त्तरि पुत्रेषु च निष्ठुरा पराऽनुकूलिनी च भवेत्
 साऽपि सर्व्वथा परित्याज्या । विवाहस्त्वष्टविध एव—तथाहि
 ब्राह्मो, दैवः, आर्यः, प्राजापत्यः, आसुरो, शान्धर्व्वो, राक्षसः,
 पेशाचश्च, एष पूर्व्वः पूर्व्वो वरः पेशाचस्तु निकृष्ट एव । ब्राह्मो,
 दैव आर्यश्च विवाहो विप्राणामगर्हितः प्राजापत्यादयः पञ्च
 गर्हिता एव । ततो गृहिणां वैश्वभूपादीनि कथितानि यथा—
 गृही कृतकेशनखः शुचिरनुलेपनस्तिताङ्गश्च भूत्वा सोत्तरीयं

यज्ञोपवीतद्वयं, सुवर्णकुण्डले, धीतवाससी, वैणयं दण्डं, सोदकं कमण्डलुं, निर्मालमुष्णीपं, एचं, पादुकेऽप्युपानही, सुगन्धे पुष्प-
माल्ये च धारयेत् । अथ गृहस्थानामाचारः कथितो यथा—
नित्यमध्यायशीलो भवेत्, सदाचारमाचरेत्, पराश्रमं न भुञ्जीत,
परदारान् वर्जयेत्, पादेन पादं नाक्रमेत्, नीच्छिष्टं लहयेत्,
पूज्यं देवालयञ्च नाऽपसव्यं व्रजेत् । शुष्कवाटं, पैशुन्यमसूर्या,
मत्सरं, दिवास्त्रापञ्च वर्जयेत् । परपापानि न वदेत्, स्वपुण्यञ्च
नैव कीर्तयेत्, दुर्जनैः सह न वसेदशास्त्रञ्च न शृणुयात्,
असारगीतेषु दूतेषु च न रतिं कुर्यात्, तथा यथाकालं आवा-
दिकं कुर्यात्, अशुचिस्पर्शं च स्नानमाचरेत् ।

पञ्चविंशाध्याये सूतेन गृहस्थानां सदाचारः कथितः यथा—
ब्राह्मे सुहृत्ते समुत्थानं, जगदीश्वरस्मरणपूर्विका वृत्तिचिन्ता,
पुरीषत्यागः स च कर्णस्थयज्ञोपवीतेन सम्भ्यासु दिवा चोद-
मुखेन रात्रौ च दक्षिणमुखेन वस्त्रेण शिरः प्राहृत्य तृणैश्च भूमि-
मन्तर्धाय कर्त्तव्यस्तावन्मौनिना च भवितव्यम् । पथि, गोष्ठे,
नदीतीरे, तडागकूपसन्निधौ, वृक्षच्छायायां, कान्तारे, वङ्गि-
सन्निधौ, देवालये, उद्याने, कूटभूमौ, चतुष्पथे, ब्राह्मणगोऽश्वत्थ-
योपितां समीपे, तुपाङ्गारकपालेषु, तथा जलमध्ये एवमादिषु
देशेषु, भक्षमूत्रं न त्यजेत् । शौचे सर्वदा यत्रः कार्यः, शौचं
हि द्विजानां द्विजत्वस्य मूलं, शौचाचारविहीनस्य निखिलं
कर्म निष्फलं भवति । शौचं हि प्रथमतो द्विविधं बाह्यमाभ्य-
न्तरश्चेति । तत्र वह्निःशुद्धिर्मृज्जलाभ्यां भवति, अन्तःशुद्धिश्च

भावशुद्धयैव । पुरीषत्यागानन्तरं गन्धलेपापनुत्तये शीघ्रं कुर्वीत,
 गृहस्थानां यच्छीघ्रं, ब्रह्मचारिणां ततो द्विगुणं, वनस्थानां
 त्रिगुणं, यतीनान्तु चतुर्गुणम् । स्वग्रामे पूर्णाचारं कुर्यात्
 पश्चि चार्धम्, आतुरे शीघ्रनियमो नास्ति, तथा महापदि च ।
 सर्वेषां व्रतस्थानां विधवानाञ्च यतिवच्छीघ्रं कीर्तितम् । शीघ्रं
 निर्वर्त्य सुसमाहितः प्राप्नुयुष उदप्नुयुषो वाऽपि आचामेत् ।
 ततः स्नानं कुर्यात्, तदनन्तरं मार्जनं तिस्रतर्पणञ्च कुर्यात्
 ततः सन्यासुपासीत । गृहस्थः प्रातर्मध्यन्दिने चैव स्नान-
 माचरेत् । सन्योपासना च मध्याह्ने, सायाह्ने च कार्या ततो
 ब्रह्मयज्ञं वेदोदितानि कर्माणि च कुर्यात् । यो द्विजः सन्यां
 नोपास्ते स सर्वकर्मावहिष्कृतः पापण्ड्य विज्ञेयः । यस्तु
 कूटयुक्तिवादेन सन्यादिकर्माणि परित्यजति तं महापात-
 किनां वरं विद्यात् । ततो देवार्चनं, वैश्वदेवम्, अतिथिपूज-
 नञ्च कुर्यात् । यस्य गृहादतिथिर्भग्नागः प्रतिनिवर्त्तते
 सोऽतिथिस्तस्मै गृहस्थाय स्रदुष्कृतं दत्त्वा गृहस्थस्य पुण्यमादाय
 गच्छति । अज्ञातगोत्रनामां भिन्नग्रामनिवासी चातिथि-
 र्भवति । स्वग्रामवासी केवलं श्रोत्रिय एवातिथिर्भवितुमर्हति ।
 गृहस्थो हि प्रयत्नतः पञ्चयज्ञान् कुर्यात् । पञ्चयज्ञा यथा—देव-
 यज्ञः, भूतयज्ञः, पितृयज्ञः, दृयज्ञो, ब्रह्मयज्ञश्चेति । ततो भृत्य-
 मित्रादिसंयुक्तः स्वयं वाग्यतो मुञ्चीत । अभोष्यं नाग्रीयात्,
 पात्रं नैव परित्यजेत्, पथ्यमद्यं प्रभुञ्चीत, न वाऽन्नं कुक्षयेत् ।
 भोजनानन्तरमाचम्य शास्त्रचिन्तापरो भवेत् । रात्रावपि यथा-

शक्ति शयनाशनभोजनैरायातमतिथिं पूजयेत् । गृही प्रत्यह-
मेवं सदाचारं कुर्यात्, सदाचारपरित्यागी हि प्रायश्चित्तार्ही
भवति । अथ गृही पलिताद्यैः स्वतनुं दूषितां दृष्ट्वा पुत्रेषु
भार्यां निक्षिप्य तथा सह एव वा वनं गच्छेत् । वनं गत्वा
च त्रिपवणस्त्रायी, नखश्मश्रुजटाधरः, वृणशायी, व्रद्धाचारी, पञ्च-
यज्ञपरायणः, सर्वभूतेषु दयावान्, नारायणपरायणः, स्वाध्याय-
निरतश्च भवेत् । ग्रामजातानि पुष्पाणि फलानि च वर्जयेत् ।
षष्ठीं ग्रासान् भुञ्जीत, रात्रिभोजनं न कुर्यात् । वानप्रस्थो
वृषावाहं परीवाहं मिथ्यावाहं निद्रामालस्यञ्च वर्जयेत् ।
स गृहचक्रगदापाणिं नारायणं नित्यं स्मरन् तपश्चान्द्रायणा-
दिकं प्रकुर्वीत, शीतातपादिकं सहेत, वज्रिञ्च परिचरेत् । यदा
मनसि वैराग्यं जायेत, तदैव सन्न्यसेदन्यथा पतितो भवेत् ।
सत्यासी हि सर्वदा शान्तो दान्तो जितेन्द्रियो निर्द्वन्द्वो निरह-
ङ्कारी निष्कमश्च भवेत् । स शत्रौ मित्रे च मानापमानयोः समो
भवेत्, एकाग्रायी जितेन्द्रियो नारायणपरायणश्च स्यात् । स
सर्वदा वेदार्थानुपनिषदाश्च पठेत्, तथा सहस्रशीर्षं देवे-
शञ्च ध्यायेत्, एवं तस्य परब्रह्माधिगमो भवति ।

षड्विंशाध्याये सूतेन श्राद्धविधिरुक्तस्तथाहि श्राद्धकर्त्ता
पित्रादिमृततिथेः पूर्व्वेद्युः स्वात्वेकाहारी भूत्वा विप्रान्निमन्त्र-
येत्, निशि व्रद्धाचर्य्यमधःशयनञ्च कुर्यात् । श्राद्धकर्त्ता दन्तधावनं,
ताम्बूलं, तैलाभ्यङ्गं, स्वाध्यायं, परान्नानि च वर्जयेत् । श्राद्ध-
कर्त्ता श्राद्धभोक्ता एताभ्यामुभाभ्यामप्यध्वगमनं कलहः क्रोधो

व्यवायो दिवास्त्रापथ परिवर्जनीयः । यस्तु याद्वे निमन्त्रितो
व्यवायं कुर्यात् स ब्रह्महत्यां प्राप्य नरकाय गच्छेत् । याद्वे
स्वकुलोत्पन्नाः सदाचारयुक्ता विष्णुभक्ता वेदज्ञा गुणसम्पन्ना
हि विप्रा निमन्त्रयितव्याः । तथा न्यूनाङ्गाः, अधिकाङ्गाः,
रोगिणः, कुष्ठिनः, कुनखिनो, लम्पटाः, चतवताः, नक्षत्रपाठ-
जीविनः, श्वदाहकाः, कुवादिनः, परिवेत्तारः, देवलकाः,
निन्दकाः, क्रोधना, धूर्ता, ग्रामयाजकाः, असच्छास्त्राभि-
निरताः, वृषलीसूतिपोष्टारो, वृषलीपतयः, कुण्डा, गोलका,
अग्रान्धयाजका, वृधामुण्डनशीलाः, अन्येषां स्त्रीषु धनेषु
चासक्ता, विष्णुभक्तिविहीनाः, शिवभक्तिपराधुखा, वेदविक्र-
यिणः, ऋतिविक्रयिणी, व्रतविक्रयिणः, मन्त्रविक्रयिणश्च,
गायकाः, काव्यकर्तारः, भिषक्शाल्मजीविनश्च, वेदनिन्दका,
विप्रनिन्दका, राजोपसेविनः, कृतघ्नाः, कितवाः, नित्याभि-
मानिनो, द्यूतासक्ता, मिथ्यावादिनो, ग्रामारण्यदाहकाः,
कामुकाः, रसविक्रयिणः, कूटयुक्तिरताश्चेते यादवर्ज्याः, नैतान्नि-
मन्त्रयेत् । याद्वे पूर्व्वेद्युस्तद्दिने वा निमन्त्रणार्हान् विप्रान्
निमन्त्रयेत् । निमन्त्रितस्तु विप्रो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियश्च भवेत् ।
याद्वकर्त्ता याद्वदिवसे प्रातः समुत्थाय कुतपाख्ये (दिवसस्याष्टमे
मार्गे) काले याद्वं कुर्यात् । ततः सर्व्वविधानां यादानामनु-
ष्ठानपद्धतिर्येषत् उक्ता ।

सप्तविंशध्याये तिथीनां शुभाशुभत्वादिकं तत्कार्य्यविशे-
षोपयोगित्वञ्च निरूपितम् ।

अष्टाविंशाध्याये सूतेन पापानि तद्विमोचनकारणानि प्रायश्चित्तान्यपि कथितानि । तत्र महापातकानि पञ्च—ब्रह्म-
हत्या, सुरापानं, स्त्रियं, गुर्व्वङ्गनागमः, एतत्पापकारिभिः संस-
र्ग्य । यस्तु संवत्सरं यावत् शयनाशनभोजनैर्महापातकिंसंसर्गं
कुरुते, स सर्व्वकर्मसु पतितो भवति । अन्नानाह्नहत्यां
कृत्वा हरिपरायणो भूत्वा द्वादशाब्दं व्रतं कुर्यात् तेनैव स
शुद्धिमाप्नोति कन्धार्हं जायते । यदि व्रताचरणमध्ये सृगैर्वा
रोगैर्वा निःसूदितो भवेदथवा स्वयं गोब्राह्मणरक्षार्थं प्राणान्
परित्यजेदथवा द्विज्रेभ्यो गवामयुतसुप्तं दद्यात् तदा
च ब्रह्महत्यापापेन मुच्यते । दीक्षितं चत्रियं हत्वा ब्रह्महत्या-
प्रायश्चित्तम्, अग्निप्रवेशनं, मरुत्पतनं वा कुर्यात् । दीक्षितं
ब्राह्मणं हत्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत्, आचार्यादिवधे चतुर्गुणं
व्रतमुक्तम् । विप्रमात्रं हत्वा तु संवत्सरं व्रतं चरेत्, एवं विप्रस्य
प्रायश्चित्तविधिः, चत्रियस्य ब्राह्मणाद्विगुणं प्रायश्चित्तं विहितं,
वैश्यस्य तु त्रिगुणम् । यः शूद्रो ब्राह्मणं हन्ति तं पण्डिता
मुपस्थं कथयन्ति, रात्रौ तस्य शिक्षा कर्त्तव्या । ब्राह्मणीनां
वधे ब्रह्महत्यार्हप्रायश्चित्तं, कन्यकावधे तु पाद एव । अनुप-
नीतान् ब्राह्मणान् हत्वा च पादव्रतं चरेत् । ब्राह्मणः चत्रियं
हत्वा पादव्रतं कृच्छ्रं व्रतमाचरेत्, वैश्यं हत्वा च संवत्सरव्रतं
कृच्छ्रव्रतं कुर्यात्, शूद्रं हत्वा तु वत्सरमात्रं कृच्छ्रव्रतं कुर्यात् ।
दीक्षितस्य ब्राह्मणीं स्त्रियं हत्वाऽष्टवत्सरं ब्रह्महत्याव्रतं कार्यम् ।
हृदातुरप्लीवालानां सर्व्वत्रैव पापेष्वर्हप्रायश्चित्तमुक्तम् । सुरा नाम

त्रिविधा—गोड़ी, माष्ठी, पैठी चेति । इयं चातुर्वर्ण्यैः स्त्रीभि-
 चापेया । सुराप्रायी ब्राह्मणो हि आत्वाद्र्वासा नियतश्च भूत्वा
 घोरदृष्टतमोमूत्रेष्वन्यतमं पक्ताऽग्निसन्निभं कृत्वा सौहेनायसेन
 तान्त्रेण वा पात्रेण पीत्वा मरणं व्रजेत् तेनैवाऽस्य शुद्धिर्भवति ।
 अज्ञानाज्जलबुद्ध्या तु सुरां पीत्वा ब्राह्मणयिद्धपरिर्क्षितं ब्रह्म-
 हत्यायुतं चरेत् । यदि स रोगनिवृत्त्यर्थमीपधार्थं वा सुरां
 पिवेत्तदा तेन भूय उपनयनं चान्द्रायणद्वयञ्च कार्यम् । सुरा-
 संसृष्टमन्नं, सुराभाण्डोदकञ्च सुरासमं प्रोक्तम् । तालं, पानसं,
 द्राक्षं, खर्जूरसम्भवं, माधुकं, गैलममारिष्टं, नीरेयं, नारिके-
 लजं, गोड़ी, माष्ठी, सुरा चेति मध्यमेवमेकादशप्रकारं भवति ।
 ब्राह्मण एतेष्वन्यतमं कदाचिदपि न पिवेत् । यस्तु द्विज एते-
 ष्वन्यतममज्ञानतः पिवेत्, तेन भूय उपनयनं तप्तकृच्छ्रञ्च
 कार्यम् । स्तेयं नाम समघ्नं परोक्षं वा बलात् चौर्येण वा
 परस्त्रानामुपादानम् । सुवर्णं हि स्त्रिणां परिमाणपरिमितं हेम ।
 ब्राह्मणस्य सुवर्णं हत्वा पूर्व्ववत् कपालध्वजहीनं ब्रह्महत्यायुतञ्च-
 रेत् । गुरुणां, यज्ञकतृणां, धर्मिष्ठानां, श्रीत्रिघाणां द्विजानाञ्च
 सुवर्णं हत्वा कृतानुतापो देहश्च सम्पूर्णं घृतेर्लेपयेत्ततः कारीप-
 ष्ठादितं कृत्वा, दग्ध्वा च स्तेयपापादिमुच्यते । क्षत्रियो ब्रह्मस्य
 हत्वाऽग्नमेधेन शुध्यति, अथवा आभ्यतुल्यं सुवर्णं गोयतत्रयं वा
 दद्यात् । यस्तु ब्रह्मस्य हत्वा पश्चात्तापमयाप्य पुनः प्रत्यर्पयति
 स सान्तपन्नं कृत्वा द्वादशाहोपवासतः शुद्धिमाप्नोति । अन्यथा
 पतितो भवति । रत्नासन्न-मनुय-स्त्री-धेन्वादीनां सुवर्णसदृशाना-

मपहरणे सुवर्णस्तेयार्धं प्रायश्चित्तम् । असरेणुसमं सुवर्णमपहृत्य
समाहितं प्राणायामद्वयं कुर्यात् तेनैव शुद्धिर्भवेत् । निष्क-
प्रमाणं सुवर्णं हृत्वा प्राणायामत्रयं कृत्वा शुद्धिमाप्नुयात् । राज-
सर्पपमात्रकं सुवर्णं हृत्वा चतुरः प्राणायामान् कृत्वा विशुध्यति ।
सर्पपमात्रं सुवर्णं हृत्वा तु विधिवत्स्रात्वाऽष्टसहस्रगो
गायत्रीं जप्त्वा शुद्धिर्महति । यवमात्रसुवर्णस्य स्तेये प्रातरारभ्य
वेदमातर गायत्रीं जप्त्वा शुद्धो भवति । कण्ठप्रमाणं सुवर्णं हृत्वा
सान्त्वयनं कार्यम् । मापप्रमाणसुवर्णं हृत्वा नारायणपरायणौ
मासत्रयं गोमूत्रपक्वयवभुक् शुद्धो भवति । किञ्चिद्भूतसुवर्ण-
परिमितहृत्तः स्तेये संवत्सरं यावत् गोमूत्रपक्वयवभक्षणेन
शुध्यति । सम्पूर्णस्य सुवर्णस्य स्तेये तु द्वादशाब्दान् समाहितो
ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् । सुवर्णमानाभून्नरजतस्तेये सान्त्वयनं
कार्यमन्यथा पातित्य भवति । दशनिष्कपर्यन्तमर्धनिष्कचतु-
ष्टयञ्च रजतं हृत्वा चान्द्रायणकृत्वा शुद्धो भवति । दशादि-
शतनिष्कान्तरजतस्तेयकर्मणि विशुद्धार्धं चान्द्रायणद्वयं
प्रोक्तम् । शतादूर्ध्वं सहस्रनिष्कपर्यन्तरजतस्तेये तत्पापपरि-
शीधकं चान्द्रायणत्रयमेव । सहस्राधिकनिष्करजतस्तेये ब्रह्म-
हत्याव्रतं प्रायश्चित्तं विहितम् । सहस्रनिष्कमानकास्य
पित्तलायस्कान्तानामपहरणे पाराक्यं प्रायश्चित्तमुक्तम्, रत्नानां
स्तेये च रजतवप्रायश्चित्तम् । इदानीं गुरुतत्त्वगतानां प्राय-
श्चित्तमुच्यते । अज्ञानान्मातरं तत्पक्षीमपि वा गत्वा पाप-
मुदाहरन् स्वमुक्तां ण्मिथ्यात्, तच्छिद्यमुक्त्वा हस्ते गृहीत्वा च

नैर्ऋतीं दिशं गच्छेत्, गच्छन्तं तं कथिक्कदाचिव निवारयेत् ।
 एवं स प्राणान्तं यावत्पृष्ठतोऽपश्यन्नेव गच्छेत् । एवं प्राणान्त-
 ह्वा शुध्यति, अथवा स्वपापं समुदाहरन् मरुत्प्रपतनं कुर्यात् ।
 अघ्नानात्स्वोत्तमवर्णस्त्रीगमने समाहितो द्वादशाब्दं ब्रह्महत्या-
 व्रतं कुर्यात् । यद्यघ्नानात् अभ्यासतः सवर्णोत्तमां गच्छेत्
 तदा कारीपवङ्किना दग्धः शुद्धिं व्रजेत् । मातृगमने यदि रेतः-
 सेकात्पूर्वमेव निवृत्तो भवेत् तदा ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात्, रेतः-
 सेके त्वग्निना स्वदेहं दहेत् । सवर्णोत्तमवर्णागमने वीर्यसेच-
 नात्पूर्वमेव निवृत्तो भवेद्यदि, तदा षड्द्वन्द्वं ब्रह्महत्याव्रतं
 कुर्यात् । ब्राह्मणो यदि पितुः क्षत्रियां भार्यां सक्तव्रच्छेत्
 तदा नवाब्दान् विष्णुतत्परो ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात्, पितुर्वैश्य-
 जातीयां भार्याङ्गत्वा षड्द्वन्द्वमाचरेत्, तथा पितुः शूद्र-
 जातीयां भार्याङ्गत्वा त्र्यब्दं व्रतमाचरेत् । यदि कथिक्कामतो
 मातृस्वसारं पित्रस्वसारम् आचार्यभार्यां मातृस्नानीं ग्वयूच्च
 गच्छेत्तस्य प्रायश्चित्तं शृणुत । दिनद्वयं गत्वा यथाविधि ब्रह्म-
 हत्याव्रतं कुर्यात्, एकस्मिन्दिने बहुवारं रेतस्सीके तु त्रिवर्षव्रतं
 कुर्यात् । एकवारगमने त्रैकाब्दं व्रतङ्गत्वा विशुध्यति । दिन-
 द्वयगमने पुनर्वङ्किनात्मानं दग्ध्वा शुद्धिं व्रजेत् । यस्तु कामतो
 चाण्डालीं, पुङ्गवां, सुपां, भगिनीं, मित्रस्त्रियं, मिथ्यपत्नीञ्च
 गच्छेत् स षड्द्वन्द्वं ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् यस्त्वकामतो व्रजेत् स
 त्र्यब्दं षष्ट्यमाचरेत् । अथ महापातकसङ्गिनां प्रायश्चित्त-
 विधिः । यस्य पूर्वोक्तेषु ब्रह्महत्यादिषु चतुर्षु पातकेषु यादृशेन

पातकिना सङ्घी भवेत् स तद्वद्वतन्तु निर्वर्त्य शुद्धिमाप्नुयादिति
निश्चितम् । एभिः सहाग्रानात्पञ्चरात्रससर्गे कायवृत्त, द्वादश-
रात्रससर्गे महासान्तपन वृत्त कार्यम् । अर्द्धमास सङ्गृह्यत्वा
तूपवासान् दद्याचरेत् । माससंसर्गं पराक, मासद्वये चान्द्रायणं
चरेत् । षण्माससङ्गे तु चान्द्रायणत्रयमाचरणीयम् । किञ्चि-
त्पूनाद्दसङ्गे तु षण्मासवृत्तमाचरणीय, ज्ञानसङ्गे तु यथायथ
पूर्वोक्तानां व्रतानां द्विगुणं त्रिगुणं वा प्रायश्चित्तं कार्यम् ।
काक मण्डूक-नकुल-वराह मूपिक-मार्जार-राजाविक ख-कुक्कुटा-
दीनां वधे कृच्छ्राद्धं वृत्तमनुष्ठेयम् । अश्वहा तु त्रि-कृच्छ्रवृत्त-
माचरेत्, हस्तिवधे तप्तकृच्छ्र, गोवधे च पराक वृत्त कार्यं,
कामती गोवधे तु न शुद्धिरस्ति । यान शय्यासन-पुष्प-मूल-
फल-भक्ष्य भोज्यापहारपापस्य पञ्चगव्यं विशोधकम् । शुक्काष्ठ-
दण्डम गृहं चर्मभस्त्रामिषाणामपहरणे त्रिरात्रं न भुञ्जीत ।
टिट्ठिभ चक्रवाक हंस-कारण्डवीलूक-सारस कपोत जालपादक-
कृकवाकु बलाक शिशुमार कच्छपेचन्यतमं हत्वा द्वादशदि-
नानि न भुञ्जीत । रेतोविष्णुभोजने प्राजापत्यवृत्तं
कुर्यात्, शूद्राच्छिष्टस्य भोजने च चान्द्रायणत्रय कार्यम् ।
रजस्वला-चाण्डाल महापातकि-सूतिका-पतितोच्छिष्ट-रजका-
दीनां स्पर्शं सचेल स्यायीत, घृतस्य प्राशनञ्च कार्यं, तथाविशुद्ध-
याटगत गायत्रीं जपेच्च । अग्रानादेतेष्वन्यतमं स्पृष्ट्वा यदि
भोजनं कुर्यात्, तदा त्रिरात्रोपोषितः पञ्चगव्यं प्राश्य शुद्धी
भवेत् । यदि ज्ञानदानजपादीनां भोजनाध्वरयोऽय मध्ये

पूर्वाक्तानां जन्तूनां गर्भं गृणीति तदाऽष्टोत्तरसहस्रवारं
गायत्रीं जपेत् । यदि स्नानादीनां मध्ये भुक्तमवमुदमेत्
तदा स्नात्वा तद्दिनमुपोष्य द्वितीयेऽङ्गि घृतं प्राग्य शुद्धि-
माप्नोति । देवद्विजनिन्दा तु सर्वेषां पापानामधिकं पापं,
कश्चिन्नपि यास्ते देवद्विजनिन्दाकृतां निष्कृतिर्न दृश्यते ।
एवं पापानि प्रायश्चित्तानि चोक्त्वा सूतेनान्ततो हरिस्मरणस्य
हरिभक्तेश्च सर्वपापनागकत्वमुक्तम् ।

जनचिंशाध्याये मुनिभिः सूतो यममार्गं पृष्टः । सूतेन च
यममार्गः सविस्तरं कथितः । ये नरा दानशीलाः ते सुखेन
यान्ति, ये तु धनंशून्यास्ते दुःखेन यातनाः प्राप्नुवन्ति । पापिनी
हि प्रेतभूता विषम्राः शुककण्ठोष्ठतासुकाः क्रन्दन्तो दीना-
स्तपयेयान्ति । ते हि गच्छन्तो यमभटेः पथि प्रतोदाद्यैरायुधै-
र्हन्यन्ते । पापिनां पथि च क्वचित्पटः, क्वचिद्वह्निः, क्वचित्
सन्तप्तकर्ममः, क्वचित् सन्तप्तसैकताः, तीक्ष्णधाराः गिलाच
घर्त्तन्ते । तत्र क्वचित्तप्राङ्गारहटिः, क्वचिच्छिलाहटिः क्वचि-
ज्जलहटिः क्वचिच्छस्त्रहटिः क्वचिदुष्णाम्बुवर्षणध्व, क्वचित्धार-
कर्महटिः, क्वचिदुष्णकर्महटिश्च भवति, क्वचिन्नहानिस्व-
हृत्ताः, क्वचित्कण्टकहृत्ताः, क्वचिदुःखारोहाः गिला, गाढान्ध-
काराः, कण्टकाहृतिश्च महती तिष्ठति । तत्र क्वचिद्वप्राशा-
रोहणं, क्वचित्कन्दरप्रवेशनं विना न गन्तुं शक्यते, क्वचि-
त्तीक्ष्णाः शर्करा, लोद्वाः, सूचितुल्याः कण्टकाश्च सन्ति ।
क्वचिच्छैवालं, क्वचित्कीलकपङ्क्तयश्च सन्ति । पापिनी

हि पथेव बहुविधान् क्लेशान् प्राप्य क्लेशन्ती रुदन्त्य
 गच्छन्ति । तदुपरि यमभटास्तान् पापेन यद्वा विविधै
 सुतीक्ष्णैरायुधैर्घातयन्ति च । केचित्पृष्ठतः शस्त्रास्त्रैस्ताड्य
 माना केचिन्नासायकृष्टा, केचित्कर्णपात्रैरपरे गलपात्रैश्च
 कृप्यमाणा अन्ये करे चाकृष्टा यममन्दिरं नीयन्ते । पापिन
 एव बहुविधान्यपराणि च दुःखानि भुञ्जाना गच्छन्ति ।
 ये तु धर्मिष्ठा दानशीला सुबुद्धयोऽब्रह्मदानरता जलदायि
 नश्च ते स्वादश्च भुञ्जाना उत्तमं क्षीरं पिबन्त्यश्च सुखेन
 प्रयान्ति । सूतेनात्र तत्तदनुविशेषदानजन्यसुखविशेषा वि
 शिष्याभिहिता । यमस्य चतुर्भुजः शङ्खचक्रगदापाणिर्भूत्वा पुण्य
 कर्मरतान् स्नेहान्निवददर्शयति, तथा प्रियमाल्लपति च, यथा
 भो भो नरकक्लेशभीरवो यूयं बुद्धिमता श्रेष्ठा, यती युष्माभि
 परञ्च सुखदायकं पुण्यं साधितम् । मनुष्यजन्मं सम्प्राप्य यो न
 सुकृतं करोति स एव पापिना श्रेष्ठं आत्मघातकसञ्चितम् ।
 यस्त्वनित्यं मानुषं प्राप्य नित्यं धर्मं न साधयति, तदन्वो
 ऽचेतनः कः ? भूतेषु प्राणिनः श्रेष्ठा, प्राणिषु बुद्धिजीविनः
 श्रेष्ठा बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा, नरेषु च ब्राह्मणाः श्रेष्ठा, ब्राह्मणेषु
 विद्वांसः श्रेष्ठा, विद्वत्सु कृतबुद्धयः, कृतबुद्धिषु कर्त्तारः, कर्त्तृषु च
 ब्रह्मवादिनी, ब्रह्मवादिष्वपि निर्गन्मा एभ्यः सर्वेभ्यो नित्यध्यानं
 परायणं श्रेष्ठम् । एवमादिश्यानन्तरं स पापिनः सर्वानाह्वय
 कालदण्डेन तर्ज्जयित्वा भयङ्करं रूपं धृत्वा ब्रवीति, भो भो
 पापा यूयमत्यन्तदृष्टा पापानि कृतवन्तस्तथैव यातना भोग्या

तत्किं वृथादुःखिता भवत । युष्माभिः पुत्रमित्रकलत्रार्थं महत्
दुष्कृतमाचरितं, तत्कर्मवशादेव यूयमतिदुःखिता जाताः ।
यथा युष्माभिर्वह्नि पापानि कृतानि, तथैव दुःखस्य कारणं
प्राप्तानि । धर्मः पचपातन्तु न करोति, तद्युष्माभिः पुरा यत्कृतं
तदेव दुःखकारणं चिन्त्यताम् । यमो हि दरिद्रे वा, मूर्खे वा,
पण्डिते वा, धनिनि वा, आर्ये वा, धीरे वा समवर्त्येव । तानि
वचनान्याकर्ण्य ते पापिनः स्वानि कर्माणि शोचन्ती निचला-
स्तिष्ठन्ति, अथ यमाग्नाकारिणो वेगेनागत्य तान् सर्वान् यथा-
पापं नरकेषु प्रक्षिपन्ति । ते च पापिनो नरकेषु कर्मफलानि
भुक्ताऽन्ते पापशेषतो महीतलं सम्प्राप्य स्थावरादयो जायन्ते ।
एतदन्तरे ऋषयः पुनरुचुः—हे दयार्थव सूर, अत्रास्माकं चेतसि
सुमहान् संशयो जातस्तच्छेत्तुं त्वमेव समर्थोऽसि, यतस्त्वं स्वयं
ध्यासेन बोधितः । त्वया हि विविधा धर्माः सुबह्वनि च
पापानि प्रोक्तानि, चिरमीगद्य तेषां फलं प्रोक्तम् । ब्रह्मणो
दिनान्ते लोकत्रयस्य नाशोऽप्युक्तः, एवं परार्द्धद्वयान्ते ब्रह्माण्डस्य
च नाश उक्तः । हे महाभाग, त्वयैव ग्रामदानादिपुण्यानां
फलकोटिसहस्रेषु फलमुदाहृतम्, ततश्च लोकानां नाशः,
प्राप्तते लये चैक एव जनार्दनोऽवशिष्यते । एवं हि पापादीनां
भोगानाञ्च समाप्तिर्न जायत एव । अथ सूतेन प्रोक्तं, भो महा-
भागाः, साधु पृष्टम्, अहं यः सर्वं वदित्यामि, सावधाना भवत ।
नारायणो ह्यघयोऽनन्तः, सनातनः, परं ज्योतिः, विशुद्धो,
निर्गुणो, महामोहविवर्जितः, परानन्दमयः । स निर्गुणोऽपि

सिद्ध्यया गुणवानिव भवति, तथा ब्रह्मविष्णुशिवाख्यया भेद-
वानिव लक्ष्यते । स च सनातनो गुणोपाधिभेदेष्वेतेषु त्रिषु
स्वभावाः संयोज्य निखिल जगत्कार्यं करोति । स ब्रह्मरूपेण
सृजति, विष्णुरूपेण पाति, ततोऽन्ते रुद्ररूपेण सर्वमपि ।
प्रलये भगवान् योगनिद्रां गच्छति प्रलयान्ते च पुनः समुत्थाय
चराचरात्मकं विश्वं यथापूर्वं कल्पयति । ततश्च पूर्वसृष्टौ
स्यावरादयो यत्र यत्र व्यवस्थिता, इदानीमपि ते तत्र तत्रैव
व्यपस्थापिता भवन्ति । अतएव कर्मफलमवश्यमनुभोक्तव्यम्,
अनुभूतं हि कर्म कल्पकोटिशतैरपि न क्षीयते । सर्वभूतान्त
रात्मा जगन्मयो देवः परिपूर्णः सनातनोऽपि सर्वकर्मफल
भुङ्क्ते, का कथा मादृशस्याशुद्वेष्टेति ।

त्रिमाध्याये सूतेन मरणानन्तरमात्मनः सत्तिरुदाहृता ।
तथाहि कर्मपाशनियन्त्रिता जन्तवः स्वर्गादिषु पुण्यफलमनु-
भूय नरकेषु च पापफलमनुभूय क्षीणकर्मावसाने पुनरिमं
लोकमागत्य स्यावरादिषु जायन्ते । स्यावरा नाम वृक्षगुल्म-
लतावल्लीगिर्यस्तृणानि च । स्यावरत्वेऽपि बहुकालं वायु-
दिग्भिर्भस्मन-च्छेदनं दावाग्निदहनं शीतातपादि दुःखं अनुभूय
म्रियन्ते । ततश्च दुःखबहुलाः क्लमयो भूत्वा नित्यं क्षुधाधिता
मलमूत्रादिषु च ससरन्तो दुःखमनुभवन्ति । ततः पशूनीं
प्राप्नुवन्ति । तत्रापि बहून् क्लेशाननुभवन्ति । एव बहुयूनिषु
सङ्गताः क्रमेण मानुषं जन्म प्राप्नुवन्ति । पुनश्च कर्मावशात्
पूर्वपदेव स्वर्गनरकादीनि समनुवते ।

एकत्रिंशाध्यायप्रारम्भे पुनर्ऋषिभिः सूतः पृष्टः, एतत्संसार-
कामस्य क्लेदकः कतमः, केनोपायेन मोक्षः स्यात्, तद्वृहीति ।
सूतोऽब्रवीत्, भो महाभागाः, साधु, पृष्टम् । यस्याज्ञया वद्ध्वा
सर्वं जगत्सृजति, हरिः पालयति, रुद्रश्च विनाशयति ; यस्य
प्रभावतो महदादित्रिगोपाला जाताः, तमनामयं नारायणं
मोक्षदं जानीत । तं मोक्षसाधकं स्वप्रकाशं निरञ्जनमवि-
कारमजं प्राहुः । ब्रह्माद्या देवतागणास्तस्यावताररूपाणि
समर्चयन्ति । जितप्राणा जिताहाराः सदा ध्यानपरायणास्तु
जनास्तं सर्वसुखावहं नित्यं हृदि यज्यन्ति । स निर्गुणो
निराधारोऽपि लोकानुग्रहाय रूपवान् भवति । स सर्व-
धर्माणामध्यक्षो योगिनां हृदये तिष्ठति च, स कल्पान्ते सर्वं
संगृह्य गते, कर्मज्ञा वेदविदस्तं यजन्ते च । सर्वभूताना-
माधारो जलामरणनिर्मुक्तय । तस्य पादार्जं सम्प्लूय देहिनी-
ऽप्यमर्त्यतां व्रजन्ति । स ह्यवयो निर्गुणोऽद्वितीयोऽरूपः परि-
पूर्णो ज्ञानमयश्च । यस्तु योगी सर्वसङ्गपरित्यागी शमादि-
गुणसंयुतः कामादिभिर्वर्जितश्च, स एव परमं पदं लभते ।
एतदाकर्ण्य मुनयः पुनः पृष्टवन्तः, केनोपायेन योगिनां सिद्धि-
र्भवति, हे वदतां वर, तदुपायं नो ब्रूहीति । येन जन्मसहस्रेषु
दानानि दत्तानि, यज्ञा विविधास्तीर्थयात्राश्च कृतास्तस्य हरौ
भक्तिर्भवेत् । भक्तिलेगेन हि परमोऽश्वथो धर्मो जायते, परचा-
ग्रहया च सर्वपापं प्रणश्यति । सर्वपापेषु क्षीणेषु निर्मला
बुद्धिर्जायते । सेव बुद्धिः पण्डितैर्ज्ञानमित्याश्रयायते । योगिनाञ्च

तज्ज्ञानं मोक्षदं भवति । योगसु द्विविधः प्रोक्तः कर्मयोगी
 ज्ञानयोगश्चेति, तत्र कर्मयोगमन्तरेण नृणां ज्ञानयोगी न
 भवेत् । तस्मादादौ क्रियायोगरतः सन् यदया हरिमर्चयेत् ।
 हरिर्हि सर्वगतस्ततः प्रतिमा-द्विज भूम्यग्नि-सूर्य-चित्रादिषु
 तस्मार्चनं कुर्यात् । कर्मणा मनसा वाचा परपीडापरा-
 श्रुद्धो भक्तिसंयुतश्च तं परिपूर्णात्मकं विष्णुमर्चयेत् । तयोः
 कर्मज्ञानयोगयोराहिंसा सत्यमक्रोधो ब्रह्मचर्यमपरिपङ्को-
 ऽनीर्षा दया चैते समोपकारिणः । इदं विष्णं चराचरात्मक,
 विशुद्ध सनातन इति मनसा विचिन्त्य योगद्वयमभ्यसेत् । ये
 हि मनीषिण आत्मवत्सर्वभूतानि पश्यन्ति, तएव देवदेवस्य
 चक्रिणः परं भावं जानन्ति । यदि क्रोधादिदुष्टात्मा पूजा-
 ध्यानपरो भवेत्, तदा विष्णुर्न तुष्येत्, यतः क्रोधकामादि-
 दुष्टात्मा हि पापिनां वर एव, तस्य पूजायामधिकारो नास्ति ।
 यद्दि कश्चित्तपःपूजाध्यानरतश्चास्यापरो भवेत्, तस्य तत्तपः,
 सा च पूजा, तद्वगनश्च निरर्थकं भवेत् । तस्माच्छ्रमादिगुण-
 तत्परः योगरतश्च मुक्तयर्थं सर्वात्मकं विष्णुमर्चयेत् । क्रिया-
 योगश्च कर्मणा मनसा वाचा सर्वलोकहितरतिस्तथा जग-
 द्योनिः सर्वान्तर्यामिनी नारायणस्य स्तोत्राद्यैरुपवासादिभिः
 पुराणग्रन्थादिभिः पुण्याद्यैः पूजनश्च । इत्थं क्रियायोगरता-
 मनां विष्णो भक्तिमतां पूर्वजन्मार्जितानि सर्वपापानि
 नश्यन्ति । पापक्षयाश्च शुद्धमतिर्भूत्वोत्तमं ज्ञानं वाञ्छन्ति, ज्ञानं
 हि मोक्षदं ज्ञेयं, तदुपायः कथ्यते । अथ जगति सर्वे पदार्थाः

अनित्या, हरिरेक एव नित्यः स्मृतः । अनित्यानि परित्यज्य सदा नित्यमेव समाश्रयेत् । इहामुत्र भोगेषु च विरक्तो भवेत् । यस्तु मनुष्योऽनित्येषु पदार्थेषु रागी भवेत्, तस्य कदाचिन्नैव संसारविमुक्तिर्भवेत् । सुमुक्तः श्रमादिगुणसम्पन्न एव ज्ञानमभ्यस्येत्, यतः श्रमादिगुणहीनस्य ज्ञानं न सिध्यति । यो रागद्वेषविहीनः श्रमादिगुणसंयुतो नित्यं हरिध्यानपरस्य, स सुमुक्तुरित्यभिधीयते । एवं सूत्रेण प्रसङ्गतः ज्ञेयज्ञं, योगं, योगाङ्गानि, ध्यानस्वरूपञ्च सविस्तरमुक्त्वाऽन्ततः परब्रह्मस्वरूप-मोक्षारस्वरूपञ्च प्रोक्तम् ।

द्वाविंशाध्याये ऋषिभिः पुनरेव सूतः पृष्टः, कथं भगवान् जनार्दनस्तुष्यतीति । तथा पृष्टः सूत उवाच, भो मुनिश्रेष्ठाः, पुरा सनत्कुमारेणात्रैव विषये पृष्टो नारदी यदुवाच, तदेयाऽयं भवतां कथयामीति । विमुक्तिकामैर्हि सर्वैर्विष्णुरेव नित्यं पूजनीयः । विष्णुपरायण हि जन रिपवी ग्रहाय न बाधन्ते, राक्षसाय न खादन्ति । तस्मिन्देवदेवे दृढभक्तिमती हि जनस्य सर्व्वाणि श्रेयांसि सिध्यन्ति । एवं सूत्रेण हरिभक्तेर्हरि-पूजनस्य चोत्कर्षोऽभिहितः, हरिपूजाविहीनस्य हरिभक्तिपरा-श्रुखस्य चासाधुता दर्शिता । प्रसङ्गतः कामक्रोधादीनाञ्चाप-कारित्वं दर्शितम् ।

त्रयस्त्रिंशाध्याये सूत्रेण पुनरेव देवदेवस्य जनार्दनस्य माहात्म्यमुक्तम् । तत्प्रसङ्गतस्य सर्वपापापहं यज्ञमालि सुमा-सिनोय पवित्रं चरित्रं कीर्तितम् । यथा पुरा कथितेदेवेदाङ्ग-

पारगो ब्राह्मणो देवमालीति नाम रैवते देगे समुपास । स
हरिपूजापरायणोऽपि पुत्रमित्रकलत्रार्थं धनार्जनपरो भूत्वा-
ऽपण्यविक्रयं चाण्डालादिभ्योऽपि प्रतिग्रहश्चकार । अथ
कालेन तस्य यज्ञमाली सुमाली चेति द्वौ पुत्रौ बभूवतुः । अथ
कदाचिद्देवमाली बह्वपायेर्धनं सम्पाद्य तद्वणयामास । अथ
तदपरिमितमवलोक्याऽचिन्तयद्दहो मयैतानि वित्तानि समुपा-
र्जितानि, तथापि मम दृष्ट्या गान्तिं नापन्ना । किन्तु खल्वतः
परं कष्टतरं भवितुमर्हति, यत्सर्वान् कामानवाप्याऽपि पुन-
रन्यत्काङ्क्षति । जीर्यतो हि जनस्य केशा दन्ताश्च जीर्णा
भवन्ति, चक्षुःश्रोत्रे च जीर्णे भवतः, एका दृष्टौ च तरुणावते ।
मम सर्व्वाणीन्द्रियाणि जीर्णानि, बलश्च जरसाऽपहृतमेव, केवलं
दृष्ट्या प्रत्यहं नवीना भवति । आशा हि पुंसामजीयाराति-
सन्निभा, ततः शाश्वत सुखमिच्छता हि पुंसां साशा सर्व्वथा
परित्याज्या । एवमाशाया बह्वन्दीषान् प्रस्थाप्य देवमालिनां
चिन्तितमहमतः परं परलोकहितमादरात्साधयित्वासीति ।
एवं निश्चित्य स धर्मकार्यैरतोऽभवत् । स सद्य एव स्वधनं
चतुर्धा व्यभजत्, ततः स्वयमर्ज्जकत्वाद्भागद्वयं जगद्, शेषं
भागद्वयन्तु द्वाभ्यां पुत्राभ्यां ददौ । तेन धनेन स्वपापानां नार्थं
कर्त्तुमनाः स गङ्गातीरे बह्वन् प्रपातद्भागारामान्देवगृहान्
अत्रादीनां दानानि च चकार । हरिभक्तिपरः स धनानि
बह्वनि विश्राण्य तपसे नरनारायणतपःस्थानं जगाम । तत्र
प्रगान्तचेतोभिर्मुनिभिः परिशोभितं रम्यमाश्रममेकं ददर्श ।

तत्र च परमं ब्रह्म गृह्यन्तं तेजोराशिं शमादिगुणसंयुतं जानन्ति-
नामानं मुनिश्चापश्यत् । देवमाली तं दृष्ट्वा दग्धवस्त्रणनाम ।
जानन्तिथ तस्यागन्तोर्ध्वाविध्यर्हणां कल्पयामास । ततः
कृतातिथ्यक्रियो देवमाली कृताञ्जलिस्तं विनयेनोवाच, भगवन्,
कृतकृत्योऽस्मि, मम कल्पयं विगतम्, अत इदानीं ज्ञानप्रदानेन
मामुद्धर । एवमुक्तो जानन्तिः प्रहसन् तस्मै संसारच्छेदीपाय-
मुवाच । तेन प्रबोधितो देवमाली ज्ञानलेगं प्राप्य मनसि
विचारयामास, कोऽहं, का मे क्रिया, कथं वा मे जन्मेति ।
ततः किमपि निश्चेतुमशक्तः स पुनर्जानन्तिं प्राप्य तानेव श्रोन्
प्रश्नानकरोत् । ततो जानन्तिगोक्तं, ममेति यद्वदितं तत्
भ्रान्तिरेव । अहङ्कारो मनोधर्मो, नात्मनः । आत्मा हि
नाम जात्यादिशून्यो निर्गुणो नीरूपोऽप्रमेयश्च । स हि
ज्योतिःस्वरूपस्तस्य नाम क्रिया वा कथं भवेत् । स्वप्रकाश-
स्यानन्तस्याक्रियस्य कथं वा जन्म । स हि ज्ञानैकवेद्यः,
तत्त्वमसीत्यादि-वाक्यार्थज्ञानं हि मोक्षस्य साधकम् । ज्ञाने
चानादिते सिद्धे सर्व्वं ब्रह्ममयं भवेत् । तेनेव प्रबोधित आत्म-
न्येवात्मानं पश्यन्मुमुक्षुः । स उपाधिवर्जितं स्वप्रकाशं ब्रह्मा-
ऽहमेवेति निश्चित्य परां शान्तिमवाप्तवान् ।

चतुस्तिंगाध्याये तस्यैवेतिवृत्तप्यायशिष्टांशो वर्णितो—यथा-
देवमानिसुतयोर्ध्वजमानि सुमालिनोर्ज्येष्ठो यत्नमाली पिष्ट-
सञ्चितं धनं द्विधा विभज्य कनिष्ठाय भागमेकं ददौ । सुमाली
च ध्यसनाभिरतोऽसत्कङ्केन सर्व्वमेष तदनं नागयामास । अथ

पितृसञ्चिते धने नाशमायाते स परद्रव्यमपहृत्य वैश्वारतो-
ऽभवत् । अथ यज्ञमाली तं तथाभूतं दृष्ट्वाऽतिदुःखितस्तं
तस्मात्पापान्निवारयामास । तेन निवारितोऽसौ तं हनिथा-
मीत्युक्त्वा खड्गमग्रहीत् । तेन चास्य कर्मणा कुपिता नाग-
राक्षं बबभुः । यज्ञमाली च भ्रातृस्नेहविमोहितस्तान् पौरान्
सम्प्रार्थ्य तं बन्धनान्मोचयामास । ततो यज्ञमाली पुनरेव
स्वधनं हिंसा विभज्य तस्यार्धं कनीयसे ददौ । अतिमूढात्मा
सुमाली तदनाद्यपि पूर्ववत्पापण्डककर्मभिर्नाशयामास । दुर्ज-
नानां विभूतयो ह्यसतामुपभोगायै भवन्ति । अथ स चाण्डाल-
स्त्रीसक्तो मद्यपो गोमांसभोजी बभ्रुजनैः परित्यक्तो राज्ञा
बाधितश्च निर्जनं यनम्प्राप । यज्ञमाली पुण्यरतो स्वधर्मनिष्ठो
विष्णुमेवनतत्परो बभूव । अथ कालेन गच्छता तावुभौ
भ्रातरो वृद्धभावमुपागतौ युगपन्मृतौ । अथ हरिपूजारतो
यज्ञमालो हरिणा श्वय प्रेषितं दिव्य विमानमारुह्य सुरगणैः
पूज्यमानो मुनीश्वरैः स्तूयमानश्चाप्सरोभिः परिवेष्टितो दिव्या-
भरणभूषितः पथि गच्छन् यमभटैस्ताद्यमानं सुसृण्यापरि-
पीडितं, प्रेतभुत विषष्टं, पाशवेष्टितं, श्वकर्माणि विलपन्तं,
क्रोमन्तं, रुदन्तञ्च सुमानिनं दृष्टवान् । स तं दृष्ट्वा दयापरः
क्रोमाविति तान् हरिदूतान् प्रपश्य । ते च तव भ्राताऽयं
पापात्मा सुमालीति तमबोधयन् । यज्ञमाली विष्णुकिङ्कराणां
तादृगवचनमाकर्ण्य मनसा दुःखमापयः पुनस्तानमासीत् कथ-
मस्य स्वार्थितंभ्यः पापिभ्यो मोक्षो भवेत् भो बान्धवा यूयं ग्रीष्मं

तदुपायं वदत । ते तद्वचः श्रुत्वा दयान्विताः सन्धितमूत्रुः ।
 अथि भी महाभाग नारायणपरायण यज्ञमालिन्, उपायं ते
 यक्ष्यामः, सावधानं शृणु । त्वया प्राक्तनजन्यनि सुमहत्कर्म कृतं,
 तथाहि त्वं वैश्यजातीयो विश्वश्वरनामासीः । त्वं स्वजातीय-
 कर्मपराङ्मुखतया मातापितृभ्यां बन्धुभिश्च परित्यक्तोऽभूः ।
 तथास्वजनोन्मिक्तस्त्वं शोकसन्तप्तहृदयः परिभ्रमन् कदाचित्
 क्षुधातीर्तं हरिमन्दिरं प्राप्तवान् । तत्र वृष्टिसमुद्भूतं कर्म
 परिजिहीर्षया त्वं तन्मन्दिरभित्तेः समन्तात् निक्षिप्तवान्, स च
 उपलेपनतां गतः । त्वमुपोपितश्च तद्गान्धी तस्मिन्देवालये
 सर्पेण दष्टः पञ्चत्वङ्गतः । तेनैवोपलेपनजपुष्पप्रभावेण तव
 विप्रकुले जन्म, तत्राप्यचक्षता हरिभक्तिरजायत । तत्प्रभावेण
 च कल्पकोटिशतं हरिसालोक्ष्यमवाप्य परं ज्ञानमासाद्यान्ते
 मोक्षं प्राप्स्यसि । स त्वं यदि पातकियेष्टं निजमनुजमुद्धर्तु-
 मिच्छसि, तदा गोचर्ममात्रभूमेरुपलेपनजं फलं तस्मै दत्त्वा
 तमुद्धर । विष्णुदूतैरेवमुक्तो यज्ञमाली तत्त्वयमेव तस्मै तत्फलं
 ददौ । तस्य पापनाशं-विनष्टमभवत्, यमदूतास्तं विमुच्य
 प्रदुहवुः, दिव्यं विमानं तदर्थमागमत्, स च तदारुह्य देववन्मुमुदे ।
 ततस्तौ भ्रातरी महर्षिभिस्तूयमानौ देवहृन्दनमस्कृती च
 विष्णुलोकमागत्य हरिसारूप्यं प्राप्ता । तस्मात्सर्वैः सर्वप्रय-
 ज्ञेन हरिपूजा कर्तव्या । ये हि जनार्दनं प्रपन्नास्तेषां न
 नरकं भवेत् । अकामादपि ये सङ्गन्मात्रं विष्णुपूजां कुर्वन्ति,
 तेषां कदाचिदपि भयवन्धो न जायेत ।

पञ्चत्रिंशद्वाये सूतेन पुनरपि हरिमाहात्म्यं कीर्तितम् ।
 तत्रापि प्रसङ्गेन कणिकनाम्नो लुब्धस्योपाख्यानं वर्णितम् ।
 स हि महान्दुराचार आसीत् स ब्राह्मणान्तवान्, नित्यं देवस्य
 परस्त्राद्यपहरणे च समुद्युक्तोऽभवत् । तस्य पापानां संख्या
 वक्तुं न कदाचिदपि शक्यते । अथैकदा स महापापी सौवीर
 राजस्य समूहं देवपुरोपमं रम्यं नगरं प्रययौ । तस्योपवनस्य
 रम्यं सुवर्णकलसोपेतं केशवमन्दिरं दृष्ट्वाऽसौ बहूनि सुवर्णानि
 हरिष्यामीति मुदं ययौ । ततोऽर्घ्यलोलुपः स व्याधस्तत्र गत्वा
 तत्त्वार्थकोविदं विष्णोः परिचर्यां परं उतङ्गं नाम तपसा
 निधिमैकाकिनं ध्याननिमग्नं ददर्श । तं चौरस्यान्तरायं भत्वा
 मदीकृतं स हन्तुमारम्भे । अथ तं हन्तुमुद्यतं दृष्ट्वा स उतङ्गी
 ऽब्रवीत्, भो साधो, निरपराधं मां कथं हनिष्यसि । अहो
 ममताकुलचेतसा मनुष्याणां दुःखं, ते महापातकान्यपि कृत्वा
 यत्नतः परान् पुष्यन्ति, तद्ब्राम्हणाश्च तदुपार्जितं सर्वमेव धनं
 समं भुञ्जते, तत्पापफलान्तु स एक एव भुङ्क्ते । इति तस्या
 नीकविधोपदेयगर्भविनयवचनमाकर्ण्य स व्याधो भयविह्वल इव
 प्राञ्जलिस्तं विमुच्य क्षमस्वेति पुनः पुनः प्राह । तत्सर्गप्रभा
 शेषे हरिसन्निधिमात्रेण चास्य लुब्धकस्य सर्वं पापं विनष्टं, सो
 ऽनुतापीदमब्रवीत् । मया बहूनि महान्ति च पापानि कृतानि,
 साम्प्रतं देवदर्शनाद्यनष्टानि तानि, त्वां शरणं कृतं, कथं मे
 तेभ्यः पापेभ्यो निष्कृतिर्भवेद्ब्रूहि । पूर्वजन्ते पापैरहं लुब्धको
 ऽभव, तत्रापि च पापजालानि कृत्वा न जाने कां गतिं प्राप्नुया-

मिति । इत्यनुतापसन्तप्तोऽसौ इत्थं बह्वनुगोचस्पन्दत्वेमागतः ।
उतह्वसु दयापरस्त्रं विष्णुपादोदकेनाभ्यसिञ्चत् । विष्णुपादो-
दकस्पर्शाद्बुधकोऽसौ वीतकल्पापो दिव्यं विमानमारुह्य हरि-
मन्दिरं प्राप । तद्वद्वा विधित उतह्वः शिरस्यञ्जलिमाधाय
कमलापतिमस्तीषीत् । तेन स्तुवेन सन्तुष्टो हरिः सन्तुष्टस्तम्भे
परं ददौ, तेन वरेणोतह्वः परमं पदं प्राप ।

षट्त्रिंशाध्याये मुनिभिः पृष्टः सूत उतह्वकृतं स्तोत्रं तान्
श्रावयामास, ततस्तेन स्तोत्रमाहात्म्यसंक्षेपम् ।

सप्तत्रिंशाध्याये सूतेन पुनरेव हरिमाहात्म्यं कथितं, तत्प्रस-
ङ्गेन नारायणपरायणस्य यज्ञध्वज इति स्यात्तस्य सोमवंशीयस्य
राजर्षेशरितं कथयामास । स राजा कदाचिन्मनोरमे रेवा-
तीरे विचित्रं हरिमन्दिरं कृतवान्, तत्र वीतहोत्रो नाम कथि-
हेदवेदाङ्गपारगः पुरोहित आसीत् । अथ कदाचित्तत्रोपविष्टं
विष्णुतत्परं राजानं दृष्ट्वा स वीतहोत्रोऽपृच्छत् । भो राजन्
त्वं विष्णुमतिमतां श्रेष्ठाऽसि, ततो हरिमन्दिरसम्भारार्जनस्य
तत्र दीपदानस्य च किं फलं त्वया विदितं, तन्मे ब्रूहि ।
सन्त्यन्यानि सुयज्ञानि विष्णोः प्रियतराणि कर्माणि, कथं त्वं
तानि विहायैतत्कर्मादयं कर्तुं सर्वदोयुक्त इति । तेन पृष्टो
राजा यज्ञध्वजः स्वपूर्वजन्मवृत्तमकथयत् । यथा अहं जाति-
ष्मरत्वात् पूर्वजन्मवृत्तान्तं जानामि । पुरा स्वारोचिपसन्व-
न्तरे कृतयुगे कथिद्वैपती नाम वेदवेदाङ्गपारगो ब्राह्मण-
आसीत्, परं स अयाज्ययाजन-ग्रामयाजन-प्रभृतीनि निषिद्ध-

कर्माण्यनुतिष्ठन् स्वबन्धुभिः परित्यक्तो दरिद्री दुःखितो
दुःशीलो व्याधितयाभवत् । स तु द्विजः कदाचिदनार्यं पथ्येष्टन्
नम्यंदातीरे ममार । तस्मिन्मृते तस्य भार्या बन्धुमती नाम
कामाचाररततया बन्धुभिः परित्यक्ताऽभवत् । तस्यामहं
दण्डकेतुर्नाम चण्डालो जातः । अहमपि महापापरतः
पिशुनः सर्वप्राणिहिंसकयाभवम् । कदाचिदहं निग्रि पर-
स्त्रियं रन्तुकामः शून्यं विष्णुमन्दिरं प्राप्तवान् । तत्र च शय-
नार्थं मया स्ववस्त्रप्रान्तेन कियद्देशः प्रमार्जितः । तत्र तदानीं
यावन्तः प्रांशुकणा मयाऽपसारितास्तावज्जन्मकृतानि पापानि
तत्क्षणादेव विनष्टानि । तथा तत्र मया रमणार्थं यः प्रदीपो
ज्वालितः, तेनाऽपि च मम दुष्कर्माणि निःशेषतः क्षयं गतानि ।
तस्यामेव रात्रौ पुरपालकाः समागत्यावां निहतवन्तः । ततः
सद्य एव दिव्यं विमानमाकृष्ट्य विष्णुलोकं प्राप्सौ । तत्राऽहं
क्षणाशतं स्थित्वा ततो ब्रह्मलोकोऽपि तावत्कालं स्थितवान् ।
ततः स्वर्गोऽपि दिव्यभोगसमायुक्तस्तावत्कालं स्थित्वेदानीं तेन
पुण्यप्रभावेण यदूर्नां वशे जातोऽस्मि । प्राप्सौऽस्मि च सुसन्द-
भकण्टकं राज्यम् । हे ब्रह्मन्, यतो मया पापबुद्ध्या तादृशं कर्म
कृतैवं श्रेयः प्राप्तं, भक्तिपूर्वकं तथानुष्ठायिनां पुंसां किम्भवे-
दिति न श्रूयते । तत एव मया विज्ञेयतो विष्णुमन्दिरसम्मा-
र्जनं तत्र दीपदानञ्च क्रियेते । ततो नृपतिर्विष्णुपूजनफलानि
विज्ञेयत उक्त्वा भारदीक्षुमिन्द्रहृदयस्य तिसंवाद्भक्तययत् । यथा
—कदाचिदिन्द्रो हृदयस्यतिं पप्रच्छ, भो हृदयसे, अतीतब्रह्मणः

स्वर्गः कीदृश आसीत् । इन्द्रः कीदृशः, विबुधाः कीदृशास्तेषां कर्म च कीदृशमासीदिति । बृहस्पतिरुवाच, नाहमेतदुत्तरं दातुं समर्थः । सुधर्मनामा कश्चिदास्ते, स ह्येतत्सर्वं जानाति, एहि तं गत्वा पृच्छाव इति । इत्युक्तः यक्रो बृहस्पतिपुरःसरो देवतागणसेवितं सुधर्मं प्राप्य तं पप्रच्छ, भोः सुधर्म, तवेदृशीं सम्पदं प्रति किं कारणं, दानं, तपांसि, यज्ञास्तीर्थसेवनानि वा, भवतु हे ब्रह्मन् त्वमतीतब्रह्मकल्पस्य वृत्तान्तं वेत्ति, तदद्य तत्र गतान्देवानिन्द्राय स्वरूपेण वदेति । स होवाच, भो यक्र, चतुर्युगसहस्रैर्ब्रह्मणो दिनं भवति, तस्मिन्दिने चतुर्ह्यं मनव इन्द्राय तावन्त एव सम्प्रजायन्ते । एवमुक्त्वा स क्रमेण तेषां मनूनामिन्द्राणाञ्च यथायथं नामानि कीर्तितवान् । ते हि मनव इन्द्राय ब्रह्मण एकस्मिन्दिनसे निःशेषं स्वाधिकारान् भुञ्जते । सर्वसर्गेषु सृष्टिरेकविधैव वर्त्तते । सृष्टिकर्तारसु बहवो भवन्ति यतो मयि विष्णुलोके स्थिते कति ब्रह्माणोऽतीतास्तेषां संख्यां न कोऽपि वेत्ति । अद्य मयि स्वर्गं समागते मदद्यत एव चत्वारो मनवः समतीताः, मम शीघ्रातिविस्तृतिङ्गता । मयाऽत्र स्वर्गे कल्पकोटिशतं स्यात्तथ्यं, ततः परं कश्चिन्भूमिं गमिष्यामि । इदानीं मम पुराकृतं सकृतं शृणु । अहं पुरा गृध्र-आसम् । कदाचिद्विष्णुमन्दिरपाकारे स्थितो व्याधगच्छेण पतितोऽभवम् । तेन च कण्ठगतप्राणे मयि केनचिन्मांसलो-लुपेन शना गृहीतोऽहम् । स च खाऽन्यैः श्वभिरभिद्रुतो विष्णु-मन्दिरस्य प्रदक्षिणं चकार । तेनैव कर्मणा जगन्मयोऽत्तराकाश

विश्वस्तुष्टिमापन्नो मह्यं तस्मै शुने च परमं पदं प्रदत्तवान् ।
यथाकथञ्चिद्विद्वद्भिणीकरणेनेदृशं फलं गतवान् न जाने पुनः
सम्यग्दर्शनात्कीदृशं फलं भवेदिति । देवराजस्वेतदाकर्णं
हरिपूजापरोऽभवत् । यज्ञध्वजयः कथाशेषं कृत्वा पुनरपि हरि-
पूजनस्य महान्ति फलानि कीर्त्तयामास ।

अष्टाविंशोऽध्यायारम्भे मुनिभिः सूतो युगावस्थां पृष्टः ।
श्रुतेन च सत्यादिक्रमेण युगानामवस्थां वर्णितः । अथ
महर्षिभिः कलिं विस्तरतः श्रोतुमनुब्रूवन् सूतः प्रोवाच ।
कलिर्हि महाघोरः सर्वेषां मायानां साधकोऽस्मिन् सर्वे धर्माः
विनश्यन्ति । ब्राह्मणादयश्चत्वारो वर्णा धर्मपराङ्मुखा दम्भा-
च्चारपरायणा लोलुपाः कृतघ्ना मण्डकास्ततश्चात्पायुषो भवि-
ष्यन्ति । मनुष्याणामन्यामुद्धातञ्च वेदग्रहणं न भवेत् । प्रजाय-
सर्वा पापतत्परा व्युत्क्रमेण मृतिमाप्स्यन्ति । तथा सर्वे
मनुजाः कामक्रोधपरा भूता वृथाऽहङ्कारपीडिता परस्य धनं
लिप्सवो बहुवैरा भविष्यन्ति । अपि च सर्वे दरिद्रास्तप-
स्रत्यवर्जिताश्च भविष्यन्ति । तस्मिन् घोरे कलियुगे धनवन्त-
एव राजानो भविष्यन्ति, द्विजातयश्च शूद्रसेवां करिष्यन्ति ।
प्रायस्सर्वे परदाररता स्वधर्मपत्नीं न गमिष्यन्ति, पुत्राः पितर-
शिष्याश्च गुरुं द्वेष्टन्ति । वनिताश्च स्वपतीं न रतिं यास्यन्ति ।
द्विजातयो लोभाभिभूता परावलोलुपा भविष्यन्ति । धर्म-
परायणो नरश्च तत्रोपहास्यतां यास्यति । शस्यानां फलमन्यं
भविष्यति, कुम्भान्तियश्च वेग्वाधारशीलेभ्यः स्पृहा, तथा स्वपुरु-

पाशां धर्माचारेषु विघ्नद्वरिष्यन्ति । नरा अपात्रेषु दानं,
दुग्धार्थञ्च गोमेवाद्वरिष्यन्ति । ब्राह्मणाश्च वेदनिन्दकाः सन्तो
न व्रतानि चरिष्यन्ति, न यज्ञान् यक्ष्यन्ति च । स्नानशौचा-
दीनां नियमो न स्यात् । ब्राह्मणाद्याण्डालादिभ्योऽपि प्रति-
ग्रहं कुर्युः । शूद्रा ब्राह्मणधर्मान्, ब्राह्मणाश्च शूद्रधर्मांश्चरन्ती
महान्तं धर्मविप्लवं जनयिष्यन्ति । तत्र न कश्चिद्दाता, किन्तु
सर्वे हर्तार एव भविष्यन्ति । सर्वे स्वल्पप्राणा बहुप्रजाश्च
भविष्यन्ति । क्लिप्तबुद्ध्या, क्लियुगे सर्वविधानामेव पापानां
वृद्धिर्भविष्यति । एवम्भूतेऽपि कलौ यो विष्णुभक्तः शिवभक्तो
वा भवेत्, तस्यैव सर्वाणि श्रेयांसि भविष्यन्तीति ।

ब्रह्मरक्षदीयसाध्यायानां विवरणं सम्पूर्णम् ।

अथ विषयाणां सूची ।

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्तां
मङ्गलाचरणम्	१	३
सूतशौनकसंवाद्:	१	१०
सूत प्रति सुनीनां हरिकथाप्रश्नाः	५	३
सूतस्योत्तरम्	६	१
पुनर्ऋषीणां प्रश्नः	१४	२
सूतेन सनत्कुमार-नारद संवाद कथनम्	१४	५
नारदेन नारायणमाहात्म्यकीर्तनम्	२३	२
नारदेन भक्तिमाहात्म्यकथनम्	३५	२
नारदं प्रति सनत्कुमारस्य भागवतादिविषयकः प्रश्नः	२८	१४
नारदकृत-तदुत्तरं	४०	३
पुनः सूत प्रति ऋषीणां प्रश्नः	४१	४
सूतेन मार्कण्डेयोपाख्यान कथितम्	४१	११
नारदेन प्रयागमाहात्म्यकीर्तनम्	६१	८
नारदेन गङ्गामाहात्म्यकीर्तनम्	६२	१२
सूतं प्रति ऋषीणां गङ्गानयनविषयकप्रश्नः	७१	२
सूतेन गङ्गानयनवृत्तकथनम्	७१	७
ब्राह्मपास्यानम्	७२	१
समरोपास्यानम्	७४	२

विषया	पृष्ठे	पङ्क्त्यां
गालवभद्रशीलयोरुपाख्यानम्	२८३	४
वर्णाश्रमविधानम्	२८३	२
समुद्रयात्रादिनिषेधः	२८४	१२
वर्णाश्रमाचारविधिः	२८७	१२
गृहस्थायमप्रवेशकालः	३०७	६
विवाहे विहितकन्या	३०७	७
विवाहे निषिद्धकन्या	३०७	१२
विवाहभेदकथनम्	३०८	१५
श्रिष्टाचारकथनम्	३०८	७
गृहस्थानां सदाचारकथनम्	३१४	९
वानप्रस्थानामाचारकथनम्	३२०	५
भिक्षूणामाचारकथनम्	३२१	६
श्राद्धविधिः	३२३	२
श्राद्धे निमन्त्रणार्हब्राह्मणाः	३२३	१२
श्राद्धे निमन्त्रणानर्हब्राह्मणाः	३२४	७
श्राद्धकालादिनिरूपणम्	३२६	५
व्रतदानादियोग्यतिथिनिर्णयः	३३५	२
प्रायश्चित्तविधिः	३४४	२
महापातकमेदाः	३४४	१२
अप्रानलतवद्गृहत्याप्रायश्चित्तम्	३४४	१६
दीक्षितसत्तियवधप्रायश्चित्तम्	३४६	५

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्ती
मद्यपाननिषेधः	३४८	१०
अन्नानकृतमद्यपानप्रायश्चित्तम्	३४८	१२
स्तेयस्वरूपकथनम्	३४८	१७
वसरेणुप्रमाणकथनम्	३४८	१
निष्कप्रमाणकथनम्	३४८	३
राजसर्पपमाणकथनम्	३४८	३
गोसर्पपमाणकथनम्	३४८	४
यवप्रमाणकथनम्	३४८	४
कण्टकप्रमाणकथनम्	३४८	५
मापप्रमाणकथनम्	३४८	५
सुवर्णप्रमाणकथनम्	३४८	६
अन्नानाद्ब्रह्मस्त्र-सुवर्णहरणप्रायश्चित्तम्	३४८	७
शुभ-यज्ञकर्तृ-धर्मिष्ठश्रोत्रिय-स्वामिकसुवर्ण- स्तेयप्रायश्चित्तम्	३४८	८
ब्रह्मस्त्रहरणप्रायश्चित्तम्	३४८	१५
रक्षासन-मनुष्य-स्त्री-भूमि-धेन्वादि-हरण-प्राय- श्चित्तम्	३५०	२
वसरेणुसमसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५०	३
निष्कप्रमाणसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५०	५
राजसर्पपमानसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५०	५
गोसर्पपमानसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५०	७

विषय	पृष्ठ	पङ्क्ति
रित.सेकात्पूर्वं स्त्रोत्तमवर्णस्त्रीगमनाभिहतौ		
प्रायश्चित्तम्	३५२	८
पितुः क्षत्रियजातीयभार्यायां गमने प्राय-		
श्चित्तम्	३५२	११
पितुर्वैश्यजातीयभार्यायां गमने प्रायश्चित्तम्	३५२	११
पितुः शूद्रजातीयभार्यायां गमने प्रायश्चित्तम्	३५२	१४
मातृसह्य पित्रसह्यचार्यभार्या-मातुलानी-		
पुत्री स्त्र्य-गमनप्रायश्चित्तम्	३५२	१५
चाण्डाली पुकरी क्षुपा भगिनी-मिचस्त्री-		
श्रियपत्नी गमनप्रायश्चित्तम्	३५३	७
महापातकसंसर्गप्रायश्चित्तम्	३५३	११
मण्डूक-नकुल काक वराह-मूषिक-		
मार्जारजाविक ख-वधप्रायश्चित्तम्	३५४	८
हस्तिवधप्रायश्चित्तम्	३५४	१२
गोवधप्रायश्चित्तम्	३५४	१२
यानासनादिपुण्यमूलफलभक्षभोज्यापहार-		
प्रायश्चित्तम्	३५४	१४
शष्पकाष्ठदण्डमशुद्धचर्मभस्माभिपापहार-		
प्रायश्चित्तम्	३५४	१६
टिट्ठिभ-सारस कपोत वलाहक कच्छप-		

विषयः	पृष्ठ	पङ्क्ति
सूत्रेन नारायणतुल्युपायकथनम्	४०३	१
सूत्रेन नारायणमाहात्म्यकथनम्	४१२	६
देवमातुल्युपाख्यानम्	४१३	७
यज्ञमालि सुमालिनोरुपाख्यानम्	४२१	१०
विष्णुपादोदकधारणफलम्	४३०	१५
कनिकनाम्नो ध्याधर्म्योपाख्यानम्	४३१	४
उत्तद्वक्तनारायणस्तोत्रम्	४३८	६
यज्ञध्वजीपाख्यानम्	४४८	१०
इन्द्रवज्रस्यतिमंवादः	४५५	१८
युगमाहात्म्यवर्णनम्	४६४	८
कलिस्वरूपवर्णनम्	४६८	१
कलियुगी हरिभक्तिमाहात्म्यकथनम्	४७८	६

विषयाणां सूची समाप्ता ।

जितेन्द्रिया जिताहाराः सन्तः सत्यपरायणाः ।
 यजन्तः परया भक्त्या विष्णुमाद्यं जगद्गुरुम् ॥ ५ ॥
 अनीर्याः सर्वधर्मज्ञा लोकानुग्रहतत्पराः ।
 निर्यमा निरहङ्काराः परेश्वरतमानसाः ॥ ६ ॥
 ध्वस्तकामादिद्विजिनाः सत्त्वादिगुणसंयुताः † ।
 कृष्णालिनोत्तरीयास्ते जटिला ब्रह्मचारिणः ॥ ७ ॥
 शृणन्तः परमं ब्रह्म जगद्देतुं जगद्गुरुम् ‡ ।
 सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञास्तस्मिन्नेमिपकानने ॥ ८ ॥
 यच्चैर्यज्ञपतिं केचिज्ज्ञानैर्ज्ञानात्मकं परे § ।
 केचिच्च परया भक्त्या नारायणमपूजयन् ॥ ९ ॥
 एकदा ते महात्मानः समाजश्चक्रुस्तमाः ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणामुपायं प्रातु ॥ हवः ॥ १० ॥
 यद्द्विंशतिसहस्राणां मुनीनाम् ॥ ४७८ ॥
 तेषां शिष्यप्रशिष्याणां संख्या वक्तुं न ॥
 मुनयो भावितात्मानो मिलितास्ते ॥ ११ ॥
 लोकानुग्रहकर्तारो वीतरागा विम ॥ १२ ॥

• ध्वस्तकामादिद्विजिना इति (घ) ।

† सत्त्वादिगुणसंयुता इति (घ) ।

‡ जगद्वत् समीपवत् इति (घ) ।

§ परम् इति (घ) ।

१ महापति इति (घ) ।

कानि क्षेत्राणि पुष्पानि कानि तीर्थानि भूतले ।
 कथं वा सभ्यते मुक्तिः नृणां तापार्थचेतसाम् ॥ १३ ।
 कथं हरो मनुष्याणां भक्तिरव्यभिचारिणी ।
 किं सिध्येत न च फलं कर्मवृत्तिविधात्मनः ॥ १४ ।
 इत्येवं प्रष्टुमान्मानमुद्यतान्तेन शौनकः ।
 प्राप्नोति त्वीक्यमाहेदं विनयावनतः हृषीः ॥ १५ ।

शौनक उवाच ।

धाम्ने सिद्धान्तमे पुञ्चे सूतः पीराचिकीर्तनः ।
 यजन्मत्स्यैर्बहुविधैर्विष्णुर्कथं जगद्गनम् ॥ १६ ।
 स एतद्विष्णुं वेत्ति व्यासयिष्यो यतोमुनिः ।
 पुराणवन्दितावकाश्यामी वै श्रीमहर्षिणः ॥ १७ ।
 युगे हुमेऽप्रमादवर्णाकिरीक मणुसूदनः ।
 वेदव्यासकथ्येव वेदभार्गव करोति वै ॥ १८ ।
 वेदव्यासो मुनिः साक्षात्परायण इति विज्ञातः ।
 मनुजैः सर्वव्यापी सुतस्तु न ब्रह्मसहितः ॥ १९ ।

तेन संसाधितः३ सूतो वेदव्यासेन धीमता ।
 पुराणानि स वेत्थेय नान्यो लोके ततः परः ॥ २० ।
 यः पुराणार्थविक्षोके स सर्वज्ञः सुबुद्धिमान् ।
 स शान्तो मोक्षधर्मज्ञः कर्मभक्तिकलापवित् ॥ २१ ।
 वेदवेदाङ्गशास्त्राणां सारभूतं मुनीश्वराः ।
 जगद्वितार्थं तत्सर्वं पुराणेषूपकृत्वान्मुनिः ॥ २२ ।
 ज्ञानार्णवो वै सूतस्तु सर्वतत्त्वार्थकोविदः ।
 तस्मात्तमेव पृच्छामः४ इत्यूचे शौनको मुनीन् ॥ २३ ।
 ततस्ते शौनकं सर्वे मुनयो वाग्विदां वरम् ।
 समाश्लिष्य सुवन्तस्ते साधु साध्विति चाहवन् ॥ २४ ।
 अथ ते मुनयो जग्मुः पुण्यं सिष्यायमं वनम् ।
 ऋग्वज्रजसमाकीर्णं मुनिभिः परिशीलितम् ॥ २५ ।
 मनोज्ञभूरुहलताफलपुष्पविभूषितम् ।
 अच्छोदसरसां हृन्दमतिथ्यातिथ्यसङ्कुलम् ॥ २६ ।
 तत्र नारायणं देवमनन्तमपराजितम् ।
 यजन्तमग्निष्टोमेन ददृशुर्लोमहर्षणिम्५ ॥ २७ ।
 यथार्हमर्चितास्तेन सूतेन प्रथितौजसः ।
 इच्छन्तस्तदवमर्षं६ तत्र तस्थुर्मखालये ॥ २८ ।

• संशामित इति (ग) (घ) ।

† पृच्छामि इति (घ) ।

‡ ददृशुर्लोमहर्षणम् इति (ग) ।

§ अवमर्षणम् इति (घ) ।

अध्वरावभृथस्नातं मुनिं पौराणिकोत्तमम् ।

पप्रच्छुस्ते सुखासीनं नैमिषारणवासिनः ॥ २८ ।

मुनय ऊचुः ।

वयञ्चातिथयः प्राप्ता आतिथेयोऽसि सुव्रत ।

ज्ञानतत्त्वोपचारेणः पूजयास्मान् यथाविधि ॥ ३० ।

दिवौकसो हि जीवन्ति पीत्वा चन्द्रकलामृतम् ।

ज्ञानामृतन्तु पिवसि† मुने त्वमुखनिःसृतम्‡ ॥ ३१ ।

येनेदमखिलं जातं यदाधारं यदात्मकम् ।

यस्मिन्प्रतिष्ठितं तात यस्मिन्§ वा लयमेष्यति ॥ ३२ ।

केन विष्णुः प्रसन्नः स्यात्क. कथं पूज्यते नरैः ।

कथं वर्णाश्रमाचारचातिथेः पूजनं कथम् ॥ ३३ ।

सफलं स्याद्यथा कर्म मोक्षोपायः कथं नृणाम् ।

भक्त्या किं प्राप्यते पुंभिस्तथा भक्तिय कीदृशी ॥ ३४ ।

यद् दत्तं मुनिश्रेष्ठ सर्वमेतदसंशयम् ।

कस्य नो॥ जायते तुष्टिः श्रोतुं त्वदचनामृतम् ॥ ३५ ।

• ज्ञानदानोपचारेण इति (घ) ।

† पदसि इति (ग) ।

‡ (क) पुस्तके परैरुक्तं नि सृतम् इति पाठो वर्ण्यते, स आसङ्गतः ।

§ तस्मिन् इति (क) ।

॥ कथं तां जायते इति (क) ।

सूत उवाच ।

शृणुध्वमपयः सर्वं यदिष्टं वो वदाम्यहम् ।
 गीतं सनत्कुमाराय नारदेन महामना ॥ ३६ ।
 पुराणं नारदीयाख्यं बृहद्देदार्थसम्मितम्* ।
 सर्वपापप्रशमनं दुष्टग्रहनिवारणम् ॥ ३७ ।
 दुःस्रप्रनाशनं धन्यं भक्तिमुक्तिफलप्रदम् ।
 नारायणकथोपेतं सर्वकल्याणसिद्धिदम् ॥ ३८ ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणां हेतुभूतं महाफलम् ।
 अपूर्वपुण्यफलदं शृणुष्व सुसमाहिताः ॥ ३९ ।
 महापातकयुक्तो यो युक्तो वा सर्वपातकैः ।
 श्रुत्वैतद्दीर्घं दिव्यं हि पुराणं मुक्तिमाप्नुयात्† ॥ ४० ।
 यद्वाध्यायपठनाद्वाजपेयफलं लभेत् ।
 अध्यायद्वयपाठेन अग्निष्टोमफलं द्विजाः ॥ ४१ ।
 ज्यैष्ठमासे पौर्णमास्यां मूलर्क्षे प्रयतीनरः ।
 स्नात्वा च यमुनायाञ्च मथुरायामुपोषितः ॥ ४२ ।
 अभ्यर्च्य विधिवद्विष्णुं यत्फलं लभते द्विजाः ।
 तत्प्रयच्छामि वः सम्यक् शृणुष्व गदतो मम ॥ ४३ ।

* बृहदे देदार्थसम्मितम् इति (क) ।

† श्रुत्वैतद्दीर्घं दिव्यं हि पुराणं मुक्तिमाप्नुयात् इति (धे) । श्रुत्वैतद्दीर्घं दिव्यं हि पुराणं मुक्तिमाप्नुयात् इति (न) ।

जन्मायुतार्जितैः पापैर्मुक्तः कोटिकुलान्वितः ।
 ब्रह्मणः पद्मासाद्य तत्रैव परिसुच्यते ॥ ४४ ।
 श्रुत्वा तु दश साध्यायानेतदाप्नोति भक्तितः ।^१
 सन्देहो नात्र कर्त्तव्योऽच्युतो वै स्तूयते यतः ॥ ४५ ।
 आध्यानां परमं आर्घ्यं पवित्राणामनुत्तमम् ।
 दुःखप्रनाशनं पुण्यं श्रौतव्यं यत्नतस्ततः ॥ ४६ ।
 नरोऽत्र श्रद्धया युक्तः श्लोकं श्लोकार्धमेव वा ।
 पठित्वा मुच्यते सदाशोपपातककोटिभिः ॥ ४७ ।
 सतामेव प्रयोक्तव्यं शुद्धाद्बुद्धतमं यतः ।
 वाचयेद्विष्णुभवने पुण्यक्षेत्रे च संसदि ॥ ४८ ।
 ब्रह्मदेयरतानाञ्च दम्भाचाररतात्मनाम् ।
 लोकायाजकहृत्तीनां^२ न ब्रूयाद्विजसत्तमाः^३ ॥ ४९ ।
 त्यक्तकामादिदोषाणां विष्णुभक्तिरतात्मनाम् ।
 शुद्धभक्तिरतानाञ्च वक्तव्यं मोक्षसाधनम् ॥ ५० ।
 सर्वदेवमयी विष्णुः स्मरजार्त्तिप्रणायनः^४ ।
 स भक्तवत्सली देवी भक्त्या तुष्यति नान्यथा ॥ ५१ ।

• श्रुत्वाऽथ तु दशाध्यायान् तदाप्नोति च भक्तितः इति (घ) । श्रुत्वा तत्र
 दशाध्यायान् तदाप्नोति भक्तितः इति (ङ) ।

+ लोकायाजकहृत्तीनामिति (क) । लोकापकृतिहृत्तीनामिति (ग) ।

+ न ब्रूयादिविजसत्तममिति (ग) (घ) ।

§ स्मरतामाधिनाम्न इति (ग) ।

परमेनापि यथाग्नि कीर्त्तिते वा मुनेऽपि च ।
 विमुक्तपातकः सोऽपि परमं घदमग्न्युते ॥ ५२ ।
 संसारधोरकान्तारदावाग्निर्मधुघदनः ।
 स्मृतानां सर्वपापानि नागयत्याश सप्तमाः ॥ ५३ ।
 तदर्पकमिदं पुण्यं पुराणं याव्यमुत्तमम् ।
 अथवात्पठनाद्वापि सर्वपापविनागच्छत् ॥ ५४ ।
 यस्यात्र अथवे बुद्धिर्वर्त्तते भक्तिसंयुता ।
 स एव कृतकृत्यश्च सर्वगाम्नाथकोविदः ॥ ५५ ।
 तदर्जितं तपःपुण्यं, तत्सद्यः सफलं हिजाः ।
 यदत्र अथवे बुद्धिरन्यथा न हि वर्त्तते ॥ ५६ ।
 सत्कथासु प्रवर्त्तन्ते यज्जातमतिरुत्तमाः ॥
 निन्दायां कलहे वापि ह्यसन्तः पापतत्पराः ॥ ५७ ।
 पुराणेष्वर्थवादत्वं ये वदन्ति नराधमाः ।
 तैरर्जितानि पुण्यानि तद्देव भवन्ति वै ॥ ५८ ।
 समस्तकर्म्मनिर्मूलसाधनानि नराधमः ।
 पुराणान्यर्थवादेन श्रुत्वा नरकमग्न्युते ॥ ५९ ।

यावद्ब्रह्मा सृजत्येतज्जगत्स्थावरजङ्गमम् ।

तावत्स पचते पापी नरकाग्निषु सन्ततम् ॥ ६० ॥

अहो हि वाक्ये चतुरक्षरे द्वे

पुण्यस्य पापस्य निदानभूते ।

उच्चारणादेव सुनीन्द्रनाम्नोऽ

नारायण्येति तथार्थवादः ॥ ६१ ॥

पुराणेषु द्विजयेष्ठाः सर्वधर्मप्रवक्तृषु ।

प्रवदत्यर्थवादत्वं ये ते नरकभाजनाः ॥ ६२ ॥

अनायासेन यः पुण्यानीच्छतीह* द्विजोत्तमाः ।

आध्यापि भक्त्या तेनैव पुराणानि न संशयः ॥ ६३ ॥

पुरार्जितानि पापानि नाशमायान्ति यस्य वै ।

पुराणयवणे बुद्धिस्तस्यैव भवति ध्रुवम् ॥ ६४ ॥

पुराणि वर्त्तमानेऽपि पापपाशेन यन्वितः ।

अनादृत्य† उद्यागाद्यासक्तबुद्धिः प्रवर्त्तते ॥ ६५ ॥

सक्तः देवार्चनसक्त्यासु

परीपदेशे च रतो मनुष्यः ।

* यथा सुनीन्द्रा इति (ग) (घ) ।

† ये पुण्यानीच्छन्तीह इति (घ), एषपाठीऽसङ्ख्य परार्हे हजिज्जवचननिर्देशात् ।

‡ अनादृत्याश्रयासु सक्तबुद्धिः प्रवर्त्तते इति (घ) ।

स याति विष्णोः परमं पदं यत्*
 देहावसानेऽच्युततुल्यतेजाः ॥ ६६ ।
 तस्मादिदं नारदनामधेय†
 परं पुराणं शृणुत द्विजेन्द्राः ।
 यस्मिन् श्रुते जन्मजरादिनाशो
 भयत्यदोपद्य नरोऽच्युतः स्यात् ॥ ६७ ।
 परं वरेण्यं वरदं पुराणं
 निजप्रभाभासितसर्व्वलोकम् ।
 सङ्कल्पितार्थं परमादिदेवं
 स्मृत्वा ब्रजेन्मोक्षपदं मनुष्यः ॥ ६८ ।
 ब्रह्मेशविष्णुाख्यशरीरभेदै-
 र्विश्वं सृजत्यत्ति च पाति यद्य ।
 तमादिदेवं परमं परेश-
 माधाय‡ चेतस्युपयाति मुक्तिम् ॥ ६९ ।
 योगिनाम जात्यादिविकल्पहीनः
 परं पुराणं परमः परस्मात् ।
 वेदान्तवेद्यः स्वरूपा प्रकाशः
 सद्व्यते§ सर्व्वपुराणवेदैः ॥ ७० ।

* तत् इति (घ) ।

† तस्मादुक्तनारदनामधेय इति (घ) ।

‡ भाषाति इति (ङ) ।

§ अभिष्यते इति (व) ।

तप्ताक्षमीयं भजतां विमुक्ति-

रुपासनायात्तमिदं मुरारेः ।

परं रहस्यं पुरुषार्थहेतुं

श्रुत्वा नरो याति परापरैरगम् ॥ ३१ ॥

यत्कथ्यं धार्मिकायेतच्छ्रद्धानाय पण्डिताः ।

मुमुक्षवे च यतये वीतरागाय धीमते ॥ ३२ ॥

यत्कथ्यं पुण्ड्रदेगे च सभायां देवतागृहे ।

पुण्ड्रदेगे पुण्ड्रतीर्थे न सन्ध्यायु विचक्षणैः ॥ ३३ ॥

• उच्छिष्टदेगे यत्कारः संवादमिदमुत्तमम् ॥

पण्डितैर्नरकं धीरं यावदाप्युत्तारकम् ॥ ३४ ॥

शृत्वा शृणोति यो मूर्खो दग्धाद्विद्विजितः ।

शोऽपि तस्मिन्महाधारे नरकं पश्यते चये ॥ ३५ ॥

नरोयः गतरघामध्येऽन्यददति पातकीः ।

॥ याति नरकं धीरं यावदाप्युत्तारकम् ॥ ३६ ॥

तस्माच्छ्रोता च यत्ना च समहितमना भवेत् ।

यममाहितचित्तस्तु न जानासीद किञ्चन ॥ ३७ ॥

नान्यचित्तोनरो भूत्वा पिवेद्धरिकायामृतम् ।
 कथं सम्भ्रान्तचित्तस्य स्वादाभेदः प्रजायते ॥ ७८ ।
 किं सुखं प्राप्यते लोके सदा सम्भ्रान्तचेतसा ।
 तत एकमना भूत्वा कुर्यादच्युतचिन्तनम् ॥ ७९ ।
 नृणां सम्भ्रान्तचित्तानां सुखं वैपयिकं यथा ॥ ८० ।
 न ज्ञायते बुधश्रेष्ठाः योगसिद्धिः कथमश्वेत् ॥ ८१ ।
 तस्मात्सर्वं परित्यज्य कामं दुःखस्य साधनम् ।
 समाहितमना भूत्वा कुर्यादच्युतचिन्तनम् ॥ ८२ ।
 येन केनाप्युपायेनऽऽमृतो नारायणोऽव्ययः ।
 अपि पातकयुक्तस्य प्रसन्नः स्यान्न संशयः ॥ ८३ ॥
 यश्च देवे परा भक्तिर्विष्णौ नारायणेऽव्यये ।
 तस्य स्यात्सफलं जन्म मुक्तिश्चैव करे स्थिता ॥ ८४ ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाख्याः पुरुषार्था द्विजोत्तमाः ।
 हरिभक्तिपराणां वै संपद्यन्ते न संशयः ॥ ८५ ॥

इति श्रीसहस्रारदीयपुराणे प्रथमोऽध्यायः ।

-
- * तत एकमना भूत्वा पिवेद्धरिकायामृतम् इति (ग) (घ) ।
 † सुखं वैपयिकमेव वा इति (ङ) (न) । एतत्पाठे कन्दोभद्वीऽति ।
 ‡ (क) पुस्तके एतदर्थं नास्ति ।
 § येन केन प्रकारेण इति (ग) ।
 ¶ (ग) पुस्तके वत्सनाचरोकरयं नास्ति ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथय ऊचुः ।

कथं सनत्कुमाराय देवर्षिर्नारदो मुनिः ।

प्राप्तवान् सकलान्ध्रान्, कथं तौ मिलितावुभौ ॥ १ ।

कश्चिन् शीघ्रे स्थितौ तात तावुभौ ब्रह्मवादिनौ ।

यदुक्तं नारदेनास्मैः तन्नो ब्रूहि दयार्थम् ॥ २ ।

सूत उवाच ।

सनकाद्या महोत्मानो ब्रह्मणस्तनयाः स्मृताः ।

निर्ममा निरहङ्काराः सर्वे ते ऊर्ध्वरेतसः ॥ ३ ।

तेषां नामानि ब्रूयामि सनकश्च सनन्दनः ।

सनत्कुमारश्च विभुः सनातन इति स्मृताः ॥ ४ ।

विष्णुभक्ता महात्मानो ब्रह्मध्यानपरायणाः ।

सहस्रसूर्यसङ्काशाः सत्यसन्धा सुमुच्यते ॥ ५ ।

एकदा प्रहस्यः पुत्राः सनकाद्या महोजसः ।

मिदं यद्गं समाजग्मुरीचितुं^१ ब्रह्मणः सभाम् ॥ ६ ।

• यदुक्तं नारदेनास्मै इति (१) । (२) पुत्राश्चे “तावुभौ ब्रह्मवादिनौ” इत्यतीत्यन्तरं “सत्यं हरे परा भक्ति” इत्यादिदोषद्वयं शेषकथनादवश्यं सिद्धितम् ।

१ (३) पुत्राश्चे समाजग्मुरीचितुमिति पाठः ।

तत्र गङ्गां महापुण्यां विष्णुपादोद्भवां नदीम् ।
 निरीक्ष्य स्नातुमुद्युक्ताः सीताभ्यां प्रश्रितौजसः ॥
 एतस्मिन्नन्तरे विद्या देवर्षिर्नारदो मुनिः ।
 आजगामोच्चरन्नाम हरे नारायणादिकम् ॥ ८
 नारायणाच्युताऽनन्त वासुदेव जनार्दन ॥
 यज्ञेश यज्ञपुरुष क्षणं विष्णो नमोऽस्तु ते ॥ ९
 यथाच कमलाकान्त गङ्गाजनक धामप ।
 क्षीरोदयाचिन्दियेन नारायण नमोऽस्तु ते ॥ १० ॥
 श्रीक्षणं विष्णो वृद्धरे सुरारे
 प्रद्युम्न सङ्घर्षण वासुदेव ।
 अजानिरुद्धाच्युत विष्णुरूपः
 त्वं पाहि नः सर्वभयादक्षयम् ॥ ११ ॥
 इत्युच्चरन् हरेर्नाम पावयन्नग्निरक्ष जगत् ।
 आजगाम सुवन् गङ्गां मुनिर्लोकैकपावनीम् ॥ १२ ॥
 यथायान्तं समुदीक्ष्य सनकाद्या महौजसः ।
 यथार्चमर्चणाच्चकुर्वन्दे सोऽपि तान्मुनीन् ॥ १३ ॥

कृतकृत्वेषु मुनिषु गङ्गातीरे मनोरमे ।
 आसीनेषु च सर्वेषु प्रास्तोपीनारदो^१ हरिम् ॥ १४ ।
 अथ तत्र सभामध्ये नारायणपरायणम्^२ ।
 सनत्कुमारः प्रोवाच नारदं मुनिपुङ्गवम् ॥ १५ ।

सनत्कुमार उवाच ।

सर्व्वज्ञोऽसि महाप्राज्ञ मुनिमानद नारद ।
 हरिभक्तिपरो यस्मात्त्वत्तो नास्त्यपरोऽधिकः ॥ १६ ।
 येनेदमखिलं जातं जगत्स्यावरजङ्गमम् ।
 गङ्गा यथोद्भवा येन कथं स ज्ञायते हरिः ॥ १७ ।
 कथञ्च त्रिविधं कर्म सफलं जायते मुने ।
 ज्ञानं यथा भवेद्गुणं तपसां लक्षणं यथा ॥ १८ ।
 यथातिथेः पूजनञ्च येन विष्णुः प्रसीदति ।
 एवमादीनि शुद्धानि हरिभक्तिकराणि च ।
 अनुप्राप्तोऽसि यदि ते तत्त्वतो वक्तुमर्हसि ॥ १९ ।

नारद उवाच ।

नमः पराय देवाय परात्परतराय च ।
 परात्परनित्याय सगुणायगुणाय च ॥ २० ।
 ज्ञानाज्ञानस्वरूपाय धर्माधर्मैस्वरूपिणे ।
 विद्याविद्यास्वरूपाय स्वस्वरूपाय ते नमः ॥ २१ ।

१ चक्षोरीदृ इति (ग) (घ) ।

२ नारायणपरायण इति (घ) ।

अमायायात्मसंज्ञाय मायिने योगरूपिणे ।
 योगेश्वराय योगाय योगगम्याय ते नमः ॥ २२ ।
 ज्ञानाय ज्ञानगम्याय सर्वज्ञानैकहेतवे ।
 ज्ञानेश्वराय दिव्याय ज्ञानगम्याय ते नमः ॥ २३ ।
 ध्यानाय ध्यानगम्याय ध्यानात्मापहराय च ।
 ध्यानेश्वराय सुधिये तस्मै शुद्धात्मने नमः ॥ २४ ॥*

आदित्य सेन्द्राग्नि†-विधातु-देवाः
 सिद्धाश्च यक्षासुर-नागसहाः ।
 यच्छन्ति‡ कार्यास्तमजं पुराणं
 स्तव्यं§ सुतीर्थं सततं नतोऽस्मि ॥ २५ ॥
 यदामसंकीर्तनपुण्यशीलाः
 स्वप्नेऽपि पश्यन्ति न यं सुनीन्द्राः ।
 जानन्ति नाद्यापि विरिञ्चिमुख्या-
 स्तमीशमाद्यं¶ सततं नतोऽस्मि ॥ २६ ॥
 यो ब्रह्मरूपी जगतां विधाता
 तदेव पाता हरिरूपभाग् यः ।

* (ख) पुस्तके अमायायेत्यादि शीलार्थं नास्ति ।

† अन्द्रागि इति (ख) ।

‡ दच्छन्ति इति (ख) (घ) ।

§ शुभ्य इति (ख), कुत इति (ग) ।

¶ तमीशमीश इति (ख) ।

फलान्तरद्राख्यतनुयः विश्वं
 संगृह्य गेते तमजं भजामि ॥ २७ ।
 यद्यामसंकीर्तनतो गजेन्द्रो
 ग्राहोयवभ्यान्मुचे स एव ।
 परत्र पिप्पीः परमं पदं यत्
 पश्यन्ति सन्तस्तमजं प्रपद्ये ॥ २८ ।
 शिवस्वरूपी शिवभावितानां
 हरिस्वरूपी हरिभावितानाम् ।
 सद्ब्रह्मपूर्वाम्बकमूर्तिहेतुं
 वरं वरेण्यं शरणं प्रपद्ये ॥ २९ ।
 यः केशिहन्ता नरकान्तकश्च
 भुजाग्रमात्रेण^१ दधार गोत्रम् ।
 भूभारविच्छेदविनीदकामं
 नमामि देवं यसुदेवसूनुम् ॥ ३० ।

जित्वा हयग्रीवाशुरं^२ वेदानुद्धृतवान् पुनः ।
 मल्लरूपेण यो देवस्तमस्मि शरणं गतः ॥ ३१ ।

* (४) पुस्तके अन्त्यामददापातरेति विग्रहमिति पाठः, एवं हि हन्तोमहः ; (५) सके अन्त्यामददापातरेति पाठोऽस्ति, तत्र च नादेमहतिः । (६) पुस्तके अन्त्यामददापातरेति पाठोऽस्ति, तत्र च नादेमहतिः । (७) पुस्तके अन्त्यामददापातरेति पाठोऽस्ति, तत्र च नादेमहतिः ।

† मुजेवमात्रेति (४) ।

‡ 'हयग्रीवाशुरं' इत्यत्र हन्तोमहः । (४) पुस्तके जित्वा हिमाश्वमशुरमिति पाठोऽस्ति, तत्र मेव दीप्तः । (५, ६) पुस्तकयोः एतद्वार्ष्य औपचर्यं नास्ति ।

दधार मन्दरं पृष्ठे चीरोदेऽमृतमन्यने ।
 देवतानां हितार्थाय तं कूर्मं प्रणमाम्यहम् ॥ ३२ ॥
 दंष्ट्राद्गुणेन योऽनन्तः समुद्रतुल्यार्णवाक्षराम् ।
 तस्यावेवं जगत्कृत्स्नं तं वराहं नमाम्यहम् ॥ ३३ ॥
 प्रह्लादं रचितुं दैत्यं शिलायकठिनीरसम् ।
 विदार्य हतवान्दैत्यं तं नृसिंहं नमाम्यहम् ॥ ३४ ॥

* तत् स्थावरजगत्कारण इति (क), एवोऽपि शिवाभावादसङ्गत पाठ । (ख) (घ)
 पुनक्तयोर्दंष्ट्राद्गुणेनेत्यत्र दन्तादुरेवेति पठितम् ।

+ (ख) पुनक्तो श्रीकोऽयमन्त्येव पठितो यथा—

समीऽवतीर्णाय नृसिंहरूपी हिरण्यवच कठिर्न शिलावत् ।

विदार्य सरचितवान् स्वभक्त प्रह्लादमीश तमह भजिष्ये ॥

यथास्थाने तु भक्त्या च हिरण्याक्ष खनीर्नमस्तन्मया ।

प्रह्लाद रचितुं दैत्यं तं नृसिंहं नमाम्यहम् ।

तत्राऽप्यथे श्रीका भक्तिका इति । यथा—

व्योमादिभिर्भूतितमात्मसर्वं निरञ्जन चिन्मयसूक्तिमन्तम् ।

अदम्यमुद्गारकर्मिणश्च परं पुराणं पुण्यं नतोऽपि ॥

महोद्भवाधिनश्चानुष्यगन्त्येयचाऽसुरसिद्धभेदे ।

सर्वत्र विद्यमानि यदेतस्मादिमात्मानमह भजिष्ये ॥

यमोमिश्रमिदं सर्वं यतोऽस्मिन्पराचरम् ।

यस्मिन्नेति सर्वं यथादमुस्मिन् शरणं गत ॥

पुनरप्येव यं शिवा सहवानिति कथ्यते ।

असह परिपूर्णानमीश शरणं गत ॥

लब्धा वैरोचनाद्भूमिं पद्भ्यां द्वाभ्यामतीत्य यः ।
 आत्रह्य भुवनं* क्लान्तं वामनं तं नमाम्यहम् ॥ ३५ ।
 हैहयस्यापराधेन चैकविंशतिसंख्यया ।
 अत्रियानानधानैव† जामदग्न्यं नतोऽस्म्यहम् ॥ ३६ ।
 आविर्भूतयतुर्ह्य यः कपिभिः‡ परिचारितः ।
 हतवान्नाक्षसानीकं चामं दामरयिं भजे ॥ ३७ ।
 मूर्तिर्द्वयं समाश्रित्य भूभारमपहृत्य यः ।
 सुपत्नीं हस्ताग्रेण तं रामं सततं भजे ॥ ३८ ।

सर्वसङ्गनिवृत्तानां ध्यानयोगरत्नात्मकान् ।
 सर्वे भवन्ति शान्तान्ता तनञ्जि शरणं गत ॥
 इति श्रुतोऽपि योदेवो नायथा मोक्षितात्मनान् ।
 पदेन परमं शुद्धसमञ्जि शरणं गत ॥
 जगतामुपकाराय कपाञ्चि विविधानि यः ।
 समकपीऽश्वरीक्षी च तनञ्जि शरणं गत ॥
 गित्वा सख्याप्यमसुरं वेदानुद्धृतवान् पुनः ।
 मध्यकपेन योदेवस्तमञ्जि शरणं गत ॥

* आत्रह्यभुवनाक्काल इति (ख) । भुवनाक्काल इति (ग) । भवनापात इति (घ) ।

† (क) पुस्तके—‘अत्रियान्वययोष्वेता जामदग्निं नतोऽस्म्यहम्’ इति पाठो विपरीतः,
 तदपह्नवमिति तत्वा (ग) पुस्तकस्य पाठोऽत्र गृहीतः । अत्रियान्वययोषेता य इति (ख) ।
 अत्रियान्वययोषेता इति (घ) ।

‡ इतिभिरिति (ख) ।

§ मूर्तिर्द्वयं समाश्रित्य भूभारमपहृत्य च ।

सङ्कुलं च हस्ताग्रेण तं वल्ल सततं भजे ॥

इति (ख), (ग घ) तं वल्ल सततं भजे इत्येतदपह्नायाय पाठ (क) उद्धृत्य एव ।

भूम्नादिलोकचितयं संहृत्वात्मानमात्मना* ।
 पश्यन्ति योगिनः सर्वे तमीयानं भजाम्यहम् ॥ ३८ ।
 युगान्ते पापिनी†‡शृङ्गाङ्गित्वा तीक्ष्णासिधारया ।
 स्थापयामास यो धर्मं कृतादो तं नमाम्यहम् ॥ ४० ।
 एवमादीन्यनेकानि रूपाण्यस्य महात्मनः ।
 तेषां‡ नामानि संख्यातुं शक्यन्ते नाप्यकोटिभिः ॥ ४१ ।
 महिमानन्तु यन्नाम्नः पारं§ गन्तुमनीश्वराः ।
 मुनयोऽपि मुनीन्द्राय कथं तं क्षुण्णको भजे ॥ ४२ ।
 यन्नामयवणेनाऽपि महापातकिनोऽपि ये ।
 प्रावनत्वं प्रपद्यन्ते कथं स्तोष्यामि क्षुण्णधीः॥ ॥ ४३ ।
 सुरापरोऽपि॥ यन्नाम कीर्त्तयित्वा ह्यजामितः ।
 प्रपेदे परमं स्थानं कथं स्तोष्यामि क्षुण्णधीः॥ ॥ ४४ ।

* सहत्वात्मानमात्मनि । पश्यन्ति निर्धूलं तत्त्व इति (ग) । (ख) पुस्तके तत्त्व स्थाने
 गुरु पठितम् ।

† प्राणिन इति (ग) । (ख) पुस्तके हित्वा स्थाने भित्तेति पठितम् ।

‡ तेषां इति (ख) ।

§ पारं गन्तुं सुगोश्वरा इति सार्वत्रिकं पाठः, सचाऽसगतः, पारं गन्तुमनीश्वरा
 एवं कृते तु समको भवति ।

॥ क्षुण्णधी इति (ख) ।

॥ यन्नामनापीति (ख) (ग) ।

॥ गन्धी इति (ख) ।

यथाकथञ्चिद्यन्नास्मि कीर्त्तिते वा श्रुतेऽपि वा* ।
 पापिनः परिशुद्धाः स्युः शुद्धा मोक्षमवाप्नुयुः† ॥ ४५ ।
 आत्मन्यात्मानमाधाय योगिनी गतकल्मषाः ।
 पश्यन्ति यं ज्ञानरूपं तमस्मि शरणं गतः ॥ ४६ ।
 सांख्याः सर्वत्र पश्यन्ति परिपूर्णान्मवं हरिम् ।
 तमादिदेवमजरं ज्ञानरूपं नतोऽस्म्यग्रहम् ॥ ४७ ।
 अन्ना जानन्ति विश्वेशं‡ पापाणादिषु सर्वदा ।
 सर्वत्र संस्थितं देवं§ तं वन्दे पुरुषोत्तमम् ॥ ४८ ।
 कर्माणि यस्य रूपाणि तेषांसि च॥ महात्मनः ।
 ज्ञानरूपः॥ सदा काम्यस्तमीशं सततं भजे ॥ ४९ ।
 सर्वतत्त्वमयं शान्तं सर्वस्त्रटारमीश्वरम् ।
 सहस्रशिरसं देवं तं वन्दे भावनामयम् ॥ ५० ।
 यद्भूतं यच्च वै भाव्य जगत्स्यावरजद्रुमम् ।
 दशाङ्गुलं योऽत्यतिष्ठत्तमीशमजरं भजे॥ ५१ ॥

* श्रुतेऽपि वा इति (ख) ।

† पापिनीऽपि निशुद्धा शुभोपचापि द्वावाप्नुयु इति (ख) ।

‡ देवेश इति (ग) । अन्ना यजन्ति भूतेश पापाणादिषु सर्वदा इति (ख) ।

§ शान्तं तं वन्दे इति (ख), शान्तं तं वन्दे इति (ग) ।

॥ तेषांसि च इति (घ) ।

॥ शान्तोऽपीय एकाग्र इति (ख), ज्ञानरूपो सदा काम्य इति (घ) ।

•• सर्वतत्त्वमयेत्यादि श्लोकवय (ख)पुस्तके नास्ति । (ग)पुस्तके दशाङ्गुली योऽत्य-

तिष्ठदिति पाठो वर्तते ।

अणोरणीयांसमजं महताश्च महत्तरम् ।

गुह्याद्गुह्यतमं देवं प्रथमामि पुनः पुनः ॥ ५२ ।

ध्यातः स्मृतः पूजितो वा स्तुतो वा नमितोऽपि वा ॥

स्वपदं यो ददातीशस्तं वन्दे पुरुषोत्तमम् ॥ ५३ ।

इति॥ सुवन्तं परमं परेशं

हृष्याम्बुसंरुद्धविलोचनास्तेऽ ।

मुनीश्वरा नारदनामधेयं

सन्तुष्टुः प्राञ्जलयो महात्मन् ॥ ५४ ।

इदं वै॥ नारदस्तोत्रं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥ ५५ । १७

इति दत्त्वा परं तस्मै नारदाय मुनीश्वराः ।

व्याहरन्तो हरेर्नाम तुष्टुर्नारदं सुनिम् ॥ ५६ ।

इति श्रीबृहन्नारदीये पुराणे द्वितीयोऽध्यायः ।

• नमितीऽपि पुन पुन इति (क) ।

† अषाढं यो दधाति इति (क) । स्वसामं यो ददातीश इति (ख) ।

‡ (घ)पुस्तके इत पूज्यं सून अवाच इति पाठो वर्तते ।

§ हृष्याम्बुसंरुद्धविलोचना इति (घ) । हृष्याम्बुसम्बुद्धविलोचना इति (क) ।

¶ यददं नारदस्तोत्रं इति (क) ।

॥ अ मन्वति इति (घ) ।

*** टीकोऽयं (घ)पुस्तके नास्ति ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

नारद उवाच ।

नारायणोऽक्षरोऽनन्तः सर्वव्यापी निरञ्जनः ।
 तेनेदमखिलं ध्यातं जगत्स्यावरजद्भ्रमम् ॥ १ ॥
 आदिसर्गे महाविष्णुः स्वप्नस्थायो जगन्मयः ॥
 गुणभेदमधिष्ठाय मूर्त्तित्रयमवाप्तवान् ॥ २ ॥
 दृष्टार्थमसृजद्देवी दक्षिणाङ्गाग्रजापतिम् ।
 मध्ये रुद्रास्यमीशानं जगदन्तर्करं मुनेः* ॥ ३ ॥
 पालनायास्य जगतो वामाङ्गाद्विष्णुमव्ययम् ।
 आदिसर्गे महाविष्णुरेवं जित्वमवाप्तवान् ॥ ४ ॥
 तमादिदेवमजरं केचिद्गुह्यं वदन्ति यैः† ।
 केचिच्च विष्णुमपरे धातारं ब्रह्म चापरे ॥ ५ ॥
 तस्य शक्तिः परा विष्णोर्जगत्कार्यपरित्यगा ।
 भावाभावस्वरूपा सा विद्याऽविद्येति गीयते ॥ ६ ॥
 यदा विभ्रं महाविष्णोर्भिन्नत्वेन प्रतीयते ।
 तदा ह्यविद्या संसिद्धा तदा दुःखस्य साधनी ॥ ७ ॥

* (घ, ५) के आदिसर्गे महाविष्णुरेवं जित्वमवाप्तवानिति श्रीहार्दमात्रं विद्यते ।
 तत्र शार्ङ्गोक्तं परित्यगा ।

† अरुणचकारं इति (क) । अरुणचर्चं इति (ग) ।

१ केचिद्गुह्यं वदन्ति ये इति (घ) ।

ज्ञात्वेयाद्युपाधितु यदा नश्यति सत्तमाः ।
 सर्वैकभावना बुद्धिः सा विद्येत्यभिधीयते ॥ ८ ।
 एवं माया महाविष्णोर्भिन्ना संसारदायिनी ।
 अभेदबुद्ध्या दृष्टा चेत्संसारक्षयकारिणी ॥ ९ ।
 विष्णुशक्तिसमुद्भूतमेतत्सर्वं चराचरम् ।
 यस्याभिन्नमिदं सर्वं यच्चेदं यच्च नेद्वये^१ ॥ १० ।
 उपाधिभिर्यथाकाशो भिन्नत्वेन प्रतीयते ।
 अविद्योपाधिभेदेन तथेदमखिलं जगत् ॥ ११ ।
 यथा हरिर्जगद्ग्रापी तस्य शक्तिस्तथा मुने ।
 दाहशक्तिर्यथाङ्गारे स्वाद्ययं व्याप्य तिष्ठति ॥ १२ ।
 उमेति केचिदाहुस्तां शक्तिं लक्ष्मीति^२ चापरे ।
 भारतीत्यपरे चैनां गिरिजेत्यम्बिकेति च ॥ १३ ।
 दुर्गेति भद्रकालीति चण्डी माहेश्वरीति च ।
 कोमारी वैष्णवी चेति वाराहोन्मीति चापरे ॥ १४ ।
 ब्राह्मीति विद्याविद्येति मायेति च तथापरे ।
 प्रकृतिश्च परा चेति^३ वदन्ति परमर्षयः ॥ १५ ।

• इदम् यथावित्तशेहतोति इय भवति, इष्टमे इत्याद्यम् ।

† लक्ष्मीति चापरे, लक्ष्मीरिति छा० ।

‡ प्रकृतिश्च सदा चेतति (क) । प्रकृतिश्च पुनश्चित्तीति (ख) । (घ) पुनश्चेति निर्वाचं व्याप्यते गति (नति ?) इति पाठो वर्तते ।

सेयं शक्तिः परा विष्णोर्जगत्सर्गादिकारिणी ।
 व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेण जगद्ग्राह्य व्यवस्थिता ॥ १६ ॥
 प्रकृतिस्य पुमांसैव कालयेति त्रिधा स्थिता* ।
 सृष्टिस्थितिविनाशानामेका कारणताज्ञता ॥ १७ ॥
 येनेदमखिलं जातं ब्रह्मरूपधरेण वै ।
 तस्मात्परतरो देवो नित्य इत्यभिधीयते ॥ १८ ॥
 एषां करोति यो देवो जगतां परमः पुमान् ।
 तस्मात्परतरं यस्तद्व्ययं परमं पदम् ॥ १९ ॥
 अक्षरो निर्गुणः शुद्धः परिपूर्णः सनातनः ।
 यः परः कालसद्ग्राह्यो योगिध्येयः परात्परः ॥ २० ॥
 परमात्मा परानन्दः सर्वोपाधिविवर्जितः ।
 ज्ञानैकवेद्यः परमः सच्चिदानन्दविग्रहः† ॥ २१ ॥
 योऽसौ शुद्धोऽपि परमस्त्वहङ्कारेण संयुतः‡ ।
 देहीति प्रीच्यते मूढैरहोन्नतं हि भेदनम् ॥ २२ ॥
 परं ब्रह्माभिधानन्तु यस्मिन्निर्गलतेजसि§ ।
 प्रीच्यते ह्युपचारेण वाचा मानसगोचरे॥ ॥ २३ ॥

* (ग) (घ) पुस्तकयोः त्रिधा स्थितः, एकः कारणताज्ञ इति पाठो वर्तते, (ख)

पुस्तके स्थित इत्यत्र अत इति पठितम् ।

† सच्चिदानन्दरूपकः इति (ख) ।

‡ परमसमहङ्कारसंयुतः इति (क) । एष शेषः (ख) पुस्तके नास्ति ।

§ ब्रह्माभिधानन्तु परं यस्मिन्निर्गलतेजसि इति (ख) ।

॥ अक्षरानसगोचरे इति (ख) । स वाचनमनसगोचरः इति (घ) ।

स देवः परमः शुद्धः सत्त्वादिगुणभेदतः ।
 मूर्त्तित्रयं समापन्नः सृष्टिस्थित्यन्तकारणम् ॥ २४ ।
 यस्यायुतायुतांशांशा ब्रह्माद्यास्तिदिवीकसः ।
 तेनेदमीदृशं व्याप्तं जगदेतच्चराचरम् ॥ २५ ।
 योऽसौ ब्रह्मा जगत्कर्त्ताः यन्नाभिकमलोद्भवः ।
 स एवानन्दरूपात्मा तस्मात्मान्यः परात्मवान् ॥ २६ ।
 अन्तर्यामी जगद्रूपी सर्व्वसाक्षीः निरञ्जनः ।
 भिन्नाभिन्नस्वरूपेण स्थितो वै परमेश्वरः ॥ २७ ।
 यस्य शक्तिर्महामाया जगद्विश्रम्भकारिणीः ।
 विश्वोत्पत्तिनिदानत्वात्प्रकृतिः प्रोच्यते बुधैः ॥ २८ ।
 आदिसर्गे महाविष्णुर्लोकान् कर्त्तुं समुद्यतः ।
 प्रकृतिः पुरुषयेति कालयेति त्रिधाऽभवत् ॥ २९ ।
 पश्यन्ति भावितात्मानः परं ब्रह्माभिसंज्ञितम् ।
 शुद्धं तत्परमं धाम्ना तद्विष्णोः परमं यदम् ॥ ३० ।
 परं ब्रह्माभिधानन्तु यस्मिन्निर्गुणवसुनि ।
 प्रोच्यते ह्युपचारेण स विष्णुर्ज्ञानगोचरः ॥ ३१ ।

• योऽसौ विजगत्. कर्त्ता. इति (ग) ।

† तस्मात्मान्यः परी सुने इति (क) । (ख) पुस्तके आन्य इत्यत्र नाव इति पठितम् ।

‡ सर्व्वसाक्षी इति (ख) । तत्र भिन्नोऽभिन्नस्वरूपेयेति च पाठो वर्त्तते ।

§ जगद्विश्रम्भकारिणी इति (ख) (ग) ।

¶ आनं इति (क) ।

एष शब्दोऽक्षरोऽनन्तः कालरूपी महेश्वरः ।
 गुणरूपी गुणाधारी जगतामादिसिद्धिभुः* ॥ ३२ ।
 प्रकृतौ† चोभमापन्ने पुरुषाख्ये‡ जगद्गुरौ ।
 तद्वाग्मादुरभूद्बुद्धिस्ततोऽहं समवर्त्तत ॥ ३३ ।
 महद्द्वाराच्च सूक्ष्माणि तन्मात्राणीन्द्रियाणि च ।
 तन्मात्रेभ्यो हि भूतानि जातानि जगतः कृते ॥ ३४ ।
 आकाशवायुमिजलभूमयोऽजभवात्मज ।
 यथाक्रमं कारणतामेकैकस्योपयान्ति वै॥ ॥ ३५ ।
 ततो ब्रह्मा जगद्वाता सृष्टवान् पादपादिकान् ।
 तमोमयः स विज्ञेयो यः सर्गोऽबुद्धिपूर्वकः । ॥ ३६ ।
 असाधकमिति ज्ञात्वा तं ब्रह्मा सृष्टवान् विभुः॥ ।
 तिर्य्यग्योनिमताञ्चन्तून् पशुपक्षिसृगादिकान् ॥ ३७ ।
 तमप्यसाधकं मत्वा देवसर्गं समातनोत् ।
 ततो वै मानुषं सर्गं कल्पयामास पद्मजः ॥ ३८ ।
 ततो दक्षादिकागुत्राभ्यामसांश्चष्टिसाधकान् ।

* आदिसिद्धिभुः इति (ख) । आदिसिद्धिं प्रभुः इति (ग) ।

† प्रकृत्या इति (ख) ।

‡ पुरुषाख्यो जगद्गुरुः इति (घ) ।

§ विभुः इति (ख) ।

॥ (ख) यथाकारणतानेकैकस्यैकैक्योपयान्ति वै इति पाठो वर्त्तते ।

॥ पुनः इति (ख) ।

असृजत्तैरिदं व्याप्तं सदेवासुरमानुषम् ॥ ३८ ॥
 भूर्भुवश्च* स्वरयैव महयैव जनस्तथा ।
 तपय सत्यमित्येवं लोकाः समोपरिस्थिताः ॥ ४० ॥
 अतस्तं वितलच्चैव सुतलञ्च तलातलम् ।
 महातलञ्च विप्रेन्द्र ततोऽधश्च रसातलम् ॥ ४१ ॥
 पातालश्चेति समेति पातालानि क्रमादधः ।
 एषु सर्वेषु लोकेषु लोकनाथाश्च सृष्टवान् ॥ ४२ ॥
 कुलाचलान्नदीयासौ तत्र लोकनिवासिनाम्† ।
 वर्त्तनादीनि योग्यानि‡ यथायोग्यमकारयत् ॥ ४३ ॥
 भूतले मध्यमे॥ मेरुः सर्वदेवसमाग्रयः ।
 लोकालोकश्च भूम्यन्ते तन्मध्ये सप्त सागराः ॥ ४४ ॥
 द्वीपाश्च सप्त विप्रेन्द्रा द्वीपे द्वीपे कुलाचलाः ।
 नद्यश्च बहवस्तत्र जनायामरसन्निभाः ॥ ४५ ॥
 जम्बुद्वीपाभिधानौ च शास्त्रलय कुशस्तथा ।
 क्रौञ्चः शाकः पुष्करश्च ते सर्वे देवभूमयः ॥ ४६ ॥

* ततस्तु ते इति (छ) ।

† भूर्भुवश्च महयैव स्वरयैव जनस्तथा इति (छ) ।

‡ लोकनिवासिन इति (घ) ।

§ सर्वाणि इति (छ) (ग) (घ) ।

॥ मध्यमे इति (छ) ।

एते द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः ।
 लवणेषुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलैः सह ॥ ४७ ।
 एते द्वीपाः समुद्राय पूर्व्वं आदौ परस्परान् ।
 त्रैया द्विगुणविस्तारा आलोकालोकपर्व्वतात् ॥ ४८ ।
 क्षीरोदधेरुत्तरं यद्विमाद्रेयैव दक्षिणम् ।
 त्रैयं तद्भारतं वर्षं सर्व्वकर्म्मफलप्रदम् ॥ ४९ ।
 अत्र कर्म्माणि कुर्व्वन्ति विविधान्यजनन्दन ।
 तत्फलं भुज्यते ब्रह्मन् भोगभूमिष्वनुक्रमात् ॥ ५० ।
 भारते तु कृतं कर्म्म शुभं वाऽशुभमेव वा ।
 आपलक्ष्यणं कर्म्म भुज्यतेऽन्यत्र जन्तुभिः ॥ ५१ ।
 अद्यापि देवा इच्छन्ति जन्म भारतभूतले ।
 सञ्चितं सुमहत्पुण्यमद्यममलं शुभम् ॥ ५२ ।
 कदा वयं हि लप्स्यामो जन्म भारतभूतले ।
 कदा पुण्येन महता प्राप्स्यामः परमं पदम् ॥ ५३ ।
 दानैर्वा विविधैर्धनैस्तपोभिर्वाऽव्धिषायिनम् ।
 पूजयित्वा कदा यामो यद्वै पश्यन्ति सूरयः ॥ ५४ ।

* क्षीरजले. समम् इति (ग) ।

† परस्परम् इति (ख) (ग) ।

‡ कालफलप्रदमिति (ख), कामफलप्रदमिति (ग) ।

§ आपलक्ष्यणं विप्र इति (ग) ।

॥ बान्धवि इति (घ) ।

भक्ता वा कर्मभिर्वाऽपि ज्ञानेनाऽप्यथवा हरिम् ।
 जगदीशं कदा यामो नित्यानन्दमयं विभुम्* ॥ ५५ ।
 यो भारतभुवं प्राप्य विष्णुपूजापरो भवेत् ।
 न तस्य सदृशश्चास्ति† यथा वै रवितेजसः ॥ ५६ ।
 हरिकीर्त्तनशीलो वा तद्भक्तानां प्रियोऽपि वा ।
 शून्यपूर्वाऽपि महतां स बन्धोऽस्माभिरुत्तमः ॥ ५७ ।
 हरिपूजारतो वाऽपि हरिपूजायुतोऽपि वा ।
 हरिध्यानपरो वाऽपि स बन्धोऽस्माभिरुत्तमः ॥ ५८ ।
 नारायणेति कृणोति वासुदेवेति वा हुवन् ।
 अहिंसादिपरः शान्तः स बन्धोऽस्माभिरुत्तमः ॥ ५९ ।
 शिवेति नीलकण्ठेति शङ्करेति च यो हुवन् ।
 सर्वभूतहितो नित्यं स बन्धोऽस्माभिरुत्तमः ॥ ६० । ‡
 शुभभक्तः शिवध्यानी आश्रमाचारतत्परः ।
 अनस्रयः सदा शान्तः§ स बन्धोऽस्माभिरुत्तमः ॥ ६१ ।
 ब्राह्मणानां हितकरः सद्वावाक्त्वर्कर्मसु ।
 वेदवादरती नित्यं स बन्धोऽस्माभिरुत्तमः ॥ ६२ ।

* प्रभुम् इति (ख) (ग) ।

† सदृशः कोऽपि इति (ख), सदृशश्चास्ति इति (ग) ।

‡ (ग) पुस्तके हरिपूजाराज इत्यादि श्लोकवर्ग नास्ति ।

§ सदा शान्त इति (ख) ।

अभेददर्शीं देवेशे नारायणशिवाम्बके ।
 स वन्द्यो ब्राह्मणो नित्यमस्त्राभिः किमु सत्तमः ॥ ६३ ।
 गोषु चान्तोऽब्रह्मचारी परनिन्दाविवर्जितः ।
 अपरिग्रहशीलश्च स वन्द्योऽस्त्राभिरुत्तमः ॥ ६४ ।
 स्त्रियादिदोषरहितः† छतन्नः सत्यवाक् शुचिः ।
 परोपकारनिरतः स वन्द्योऽस्त्राभिरुत्तमः ॥ ६५ ।
 तङ्गागोद्यानकान्तारनिरतो यो निरन्तरम् ।‡
 वेदार्थग्रहणे बुद्धिः पुराणग्रहणे तथा ।
 सत्तङ्गेऽपि च यस्य स्यात्त वन्द्योऽस्त्राभिरुत्तमः ॥ ६६ ।
 एवमादीन्यनेकानि धर्माणि§ अक्षयान्वितः ।
 करोति भारते वर्षे स वन्द्योऽस्त्राभिरुत्तमः ॥ ६७ ।
 एतेष्वन्यतमेनापि नामानं भावयेन्नरः ॥¶
 स एव दुष्कृतिर्मूढः कोऽन्यस्तस्मादचेतनः ॥ ६८ ।
 संप्राप्य भारते जन्म सुकर्म्मसु परासुखः ।

• गीहकान्तः इति (ग) ।

† स्त्रियादिदोषविमुक्तः इति (घ) ।

‡ तङ्गागोद्यानकान्तारनिरतो ॥ निरन्तरतमः इति (घ), एव ग्रीकः (घ)पुस्तके नास्ति ।

§ धर्मशब्दस्य पुंसि प्रयोग एव सामर्थ्यिकः ।

¶ एतेष्वुक्तोऽन्यतमेनापि नामानं भावयेन्नरः इति (घ), एतेष्वुक्तोऽन्यतमेनापि नामानं

भावयेन्नरः इति (घ), समग्रं वन्द्योत्तमः ।

धीयूपकलसं त्यक्त्वा विषभाण्डं* स मार्गति ॥ ६८ ।

श्रुतिनोदितधर्मैश्च नात्मानं भावयेन्नरः ।

स एवमात्मघाती स्यात्पातकिनामनुत्तमः ॥ ७० ।†

कर्म्मभूमिं समासाद्य न धर्मं कुरुते नरः‡ ।

स एव सर्वथा दुःखी कोऽन्यस्तस्मादचेतनः ॥ ७१ ।

स्वकर्म्मफलदे स्थित्वा दुष्कर्माणि करोति यः§ ।

कामधेनुमतिक्रम्य ह्यर्कक्षीरं स मार्गति॥ ७२ ।

एवं भारतभूभागं प्रशंसन्ति दिवौकसः॥ ।

सनत्कुमारब्रह्माद्याः स्वभोगचयभीरवः ॥ ७३ ।

तस्मात्पुण्यतमो ज्ञेयः सर्वकर्म्मफलप्रदः ।

भारताख्यो महाभाग देवानामपि दुर्लभः ॥ ७४ ।

अस्मिन् वै पुण्यभूभागे॥ यस्तु सत्कर्म्मसूद्यतः॥ ।

न तस्य सदृशः कश्चिद्विषु लोकेषु विद्यते ॥ ७५ ।

* दिवकुण्ड इति (घ) । मार्गतीति चार्धे, गगतीति साधु ।

† श्रुतिनोदितधर्मैश्च नात्मानं भावयेन्नरः । स एव सर्वथा दुःखी, कोऽन्यस्तस्मादचेतनः ॥ इति (घ) ।

‡ एकोऽर्कक्षीर (घ) पुलके भाति ।

§ (घ) पुलके, स्वकर्म्मफले स्थित्वा दुःकर्मानि करोति यः' एव अट्ट पाठोऽस्ति ।

॥ गगतीति साधु ।

॥ भोगविषय इति (घ) ।

•• तस्मिन् भारतभूभागे इति (घ) ।

†† स स्वकर्म्म समापयेत् इति (घ) ।

अस्मिञ्जातो नरो यस्तु स्वकर्माचयणीयतः ॥ ३३ ॥
 नररूपपरिच्छिन्नो हरिरेव न संशयः ॥ ३४ ॥
 परलोकफलं प्रेषुः कुर्यात्कर्माख्यतन्द्रितः ।
 हरेर्निवेद्येत्तानि तत्फलं त्वचयं भवेत् ॥ ३५ ॥
 विरागी चेत्[†] कर्मफलेष्वपि किञ्चिन्न कारयेत् ।
 अर्पयेत्स्वकृतं[‡] कर्म प्रीयतामिति मे हरिः ॥ ३६ ॥
 आग्रह्यभुवनांलोकाः पुनरुत्पत्तिदायकाः[§] ।
 तत्रागृधुः परं धाम निष्कामं[¶] प्राप्यते पुनः ॥ ३७ ॥
 वेदोदितानि कर्माणि कुर्यादीश्वरतुष्टये ।
 यथाग्रमं त्यक्तुकामः प्राप्नोति परमं पदम् ॥ ३८ ॥
 निष्कामी वा सकामी वा[॥] कुर्यात्कर्म यथाविधि ।
 आग्रमाचारहीनस्तु पतितः प्रीयते बुधैः ॥ ३९ ॥
 सदाचारपरो विप्रो वर्धते ब्रह्मतेजसा ।
 तस्य विष्णुस्तुष्टः स्यात्त इहामुत पुण्यभाक् ॥ ४० ॥
 वासुदेवपरो धर्मो वासुदेवपरन्तपः ।
 वासुदेवपरं ज्ञानं तस्मादन्यत्र विद्यते ॥ ४१ ॥

• स्वकर्माचयणीयतः इति (प), स्वकर्माचयणीयक, इति (ख) ।

† न रागी चेत् इति (घ) ।

‡ स्वकृतं इति (ख) ।

§ पुनरावृत्तिदायकाः इति (ख) ।

¶ निष्कामी इति (घ) ।

॥ निष्कामी वा सकामी वा इति (घ) ।

वासुदेवात्मकं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं तस्मादन्यत्र विद्यते ॥ ८४ ।
 स एव धाता त्रिपुरान्तकश्च
 स एव देवासुरयक्षसिद्धाः ।
 स एव ब्रह्माण्डमिदं ततोऽन्य-
 त्र किञ्चिदस्ति व्यतिरिक्तरूपम् ॥ ८५ ।
 यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्-
 यस्मादणीयांश्च तथा महीयान् ।
 व्याप्तं हि तेनेदमिदं विचित्रं
 तं देवमीशं प्रणमेत्सुखार्थं ॥ ८६ ।

इति श्रीबृहन्नारदीये पुराणे तृतीयोऽध्यायः ।

न दानैर्न तयोभिर्वा यज्ञैर्वा बहुदक्षिणैः ।
 भक्तिहीनैर्मुनिश्रेष्ठ तुष्यते भगवान् हरिः ॥ ७ ।
 मेरुमात्रसुवर्णानां कोटिः कोटिसहस्रशः ।
 दत्ता चाप्यर्थनाशाय यतो भक्तिर्विवर्जिता ॥ ८ ।
 अभक्त्या यत्तपस्तप्तं केवलं कायशोषणम् ।
 अभक्त्या यदुतं हव्यं भस्मानि न्यस्तहव्यवत् ॥ ९ ।
 यत्किञ्चित्कुरुते कर्म यद्यथाऽप्यणुमात्रकम्* ।
 तन्नाम जायते पुंसां शाश्वतप्रीतिदायकम् ॥ १० ।
 अश्वमेधसहस्रं वा कर्म वेदोदितं क्षतम् ।
 तत्सर्व्वं निष्फलं ब्रह्मन् यतो भक्तिविवर्जितम् ॥ ११ ।
 हरिभक्तिः परा नृणां कामधेनुपमा स्मृता† ।
 तस्यां सत्यां पिवन्त्यग्नाः संसारगरलं ह्यहो ॥ १२ ।
 असारभूते संसारे सारमेतदजाम्बज ।
 भगवत्कृतसद्मय हरिभक्तिस्तितिक्षता ॥ १३ ।
 असूयोपेतमनसां भक्तिदानादि कर्म यत् ।
 अपेक्षि निष्कर्म ब्रह्मस्तेषां दूरतरो हरिः ॥ १४ ।
 परश्रियाः‡ भित्तमानां दग्धाचाररतात्मनाम् ।
 षट्पा तु कुर्व्वतां कर्म तेषां दूरतरो हरिः ॥ १५ ।

* अश्वमेधसहस्रम् (७) ।

† कामधेनु परा धूम्रि (८) ।

‡ परश्रिया इति (९) । परश्रियेत्यादिटीका (१०) पुनरेव भाषित ।

पृच्छताञ्च महाधर्मान् वदतां वै शृणु च तान् ।
 धर्मेष्वभक्तिमनसां तेषां दूरतरो हरिः ॥ १६ ।
 वेदप्रणिहितो धर्मो वेदो नारायणः परः ।
 तत्रायद्वापरा ये तु तेषां दूरतरो हरिः ॥ १७ ॥
 यस्य धर्मविहीनानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।
 स लोहकारभस्त्रेव भ्रसन्नपि न जीवति ॥ १८ ।
 धर्मार्थकाममोक्षाख्याः पुरुषार्थाः सनातनाः ।
 श्रद्धावतां हि सिध्यन्ति नान्यथा ब्रह्मनन्दन ॥ १९ ।
 स्वाचारमनतिक्रम्य हरिभक्तिपरो हि यः ।
 स याति विष्णुभवनं यद्वै पश्यन्ति सूरयः ॥ २० ।
 कृत्स्नवेदोदितान्धर्मान्मुनीन्द्र स्वायमोचितान् ।
 हरिध्यानोपरो यस्तु स याति परमं पदम् ॥ २१ ।
 आचारप्रभवो धर्मः† धर्मस्य प्रमुरच्युतः ।
 आत्ममाचारयुक्तेन पूजितः सर्वदेो हरिः ॥ २२ ।
 यः स्वाचारपरिभ्रष्टः‡ साङ्गवेदान्तगोऽपि वा ।
 स एव पतितो ज्ञेयो यतः कर्मवह्निष्कृतः ॥ २३ ।

* (घ) पुस्तके एतौ श्लोकौ 'परविषया' इत्येतस्य पुरस्त्रान् सः, यत्रापि च मयमं
 "देवादिश्लोकः । (ख) पुस्तके पृच्छताञ्चेत्यादि श्लोकद्वयं नास्ति ।

† भक्ति इति (घ) ।

‡ धर्मो इति (ख) ।

§ यथाचारपरिभ्रष्टः इति (घ) ।

हरिभक्तिपरो वाऽपि हरिध्यानपरोऽपि वा ।
 भ्रष्टो यः स्वायमाचारात्पतितः सोऽभिधीयते ॥ २४ ।
 वेदो वा हरिभक्तिर्वा भक्तिर्वापि महेश्वरे ।
 आचारात्पतितं मूढं न पुनाति द्विजोत्तम ॥ २५ ।
 पुण्यक्षेत्राभिगमनं पुण्यतीर्थनिषेधनम् ।
 यज्ञो वा विविधो ब्रह्मन्यक्ताचारं न रक्षति* ॥ २६ ।
 आचारात्प्राप्यते स्वर्गमाचारात्प्राप्यते सुखम् ।
 आचारात्प्राप्यते मोक्षमाचारात्किं न लभ्यते† ॥ २७ ।
 आचाराणान्तु सर्वेषां योगानाश्चैव सप्तमः ।
 हरिभक्तेरपि तथा निदानं भक्तिरिष्यते ॥ २८ ।
 भक्तैर्यः पूज्यते विष्णुर्वाञ्छितार्थफलप्रदः ।
 तस्मात्समस्तलोकानां भक्तिर्मानेति गीयते ‡ ॥ २९ ।
 जीवन्ति जन्तवः सर्वे यथा मातरमाश्रिताः ।
 तथा भक्तिं समाश्रित्य सर्वे जीवन्ति धार्मिकाः ॥ ३० ।
 स्वायमाचारयुक्तस्य हरिभक्तिर्यदा भवेत् ।
 न तस्य त्रिषु लोकेषु सदृशोऽस्यजनन्दन ॥ ३१ ।
 भक्त्या सिध्यन्ति कर्माणि कर्माभिसुथते॥ हरिः ।

* पतित आभिरचनोति (ख) ।

† स्वर्गमित्यर्थं तस्य पुलिङ्गत्वात् ।

‡ मोक्षमित्यर्थं तस्य पुलिङ्गत्वात् ।

§ आचारात्किं न लभ्यते इति (ख) (ग) ।

॥ सुपते इत्यत्र आश्रितेपदमात्रम् ।

तस्मिंस्तु भवेज्ज्ञानं ज्ञानाच्चोचमवाप्यते । ३२ ।

भक्तिस्तु भगवद्भक्तसङ्गेन परिजायते ।

तत्सङ्गं प्राप्यते पुंभिः सुकृतैः पूर्वसञ्चितैः ॥ ३३ ।

वर्णायमाचाररता भगवद्भक्तमानसाः ।

कामादिदोषनिर्मुक्तास्ते सन्ती लोकशिवकाः ॥ ३४ ।

सत्सङ्गः परमो ब्रह्मत्र लभ्येताकृतात्मना ।

यदि लभ्येत विज्ञेयं पुण्यं जन्मान्तरार्जितम् ॥ ३५ ।

पूर्वार्जितानि पापानि नाशमायान्ति यस्य वैश्वः ।

सत्सङ्गतिर्भवेत्तस्य नान्यथा घटते हि सा ॥ ३६ ।

रविर्हि रश्मिजालेन दिवा हन्ति वहिस्तमः ।

सन्तः सन्तिमरीचोघैर्यान्तर्ध्वान्तं हि सर्व्वदा ॥ ३७ ।

दुर्लभाः पुरुषा लोके भगवद्भक्तिमानसाः § ।

तेषां सङ्गो भवेद्यस्य तस्य शान्तिर्हि यावती ॥ ३८ ॥

सनत्कुमार उवाच ।

किंलक्षणा भगवतास्ते च किं कर्म कुर्व्वते ।

तेषां लोको भवेत्कीदृक् तत्सर्व्व ब्रूहि तत्त्वतः ॥ ३९ ॥

* सङ्गमित्यत्र क्रीवल्लिङ्गत्वमार्थम् ।

† (ख) पुस्तके सङ्गः परमो ब्रह्मज्ञेयश्चैव च कृतात्मनामिति पाठो वर्तते, य च पाठो न पराहेन सङ्गच्छते ।

‡ तस्य वै इति (क) ।

§ भगवद्भक्तमानसा इति (ग) ।

त्वं हि भक्तो महेशस्य देवदेवस्य चक्रिणः ।

एवं निगदितुं शक्तस्त्वत्तो नाख्यधिकोऽपरः* ॥ ४० ।

नारद उवाच ।

शृणु ब्रह्मन्परं गुह्यं मार्कण्डेयस्य धीमतः ।

यदुवाच जगन्नाथो योगनिद्राविमोचितः ॥ ४१ ।

योऽसौ विष्णुः परं ज्योतिर्देवदेवः समातनः† ।

जगद्रूपी जगत्कर्ता शिवब्रह्मस्वरूपवान् ॥ ४२ ।

युगान्ते रौद्ररूपेण ब्रह्माण्डयासवृंहितः‡ ।

जगत्त्रिकाण्वीभूते नष्टे स्यावरजङ्गमे ।

भगवानेव शेषात्मा शेषे वटदले§ हरिः ।

असंख्याताजजन्माद्यैः॥ अभूयिततनूरुहः ॥ ४३ । ४४ ।

पादाङ्गुष्ठान्निर्यातगङ्गाशेषाम्बुपावनः॥ ।

सूक्ष्माक्षूष्मतरो देवो ब्रह्माण्डयासवृंहितः॥ ४५ ।

* नाख्यपरोऽधिक इति (घ) । लक्ष्मिनासि परोऽधिक इति (ग) ।

† देवदेवो जगार्हण इति (ग) ।

‡ ब्रह्माण्डयासवृंहित इति (घ) ।

§ वटतले इति (घ) । भगवानपि शेषात्मा शेषे विन्नाकुलो हरि इति (ग) ।
भगवानप्रमेषात्मा इति (ख) ।

॥ असेप्यामेव ब्रह्माद्ये इति (घ) ।

॥ पादापाङ्गुनिर्याता गङ्गाशेषाम्बुपावनी इति (घ) । पादापाङ्गुनिर्यात
इति (घ) ।

•• ब्रह्माण्डयासवृंहित इति (घ) ।

वटच्छदे शयानोऽभूत्सर्वशक्तिसमन्वितः ।

तस्मिन्स्थाने महाभागोऽनारायणपरायणः ।

मार्कण्डेयः स्थितस्तस्य लीलाः पञ्चकद्वेयितुः† ॥ ४६ ॥

चटपय ऊचुः ।

तस्मिन्काले महाघोरे नष्टे स्यावरजङ्गमे ।

हरिरेकः स्थित इति मुने पूर्वं हि शृणुमः‡ ॥ ४७ ॥

जमत्येकार्णवीभूते नष्टे स्यावरजङ्गमे ।

सर्वग्रस्तेन हरिणा किमर्थं सोऽवशेषितः ॥ ४८ ॥

परं कौतूहलं ह्यत्र वर्त्ततेऽतीव सूत नः § ।

हरिकीर्त्तिसुधायाने कस्यास्तस्य मजायते ॥ ४९ ॥

सूत उवाच ।

आसीन्मुनिर्महाभागो वृकण्डुरिति विद्युतः ।

शालग्रामे महातीर्थेन सौस्तप्यत महत्तपः ॥ ५० ॥

युगानामयुतं ब्रह्मगृह्यब्रह्म समातनम् ।

निराहारः क्षमायुक्तः सत्त्वसन्धो जितेन्द्रियः ॥

* तस्मिन् काले महाभाग इति (ख) ।

† मार्कण्डेयः स्थितां सर्वां तस्य लीलामपश्यत इति (ख) । अपश्यत इति आर्षम् ।

‡ युगे पूर्वं हि शृणुम इति (क) (घ) ।

§ सूत मे मन इति (घ) ।

¶ महात्मे इति (ख) (ग) (घ) ।

॥ शृणु ब्रह्म इति (ख) ।

प्राणव्यसर्ग्यभूतानि पश्यन्विषयनिष्पृहः ।

सर्वभूतहितो दासस्तताप सुमहत्तपः ॥ ५१ । ५२ ।

तत्तपःश्रद्धिताः सर्वे देवा इन्द्रादयस्तदा ।

परमं शरणं जग्मुर्नारायणमनामयम् ॥ ५३ ॥

क्षीराब्धेरुत्तरं तीरं संप्राप्य त्रिदिवीकसः ।

तुष्टुर्देवदेवेशं पद्मनाभं जगद्गुरुम् ॥ ५४ ॥

देवा कषुः ।

नारायणाचरानन्त शरणागतपानक ।

सृकण्डुतपसा तस्तान् पाद्वि नः शरणागतान् ॥ ५५ ॥

जय देवाधिदेवेश जय ब्रह्मगदाधर ।

जय लोकस्वरूपाय जय ब्रह्माण्डहेतवे ॥ ५६ ॥

नमस्ते देवदेवेश नमस्ते लोकपावन ।

नमस्ते लोकनाथाय नमस्ते लोकसाक्षिणि ॥ ५७ ॥

नमस्ते ध्यानगम्याय नमस्ते ध्यानहेतवे ।

नमस्ते ध्यानरूपाय नमस्ते ध्यानसाक्षिणि ॥ ५८ ॥

* तताप परम तप इति (ख) । तपे इति साधु ।

† नारायणपरायणा इति (घ) ।

‡ तपसा तप्तान् इति (ख) । तपसस्तप्तान् इति (ग) ।

§ जय लोकस्वरूपायैत्यादौ चतुर्थी न समीचीना, सन्बुद्धिरेवीचित्यम्, (ख) पुस्तके जय लोकस्वरूपाय जय ब्रह्माण्डकारण इति पाठो वर्तते । अथ लोकस्वरूपेण जय ब्रह्माण्डकारण एव कृते न कश्चिद्दोषः ।

¶ एष श्लोक (ख) पुस्तके नास्ति ।

केशिहन्त्रे नमस्तुभ्यं मधुहन्त्रे परात्मने ।
 नमो भूम्यादिरूपाय नमश्चैतन्यरूपिणे ॥ ५८ ॥
 नमो ज्येष्ठाय शुद्धाय निर्गुणाय गुणात्मने ।
 अरूपाय स्वरूपाय बहुरूपाय ते नमः ॥ ६० ॥
 नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोत्राङ्गणहिताय च ।
 जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ६१ ॥
 नमो हिरण्यगर्भाय नमो ब्रह्मादिरूपिणे ।
 नमः सूर्यादिरूपाय हव्यकव्यभुजे नमः ॥ ६२ ॥
 नमो नित्याय वन्द्याय सदानन्दैकरूपिणे ।
 नमः स्मृतार्तिनागाय भूयो भूयो नमो नमः ॥ ६३ ॥
 एवं देवस्तुतीः श्रुत्वा भगवान्कमन्त्रापतिः ।
 प्रत्यक्षतामगात्तेषां शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ६४ ॥
 विक्रान्तस्युजपत्राक्षं सूर्यकोटिसमप्रभम् ।
 सर्वालङ्कारसंयुक्तं श्रीवत्साङ्गितद्वन्द्वम् ॥ ६५ ॥
 पीताम्बरधरं सोम्यं वर्णवस्त्रैर्द्वन्द्वम् ।
 हेमाम्बुजसपत्राङ्गिं मूर्धनानं द्वन्द्वम् ॥ ६६ ॥
 दृष्ट्वापतो देवहन्ता वदन्ते शस्त्रं कम् ॥ ६७ ॥

मेघगम्भीरनिनदपरिभूताब्धिनिस्रनः ।

उवाच भावगम्भीरं दयोदन्वान्सुरेश्वरान्* ॥ ६७ ।

श्रीभगवानुवाच ।

जाने वो मानसं दुःखं शृकण्डुतपसीद्भवम् ।

युष्मान् बाधते नूनं शृकण्डुः सज्जनी यतः ॥ ६८ ।

सम्पद्भिः संयुता वापि विपद्भिर्वापि सज्जनाः ।

सर्व्वयार्थं न बाधन्ते स्वतपःचयितैरसः† ॥ ६९ ।

सततं बाध्यमानो यो विषयास्थैररातिभिः ।

अविधायात्मनो रक्षामन्यान्वेष्टि हि मूढधीः‡ ॥ ७० ।

तापक्षयाभिधानेन बाध्यमानोऽरिणा नरः ।

अन्यन्तु पीडितुं शक्तः कथञ्चवति सत्तमः ॥ ७१ ।

कर्म्मणा मनसा वाचा बाधयेद्यः सदापरान्§ ।

स गृह्यते ह्यात्मनोऽपि बधं स्वेनापि निर्जितैः¶ ॥ ७२ ।

सौभाभिभूतमनसामत्यल्पधनसम्पदाम् ।

साध्वसं नियतं तेषां महामायाविमोहिनाम् ॥ ७३ ।

* दयोदन्वान्शु तान् पुरान् इति (क) ।

† सर्व्वयार्थान्न बाधन्ते स्वतपःचयितैरसः इति (ख); (क) (ग) पुनश्चयोः एष एव पाठः, केवलमन्यानिवचनं चान्विमिश्रितं ।

‡ अथ हिरीक मूढधीः इति (घ) ।

§ यदा परान् इति (क), (ख), (घ) ।

¶ बाधमानोऽपि निर्जितैः इति (क), बाधं स्वेनैव निर्जितैः इति (घ) ।

सशङ्कः सर्वदा दुःखी निःशङ्कः सर्वदा सुखी ।
 सर्वभूतहितो दान्तो निःशङ्कः सर्वदैव हि ॥ ७४ ।
 यो लोकहितकृत्या गतासूयो विमल्वरः ।
 निःशङ्कः प्रोच्यते सद्भिरिहामुत्र च सत्तमाः* ॥ ७५ ।
 गच्छध्वममराः सर्वे युष्मानो बाधते मुनिः ।
 करोम्यहं सदा रक्षां विरमध्व† यथासुखम् ॥ ७६ ।
 इति दत्त्वा वरं तेषामतसीकुसुमप्रभः ।
 पश्यतामेव देवानां पुरतोऽन्तर्दधे ह्रदिः ॥ ७७ ।
 तुष्टात्मानः सुरगणा ययुर्नाकं यथागताः ।
 शृङ्खलीरपि तुष्टात्मा ह्रदिः प्रत्यक्षतामगात् ॥ ७८ ।
 स्वरूपं परमं ब्रह्म स्वप्रकाशं निरञ्जनम् ।
 शृङ्खलुर्दृष्टयान् पूर्वं परमेष्ठ समाधिना ॥ ७९ ।
 अतसीपुष्पसङ्काशं पीतवासःसमन्वितम् ।
 दिव्याम्बरधरं‡ दृष्ट्वा शृङ्खलुर्विस्मितोऽभवत् ॥ ८० ।
 पश्चादुन्मील्य नयने अपश्यदरिमागतम् ।
 प्रसन्नवदनं शान्तं सर्वधातारमच्युतम् ॥ ८१ ।
 रोमाञ्चविग्रहो विप्रः सानन्दाशुविलोचनः ।
 ननाम दण्डवद्भूमौ देवदेवस्य चक्रिणः ॥ ८२ ।

* इहामुत्र च मोदते इति (ख) ।

† विरमध्वमिति चाष्टं, विरमत इति साधु ।

‡ पीताम्बरधरमिति (क), (घ) ।

क्षालयंश्चरणौ तस्य मृकण्डुर्हर्षवारिमिः॥

शिरस्यञ्जलिमाधाय स्तोतुं समुपचक्रमे ॥ ८३ ।

मृकण्डुरुवाच ।

नमः परेशाय परस्वरूपिणे

परात्परस्तात्परमात्पराय ।

अपारपाराय परात्मकर्त्रे॥

नमः परेभ्यः परमावनाय॥ ॥ ८४ ।

यो नामऽजात्यादिविकल्पहीनः

शब्दादिदीपव्यतिरेकरूपः ।

बहुस्वरूपोऽपि॥ निरञ्जनय

तमीशमाद्यं परमं भजामि॥ ॥ ८५ ।

वेदान्तवेद्यं पुरुषं पुराणं

हिरण्यगर्भादिजगत्स्वरूपम् ।

स्वरूपसंभूतकलत्रसङ्गं

भजामि सर्वेश्वरमीशमाद्यम्॥ ॥ ८६ ।

मृकण्डुवाच ।

देव देव जगन्नाथ कृतार्थोऽस्मि न संग्रहः ।

त्वद्दर्शनमपुण्यानां यतोऽपूर्वतरं स्मृतम् ॥ ८३ ।

ब्रह्माद्या यं न पश्यन्ति यं न पश्यति च श्रुतिः ।

तत्पश्येयम्परं ब्रह्म किमस्मादधिकं परम्* ॥ ८४ ।

यत्र पश्यन्ति सद्ब्रह्मास्तथैव समदर्शिनः ।

तत्पश्येयं परं वस्तु वक्ष्यामि किमतः परम्* ॥ ८५ ।

सूरयो यत्र पश्यन्ति यत्र पश्यन्ति योगिनः ।

तत्पश्येयं परं धाम किमस्मादधिकं परम्* ॥ ८६ ।

परोपकारनिरता यत्र पश्यन्त्यनिष्टुराः ।

तत्पश्येयं परं धाम किमस्मादधिकं परम्* ॥ ८७ ।

एतेनैव कृतार्थोऽस्मि जनार्दन जगद्गुरो ।

त्वद्दर्शनमपुण्यानां स्वप्नेऽपि हि न लभ्यते ॥ ८८ ।

* किमस्मादधिकं पर इति (ख), (ग) ।

यत्र पश्यन्ति कश्चिद्वा यत्र पश्यन्ति दीक्षिता ।

तत्पश्येयमनाद्यर्कं किमस्मादधिकं परम् ॥ इति (घ) ।

(ग) पुस्तके परमिष्यन्त्याने वरमिति पाठः । तत्र (ग पुस्तके)

यस्मिन् यत्र पश्यन्ति योगरात्रा विमलराः ।

चिद्रूपं परमं वस्तु पश्येयं किमतः परम् ।

एतन्निष्ठं श्रीको वर्यते । (घ) पुस्तके च एव श्रीकोऽस्ति ।

त्वन्नामः॥धृतिमात्रेण महापातकिनोऽपि ये ।

यत्पदं परमं यन्ति दृष्टानां किमुताच्युत ॥ ८८ ।

श्रीभगवानुवाच ।

सत्यमुक्तं त्वया ब्रह्मन्प्रीतोऽस्म्यद्यापि† पण्डित ।

मद्दर्शनं हि विफलं न कद्दृष्टिद्वयिष्यति ‡ १०० ।

विष्णुभक्तः कुटुम्बीति वदन्ति विबुधाः सदा‡ ।

तदेव‡ पालयिष्यामि सज्जनी नानृतं वदेत् ॥ १०१ ।

तस्माद्गुणवशा विम्रेन्द्र यास्यामि तव पुत्रताम् ।

समस्तगुणसंयुक्तो दीर्घजीवी सुरूपवान् ॥ १०२ ।

मम जन्म कुले यस्य तत्कुलं मोक्षगामि वै ।

मयि तुष्टे सुनियेष्ट किमसाध्यं वदस्व ते‡‡ ॥ १०३ ।

मयि भक्तिपरो यस्तु मद्यात्री मत्प्ररायणः†† ।

मद्गतानी स्त्रकुलं‡‡‡ सर्वं नयत्यच्युतरूपताम् ॥ १०४ ।

• दद्याम इति (क), (ख), (ग) ।

† प्रीयितोऽस्म्यपि इति (घ) ।

‡ वदन्ति परमव्ययः इति (घ) ।

‡ तत्पदं इति (क) ।

५ तस्माद्गुणवशा इति (क), (घ) ।

‡ सद्यपरम् इति (क), (ख), (घ) ।

•• वदस्व मे इति (घ) ।

†† मरकटापर इति (घ) ।

‡‡ मद्गते इति (क) ।

मदर्थं कर्म कुर्वाणो मन्त्रणामपरो नरः ।
 मन्त्रणाः स्वकुलं* सर्वं नयत्यच्युतरूपताम् ॥ १०५ ।
 तस्माद्वीतोऽस्मि ते विप्र स्तोत्रेण तपसा तथा† ।
 आनृत्यं पुत्रभावेन गमिष्यामि न संशयः ॥ १०६ ।
 इत्युक्त्वा‡ स्वकरं न्यस्य मृकण्डोर्मस्तकोपरि§ ।
 स्पृष्ट्वाङ्गानि च सर्वाणि॥ तत्रैवान्तर्दधे हरिः ॥ १०७ ।
 मृकण्डुः परमप्रीत आत्मानं पुण्यरूपिणम् ।
 मन्यमानो हरिं नत्वा स्वाश्रमं पुनराययौ ॥ १०८ ।

इति बृहन्नारदीयपुराणे चतुर्विंशोऽध्यायः ।

* मन्त्रणाय कुल इति (क) ।

† यथा इति (क), (घ) ।

‡ (ख) पुत्राद्ये इत्युक्तेत्यादिश्लोकान् पूर्वं 'यत्तु चवाच' इति पाठो वर्तते ।

§ मलके हरिः इति (क), (ग) । मलकेऽप्यथ इति (ख) ।

॥ तदा तापाणि सर्वाणि इति (घ) ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

सुत उवाच ।

मुनिर्लब्धवरो विष्णोः परिचर्यापरः सदा ।
 मार्कण्डेयं नाम सुतमवाप हरिसन्निभम् ॥ १ ॥
 मार्कण्डेयो महाभागो दयावान्धर्मवत्सलः* ।
 आत्मवान्सत्यसन्धश्च भार्तेण्डसदृशप्रभः ॥ २ ॥
 यमी शान्तो महाघ्नानी सर्वतत्त्वार्थकोपिदः ।
 तपश्चचार परममच्युतप्रीतिकारणम् ॥ ३ ॥
 आराधितो जगन्नाथो मार्कण्डेयेन धीमता ।
 पुराणसंहितां कर्तुं दत्तवान्वरमच्युतः ॥ ४ ॥
 मार्कण्डेयो मुनिस्तस्माद्वारायण इति स्मृतः ।
 चिरजीवी महाभक्तो देवदेवस्य चक्रिणः ॥ ५ ॥
 जगत्प्रेकार्णवीभूते स्वप्रभावं जनार्दनः ।
 तस्य दर्शयितुं विप्रास्तं न संहृतवान्हरिः† ॥ ६ ॥
 मृकण्डुतनयो धीमान्विष्णुभक्तिसमन्वितः ।
 तस्मिन्मले महाघोरे स्थितवाग्भीर्षपवत्सुः ॥ ७ ॥

* भक्तवत्सल इति (ख) ।

† तत्रमश्रुतवाचुनिः इति (ग), तत्रापि हतवाचुनि इति (घ), उभयवर्ति
 न सङ्गतिः ।

‡ तस्मिन् कानि महाघोरे स्थितवान् भीर्षपवन्ते इति (घ) ।

मार्कण्डेयः स्थितस्तावद्यावच्छेते हरिः स्वयम् ।
 तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि कालस्य वदतः शृणु ॥ ८ ।
 दशभिः पञ्चभिश्चैव निमेषैः परिकीर्त्तिता ।
 काष्ठा, तच्चिंशता त्रेया कला पञ्चजमन्दन ॥ ९ ।
 तच्चिंशता क्षणो ज्ञेयस्तैः पङ्क्तिर्घटिका स्मृता ।
 तद्वयेन सुहर्षं^१ स्याद्दिनं तच्चिंशता भवेत् ॥ १० ।
 त्रिंशद्दिनैर्भवेन्मासः पचद्वितयसंयुतः^२ ।
 ऋतुर्मासद्वयेन स्यात्, तत्तयेणायनं स्मृतम् ॥ ११ ।
 तद्वयेन भवेदब्दः, स देवानां दिने भवेत् ।
 उत्तरं दिवसं ग्राह्यं रात्रिर्वै दक्षिणायनम् ॥ १२ ।
 मानुषेणैव^३ मासेन पितॄणां दिनमुच्यते ।
 तस्मात्सूर्येन्दुसंयोगे ज्ञातव्यं कल्पमुत्तमम् ॥ १३ ।
 दिव्यैर्वर्षसहस्रैर्द्वादशभिर्देवतं युगम् ।
 दैवे युगसहस्रे द्वे त्राह्यः कल्पौ तु तौ वृणामः^४ ॥ १४ ।
 एकसप्ततिसंख्यातैर्दिव्यैर्मन्वन्तरं युगैः ।
 चतुर्दशभिरेतैश्च ब्रह्मणो दिवसं मुने ॥ १५ ।
 यावत्प्रमाणं दिवसं तावद्वात्रिः प्रकीर्त्तिता ।
 नाशमायाति विप्रेन्द्र तस्मिन्काले जगत्तयम् ॥ १६ ।

• विंशतिर्दिवसीति इति (न), पचपुण्यसमन्वित इति (ख) ।

१ मानुषेति (घ) ।

२ कल्प कालो वृणामिति (ख), (ग), (घ) ।

मानुषेण सहस्रेण वयमाणं भवेच्छृणु ।
 चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिवसं मुने ॥ १७ ।
 तदन्मासो वयारथ त्रैयस्तस्यापि वेधसः ।
 परार्द्धद्वयकालस्तु तन्मतेन भवेद्विधाः ॥ १८ ।
 विष्णोरहस्तु विज्ञेयं तावद्वात्रिः प्रकीर्तिता ।
 मृकण्डुतनयस्तावत्स्थितः संजीर्णपर्णवत् ॥ १९ ।
 तस्मिन्घोरे जलमये विष्णुगङ्गापवृंहितः ।
 आत्मानं परमं ध्यायन्स्थितवान्हरिसन्निधौ ॥ २० ।
 अथ काले समायाते योगनिद्राविमोचितः ।
 सृष्टवान्ब्रह्मरूपेण जगदेतच्चराचरम् ॥ २१ ।
 संहतन्तु जलं वीक्ष्य सृष्टं विखं मृकण्डुजः ।
 विस्मितः परमप्रीतो ववन्दे चरणी हरिः ॥ २२ ।
 शिरस्रञ्जलिमाधाय मार्कण्डेयो महामुनिः ।
 तुष्टाव वाग्भिरिष्टाभिः सदानन्दैकदिग्रहन् ॥ २३ ।
 मार्कण्डेय उवाच ।
 सहस्रशिरसं देवं नारायणननानन्दन् ।
 वासुदेवमनाधारं प्रणतोऽग्निं ब्रह्मर्षिम् ॥ २४ ॥

परं ज्योतिः* परं धाम पवित्रं परमं पदम् ।
 सर्व्वैकरूपं परमं प्रणतोऽस्मि जनार्दनम् ॥ २५ ।
 तं सदानन्दचिन्मात्रं पराणां परमं परम् ।
 सर्व्वं† समातनं श्रेष्ठं प्रणतोऽस्मि जनार्दनम् ॥ २६ ।
 सगुणं निर्गुणं शान्तं मायाऽतीतं सुमायिनम्‡ ॥
 अरूपं बहुरूपं तं प्रणतोऽस्मि जनार्दनम् ॥ २७ ।
 यत्र तद्भगवान्विष्णु सृजत्यवति हन्ति च ।
 तमादिदेवमीशानं प्रणतोऽस्मि जनार्दनम्§ ॥ २८ ।

* (क) पुस्तके परं ज्योतिरित्यादि श्लोकचतुष्टयं नास्ति । (ख) (ग) पुस्तकयो
 परं ज्योतिरित्येकान् पद्व्यं एते श्लोका वसन्ते—

“अमेधमजरमित्य सदानन्दैकविद्यम् ।
 अक्षतकर्मनिर्द्वेषं प्रणतोऽस्मि जनार्दनम् ॥
 अक्षरं परमं नित्यं विद्यात्वं विज्ञेयत्वम् ।
 सर्व्वतत्त्वमयं शान्तं प्रणतोऽस्मि जनार्दनम् ॥
 पुराणं पुद्गलं सिद्धं सर्व्वज्ञानैकभाजनम् ।
 परापरतरं रूपं प्रणतोऽस्मि जनार्दनम् ॥

तथापि च पाठभेदा यथा अमेधमित्यत्र (ख) पुस्तके अत्रेवमिति पाठः, अपर
 निश्चय अमरमित्याद्याः ।

† (क) पुस्तके सर्व्वमित्यत्र पद्व्यमिति पाठः ।

‡ अमादिमिति (क), (ख), (ग) ।

§ प्रणतोऽस्मि अष्टादश इति (ग) ।

परेश परमानन्द शरणागतवत्सल ।

चाहि मां कृष्णसिन्धो मनोऽतीत नमोऽस्तु ते ॥ २८ ।

एवं सुवन्तं विप्रेन्द्रं मार्कण्डेयं जगद्गुरुम्* ।

उवाच परया प्रीत्या शङ्खचक्रगदाधरः ॥ २९ ।

श्रीभगवानुवाच ।

लोके भागवता ये च† भगवद्भक्तमानसाः ।

तेषां तुष्टो न सन्देहो रक्षाम्येतांश्च सर्वदा ॥ ३० ।

अहमेव द्विजयेष्ठ नित्यं प्रच्छन्नविग्रहः ।

भगवद्भक्तरूपेण लोकाग्रचामि सर्वदा ॥ ३१ ।

मार्कण्डेय उवाच ।

किंलक्षणा भागवता जायन्ते केन‡ कर्मणा ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कौतूहलपरो यतः ॥ ३२ ।

श्रीभगवानुवाच ।

लक्षणं भागवतानां शृणुष्व मुनिसत्तम ।

वक्तुं तेषां प्रभावं हि शक्यते नाब्दकोटिभिः ॥ ३३ ।

ये हिताः सर्वजन्तूनां गतासूया अमकराः§ ।

ययिनी निस्पृहाः शान्तास्ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ३४ ।

* जगद्गुरु इति (ग)

† भागवताथैव इति (ग) ।

‡ येन कर्मणा इति (ख), (ग), (घ) ।

§ विमकरा इति (ग) ।

कर्मणा मनसा वाचा परपीडां न कुर्वते ।
 अपरिग्रहशीलाय ते वै भागवताः८ स्मृताः ॥ ३६ ।
 सत्कथाश्रवणे येषां वर्त्तते सात्विकी मतिः१ ।
 तद्भक्तविष्णुभक्ताश्च३ ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ३७ ।
 मातापित्रोश्च४ शूद्राणां कुर्वन्ति ये नरोत्तमाः ।
 गङ्गाविश्वेश्वरधिया ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ३८ ।
 ये तु देवार्चनरता ये तु तत्साधकाः स्मृताः५ ।
 पूजां दृष्ट्वानुमोदन्ते ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ३९ ।
 व्रतिनाञ्च॥ यतीनाञ्च परिचर्यापराय ये ।
 वियुक्तपरनिन्दाय ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४० ।
 सर्वेषां हितवाक्यानि ये वदन्ति नरोत्तमाः ।
 ये शुष्कग्राहिणी लोके ते वै भागवताः स्मृताः६ ॥ ४१ ।
 आत्मवत्सर्वभूतानि ये पश्यन्ति नरोत्तमाः ।
 तुल्याः शत्रुषु मित्रेषु ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४२ ।

• भागवतोत्तमाः इति (ख), (ग), (घ) ।

† सत्कथाश्रवणे तेषां इति (ब), (घ) ।

‡ तद्भक्तविष्णुभक्ताश्च इति (घ) ।

§ मातापित्रोरित्यादि प्रीत्यर्थं (घ) पुस्तके नास्ति । कुर्वन्ति ये नरोत्तमाः इति (घ), (ग) ।

¶ तत्साधका नरा इति (घ) ।

॥ परिचर्या इति (ग) ।

•• एतदर्थं (ब) पुस्तके नास्ति ।

धर्मशास्त्रप्रवक्तारः सत्यवाक्यरताश्च ये ।
 सतां शृण्वन्पुत्रो ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४३ ।
 ध्याकुर्वन्ते पुराणानि* तानि शृण्वन्ति ये तथा ।
 तद्वक्तारि च भक्ता ये ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४४ ।
 ये गोब्राह्मणशृण्वन्पुत्रां कुर्वन्ते सततं नराः ।
 तीर्थयात्रापरा ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४५ ।
 अन्येषामुदयं दृष्ट्वा येऽभिनन्दन्ति मानवाः ।
 हरिनामपरा ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४६ ।
 आरामारोपणरतास्तडागपरिरक्षकाः ।
 काशारकूपकर्तारस्ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४७ ।
 ये वै तडागकर्तारो देवसन्तानि कुर्वन्ते ।
 गायत्रीनिरता ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४८ ।
 येऽभिनन्दन्ति नामानि हरेः श्रुत्वाऽतिहर्षिताः ।
 रोमाञ्चितगरीराश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४९ ।
 तुलसीकाननं दृष्ट्वा ये नमस्कुर्वन्ते नराः ।
 तत्काष्ठाद्वितकर्णा ये ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ५० ।
 तुलसीगन्धमाघ्राय सन्तोषं कुर्वन्ते तु ये ।
 तन्मूलमृत्तिका ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ५१ ।
 आयमाचारनिरतास्तथैवातिथिपूजकाः ।
 ये च वेदार्थवक्तास्ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ५२ ।

शिवप्रियाः श्रियासक्ताः श्रियपादार्चने रताः ।
 त्रिपुण्ड्रधारिणी ये च ते वै भागवतीत्तमाः ॥ ५३ ॥
 व्याहरन्ति च नामानि हरेः शम्भोर्महात्मनः ॥
 रुद्राचालङ्घिता ये च ते वै भागवतीत्तमाः ॥ ५४ ॥
 ये यजन्ति महादेवं क्रतुभिर्बहुदक्षिणैः ।
 हरिं वा† परया भक्त्या ते वै भागवतीत्तमाः ॥ ५५ ॥
 विदितानि च शास्त्राणि परार्थं प्रवदन्ति ये ।
 सर्वत्र गुणभाजो ये ते वै भागवताः स्मृताः‡ ॥ ५६ ॥
 शिवे च§ परमेशे च विष्णौ च परमात्मनि ।
 समबुद्ध्या प्रवर्तन्ते ते वै भागवताः स्मृताः¶ ॥ ५७ ॥
 शिवाग्निकार्यनिरताः पञ्चाक्षरजपे रताः॥ ।
 शिवध्यानरताः॥० ये च ते वै भागवतीत्तमाः ॥ ५८ ॥

* ये शम्भोश्च महात्मनः इति (क) (ग), ये शम्भो, परमात्मनः इति (ख) ।

† हरिश्च इति (ख) ।

‡ ते वै भागवतीत्तमा इति (क), (ख), (ग) ।

§ शिवे च परमेश्वरे इति (ख) (ग) (ख)पुस्तके च विष्णोर्विश्वे च इति पाठः ।

¶ भागवतीत्तमा इति (ख), (ग) ।

॥ पञ्चाक्षरपराय ये इति (ख) ।

•• शिवाग्निकार्यं ये च इति (क), (ख), (ग) ; (ख), (ग), (घ) पुस्तकेषु एत
 आश्वीकादभनार विदितानि श्रियां प्रवर्तते । (ख) पुस्तके तु तत्र 'विदिता सर्व-
 शास्त्राणि' इति पाठो वर्तते ।

पानीयदाननिरता येऽन्नदानरतास्तथा ।
 एकादशीव्रतरताः* ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ५८ ।
 गोदाननिरता ये च कन्यादानरताश्च ये† ।
 मदर्थं कर्मकर्तारस्ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ५९ ।
 एते भागवता विप्र केचिदत्र प्रकीर्तिताः‡ ।
 मयाऽपि गदितुं शक्या नाष्टकोटिशतैरपि ॥ ६० ।
 तस्मात्त्वमपि विम्रेन्द्र सुशीलो भव सर्वदा ।
 सर्वभूताग्रधी दान्तो मेत्रो धर्मपरायणः§ ॥ ६१ ।
 पुनर्युगान्तपर्यन्तं॥ धर्मं सर्वं समाचरन्॥ ।

* एकादशीव्रतपराः इति (ख) ।

† कन्यादानरतास्तथा इति (ग) ।

‡ (घ) पुस्तके एतच्छ्लोकस्यानेऽन्यदेव श्लोकरथं वर्णने—

मन्त्रागमसाधु मद्राजा मद्राजजननीलुपा ।

मन्त्रागमव्याख्याकारो मे भागवतोत्तमा ॥

बहुनाऽपि किमुक्तेन सधेयानु प्रकीर्यकम् ।

मद्राजा यश्च वर्णने मे वै भागवतोत्तमा ॥

(ख) पुस्तके मन्त्रागमसाधु इत्याद्येक एवाधिक श्लोको वर्णने ; (ग) पुस्तके तु एतच्छ्लो-
 दधिकान्श्लोकादनन्तं आत्मवदित्वाऽथ वृत्तयोग्यमिवापन्ना सर्वे श्लोकाः पठिता,
 ततश्च बहुनेत्यधिक श्लोकः ।

§ सर्वभूतदयाशीलो धर्मधर्मपरायण इति (घ) ।

॥ पुनः समालपर्यन्तमिति (क) ।

॥ धर्मं सर्वं समाचर इति (घ), (ग) ।

मन्मूर्त्तिध्याननिरतः परं निर्वाणमाप्नुहि ॥ ६३ ।
 एवं मृकण्डुपुत्रस्य भक्तस्य करुणानिधिः* ।
 इति दत्त्वा वरं देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ६४ ।
 मार्कण्डेयो महाभागो हरिभक्तिरतः सदा ।
 चचार परमान्धर्मानियाज विधिवन्मखान् ॥ ६५ ।
 शालग्रामे महाक्षेत्रे स तताप परन्तपः† ।
 तद्ग्रानक्षयितायुस्तु परं‡ निर्वाणमाप्तवान् ॥ ६६ ।
 तस्माज्जन्तुषु सर्वेषु हितकृद्धरिपूजकः ।
 ईप्सितं मनसा यत्तु तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ॥ ६७ ।

नारद उवाच ।

सनज्जुमार यत्पृष्टं तत्सर्वं गदितम्यया ।
 भगवन्नक्तिमाहात्म्यं किमन्यच्छीतुमिच्छसि§ ॥ ६८ ।

इति श्रीबृहन्नारदीये पुराणे पञ्चमोऽध्यायः ।

* करुणानुधि, इति (ख) ।

† तताप परमन्तपः इति (क), (ख), (ग), तेषां इति साधु ।

‡ निर्वाणं परमाप्तवान् इति (घ) ।

§ किमन्यच्छीतुमर्हसि इति (ग) ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

भगवद्भक्तमाहात्म्यं श्रुत्वा प्रीतो मुनीश्वरः ।

सनत्कुमारः प्रपच्छ नारदं मुनिसत्तमम् ॥ १ ॥

सनत्कुमार उवाच ।

चित्राणामुत्तमं चित्रं तीर्थानामुत्तमोत्तमम् ।

परया दयया तथ्यं ब्रूहि देवर्षिसत्तम ॥ २ ॥

नारद उवाच ।

शृणु ब्रह्मन् परं गुह्यं सर्व्वसम्पत्कारं शुभम् ।

दुःखप्रनाशनं पुण्यं सर्व्वपापहर शुभम् ॥ ३ ॥

श्राव्यञ्च मुनिभिर्नित्यं दुष्टग्रहनिवारणम् ।

सर्व्वरोगप्रशमनमायुर्वर्द्धनकारणम् ॥ ४ ॥

चित्राणामुत्तमं चित्रं तीर्थानामुत्तमोत्तमम् ॥ ५ ॥

गङ्गायमुनयोदीर्घं यदन्ति परमर्षयः ॥ ६ ॥

* एष श्लोक (ग) पुस्तके नास्ति ।

+ एतदर्थं (घ) पुस्तके नास्ति । (ग) पुस्तके पूर्व्वार्द्धे शुभमित्यस्य स्थाने शुभमिति पाठः । परार्द्धे तु स्वप्नःशुभमित्यस्य स्थाने दुःस्वप्नश्चाशुभमिति पाठः ।

‡ (घ) पुस्तके चित्राणामधिकं चित्रमिति पाठः ।

§ तीर्थानामुत्तमं तीर्थे चित्राणामुत्तमोत्तममिति (क) । पुण्याणामधिकं पुण्यं तीर्थानाञ्च तपोनमिति (घ) ।

सितासितोदकं तीर्थं ब्रह्माद्याः सर्वदेवताः ।
 मनुयो मनवश्चैव सेवन्ते पुण्यकाङ्क्षिणः ॥ ६ ।
 गङ्गा पुण्यनदी ज्ञेया यतो विष्णुपदोद्भवा ।
 रविजागृ यमुना ब्रह्मन् तयोर्योगमनुत्तमम् ॥ ७ ।
 श्रुतार्त्तिनाशिनी गङ्गा नदीनां प्रवरा शुभा ।
 सर्वपापक्षयकरी सर्वोपद्रवनाशिनी ॥ ८ ।
 यानि क्षेत्राणि पुण्यानि समुद्रान्ते महीतले ।
 तेषां पुण्यतमं ज्ञेयं प्रयागाख्यं महासुते ॥ ९ ।
 द्वायाज वेधा यज्ञेन स्वपितामहमच्युतम् ।
 तथा च मुनयः सर्वे चक्रुः विविधान्मखान् ॥ १० ।
 सर्वतीर्थाभिषेकाणि यानि पुण्यानि तानि वै ।
 गङ्गाविन्दभिषेकस्य कक्षां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ११ ।
 गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद्योजनायुतदूरगः ।
 विमुच्यते सोऽपि पापैः किमुगं गङ्गासमीपगः ॥ १२ ।

विष्णुपादोज्ज्वा देवी विश्वेश्वरसमीपगाः ।
 संसेव्या मुनिभिर्दिव्यैः का स्यादन्योत्तमा नदी ॥ १३ ।
 यत्सैकतं ललाटे तु ध्रियते येन सत्तमाः ।
 तत्रैव नेत्रं शिरसि विधोरदंश्च धारयेत् ॥ १४ ।
 यन्मङ्गलं महापुण्यं दुर्लभं सुकृतात्मनाम् ।
 सारूप्यदायकं विष्णोः किमस्मात्कथ्यते परम् ॥ १५ ।
 यत्र स्नाताः पापिनोऽपि सर्वपापविवर्जिताः ।
 महद्भिमानमारुढाः प्रयान्ति हरिमन्दिरम् ॥ १६ ।
 यत्र स्नाता महात्मानः पितृमातृकुलानि तु ॥ ।
 समस्तानिः॥ समुद्धृत्य विष्णुलोके महीयते ॥ १७ ।
 स स्नातः सर्वतीर्थेषु गङ्गां पारति यः सदा ।
 पुण्यक्षेत्रेषु सर्वेषु स्थितवान्नात्र संशयः ॥ १८ ।

• पतदष्टे (ग) पुस्तके नास्ति ।

† दुष्कृतात्मना इति (क), अज्ञतात्मनामिति (ख) ।

‡ किमस्मात्पदद्वयोन्वयमिति (ख) ।

§ स्नाता इति (घ) ।

५ परमं पदं इति (ख), (ग) ।

॥ कुलावित्ता इति (घ) ।

•• सदस्यापि इति (ख) ।

†† य स्नाताः न सर्वदा (ग) ।

यत्र स्नातं नरं दृष्ट्वा पापोऽपि स्वर्गभूमिभाक्* ।
 यदङ्गस्पर्शमात्रेण देवानामधिपो भवेत् ॥ १८ ॥
 यन्मृदं मस्तके धृत्वा जटाजूटधरो भवेत् ।
 देहे तु लेपनं कृत्वा शिपसात्रिध्व†माप्नुयात् ॥ २० ॥
 दृष्ट्वाऽपि पापिनो यान्ति यन्मृदाद्धितमस्तकम् ।
 यत्पश्यन्ति महात्मानस्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २१ ॥
 तुलसीमूलसंभूता हरिभक्तपदीश्रया‡ ।
 गङ्गोद्भवा च श्लेष्मा नयत्यश्रुतरूपताम् ॥ २२ ॥
 गङ्गा च तुलसी चैव हरिभक्तिरचक्षला ।
 अत्यन्तदुर्लभा नृणां भक्तिर्धर्मप्रवर्तारि ॥ २३ ॥
 सङ्गमवक्तुः पदसम्भवा श्रुद्-§
 गङ्गोद्भवा चैव तथा तुलस्याः ।
 मूलोद्भवा चैव तथा च भक्ति-
 रेपा नयन्त्याश्च हरेः पदं यत् ॥ २४ ॥
 कदा यास्याम्यहं गङ्गां कदा पश्यामि तामहम् ।
 अनुतापीति यो नित्यं स विष्णुपदमश्रुते ॥ २५ ॥

* पापिनः स्वर्गगामिन इति (ख) ।

† साक्ष्य इति (ग) ।

‡ (घ) प्रसक्तं यद्य तात हरी मक्ति स स्वर्गादेव पापनुत् इत्यधिकाङ्गे वर्तते ।

§ खलु पादमङ्गिका इति (ग) ।

गङ्गाया महिमा ब्रह्मन् बहु वर्षयतैरपि* ।
 वक्तुं† न शक्यते विष्णुः किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥ २६ ॥
 अहो माया जगत्सर्व्वं मोहयत्याशु सत्तमाः ।
 यतस्तत्परकं याति गङ्गानाम्नि स्थिते सति ॥ २७ ॥
 संसारपाशविच्छेदि गङ्गानाम प्रकीर्तितम् ।
 तथा तुलस्यां भक्तिय हरिभक्तिप्रवक्तारि‡ ॥ २८ ॥
 सकृदुच्चरते यस्तु गङ्गा गङ्गेति मानवः ।
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तो§ विष्णुलोकं समश्नुवे ॥ २९ ॥
 योजनत्रितयं यस्तु गङ्गां यामीति गच्छति ।
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तः सर्व्वलोकाऽधिपो भवेत्¶ ॥ ३० ॥
 सिधं गङ्गा महापुण्या नदीनां प्रवरा शुभा॥ ।
 सिपादिषु च मासेषु यावयत्यखिलं जगत् ॥ ३१ ॥
 गोदावरी भीमरयी क्षाण्णा रेवा सरस्वती ।
 तुङ्गभद्रा च कावेरी कालिन्दी बाहुदा तथा ॥

-
- * यस्तु वर्षयतैरपि वि (ग) ।
 † न शक्यते विष्णुनाऽपि वि (ग) ।
 ‡ हरिकीर्तिप्रवक्तारि इति (ख) ।
 § स सर्व्वपापविनिर्मुक्त इति (ग) ।
 ¶ दूर्य्यलोके मदीयते इति (ख) ।
 ॥ नदी रम्या प्रविश्या वै इति (ख), (ग) ।

वेचवती ताम्रपर्णी शतद्रुसु द्विजोत्तमाः ।
 एवमादिषु सर्वाषु नदीषु सततं स्थिता ॥ ३२ । ३३ ।
 या पुण्यतिथयः प्रोक्ताः शास्त्रेषु मुनिभिर्द्विजाः ।
 तासु सर्वजलस्था सा पावयत्यखिलं जगत् ॥ ३४ ।
 यथा सर्वगतो विष्णुर्यथा विष्णुपदं द्विजाः ।
 तथेयं व्यापिनी गङ्गा सर्वपापप्रणाशिनीः ॥ ३५ ।
 अहो गङ्गा जगद्धात्री स्नानपानादिभिर्जगत् ।
 पुनाति पावयत्येषा न कथं सेव्यते नृभिः ॥ ३६ ।
 तीर्थानामुत्तमं तीर्थं क्षेत्राणाञ्च तथोत्तमम्[†] ।
 वाराणसीति विख्यातं सर्वदेवनिषेवितम् ॥ ३७ ।
 गङ्गायमुनयोर्योगो ज्ञेयस्तस्य ह्यनुत्तमः ।
 यस्य दर्शनमात्रेण नरा यान्ति परां गतिम् ॥ ३८ ।
 मकरस्थे रवो गङ्गा जलमाश्रयस्थिता ।
 पुनाति स्नानपानाद्यैर्नयतीन्द्रपदं[‡] जगत् ॥ ३९ ।
 यो गङ्गां भजते नित्यं शङ्करो लोकशङ्करः ।
 लिङ्गरूपी कथं तस्य महिमा परिकीर्त्यते ॥ ४० ।
 हरिरूपधरं लिङ्गं लिङ्गरूपधरो हरिः ।
 ईषदप्यन्तरं नास्ति भेदकृत्पापमश्रुते ॥ ४१ ।

• सर्वपापविनाशिनी इति (ग), सर्वेषां पापनाशिनी इति (ख) ।

† क्षेत्राणामुत्तममवा इति (ख) ।

‡ नयतीन्द्रपुरं इति (क, ग), पुरी इति (ख) ।

अनादिनिधने देवे हरिशङ्करसंज्ञिते* ।
 अन्नानसागरे मग्ना भेदं कुर्वन्ति पापिनः ॥ ४२ ।
 यो देवो जगतामीशः कारणानाञ्च कारणम् ।
 युगान्ते जगदत्येतद्गुह्यरूपधरोऽव्ययः† ॥ ४३ ।
 रुद्रो वै विष्णुरूपेण पालयत्यश्चिंतं जगत् ।
 ब्रह्मरूपेण सृजति तदत्येव स्वयं हरिः‡ ॥ ४४ ।
 हरिशङ्करयोर्मध्ये ब्रह्मण्याऽपि यो नरः ।
 भेदकनरकं भुङ्क्ते यावदाचन्द्रतारकम् ॥ ४५ ।
 हरं हरिं विधातारं यः पश्येदेकरूपिणम् ।
 स याति परमानन्दं शास्त्राणामेव निर्णयः ॥ ४६ ।
 योऽसावनादिः सर्व्वेभ्यो जगतामादिकृद्भिः§ ॥
 नित्यं सन्निहितस्तत्र लिङ्गरूपी जनार्दनः ॥ ४७ ।
 कागीविषेक्षरं लिङ्गं ज्योतिर्लिङ्गं तदुच्यते ।
 तं दृष्ट्वा परमं ज्योतिराप्नोति मनुजोत्तमः ॥ ४८ ।
 गिरीशान्तरुपायाननेख्यजागृ मूर्तिरत्तमा ।
 यियस्याऽप्यप्युतस्याऽपि तत्र सन्निहितो हरिः ॥ ४९ ॥

* अनादिनिधनी देवो हरिशङ्करसंज्ञितो इति (ख) ।

† अच्युत इति (ग) ।

‡ ४३, ४४ श्लोकरर्थं (ख) पुस्तके नास्ति ।

§ गुह्य इति (ग) ।

¶ गिरीशान्तरुपायाननेख्यजागृ इति (ख) ।

तुलसीकाननं यत्र यत्र पद्मवनानि च ।
 पुराणपाठनं* यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ॥ ५० ।
 यो वदेत्सततं भक्त्या पुराणानि द्विजोत्तमाः ।
 आत्माथं वा परार्थं वा स हरिर्नात्र संशयः ॥ ५१ ।
 कर्मणा मनसा वाचा यो विष्णुं भजते सदा ।
 श्रियं वा पूजयेदित्यं तत्र सन्निहितो हरिः ॥ ५२ ।
 पुराणसंहितावक्ता हरिरित्यभिधीयते ।
 तद्भक्तिं कुर्वतां नृणां गङ्गास्नानं दिने दिने ॥ ५३ ।
 पुराणश्रवणे भक्तिर्गङ्गास्नानीपमा श्रुता ।
 तद्वत्तरि† च या भक्तिः सा प्रयागीपमा श्रुता ॥ ५४ ।
 पुराणैर्धर्मैक्यनैर्यः समुत्तरते जनम् ।
 संसारसागरे मग्नं स हरिर्नात्र संशयः‡ ॥ ५५ ।
 नास्ति गङ्गासमं तीर्थं नास्ति मातृसमी गुरुः ।
 नास्ति विष्णुसमी देवो§ नास्ति तत्त्वं गुरोः परम् ॥ ५६ ।

* पुराणपाठनमिति (न), पुराणश्रवणमिति (ख) ।

† तद्वत्तरि इति (ख) ।

‡ पुराणधर्मैक्यजनं यः समुत्तरते जनान् ।

पुस्तकालये अष्टाङ्ग—

इति (न) पुस्तकालये अष्टाङ्ग पाठः ।

§ नास्ति विष्णोः परो देव इति (ख) ।

यथा वेदः* परो मन्त्रो यथा स्वात्माधिदेवता ।
 यथा परं धनं विद्या तथा गङ्गा परा स्मृता ॥ ५७ ।
 वर्षानां ब्राह्मणाः श्रेष्ठास्ताराणां स्वीर्यथोत्तमः ।
 यथा पयोधिः सिन्धूनां तथा गङ्गा परा स्मृता ॥ ५८ ।
 नास्ति शान्तेः परो बन्धुर्नास्ति सत्यात्परस्तपः ।
 नास्ति मोक्षात्परो लाभो नास्ति गङ्गासमा नदी ॥ ५९ ।
 गङ्गायाः परमं नाम पापारण्यद्वानलः ।
 भवव्याधिहरा गङ्गा तस्मात्तेव्या प्रयत्नतः ॥ ६० ।
 गायत्रीं जाह्नवीं चीमे सर्वपापहरे स्मृते ।
 एतयोर्भक्तिहीनो यस्तं विद्यात्पतितं द्विजाः ॥ ६१ ।
 गायत्रीं छन्दसां माता लोकस्याऽस्य च जाह्नवी ।
 उभे ते सर्वपापानां नाशकारणतां गते ॥ ६२ ।
 यस्य प्रसन्ना गायत्री तस्य गङ्गा प्रसीदति ।
 विष्णुभक्तियुते ते तु सर्वकामार्थसिद्धिदे ॥ ६३ ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणां फलरूपे निरञ्जने ।
 सर्वलोकानुग्रहार्थं प्रवर्तते महोत्तमे† ॥ ६४ ।
 अतीवदुर्लभा नृणां गायत्री जाह्नवी तथा ।
 तथैव तुलसीभक्तिर्हरिभक्तिय सात्विकी‡ ॥ ६५ ।

* यद्वागादः परो मन्त्र इति (छ), (ग) ।

† निरञ्जने इति (व) ।

‡ मानसी इति (छ) ।

अहो गङ्गा महाभागा स्मृता पापप्रणाशिनी
 हरिलोकप्रदा दृष्टा पीता सारूप्यदायिनी ॥ ६६ ।
 यत्र स्नाता नरा यान्ति विष्णोः पदमनुत्तमम् ।
 स्नाता पीता च परमा परमोत्तमप्रदायिनीः ॥ ६७ ।
 नारायणो जगद्धाता वासुदेवः सनातनः † ।
 गङ्गानामपराणान्तु वाञ्छितार्थफलप्रदः ॥ ६८ ।
 गङ्गाजलकण्ठिनाऽपि यः सिक्तो मनुजोत्तमः ।
 सर्वपापघनिर्मुक्तः प्रयाति परमं पदम् ॥ ६९ ।
 यद्विन्दुसेवनादेव सगरान्वयसम्भवाः ‡ ।
 विसृज्य राक्षसं भावं प्रयान्ति परमं पदम् ॥ ७० ।

इति श्रीबृहन्नारदीये पुराणे षष्ठीऽध्यायः ।

• परमोत्तम प्रदायिनी इति (ख) ।

† अनार्द्धन इति (ग) ।

‡ सगराख्यस्य सौम्याः इति (ख) ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

कृपय ऊचुः ।

कोऽसौ राक्षसभावेन मोक्षितः सगरान्वयेऽ ।

सगरः कतमो राजा कुत्र जातो मुनीश्वर ॥ १ ।

भगीरथस्तत्कुलजो गङ्गामाहृतवान् किल ।

सूत तत्सर्व्वमस्माकं विस्तराद्ब्रुमर्हसि* ॥ २ ।

सूत उवाच ।

शृणुष्वमृपयः सर्व्वे नारदेन प्रभाषितम् ।

सम्यक् सनत्कुमाराय गङ्गामाहात्म्यमुत्तमम् ॥ ३ ।

सर्व्वे यूयं महाभागाः कृतार्था नात्र संशयः ।

यतः प्रभावं गङ्गाया भक्तितः श्रोतुमुद्यताः ॥ ४ ।

माहात्म्यश्रवणं‡ यस्या गङ्गायाः सुकृतात्मनाम् ।

दुर्लभं प्रादुरत्नान्तं मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ ५ ।

शृणुष्वमृपयश्चि॑ सगरान्वयमुत्तमम् ।

गङ्गाजलाभिषेकेण गतं विष्णुपदं वधाऽ ॥ ६ ।

* सगरान्वयः इति (क) ।

† इतानां ब्रुमर्हसि इति (क) ।

‡ माहात्म्यश्रवणमिति (ग) ।

§ तथा इति (ख) ।

आसीद्रविकुले प्राज्ञो बाहुर्नाम* वृकात्मजः† ।
 बुभुजे पृथिवीं सर्वां धर्म्मतो धर्म्मतत्परः ॥ ७ ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रायान्धे च जन्तवः ।
 पालिताः स्वस्वमृत्यैव‡ तस्माद्बाहुर्विशाम्पतिः§ ॥ ८ ।
 इयाज सोऽश्वमेधान्यै सप्तदीपेषु सप्ततिम्¶ ।
 अतर्पयत्पुराणसर्वान् गेहे मात्यादिभिर्द्विजाः ॥ ९ ।
 अरंस्त नीतिशास्त्रेषु व्यजेष्ट परिपन्थिनः ।
 मेने कृतार्थमात्मानमनन्यमुपकारिणम् ॥ १० ।
 चन्दनानि मनोज्ञानि अनुलिम्पयत्‖ सदा ।
 विभूषणानुरूपस्कुर्वन्स्तद्राष्ट्रे सुखिनी जनाः ॥ ११ ।
 अज्जटप्रस्था पृथिवी फलपुष्पसमन्विता ।
 ववर्ष हृष्टिं देवेन्द्रः†† कासे कासे मुनीश्वराः ॥ १२

* बाहुनामा इति (ग) ।

† वृकात्मज इति (ख), (ग) ।

‡ स्वस्वमृत्यैव इति (ग) ।

§ तस्माद्बाहुर्विशाम्पतिम् इति (क), तस्मात् प्राहुर्विशाम्पतिम् इति (ग) ।

¶ अश्वमेधान् प्रकर्तुं वै सप्तदीपेन सप्तदीपान् इति (ख) ।

॥ अनन्यत परायणमिति (घ), अनन्यतपचारणं इति (ख) । पाठसाक्षात् न

सम्पत् सद्व्यक्तते ।

॥ अनुलिम्पय इति (घ), चन्दनानि मनोज्ञानुलिम्पयेत् इति (ग) ।

†† देवेन्द्र इति (क) ; (ख) पुस्तके अज्जटप्रस्था इत्येतोऽनन्तरम् अथवातपम्
 साधु इत्यहं दृश्यते ।

मनो दधुर्नाऽपराधे प्रजा धर्म्येण पालिताः ।
 ऋषयश्चातपन् साधु निष्प्रत्यूहेन सर्व्वदा ॥ १३ ।
 सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः क्षतघ्नः शुभलक्षणः ।
 अरक्षन्तां महाभागां समानानुरतिं गुणाम् ॥ १४ ।
 एकदा तस्य राज्ञो वै सर्व्वसम्मदिनाशकृत् ।
 अहङ्कारो महाक्षत्रे सासूयो लोभहेतुकः ॥ १५ ।
 अहं राजा समस्तानां लोकानां शासको बली ।
 मयाऽकारि क्रतुचयो मत्तः पूज्योऽस्ति कः परः ॥ १६ ।
 अहं विचक्षणः श्रीमाश्रिताः सर्व्वे ह्यरातयः ।
 पाता समस्तद्वीपानां विश्वजिह्विचको गुणी ॥ १७ ।
 अहङ्कारस्थितो यस्तु रक्षिता विचको गुणी ॥
 वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो नीतिशास्त्रार्थकीविदः ॥ १८ ।
 अजेयोऽप्याहृतैश्वर्य्यो मत्तः कोऽन्योऽधिको विभुः ।
 एवं तस्य महीपस्य ह्यहङ्कारो विमोहजः ।
 नाशहेतुः समस्तानां सम्पदामभवन्मुने ॥ १९ ॥

● समानां भवति गुणान् इति (क), अरक्षन्तां सदृशार्थां समानां भवति गुणान् इति (ग) ।

† कोऽपर इति (ख) ।

‡ सम्पदामभवन्मुने इति (क), (ग) ।

§ एतदर्थे (घ) पुस्तके नास्ति ।

¶ ऋषय इति (ग) ।

अहङ्कारः स्थितौ यत्र तत्र कामादयो ध्रुवम् ।
 येषु* स्थितेषु स नरो विनश्यति न संशयः ॥ २० ।
 यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता† ।
 एकैकमप्यनर्थाय किमु यच्च चतुष्टयम् ॥ २१ ।
 असूया महती जाता सर्वलोकविरोधिनी‡ ।
 स्वदेहनाशिनी पापा सर्वसम्पद्दिनाशिनी ॥ २२ ।
 विवेकहीने पुरुषे यदि सम्पन्नवर्त्तते ।
 अतीव चञ्चला ज्ञेया तटिनी शारदीय सा ॥ २३ ।
 असूयाविष्टमनसां§ यदि सम्पन्नवर्त्तते ।
 तुषाग्निवायुसंयोगमिव जानीध्वमुत्तमाः॥ ॥ २४ ॥
 असूयोपेतमनसां दम्भाचारवतान्तथाः॥ ।
 परूपोक्तिरतानाच्च सुखं नेह परत्र च ॥ २५ ।

* एषु स्थितेषु इति (ख) ।

† अविवेकता इति (ख), (ग) ।

‡ तस्याऽसूया समुद्भूता जाता लोकाविरोधिनी इति (ख), तस्याऽपि महती जाता सर्वलोकाविरोधिनी इति (ग) ।

§ असूयाविष्टमनसि इति (घ) ।

॥ जानीत सप्तमा इति (ग) ।

॥ (घ) उपलब्धे १३३. शीघ्रो नास्ति ।

•• दम्भाचारवताम्बुना इति (घ) ।

असूयाविष्टमनसां सदा निष्ठुरभाषिणाम् ।
 प्रिया वा तनया वाऽपि बान्धवा वाऽप्यरातयः ॥ २६ ।
 योऽसूयां कुरुते नित्यं समीक्ष्य च परश्रियम् ।
 सर्वस्वपक्षच्छेदाय कुठारो नात्र संशयः ॥ २७ ।
 यः स्वयेवोविनाशाय कुर्याद्यत्नं नरो यदि ।
 सर्वेषां श्रेयसां दम्भात्त कुर्यान्मत्सरं सदा ॥ २८ ।
 मित्राऽपत्यगृह्वेचधनधान्ययज्ञःसु च ।
 हानिमिच्छन्तरः कुर्यादसूयां सततं द्विजाः ॥ २९ ।
 अथ तस्य स्त्रिरापत्यादसूयाविष्टचेतसः ।
 हैहयास्तालजङ्घाय बलिनोऽरातयोऽभवन् ॥ ३० ।
 यस्यानुकुलः पद्मेशः सौभाग्यन्तस्य वर्धते ।
 स एव विमुखो यस्य सौभाग्यन्तस्य हीयते ॥ ३१ ।
 तावत्पुत्राय पीत्राय धनधान्यगृहादयः ।
 यावदीक्षित लक्ष्मीयः कृपापाद्वेन सत्तमः ॥ ३२ ।
 अपि भूषांश्चवधिरजङ्गाः गूराऽविवेकिनः ॥ ३३ ।
 श्लाघ्या भवन्ति विमेन्द्राः प्रेक्षिता माधवेन ये ॥ ३४ ।

• सर्वस्वपक्षच्छेदाय कुठारास्ते न संशयः इति (क) ।

† सर्वेषां श्रेयसां ददा इति (घ), (ग) ।

‡ लक्ष्मीपादविवेकिनः इति (घ) । अपि भूषांश्चवधिरजङ्गाः इति (ग) ।

सौभाग्यं यस्य ह्यीयेत तस्याऽसूयादिदुर्गुणाः* ।
 भवन्ति नाऽत्र सन्देहो जन्तुद्वेषोऽविशेषतः ॥ ३४ ।
 यस्य कस्याऽपि यो द्वेषं कुरुते मूढधीर्नरः ।
 तस्य सर्वाणि नश्यन्ति श्रेयांसि मुनिसत्तमाः ॥ ३५ ।
 असूया वर्त्तते यस्मिन्† तस्य विष्णुः पराशुखः ।
 तस्य श्रेयांसि सर्वाणि विनश्यन्ति ततो ध्रुवम् ॥ ३६ ।
 विवेकं हन्त्यहङ्कारो ह्यविवेकोऽनुजीविनः‡ ।
 आपदः सम्भवन्त्येव अहङ्कारं त्यजेत्ततः ॥ ३७ ।
 अहङ्कारो भवेद्यस्य तस्य नामोऽतिवेगतः§ ।
 असूयाया अहङ्कारमनुगच्छन्ति ये द्विजाः ॥ ३८ ।
 असूयाविष्टमनसस्तस्य राज्ञः परैः सह ।
 आयोधनं घोरमासीन्मासमेकं निरन्तरम् ॥ ३९ ।
 हैहयैस्तालजहैय रिपुभिः स पराजितः ।
 सजायो विपिनं भेजे सहसा अष्टपिष्टपः ॥ ४० ।
 तैरेव रिपुभिस्तस्य भार्यायां विबुधोत्तमाः ।
 दत्तो गरो महाघोरो गर्भस्तन्नाथ भीरुभिः ॥ ४१ ।

* तस्याऽसूयादिदुर्गुणा इति (घ) ।

† यस्य इति (ग) ।

‡ अविवेकः स्वजीविन इति (ख), अविवेकात्मजीविन इति (ग) ।

§ तस्य नाम स्त्रियोऽप्यत इति (ङ) ।

स बाहुः सहितो दुःखी अन्तर्बन्धना च मार्यया ।
 वनादनान्तरं गच्छन्नीर्वाण्यमपदं ययौ ॥ ४२ ।
 निदाघतापितो बाहुः पादचार्यतिदुःखितः ।
 स्वकर्म्म विलपंस्तत्र चुत्त्वामस्तृपितोऽभवत्* ॥ ४३ ।
 चुत्त्वामया तया युक्तो गर्भिण्या मार्यया सह † ।
 अयाप परमां तुष्टिं तत्र दृष्ट्वा महत्सरः ॥ ४४ ।
 असूयोपेतमनसस्तस्य भावं निरीक्ष्य च‡ ।
 सरोगता विहङ्गास्ते लीनाश्चित्रमिदं जगुः§ ॥ ४५ ।
 अहो कष्टमसौ¶ नूनं पापकर्म्मा समागतः ।
 विगध्यमण्डजा वासमित्यूषुस्ते विहङ्गमाः॥ ॥ ४६ ।
 असूयोपेतमनसं तं दृष्ट्वा क्षुण्णः खगाः॥ ।
 अहोऽस्यां कष्टतरां धिग्जगत्कष्टहेतुकीम्** ॥ ४७ ।
 सोऽयगाद्य सरो भूपः आत्वा पीत्वा जलं बभूव†† ।

* सप्तमं कर्म्म विलपन् चुत्त्वामी विविधे चरन् इति (ख) ।

† निरीक्ष्य वै इति (ग) ।

‡ लीनाश्चित्रमिदं जगत् इति (ग), लीनाश्चित्रमिदं जगत् इति (घ) ।

§ चहो नूनं इति (ग), (घ) ।

॥ वासमित्यूषुर्विहङ्गमा इति (घ) ।

॥ विजा इति (ग) ।

** प्रियहेतुकीम् इति (ग), त्रिजगद्विहङ्गुकीम् इति (घ) ।

†† सुत इति (ग) ।

हृद्यमूलं समान्यित्य सभाय्यः प्रजहौ यमम् ॥ ४८ ।
 तस्मिन् बाह्यो वनं याते तेनेव परिरक्षिताः ।
 दुर्गुणान् संगणय्यास्य* धिग्धिगित्यवदन् जनाः ॥ ४९ ।
 यो वा को वा गुणी मर्त्यः सर्वज्ञाद्यतरो द्विजाः ।†
 सर्वसम्पत्समायुक्तोऽप्यगुणी निन्दितोजनैः‡ ॥ ५० ।
 अहोऽकीर्त्तिसमो मृत्युस्त्रिषु लोकेषु नो नृणाम्§ ।
 तथा कीर्त्तिसमा माता त्रिषु लोकेषु नो नृणाम् ॥ ५१ ।
 यदा बाहुर्वनं यातस्तदा तद्बाहुर्वा जनाः ।
 सन्तोषं परमं याता स्वरिपो निवृत्ते यथा॥ ५२ ।
 निन्दितो बाहुजो बाहुर्मृतयत्कानने स्थितः ।
 न हन्ति कमपयशो लोके विबुधसत्तमा' ॥ ५३ ।
 नास्त्यकीर्त्तिसमो मृत्युर्नास्ति क्रोधसमो रिपुः ।
 नास्ति निन्दासमं पापं नास्ति मोहसमं भयम्॥ ५४ ।

* ततोऽनुष्ठानं संगणय्य इति (अ), ततोऽनुष्ठानसंगण्य इति (घ) ।

† एव श्लोक (घ) पुस्तके नास्ति ।

‡ योऽगुणी निन्दितोजनै इति (क) ।

§ (घ) पुस्तके समयव यो नृणामिति पाठो वर्तते, स तु सान् एव । (ख) पुस्तके परार्द्धे नास्ति पूर्वार्द्धे योनृणामिति पाठ ।

॥ (ख) पुस्तके स्वरिपो विवृते यथा इति पाठ । तत्र अत्र इति सविशेषण एकवचनान् ।

॥ मोहसमो रिपु इति (ख) ।

नास्यसूयासमाऽकीर्तिर्नास्ति कामसमोऽनलः ।
 नास्ति रागसमः पाथोः नास्ति सङ्गसमं विषम् ॥ ५५ ।
 एवं विलप्य बहुधा बाहुरत्यन्तदुःखितः ।
 जीर्णाङ्गो मनसस्तापाद्बद्धभावमुपागतः ॥ ५६ ।
 गते बहुतिथे काले और्व्याथमसमीपगः ।
 स बाहुर्व्याधिसंयुक्तोऽममार सुनिसत्तमाः ॥ ५७ ।
 तस्य भार्यातिदुःखार्ता गर्भिणी विजने वने ।
 विलप्यः बहुधा तत्र सहगन्तुं मनोदधे ॥ ५८ ।
 आनीय सा ततस्त्रिन्धान् चितां छत्वाऽतिदुःखिता ।
 आरोप्य पतिमारोढुं स्वयं समुपचक्रमे ॥ ५९ ।
 एतस्मिन्नन्तरे धीमानीर्व्वस्तेजोनिधिर्मुनिः ॥ १ ।
 एतद्विज्ञातवान्सर्व्वं परमेण समाधिना ॥ ६० ।
 भूतश्च वर्त्तमानश्च भावि चाऽपि मुनीश्वरः ।
 गताऽसूया महात्मानः पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषा ॥ ६१ ।
 तपोधिस्तेजसां राशिरीर्व्वः पुण्यतमो मुनिः ।

• पाप इति (छ), (ग) ।

† व्याधिभिर्बुक्त इति (घ) ।

‡ चिरं विलप्य बहुधा इति (छ), (ग) ।

§ ततस्तेषां इति (छ), (ग) ।

¶ निधिर्निज. इति (छ) ।

प्राप्तवांस्तरसाः साध्वी यत्र बाहुप्रिया स्थिता ॥ ६२ ।

चितामारोदुमुद्युक्तां तां दृष्ट्वा मुनिसत्तमः ।

प्रोवाच धर्ममूलानि वाक्यानि विबुधर्षभाः ॥ ६३ ।

अपिरुयाच । †

राजवर्यप्रिये साध्वि मा क्लृप्त्वातिसाहसम् ।

तवोदरे चक्रयर्त्तीं शत्रुहन्ता हि तिष्ठति‡ ॥ ६४ ।

बालापत्याय गर्भिण्यो ह्यदृष्टवस्तथा ।

रजस्वला राजसुते नारोहन्ति चितां शुभे ॥ ६५ ।

ब्रह्महत्यादिपापानां प्रोक्ता निष्कृतिरुत्तमैः ।

दम्भस्य निन्दकस्याऽपि भ्रूणघ्नस्य न निष्कृतिः ॥ ६६ ।

नास्तिकस्य कृतघ्नस्य धर्मोपेक्षारतस्य च ।

विश्वासघातकस्याऽपि निष्कृतिर्नास्ति सुव्रते ॥ ६७ ।

तस्मादेतन्महापापं कर्तुं नार्हसि भाविनि ।

तदेतद्दुःखमुत्पन्नं तत्सर्वं शान्तिमेष्यति ॥ ६८ ।

इत्युक्त्वा मुनिना साध्वी निशम्य तदनुग्रहम्§ ।

यिसलापातिदुःखार्त्ता निगृह्य चरणी मुनेः ॥ ६९ ।

* तपसा इति (क), (घ) ।

† (ख) पुस्तके अपिरुवाच इत्यनेन शीर्षे उवाच इति पाठः ।

‡ शत्रुहन्तामिति तिष्ठति इति (क), (ख) ।

§ विश्रुत्वा तदनुग्रहम् इति (ख), (ग) ।

श्रीर्वोऽपि तां पुनः प्राह सर्वशास्त्रार्थकोविदः ।
 मा रोदी राजतनये त्रियमन्यां गमिष्यसि ॥ ७० ।
 मा सुधाशु महाबुधे* प्रेतं दहति तत्त्वतः ।
 तस्माच्छोकं परित्यज्य कुरु कालोचितं क्रियाम् ॥ ७१ ।
 पण्डिते वाऽतिमूर्खे वा दरिद्रे वा त्रियान्विते ।
 दुर्बुधे वा यतो वाऽपि मृत्योः सर्वत्र तुल्यता ॥ ७२ ।
 नगरे वा वने वाऽपि समुद्रे पर्वतेऽपि च† ।
 यत्कृतं जन्तुना येन‡ तद्भीक्ष्व्यं न संशयः ॥ ७३ ।
 अप्रार्थितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम् ।
 सुखान्यपि तथा मन्ये दैवमप्राप्तिरिष्यते ॥ ७४ ।
 यद्यत्पुरातनं§ कर्म तत्तदेवेह भुज्यते ।
 कारणं दैवमेवाऽन नान्योऽस्यौपाधिको जनः ॥ ७५ ।
 गर्भे वा वाच्यभावे वा यौवने वाऽपि वार्षके ।
 मृत्योर्ब्रह्मणः प्रयातव्यं जन्तुभिः कमलानने ॥ ७६ ।
 हन्ति पाति च गोविन्दो जन्तून् कर्मवशस्त्रितान् ।

* महाभावे इति (क) ।

† पर्वतेऽपि वा इति (ग) ।

‡ प्राणिना येन इति (ख) ।

§ पुरातनं इति (घ) ।

॥ वदन्ति (क), (घ) ।

प्रवादं रोपयन्त्यत्रा* हेतुमात्रेषु जन्तुषु ॥ ७० ।

तस्मादेतन्महद्दुःखं परित्यज्य सुखीभव ।

कुरु पत्युश्च कर्माणि विवेकेषु स्थिरा भवन् ॥ ७८ ।

एतच्छरीरं दुःखानां व्याधीनाममुतैर्युतम् ।

दुःखभोगमहत्क्लेशकर्मापाशेन यन्वितम् ॥ ७९ ।

इत्याश्वस्य महाबुद्धिस्तथा कर्माण्यकारयत् ।

त्यक्तशोका च सा तन्वी वषट्ते चान्नवीशुनिम् ॥ ८० ।

किमत्र चित्रं यत्नन्तः† परार्थफलकाङ्क्षिणः ।

नहि ह्रुमाः स्वभोगार्थं फलन्ति पृथिवीतले ॥ ८१ ।

योऽन्यद्दुःखानि विघ्नाय साधुवाक्यैः प्रबोधयेत् ।

सएव विष्णुसत्वस्यो यतः सर्वहिते रतः ॥ ८२ ।

अन्यद्दुःखेन यो दुःखी योऽन्यद्वर्षेण हर्षितः ।

सएव जगतामीशो नररूपधरो हरिः ॥ ८३ ।

सद्भिः श्रुतानि शास्त्राणि सुखदुःखविमुक्तये ॥

सर्वेषां दुःखनाशाय यदि सन्तो॥ वदन्ति हि ॥ ८४ ॥

* प्रवादं रोपयन्त्यत्रा इति (ब), अत्र चारीपयन्त्यत्रा इति (ख) ।

† एतदर्थे (घ) पुस्तके नास्ति ।

‡ सुखभोगमहत्क्लेश इति (घ), सुखं शोकं महत्क्लेश कर्मापारीन तत्पर इति (ख) ।

§ ये सक्त इति (क) (घ) ।

¶ न खदुःखविमुक्तये इति (क) ।

॥ भवन्ति हि इति (क) ।

यत्र सन्तः प्रवर्त्तन्ते तत्र दुःखं न वाघते ।
वर्त्तते यत्र मार्त्तण्डः कथं तत्र तमो भवेत्* ॥ ८५ ।
इत्येवं वादिनी सा तु स्वपत्युचीत्तराः क्रियाः ।
प्रचकार सरित्तीरे† मुनिचोदितमार्गतः‡ ॥ ८६ ।
तस्मिन्मुनौ शवे दृष्टे स राजा देवराडिव ।
ज्वलद्भिमानकोटीशः प्रपदे परमं पदम् ॥ ८७ ।
कलेवरं वा तद्भस्म तद्भूमिस्थाऽपि§ सत्तमाः ।
यदि पश्यति पुण्यात्मा स याति परमं पदम्¶ ॥ ८८ ।
महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।
परं पदं प्रयात्येव महद्भिरवलोकितः ॥ ८९ ।
पत्युः॥ सतक्रिया सा तु गत्वायमपदं मुनेः ।
चकारानुद्दिनं तत्र शूयूपामादरात्पराम्॥ ॥ ९० ।

इति श्रीब्रह्मरदीये पुराणे सप्तमोऽध्यायः ।

* (ख) पुनर्त्तते इत्यतः, श्रीकादमन्तरं एतं उवाच इति पाठो यस्मिन् ।

† चकार तस्मिन्तीरे इति (ब), चकार सरित्तीरे इति (ख) ।

‡ मुनिचोदितमार्गसा इति (ग) ।

§ तद्भूमिस्थाऽपि इति (ग) ।

¶ एष श्लोकः (क) पुस्तके नास्ति । (ख), (ग) पुस्तकयोरेव श्लोको महापातक-
युक्तो वेत्यादि श्रीकादमन्तरं दृश्यते ।

॥ एष श्लोकः (क) पुस्तके नास्ति । परम इति (ख), (ग) ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

सा तस्यानुदिनं चक्रे शयूपां भक्तिसंयुताम् ।
 भूलेपनादिभिः सम्यक् साध्वी सद्भावसंयुता ॥ १ ॥
 गते बहुतिष्ठे काले गरेण सहितं सुतम् ।
 लेभे पुण्यतमेऽ काले शयूपागतकल्मषा ॥ २ ॥
 अहो सत्सङ्गतिर्लोके किं विषं न निवारयेत् ।
 न ददाति शुभं किं वा नराणां मुनिसत्तमाः ॥ ३ ॥
 ज्ञानाज्ञानकृतं पापं यच्चाऽपि कारितं परैः ॥
 तत्सर्वं नाशयत्याशु परिचर्या महात्मनाम् ॥ ४ ॥
 जङ्घीऽपि याति पूज्यत्वं सत्सङ्गात्प्रागतीतले ।
 कलामानोऽपि यद्यन्द्रः शम्भुना स्वीकृतो यथा ॥ ५ ॥
 सत्सङ्गतिः परास्मिन् ददाति हि नृणां सदा ।
 इहामुत्र च विम्रेन्द्राः सन्तः पूज्यतमाः स्मृताः ॥ ६ ॥

• पुण्यतमा इति (ग) ।

१ शयू किं वा इति (घ), (ग) ।

३ यच्चादयस्कारितं परे इति (ग) ।

६ पूज्यतमास्त. इति (घ), (ग) ।

अहो महद्गुणान्वक्तुं कः समर्थो मुनीश्वराः ।
 गर्भस्थितो गरो नष्टः सत्त्वेष्वपि समाश्रयः* ॥ ७ ।
 गरेण सहितं पुत्रं दृष्ट्वा तेजोनिधिर्मुनिः ।
 जातकर्म चकाराऽसौ नाम्ना च सगरन्तथा ॥ ८ ।
 पुपीप सगरं बालं मधुचीरादिभिर्मुनिः ।
 तपःप्रभावसम्पदैरीर्षस्तेजीनिधिस्तथा† ॥ ९ ।
 कृत्वा धौडादिकर्माणि सगरस्य मुनीश्वरः ।
 शास्त्राख्यध्यापयामास राजयोग्यानि मन्त्रवित् ॥ १० ।
 समर्थं सगरं दृष्ट्वा किञ्चिदुज्जित्तमैश्वर्यम्‡ ।
 मन्त्रवत्सर्वशस्त्राणि§ दत्तवान्मुनिसत्तमः ॥ ११ ।
 सगरः शिषितस्तेन सम्यगौर्त्वेण सत्तमाः ।
 बभूव यत्तवान्धन्वी कृतज्ञो गुणवान्शुचिः ॥ १२ ।
 धर्मज्ञः सोऽपि सगरो॥ मुनेरमितविक्रमः ।
 समित्पुत्रादिकं सोऽथ कल्पं कल्पमुपाययत्॥ ॥ १३ ।
 स कदाचिद्गुणनिधिः प्रशिष्यत्वं स्वमातरम् ।
 उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा सगरो विनयाऽन्वितः ॥ १४ ।

* सप्तसप्तसमाश्रयः इति (घ), सप्तसप्तपि समाश्रयः इति (छ), (ब) ।

† श्रीर्षस्त तेजसां निधिः इति (छ) ।

‡ रोमम् इति (छ) ।

§ मन्त्रवत् सर्वकर्माणि इति (घ) ।

॥ सर्वज्ञः सोऽपि सगर इति (क), धर्मज्ञः सोऽपि यत्तमः इति (ग) ।

॥ समित्पुत्रादिकं साधु काले कालमुपाययत् इति (छ) ।

सगर उवाच ।

मातः क्व यातो मत्तातः कुत्रास्ते नाम तस्य किम्* ।
 सोऽपि कः सर्वमेतन्मे यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १५ ।
 पित्रा विहीना ये लोके जीवन्तोऽपि मृतीपमाः ।
 दरिद्रोऽपि पिता यस्य आस्ते स धनदोपमः† ॥ १६ ।
 यस्य माता पिता नास्ति सुखन्तस्य न विद्यते ।
 धर्महीनो यथा मूर्खः परथाऽमुत्र सत्तमे‡ ॥ १७ ।
 मातः§ पितृविहीनस्याप्यन्नस्याप्यविवेकिनः ।
 अपुत्रस्य वृथा जन्म ऋणग्रस्तस्य चैव हि ॥ १८ ।
 चन्द्रहीना यथा राज्ञिः पद्महीनं यथा सरः ।
 पतिहीना यथा नारी तथा पितृवियोजितः ॥ १९ ।
 धर्महीनो यथा॥ जन्तुर्धनहीनो यथा॥ गृही ।
 शिशुहीनः॥ यथा वेश्म तथा पितृवियोजितः ॥ २० ।

* तस्य नाम किम् इति (ख) ।

† द्वासे स त्वनलोपम इति (ख) ।

‡ (क) पुस्तके श्रीकानामेतेषां स्थाने सपादैकं श्रीकी इत्यते, यथा, “मात
 क्व यातो मत्तात कुत्रास्ते धनदोपम । यस्य माता पिता नास्ति सुख तस्य न विद्यते ।
 यथा हीनो यथा मूर्खः परथाऽमुत्र सत्तमे ॥” इति । यथा यन्तु इति (क) ।

§ मातापितृविहीनस्येति (ख), (ग) ।

॥ धर्महीनो यथा इति (ख) ।

॥ धर्महीनो यथा इति (ख), (ग) ।

॥ पद्महीनं इति (ख), (ग) ।

हरिभक्तिविहीनस्तु यथा धर्मो मुनीश्वराः ।

न फलेत मनुष्याणां तथाऽपिष्टकजीवनम्* ॥ २१ ।

अस्त्राध्यायो यथा विप्रोऽनातिथेयो यथा गृही ।

दानशून्यं यथा द्रव्यं तथा पिष्टवियोजितः ॥ २२ ।

सत्त्वहीनं यथा वाक् सन्निहीना यथा सभा† ।

तपो यथा दयाहीनं तथा पिष्टवियोजितः‡ ॥ २३ ।

गुणहीना यथा नारी जलहीना यथा नदी ।

अशान्तिदा§ यथा विद्या तथाऽपिष्टकजीवनम् ॥ २४ ।

यथा लघुतरोलीके मातर्याज्यापरो नरः ।

तथा पिष्टविहीनस्तु लघुर्दुःखयतान्वितः¶ ॥ २५ ।

सूत उवाच ।

इतीदृशं सुतेनैषा श्रुत्वा निश्चयः दुःखिता ।

आदितस्तु यथा वृत्तं सर्वं तस्मै न्यवेदयत् ॥ २६ ।

* तथा पिष्टवियोजितः इति (घ), (ग) पुस्तके पूर्वार्द्धे हरिभक्तिविहीनस्तु यथा धर्ममपीश्वर इति पाठो वर्तते । (ख) पुस्तके श्रीकोऽवनेव पठितः

‘हरिभक्तिविहीनस्तु यथा धर्मो मुनीश्वराः’ ।

† न फलेति मनुष्याणां तथाऽपिष्टकजीवनम् ॥*

‡ सन्निहीना यथा सभा इति (ख), (ग), (घ) ।

§ तथाऽपिष्टकजीवनं इति (क) ।

¶ शान्तिहीना यथा विद्या इति (ख) ।

¶ दुःखायतान्वितः इति (ख), (ग) ।

तच्छ्रुत्वा सगरः क्रुद्धः कोपसंरक्तलोचनः* ।
 हनिष्यामि रिपून्सद्यः† प्रतिज्ञामकरोत्तदा ॥ २७ ॥
 प्रदक्षिणीकृत्य पुनः‡ जर्जननीक्ष प्रणम्य सः ।
 प्रस्थापितः प्रतस्थे च तेनैव मुनिना तदा ॥ २८ ॥
 श्रीर्व्यायमाहनिष्क्रान्तः सगरः सत्यवाक् शुचिः ।
 वशिष्ठं प्राप्तवान् शीघ्रं स्ववंशस्य पुरोहितम् ॥ २९ ॥
 प्रणम्य कुलगुरवे§ वशिष्ठमुनये सुधीः ।
 सर्वं विज्ञापयामास ज्ञानदृष्ट्या विजानतः ॥ ३० ॥
 ऐन्द्राऽस्त्रं वारुणं ब्राह्ममाग्नेयं सगरो नृपः ।
 तेनैव मुनिनावाप॥ खड्गञ्चापमं धनुः ॥ ३१ ॥
 ततस्तेनाऽभ्यनुज्ञातः सगरः सौमनस्यवान् ।
 आशीर्भिः प्रेषितः सद्यः प्रतस्थे प्रणिपत्य तम् ॥ ३२ ॥
 एकेनैव तु चापेन सगरः परिपन्थिनः॥ ।
 सपुत्रपौत्रान्सगणानकरोत्स्वर्गवासिनः ॥ ३३ ॥

* क्रोधसंरक्तलोचन इति (ब) ।

† हनिष्यामीत्यरातीन् स इति (ख), (ग), (घ) ।

‡ प्रदक्षिणीकृत्य पुन इति (क), (ख) ।

§ स्वस्य गुरवे इति (ख) ।

॥ तेनैव मुनिना वाच्य इति (क) । खड्गं वशीपमं धनु इति (ग) । तस्मादेव
 सुमेराप खड्गं वशीपमं धनुरिति (ख) ।

। स एतः परिपन्थिन इति (ग), एकेनैव तु चापेन स गुरः परिपन्थिन इति (ख) ।

तच्चापमुक्तवाणाग्निसन्तप्तास्ते क्षरातयः ।

केचिद्विनष्टाः संवत्साराद्या चान्ये प्रदुद्रुवुः ॥ ३४ ।

केचिद्विकीर्णकेशाश्च वल्लीकोपरि संस्थिताः ।

तृणान्यभक्षयन् केचित् नग्नाश्च विविशुर्लसन् ॥ ३५ ।

शकाश्च यवनाश्चैव तथा चान्ये महीमृतः ।

तद्गुरुं शरणं जग्मुर्विशिष्टं प्राणसौलुषाः ॥ ३६ ।

जितचित्तिर्बाहुपुत्री रिपून् गुरुसमीपगान् ।

चारैर्विज्ञातवान् सद्यः प्रपेदे गुरुसन्निधिम् ॥ ३७ ।

तमागतं बाहुसुतं निशम्य

मुनिर्विशिष्टः शरणागतांस्तान् ।

प्रातुश्च शिष्यानिमतश्च कर्तुं

विचारयामास तदा क्षणेन ॥ ३८ ।

चकार पार्थिकान्मुण्डान्क्षवनान् सम्बभूवृजान् ।

अन्याश्च श्मश्रुस्तान्मुण्डानन्यान्वेदवह्निष्कृतान् ॥ ३९ ।

वशिष्टमुनिना तेन हतप्रायास्त्रिरीक्ष्य सः ।

प्रहसन्नाहन् सगरम् गुरुं तपसां निधिम् ॥ ४० ।

सगर उवाच ।

भो भो गुरो दुराचारानेताव्रचसि किं वृथा ।

सर्वथाऽहं हनिष्यामि मद्राद्रङ्गहरणोद्यतान् ॥ ४१ ।

* वृथान्यभक्षन् केचित् इति (क), (ग) ।

† प्राह इति (ग) ।

‡ मद्राश्च इति (ग) ।

दृष्ट्वा तु य उपेक्षेत धर्मस्य परिपन्थिनः ।
 स एव सर्वनाशाय हेतुभूतो न शयः ॥ ४२ ।
 बाधन्ते प्रथमं मत्ता दुर्जनाः सकल जगत् ।
 तएव बलहीनाद्येद्भजन्तेऽत्यन्तसाधुताम् ॥ ४३ ।
 अहो मायाकृतं कर्म खलाः कल्पपचेतसः ।
 तावत्कुर्वन्ति कार्पण्यं यावत्स्यात्प्रबल बलम् ॥ ४४ ।
 दासभावश्च शत्रूणां वारस्त्रीणाञ्च सौहृदम् ।
 साधुभावश्च सर्पाणां[†] त्रेयस्कामी न विम्वरेत् ॥ ४५ ।
 प्रहासं कुर्वते पूर्वं यान्दन्तान्दर्शयन् खलाः[‡] ।
 तावैव दर्शयन्त्याशु स्वसामर्थ्यविपर्यये ॥ ४६ ।
 पिशुना जिह्वया पूर्वं परुषं ह्यवदन् यथा ।
 अतीव कर्षणं वाक्यं वदन्त्येव तथाऽबलाः[§] ॥ ४७ ।
 त्रेयस्कामी गुरोर्न यस्तु नीतिशास्त्रार्थकोविदः ।
 साधुत्वं दासभावश्च खलानां नैव विम्वरेत् ॥ ४८ ।

* स्वार्थं इति (ग) ।

† सर्पाणां इति (घ) ।

‡ यान्दन्तान्दर्शयितुम् इति (ङ) ।

§ (ग) पुनश्च एतच्छ्रीकोट 'यथा' 'तथा' स्थाने यथाक्रमे 'वदा' 'तदा'

यमेत ।

¶ गुरुर्बल इति (घ) ।

मा कुरुष्व मनःप्रीतिं दुर्जने प्रणेतुं ते ।
 अवलम्ब्य खलाः कोपादाहरन्तेऽव जीवनम् ॥ ४८ ।
 दुर्जनं प्रणतिं यातं, मैवं कैतवशीलिनम् ।
 दुष्टाश्च भाव्यां[†] विश्वस्ती सृष्ट एव न संययः ॥ ५० ।
 मा रक्ष तस्मादेतान्त्वे गोरूपान् व्याघ्रकर्म्मिणः ।
 हत्वैतानखिलान् यच्चूनां[‡] त्वत्पसादाभर्ही भुजे ॥ ५१ ।
 यगिष्ठस्तद्वचः श्रुत्वा मनसि प्रीतिमाप्तवान् ।
 कराभ्यां सगरस्याङ्गं सृष्ट्यन्वेदमभायत ॥ ५२ ।

यगिष्ठ उवाच ।

साधु साधु महाभाग सत्त्वमात्य[§] न संययः ।
 तथाऽपि मद्वचः श्रुत्वा परां यागतिं लभस्व तत् ॥ ५३ ।
 मयैता निहताः पूर्वं[¶] तत्प्रतिज्ञाविरोधिनः ।
 हतानां हनने कीर्त्तिः का समुत्पत्स्यते^{||} तव ॥ ५४ ।
 पृथ्वीय जन्तवः सर्वे कर्म्मपायेन यन्विताः ।
 तथाऽपि पापैर्निहताः^{||} किमर्थं तान् हनिष्यसि ॥ ५५ ॥

• (ग) पुस्तके श्रीकीर्त्य—“भारद्वं सुमन प्रीति दुर्जने प्रणेतुं ते । पदसम्बन्ध
 मुखा कोपादाहरन्तेऽव जीवनम्”—इत्यत्र पठितम् ।

† भाव्यां यजारां इति (ग), (घ) ।

‡ यच्चूनां इति (ग) ।

§ सद्यमाह न सम्यक् इति (घ) ।

¶ समुत्पत्स्यते इति (क), (घ) ।

|| निहतान् इति (घ) ।

देहसु पापजनितः पूर्वमेवेनसा हतः ।

आत्मा ह्यभेद्यः पूर्णत्वाच्छास्त्राणामेष निर्णयः ॥ ५६ ।

स्वकर्म्मफलभोगानां हेतुमात्रा हि जन्तवः ।

कर्माणि दैवमूलानि दैवाधीनमिदं जगत् ॥ ५७ ।

तस्मादैव हि साधूनां रचिता दृष्टयिचिता ।

ततो नरैरंस्तन्त्रैः किं कार्यं सांध्यते वद ॥ ५८ ।

शरीरं पापसम्भूतं पापेनैव प्रवर्धते ।

पापमूलमिदं ज्ञात्वा कथं हन्तुं सतुद्यतः ॥ ५९ ।

आत्मा शुद्धोऽपि देहस्थो देहीति प्रोच्यते बुधैः ।

तस्मादिदं वपुर्भूयः पापमूलं न संशयः ॥ ६० ।

पापमूलं वपुर्हन्तुः का कीर्त्तिस्तव बाहुज ।

भविष्यतीति निश्चित्यऽ तान् हिंस ततः परम् ॥ ६१ ।

सुत उवाच ।

इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं विरराम स कीपतः ।

सृशन् करेण सगरं नमद् च मुनिस्तदा ॥ ६२ ।

* पूर्णत्वादिति (क) (घ) ।

† प्रवर्धते इति (घ) ।

‡ वपुर्भूय इति (घ) ।

§ निश्चित्येतान् इति (ग) ।

अथाद्यर्चनिधिस्तस्य सगरस्य महात्मनः ।

राज्याभिषेकं कृतवान्मुनिभिः सह सुव्रतैः ॥ ६३ ॥

भार्याद्वयञ्च तस्यासीत्केशिनी सुमतिस्तथा ।

कौशिकस्य विदर्भस्य तनये मुनिसत्तमाः ॥ ६४ ॥

राज्ये प्रतिष्ठितं युत्वाकं मुनिरौर्वस्तपोनिधिः ।

वनादागत्य राजानं सभाय स्वायमं ययौ ॥ ६५ ॥

कदाचित्तस्य भूपस्य भार्याभ्यां प्रार्थितो मुनिः ।

वरं ददावपत्वार्यमौर्वी भार्गवमन्त्रवित् ॥ ६६ ॥

और्वः संप्रार्थितस्ताभ्यां परमेण समाधिना ।

केशिनीं सुमतिश्चैव प्रोक्तवान् हर्षयन्मुनिः ॥ ६७ ॥

मुनिरुवाच ।

एका वंशधरं पुत्रमन्या पश्युतानि च ।

यस्याद्यः यदभिमतं तदाशु त्रियतामिति ॥ ६८ ॥

केशिन्येकसुतं वने वंशहेतुं विचक्षणा ।

अन्या हि मूढा पुत्राणां वने पश्युतानि च ॥ ६९ ॥

केशिन्येकसुतं त्वेमे असमन्तससंप्रकम् ।

सुमत्याः पटिपुत्राणां सहस्रास्त्रभवन्मुने ॥ ७० ॥

असमञ्जसनामा तु बालत्वेनाऽपि सत्तमाः ।
 असमञ्जसकर्मणि चकारोन्नतपण्डितः ॥ ७१ ।
 तं दृष्ट्वा सागराः सर्वे ह्यासन्दुर्बृत्तचेतसः ।
 तदालभावकर्मेति मेने बाहुसुतो वृषः ॥ ७२ ।
 अहो कष्टतरा लोके दुर्जनानां हि सङ्गतिः ।
 कारुकैस्तांघते वज्रिरयःसंयोगमात्रतः ॥ ७३ ।
 शंशुभावाम तनयो जज्ञे वै ह्यसमञ्जसः ।
 सत्पत्नी गुणवाश्चर्यां पितामहहिते रतः ॥ ७४ ।
 दुर्बृत्ताः सागराः सर्वे लोकोपद्रवकारिणः ।
 अमुष्ठानवतां नित्यमन्तराया भवन्ति ते ॥ ७५ ।
 हुतानि यानि यज्ञेषु हवींषि विधिवद्विजैः ।
 मुमुक्षुस्तानि सर्वाणि निराकृतदिषीकसः ॥ ७६ ।
 स्वर्गादाहृत्य सततं रश्माद्यप्सरसः स्त्रियः ।
 विमानिताः सागरैस्तैर्विलात्कारकचपदैः ॥ ७७ ।
 पारिजातादिहृत्पाशां पुष्पाण्यादाय ते खलाः ।
 स्वगरीराण्युपस्कुर्वन्मद्यपानपरायणाः ॥ ७८ ।
 पाजङ्गुः साधुवित्तानि सर्वधर्माननाशयन् ।
 पिबैव योऽहुमारब्धा वसिनोऽत्यन्तपापिनः ॥ ७९ ।

० तं बालमप्यवनेति (७) ।

१ तदालभावतां घते वज्रिरयः (७) ।

एतद्वद्वाऽतिदुःखार्त्ता देवा इन्द्रादयस्तथा* ।
 विंचारं परमं चकुरेतेषां नाग्रहेतवे ॥ ८० ।
 निश्चित्य विबुधाः सर्वे यातालान्तरगोचरम् ।
 कपिलं विष्णुसदृशं ययुः प्रच्छन्नरूपिणम् ॥ ८१ ।
 ध्यायन्तं निर्मलं विष्णुं परानन्दैकरूपिणम् ।
 प्रणम्य दण्डवद्भूमौ तुष्टुबुद्धिदशास्तदा ॥ ८२ ।
 देवा ऊचुः ।

नमस्तपोनिधे तुभ्यं त्यक्तरागादिशालिने ।
 नररूपपरिच्छन्नविष्णवे जिष्णवे नमः ॥ ८३ ।
 नमः परेशभक्ताय लोकानुग्रहहेतवे ।
 संसाराऽरण्यदावाग्निज्ञानसम्पन्न ते नमः ॥ ८४ ।
 महते धीतकामाय तुभ्यं भूयो नमो नमः ।
 सागरैर्दुःखितानस्मान्ध्यायस्त शरणागतान् ॥ ८५ ।
 इति श्रुतः कपिलर्षिः सर्वशक्तविशारदः ।
 उवाच हर्षयन् देवान्ध्यावत्परिपूजितान् ॥ ८६ ।

कपिल उवाच ।

ये नाशं तरसा यान्ति सम्पदायुर्धर्मशीवसैः ।
 त एव लोकान् बाधन्ते नात्राश्चर्यं सुरोत्तमाः ॥ ८७ ।

* तदा इति (ग) ।

† सम्पदायै इति (ग) ।

यस्तु बाधितुमुद्युक्तो जनान्निरपराधिनः ।
 तं विद्यात्सर्वलोकेषु पापभोगरतं बुधाः ॥ ८८ ।
 कर्मणा मनसा वाचा यस्त्वन्यान् बाधते सदा ।
 तं हन्ति दैवमेवशु नाऽत्र कार्या विचारणाः ॥ ८९ ।
 आयुःसन्तानतेजोभिर्यः शीघ्रं नाशमेयति ।
 स बाधते जन सर्व्वमिति सन्तो वदन्ति हि ॥ ९० ।
 अहोभिरल्पैरेवाशु तेषां नाशो भविष्यति ।
 तस्माद्दुःखं परित्यज्य गच्छध्व नाकमुत्तमाः ॥ ९१ ।
 इत्युक्त्वा मुनिना तेन कपिलेन महात्मना ।
 प्रणम्य तं यथान्यायं गता नाकं दिवोकसः ॥ ९२ ॥ *
 अत्रान्तरे तु सगरो वशिष्ठाद्यैर्महर्षिभिः ।
 आरेभे हयमेधाख्यं यज्ञं कर्त्तुमनुत्तमम् ॥ ९३ ।
 तं यज्ञयोजितं सप्तमपहृत्य सुरेश्वरः ।
 पाताले स्थापयामास कपिलो यत्र तिष्ठति ॥ ९४ ।
 गूढविग्रहशक्रेण† हतमश्वन्तु सागराः ।
 अग्रात्वा बभ्रुमुर्लोकान् भूरादीन् संत विस्मिताः ॥ ९५ ।
 अद्भुतसप्तयस्तत्र पाताले गन्तुमुद्यताः ।
 चरन्तुः‡ महीतलं सर्व्वं त्वेकैकं योजनं पृथक् ॥ ९६ ।

* (८१) (८२) एषो शीको (क) पुस्तके न छ ।

† पृथिव्यहमेव इति (घ) ।

‡ चर इति (क), (घ) ।

सृष्टिकां खनितां काञ्चिद्वितीरे समाकिरेन् ।
 एकैकयोजनोद्भूतां प्रत्येकं ते ह्यतश्चयन् ॥ ८७ ।
 तद्वारेण गताः सर्वे पातालं* सगराब्जजाः ।
 विचेष्टन्ती† ह्यं तत्र ययुः शीघ्रं रसातलम् ॥ ८८ ।
 तत्रापश्यन्महात्मानं कीटिच्छूर्णसमप्रभम् ।
 कपिलं ध्याननिरतं सप्तिधैव तदन्तिके ॥ ८९ ।
 प्रमत्ताः पापनिरताः सागरा अविवेकिनः‡ ।
 सर्वे ते सहसा ह्येत्य मुनिं बन्धुं समुद्यताः§ ॥ ९० ।
 हन्यतां हन्यतामेव वध्यतां वध्यतामिति ।
 गृह्यतां गृह्यतामाशु इत्युचुस्ते परस्परम् ॥ ९१ ।
 ब्रह्माश्वं साधुवदसी वक्रध्यानपरायणः ।
 भ्रातृम्बरमहो लोके कुर्वन्ति सततं खलाः ॥
 इत्युक्तवन्ती॥ जहृष्टः कपिलं ते मुनीश्वरम् ॥ ९२ ।
 समस्तेन्द्रियसन्मोहं नियम्यात्मानमात्मनि ।
 पश्यन्मुनिवरस्तेषां तत्कर्माज्ञोऽभवन्नहि॥ ॥ ९३ ॥

* पाताले इति (घ) ।

† विचेष्टन् इति भावे, विचेष्टमाना इति साधु ।

‡ अतिपापिन इति (क) ।

§ त मुनि बन्धुमुद्यता इति (क) । एतदर्थं (घ) पुस्तके नास्ति ।

॥ एव ग्रीकश्च (घ) पुस्तके नास्ति ।

॥ (क)(ग) पुस्तकयो परस्परं ध्यायते येन ध्यायते परजीवनम् इत्यधिकमस्ति ।

•• इत्युचरन्त इति (क) ।

†† तत्कर्माज्ञानवापदि इति (क) ।

आसन्नमृत्यवस्तन्तु विनष्टमतयो मुनिम् ।
 पद्भिः संताड्यामासुर्बाहुश्च जगद्गुः परे ॥ १०४ ॥
 परित्यक्तसमाधिसु तान्द्रुद्धा विक्षितो मुनिः ॥
 उवाच भावगम्भीरं लोकोपद्रवकारिणः ॥ १०५ ॥
 ऐश्वर्यमदमत्तानां क्षुधितानाञ्च कामिनाम् ।
 अहङ्काररतानाञ्च विवेको नहि जायते ॥ १०६ ॥
 निधेराधारमात्रेण मही ज्वलति सर्व्वदा ।
 तमेव मानवो भूत्वा ज्वलतीति* किमनुतम् ॥ १०७ ॥
 किमत्र चित्रं सुजनान् बाधन्ते यदि दुर्ज्जनाः ।
 महीरुहांस्तटरुहान् पातयन्ति नदीरयाः ॥ १०८ ॥
 यत्र श्रीर्यौवनं वाऽपि परदारोऽपि‡ तिष्ठति ।
 तत्र सर्व्वान्यता नित्यमीक्ष्यन्वाऽपि प्रजायते ॥ १०९ ॥
 अहो कनकमाहात्म्यं व्याख्यातुं केन शक्यते ।
 नामसाम्यादहो चित्रं धूसूरोऽपि मदप्रदः ॥ ११० ॥
 भवेद्यदि खलस्य श्रीः सैव लोकविनाशिनी ।
 यथा सखाग्नेः पवन उरगस्य पथी यथा ॥ १११ ॥
 अहो धनमंदात्मस्तु पश्यन्नपि न पश्यति ।
 यदि पश्यत्यात्महितं स पश्यति न संशयः ॥ ११२ ॥

* तान्द्रुहान् मेत्य विक्षित इति (क), (ग) ।

† तमेव मानवा भूत्वा ज्वलन्तीति इति (ग), ज्वलतीति इति (घ) ।

‡ परदारापि तिष्ठति इति (ग) । परदारा अपि तिष्ठन्ति इति साधु, दारमयस

इत्युक्त्वा कपिलः क्रुद्धो नेत्रादग्निं विसृष्टवान् ।
 स घञ्जिः सागरान्सर्वान्भस्मसादकरोत्तदा ॥ ११३ ।
 तन्नेत्रजानलं[†] दृष्ट्वा पातालतलवासिनः ।
 अकालप्रलयं मत्वा चुक्रुशुः सकला जनाः[‡] ॥ ११४ ।
 तदन्तितापिताः सर्वे दन्दशूकाश्च राक्षसाः ।
 सागरं विविशुः सर्वे सतां कोपी हि दुःसहः ॥ ११५ ।
 अथ तस्य महीपस्य समागम्याध्वरत्नदा ।
 नारदः सागरायैतद्यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ ११६ ।
 एतत्सर्वं समाकर्ण्य सगरः सर्वविश्रुतः ।
 दैवेन शिञ्जिता दुष्टा इत्युवाचातिहर्षितः ॥ ११७ ।
 माता वा जनको वाऽपि भातरस्तनयोऽपि वा ।
 अधर्मं कुरुते नित्यं स एव रिपुरुच्यते ॥ ११८ ।
 यः स्वधर्मेष्वनिरतः सर्वलोकविरोधकृत् ।
 तं रिपुं परमं विद्याच्छास्त्राणामेव निर्णयः ॥ ११९ ।
 सगरः पुत्रनाशेऽपि न कदाचिच्छुशीच ह ।
 दुर्वृत्तनिधनं यस्मात्सतानुत्ताहकारणम् ॥ १२० ।
 यन्नेष्वनधिकारत्वादपुत्राणां महीपतिः ।
 असमञ्जसपुत्रं तं पौत्रं जग्राह पुत्रवत् ॥ १२१ ।
 अंशुमन्तं महावीर्यं सुधियं वाम्बिदां वरम् ।

• यथात् इति (ग) ।

† यन्नेत्रजानलं इति (क), (घ) ।

‡ श्रीकपालाः इति (ग) ।

युयोज सारविब्रूपो ह्यश्वानयनकर्मणि ॥ १२२ ।

स गत्वा तद्विलक्षारा दृष्ट्वा तं मुनिपुङ्गवम् ।

कपिलं तेजसां राशिं संपूज्य च ननाम च* ॥ १२३ ।

कृताञ्जलिपुटो भूत्वा विनयात्† पार्श्वसंस्थितः ।

अर्घ्यादिपूजितं शान्तं मुनिमेतदुवाच सः ॥ १२४ ।

अंशुमानुवाच ।

दौःशील्यं यत्कृतं ब्रह्मन्मत्तातैस्तत्क्षमस्व मे‡ ।

परोपदेशनिरताः क्षमासारा हि साधवः ॥ १२५ ।

दुर्जनेष्वपि सत्त्वेषु दयां कुर्वन्ति साधवः§ ।

न हि संहरते जगोत्स्रां चन्द्रयाण्डालवेश्मनि ॥ १२६ ।

बाध्यमानोऽपि सुजनः सर्वेषां हितकृद्भवेत् ।

ददाति परमां तुष्टिं भुञ्जमानोऽमरैः शशी ॥ १२७ ।

दारित्येदितो॥ वास्यामोदेनैव तु॥ चन्दनः ।

सौरभं कुरुते सर्वं तथैव सुजनो जनः ॥ १२८ ।

स्वशास्त्रा तपसाचारैः सङ्गुणज्ञा॥॥ मुनीश्वराः ।

* स इति (ग) ।

† विनयो इति (ग) ।

‡ क्षमस्व च इति (क), (घ) ।

§ एतदर्थं (क) पुस्तके नास्ति ।

॥ दारित्यं मुदित इति (क), दारित्यं खोदित इति (ख) ।

॥ भोदेनैव च इति (क), भोदते चैव इति (ख), एव पाठो न युक्तः ।

॥ सङ्गुणज्ञा इति (ख) ।

सञ्ज्ञाताः शासितुं लोकांस्तान्विदुः पुरुषोत्तमान् ॥ १२८ ।
 नमो ब्रह्मन्मुने त्वयं नमस्तो ब्रह्ममूर्त्यये ।
 नमो ब्रह्मखशीलाय ब्रह्मध्यानपराय ते ॥ १२९ ।
 इति श्रुतो मुनिस्तेन प्रसन्नवदनस्तदा ।
 वरयेति वरं ग्राह्यं प्रसन्नोऽस्मीति सादरम् ॥ १३० ।
 एवमुक्ते मुनौ तस्मिन्नंगुमान्प्रणिपत्य तम् ।
 प्रापयास्मत्पितृन् ब्रह्मलोकमित्यभ्यभाषत ॥ १३१ ।
 ततस्तस्योक्तिसन्तुष्टो मुनिस्तं ग्राह्यं सादरम् ॥ १३२ ।
 गङ्गामानीय धौनस्ते नयिष्यति न संशयः ॥ १३३ ।
 त्वत्पौत्रेण समानीता गङ्गा पुष्पजला नदी ।
 छाते तान् हतपापान् नयिष्यति परं पदम् ॥ १३४ ।
 प्रापयेमं हयं पुत्रं पितामहमखीचितम् ।
 भव धर्मपरो नित्यं तव श्रेयो भविष्यति ॥ १३५ ।
 इत्युक्तशुभां प्रणम्याशु हयमादाय सत्वरः ।
 सगरं तं पुनः प्राप्य यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ १३६ ।
 जप्ते ह्यंगुमतस्तप्ताहिलीप इति विवृतः ।
 तस्माद्गङ्गीरधो जातो गङ्गामाहृतवान् हि यः ॥ १३७ ।

* स्तं विष्णुः परमेश्वर इति (ख) ।

† (ख) पुत्रके एतच्छ्लोकादनन्तरं “हत उवाच” इति पाठो वर्तते ।

‡ (ख) पुत्रके एतदनन्तरं “अपि उवाच” इति पाठो वर्तते ।

§ नित्यमतः श्रेयो भविष्यति इति (ख) ।

¶ इत्युक्तः स प्रणम्याशु इति (ख) ।

भगीरथाऽन्वये जातः सुदासाख्यो महाबली ।
 तस्य पुत्रो मित्रसहः सर्व्वलोकेषु विद्युतः ॥ १३८ ।
 वशिष्ठयापतः प्राप्तः सौदासो राक्षसीं तनुम् ।
 गङ्गाविन्दभिषेकेन कथं भूयो विमोचितः* ॥ १३९ ।

इति श्रीहृद्वारदीयपुराणेऽष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

कृपय ऊचुः ।

शतः* कथं वशिष्ठेन सौदासो मुनिसत्तम ।
 गङ्गाविन्दभिषेकेण कथं भूयो विमोचितः† ॥ १ ।
 सर्व्वमेतद्विषेण सूत नो वक्तुमर्हसि ।
 शृण्वतां वदताश्चैव गङ्गा पापप्रणाशिनी‡ ॥ २ ।

सूत उवाच ।

सौदासः सर्व्वधर्म्मज्ञः सर्व्वज्ञो गुणवान् शुचिः ।

* विस्मृतिं प्राप्तवान् पुनः इति (घ) ।

● प्राप्त इति (घ) ।

† विमोचितः इति (ङ), (घ) ।

‡ पापानां वदताश्चैव गङ्गा पापविनाशिनी इति (घ) ।

वुभुजे पृथिवीमेतां धर्मैकरसनिष्ठितः* ॥ ३ ।
 सगरेण यद्यापूर्वं महीधं सप्तसागरा† ।
 रक्षिता तेन विधिवत्तथा धर्माविरोधिना‡ ॥ ४ ।
 पुत्रपोत्रसमायुक्तः सर्वैश्वर्य्यसमन्वितः ।
 त्रिंशद्वत्सहस्राणि वुभुजे पृथिवीं पुरा§ ॥ ५ ।
 सौदास एकदा राजा मृगयाभिरतिर्वनम् ।
 विवेकं सबलः सम्यक् गोधितं ह्याशु मन्त्रिभिः॥ ६ ।
 वने स विचरन्॥ राजा निरुदन् मृगसङ्घवान् ।
 आजगाम नदीं रेधां मध्याह्नेऽतिपिपासितः॥ ७ ।
 सुदासतनयस्तत्र कृत्वा कर्माश्रयतन्द्रितः ।
 भुक्ता च मन्त्रिभिः सार्धं निर्गां तत्र निनाय सः ॥ ८ ।
 ततः प्रातः समुत्थाय कल्प कर्म समाप्य च ।
 वन्नाम मन्त्रिभिः सार्धं मृगयाभिरतिर्वने॥ ९ ॥

• धर्मैकरसनिष्ठितान् इति (ग) । धर्मैकित्वसंश्लिष्टाद् इति (घ) ।

† सगरेण मही सर्वा यवेय सप्तसागरा इति (ङ), (च) । चरित्नी सप्तसागरा इति (छ) ।

‡ धर्माविरोधिनी इति (ग) ।

§ पृथिवीं पुरा इति (घ) ।

॥ रोषिकं द्वावपशुभि इति (ङ) । गोधितं द्वावपशुभि इति (च) । गोभितो द्वावपशुभि इति (छ) ।

॥ मृगसङ्घम् इति (घ) ।

** अतिमात्रविषासित इति (घ) ।

†† श्रीहोत्रं (छ) पुस्तके नास्ति ।

वनावनान्तरं गच्छन्नेक एव महीपतिः* ।
 आकर्ण्यकृष्टवाणः सन्† छप्पसार समुद्रयन् ।
 एकदाऽदृष्टसैन्योऽसावनुगच्छन् मृगं कुरुम् ।
 व्याघ्रद्वयं शुचासंस्थ दृष्टवान्भुरते रतम् ॥ १०।११ ।
 कुरुमार्गं परित्यज्य व्याघ्रयोः सम्मुखे‡ ययो ।
 पातयामास तत्रैकं शरेण शरमन्त्रवित् ॥ १२ ।
 पतमानो§भवद्वाघ्नो योजनत्रिंशदायतः ।
 युगान्तमेघनिर्घोषो राक्षसो घोरविग्रहः ॥ १३ ।
 पतितं राक्षसं वीक्ष्य व्याघ्रोऽन्यो वेगसयुतः॥ १४ ।
 प्रतिक्रियां करिष्यामीत्युक्ता चान्तर्दधे ततः ॥ १४ ।
 राजाऽपि भयसविम्नो दृष्टः सैन्येन तद्वने॥ ।
 कथयन्मन्त्रिणां सर्व्वं स्त्रां पुरीं संन्यवर्त्तत ॥ १५ ।
 स राजा स्वपुरं प्राप्य सर्व्वालङ्कारसयुताम्॥॥ ।
 धर्म्मतः पृथिवीमेतां शशास हृदि शङ्कितः ॥ १६ ।
 गते बहुतिथे काले अश्वमेधमखं नृपः ।

* एकदा स महीपति इति (घ) ।

† आकर्ण्यकृष्टवाणश्च इति (ग) । छप्पसार समुद्रयात् इति (ख) ।

‡ सम्मुख इति (क) (ख) । सयुगे इति (ग) ।

§ पतमान इति आर्षे, पतन् पातमानो वा साधु ।

॥ व्याघ्रयोर्वेगेन सयुत इति (घ) ।

॥ राजाऽपि समयोद्दिष्टो दृष्टः सैन्येन सञ्चयान् इति (घ) । सैन्येदृष्टस्तु तत्रने इति (ख) ।

॥॥ सर्व्वालङ्कारसयुत इति (घ), (ख), (ग) ।

आरेभे परमप्रीतो वशिष्ठाद्यैर्मुनीश्वरैः ॥ १७ ।

तत्र ब्रह्मादिदेवानां हविर्दत्त्वा यद्याविधिः ।*

समाप्य यज्ञं निष्क्रान्तो† वशिष्ठः स्नानकारणात् ॥ १८ ।

अत्रान्तरे राक्षसोऽसौ नृपेशानेन बाधितः‡ ।

कर्त्तुं प्रतिक्रियामस्मै ह्यायातः§ क्रोधमूर्च्छितः ॥ १९ ।

सुरते क्रियमाणे तु सुरतां॥ हतवायुपः ।

तेनैव दुःखितो दैत्यः समायातोऽतिकोपनः ॥ २० ।

स राक्षसस्तस्य गुरौ प्रयाते

यशिष्ठवेग्रन्तु तथैव कृत्वा॥ ।

राजन्समासादय भोजनार्थं

मांसं समेध्याम्यहमित्युवाच ॥ २१ ।

भूयः समास्थाय स सुदेवेशं

राक्षे ददौ मानुषमांसमाशु ।

स्थितश्च राजाऽपि हिरण्यपात्रे

धृत्वा गुरोरागमनं प्रतीक्ष्य ॥ २२ ।

• हविर्दत्तं यद्याविधि इति (घ) । (ख) पुनर्दि शीकष्य प्रवसात्प्राप्तमर्थं नाति ।

† समाप्यको निष्क्रान्तः इति (घ) ।

‡ नृपेशानेन बाधितः इति (घ) । नृपेशानेन यो हतः इति (ख) ।

§ अयात इति (क), (घ), आगत इति (ख) ।

॥ सुरतिमिति (क), (ख), सुरतिमिति (घ) । यत्र न पूर्वापरसङ्गतिः, पूर्वैव
इत्यस्य पुंससुप्रत्ययः स्त्रीत्वमिति ।

॥ धृत्वा इति (क), (घ), तदेव धृत्वा इति (ख) ।

तन्मांसं हेमपात्रस्थं सौदासी विनयान्वितः ।
 समागतांश्च गुरवे ददौ तस्मै स सादरम् ॥ २३ ।
 तद्वद्वाचं चिन्तयामास किमेतदिति विस्मितः ।
 अपश्यन्मानुषं मांसं परमेण समाधिना ॥ २४ ।
 अहोऽस्य राज्ञो दौःशील्यमभोज्यं दत्तवान्मम ॥
 इति विस्मयमापन्नः प्रमत्तुरभवन्मुनिः ॥ २५ ।
 अभोज्यं महिधानाच्च दत्तं यस्मात्स्वित्तीक्ष्णर ॥
 तस्मात्तवाऽपि भवतु एतदेव हि भोजनम् ॥ २६ ।
 नृमांसं रक्षसामेव भोज्यं दत्तं त्वया मम ।
 तद्याहि राक्षसत्वं त्वं तदाहारीचितं श्वम् ॥ २७ ।
 इति श्रापं ददत्यस्मिन्सौदासी भयविह्वलः ।
 आश्रितो भवतैवेति ॥ सङ्कल्योऽस्य व्यजिज्ञपत् ॥ २८ ।
 भूयश्च चिन्तयामास वशिष्ठस्तेन बोधितः ।
 रक्षसा वञ्चितं भूयं ज्ञातवान् ज्ञानचक्षुषा ॥ २९ ॥

● वृद्धा तदिति (घ) ।

† मांसभोज्यं दत्तवानिति (ग) ।

‡ समन्तुरभवन्मुनि इति (ख) । अथ श्रीकादेतस्यादमन्तर वशिष्ठ उवाच इति पाठश्च वर्तते ।

§ अभोज्यं महिधानां वदिति (ग) ; महिधानार्थमिति (क) ।

॥ तदाहारीचितं परमिति (क), तद्याहि राक्षसश्च त्वं तदाहारी भविष्यसि इति (ख) ।

॥ भयता चेति इति (घ) ।

राजाऽपि जलमादाय वशिष्ठं ग्रप्तमुद्यतः ।
 अविवेकी वृथा प्रापमुत्सर्ज्य मयीति सः ॥ ३० ।
 गुरुं ग्रप्तं समुद्यन्तं राजानं क्रोधमूर्च्छितम् ।
 मदयन्तीति विख्याता प्रिया तस्येत्युवाच तम् ॥ ३१ ।

मदयन्त्युवाच ।†

भो भोः क्षत्रिवदायाद कोपं संहर्तुमर्हसि‡ ।
 त्वया यत्कर्म्म भोक्तव्यं तत्प्राप्तं नान्यदुत्तम‡ ॥ ३२ ।
 गुरुं हूँक्षत्य हूँक्षत्य यो वटेन्मूढधीर्नरः ।
 अरण्ये निर्जने देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ ३३ ।
 जितेन्द्रियास्तपोनिष्ठा गुरुगुण्युपवस्तया ।
 प्रयान्ति ब्रह्मसदनमिति शास्त्रेषु निश्चितम् ॥ ३४ ।¶
 तयोक्तो भूपतिः कोपं त्यक्त्वा भार्यां ननन्द च ।
 जलं कुत्र विपामीति‡ चिन्तयामास चात्मना ॥ ३५ ।
 तज्जलं यत्र संसिक्तं भवेत्तद्वत् निश्चितम् ।
 इति मत्वा जलं तत्तु स्वपादावभ्यसेचयत् ॥ ३६ ।
 तज्जलस्पर्शमात्रेण पादौ कल्पप्रतां गतौ ।

० मयीति च इति (घ) ।

† एष पाठ (ग) पुस्तके नास्ति ।

‡ मङ्गलनिश्चयि इति (घ) ।

§ नान्यदुत्तममिति (क), (ख) ।

¶ यत एव (ख) पुस्तके नूनं यथाच इति पाठोऽस्ति ।

‡ जलं क्व विपामीति (ख) ।

तदाप्रभृति लोकेऽस्मिन् स कल्माष इति श्रुतः* ॥ ३७ ।
 कल्माषपादो मतिमान् प्रियया शमितस्तदा† ।
 मनसा भीतिमापन्नो बबन्धे चरणौ गुरोः‡ ॥ ३८ ।
 उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा दिनयान्नयकोविदः ।
 क्षमस्व भगवन्सर्वं नापराधः कृतो मया ॥ ३९ ।
 पुनर्योवाच भूपालं मुनिर्निश्चयस्य दुःखितः ।
 आत्मानं गर्हयामास अविवेकपरायणम् ॥ ४० ।
 अविवेको हि सर्व्वासां परमं पदमापदाम्§ ।
 विवेकरहितो लोके पशुरेव न संग्रयः ॥ ४१ ।
 राज्ञस्तु ज्ञानशून्यत्वादेतत्कर्माचितं कृतम् ।
 विवेकसहितोऽहं वै महापार्ष्णं समाचरम् ॥ ४२ ।
 विवेकनिरतो याति यो वा को वाऽपि निर्वृतिम् ।
 विवेकरहितो याति यो वा कोवाऽप्यनिर्वृतिम्॥ ४३ ।
 प्रत्युवाच मुनिर्भूपः॥ मित्युक्त्वात्मानमात्मना ।

० इति श्रुत इति (क), (ग), (घ) ।

† शमितस्तदा इति (ग), (घ) । आश्रयित इति (ख) । आश्रित इति (ङ) ।

‡ सुनेरिति (ग) ।

§ आपदो परम पदमिति (घ) ।

॥ (ग), (ङ) पुलकशो केवलं प्रोक्तं पठितम् । यथा—'विवेकरहितो याति

यो वा को वाऽप्यनिर्वृतिम् ॥' (ख) पुलके पूर्वाहंमार्गं पठितम् ।

०० पुनर्भूदिति (ख) । तत्र एतच्छास्त्रोक्तार्थादगमं पठितं उवाच इति पाठो
 वर्धनः ।

नात्यन्तिकमेतदिति द्वादश्याब्दं भविष्यति ॥ ४४ ।
 गङ्गाविन्दभिपित्तसु त्यक्त्वा वै राक्षसीं तनुम् ॥ ४५ ।
 त्वं पुनारूपमापन्नो मोक्ष्यसे पृथिवीमिमाम् ॥ ४५ ।
 तद्दिन्दुपेकसम्भूतज्ञानेन हतकल्मषः ॥ ४६ ।
 हरिश्चैवापरो भूत्वा परां शान्तिं गमिष्यसि ॥ ४६ ।
 इत्युक्त्वा धर्मसम्पन्नो वशिष्ठः स्वायम् ययौ ।
 राजाऽपि दुःखसम्पन्नो राक्षसीं तनुमाश्रितः ॥ ४७ ।
 क्षुत्पिपासाविशेषार्त्तो नित्यं क्रोधपरायणः ॥ ४८ ।
 क्षणपादद्युतिर्भीमो बभ्राम विजने बने ॥ ४८ ।
 मृगांश्च विविधांस्तत्र मानुषांश्च सरीसृपान् ।
 विहङ्गांश्च प्लवङ्गांश्च प्रमत्तस्तानभक्षयत् ॥ ४९ ।
 अस्थिभिर्वहुभिर्विप्राः पीतरक्ताकलेवरैः ।
 रक्तान्द्रप्रेतकैश्च ॥ तेनासीद्भूयद्दरा ॥ ५० ।
 षट्पञ्चयेऽ० स पृथिवीं शतयोजनविस्तृताम् ।

० एतदर्थे (न) पुनरुक्तं भवति (४४) ओक्तादन्तरमिति ।

† मेदिनीमिमामिति (ग) । अपूर्णरूपमापन्न इति (ङ) ।

‡ यतश्चन्द्र इति (क), (ख) ।

§ शान्तिमवाप्स्यतीति (ख) । तत्रातः परं भूत उवाचेति पाठो वर्तते ।

¶ (घ) पुनरुक्तं ओक्ताहमात्रं वर्तते । यथा—“पुत्पिपासादितो भीमो बभ्राम

विजने बने ।”

॥ रक्तान्द्रप्रेतकैरिति (क) ।

०० षट्पञ्च इति (क), (ख) ।

कृत्वा विदूषितां० पद्याहनान्तरमगात्पुनः० ॥ ५१ ।

तत्राऽपि क्षतवानित्यं नरमांसाशनः सदा ।

जगाम नम्रंदातीरं मुनिसिद्धनियेवितम् ॥ ५२ ।

विचरन्नम्रंदातीरे सर्व्वलोकभयङ्करः ।

अपश्यत्कञ्चन मुनिं रमन्तं० प्रियया सह ॥ ५३ ।

क्षुधातपनसन्तप्तऽस्त्रं मुनिं समुपाद्रयत् ।

जग्राह चातिवेगेन व्याघ्रो मृगशिशुं यथा ॥ ५४ ।

ब्राह्मणी स्वपतिं वीक्ष्य निशाचरकरस्थितम् ।

शिरस्यञ्जलिमाधाय प्रीयाच्च भयविह्वला ॥ ५५ ।

ब्राह्मण्युवाच ।

भो भोः क्षणियदायाद् त्राहि मां भयविह्वलाम् ।

प्रियप्राणप्रदानेन सुसम्पूर्णमनोरथाम् ॥ ५६ ।

नान्ना मिषसहस्रं हि रविवंशसमुद्भवः ।

न राक्षसस्ततोऽनाथां॥ पाहि मां विजने वने ॥ ५७ ।

या नारी भर्तृरहिता जीवत्यपि मृतोपमा ।

तथाऽपि बालवैधव्यं किं वक्ष्याम्यरिमर्द्दन ॥ ५८ ।

० कृत्वाऽस्मिन्वितामिति (घ), कृत्वाऽविदूषितामिति (ख), (ङ) ।

† यनान्तरमुपागमदिति (ख) ।

‡ रमन्मिति आद्ये, रमन्मात्रमिति साधु ।

§ क्षुधानलेन संतप्त इति (घ), (ख) ।

॥ सुष्टि पूर्णमनोरथामिति (घ), असम्पूर्णमनोरथामिति (ख) ।

॥ क्षणीनाथ इति (घ) ।

न मातापितरौ जाने नाऽपि वन्धुं कथञ्चन ।
 पतिरेव परो वन्धुः परमं जीवनं मम ॥ ५८ ।
 भवान्वेत्त्यखिलान्वर्मान्योपितां वर्त्तनं तथाऽ ।
 चायस्र वन्धुरहितां वालाऽप्रत्यां जनेश्वर ॥ ६० ।
 कथं जीवामि पतिना हीनाऽस्मिन् विलम्बे यने ।
 दुहिद्वत्वं तव गता पाहि मां पतिदानतः ॥ ६१ ।
 प्राणदानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 वदन्तीति* महाप्राज्ञाः प्राणदानं कुरुष्व मे ॥ ६२ ।
 इत्युक्त्वा राक्षसस्यास्र सा पपात पदद्वये ।
 पतिदानेन मां पाहि त्वत्सुताऽस्मि न संशयः ॥ ६३ ।
 इति संप्रार्थमानोऽपि राक्षसो ब्राह्मणम् तु तम् ॥
 अभक्ष्यकृष्णसारगिर्गुं व्याघ्रो यथा वलात् ॥ ६४ ।
 ततो विलम्ब बहुधा तस्य पत्नी पतिव्रता ।
 पूर्व्यापहतं दुष्टमयपत्क्रोधिता पुनः ॥ ६५ ।
 मत्पतिं मुरतासक्तं यन्म्राद्विंसितवाग्वलात् ।
 तन्मायदा रतिं यासि तदा नागमुपैष्यसि ॥ ६६ ।
 शयैवं ब्राह्मणी क्रुद्धा पुनः गापान्तरं ददी ।

* यथा इति (ग) ।

† वदन्ति च इति (घ) ।

‡ ब्राह्मणं इति (घ) ।

§ (घ) पुनरेव एव श्लोकः परशोक्तस्य पूर्व्याहं च न दृश्यते । चीनिता पुनः इति (घ) ।

राक्षसत्वं ध्रुवं तैऽसु मत्पतिं हतवान्यतः ॥ ६७ ॥
 सोऽपि शापद्वयं श्रुत्वा तया दत्तं निशाचरः ।
 प्रमन्युः प्राह विसृजन्मुखादङ्गारसञ्चयम् ॥ ६८ ॥
 दुष्टे कथं प्रदत्तासि* वृथा शापद्वयं मम ।
 एकस्यैवाऽपराधस्य शापस्त्वेकस्तथोचितः ॥ ६९ ॥
 यस्माच्छ्रुताऽसि दुष्टाग्ने मयि शापान्तरं ततः ।
 पिशाचयोनिमयैव याहि पुत्रसमन्विताः ॥ ७० ॥
 इति शप्ता ब्राह्मणी सा पिशाचत्वं गता तदा ।
 क्षुधात्तां सुखरं भीता रुरोदापत्यसंयुता ॥ ७१ ॥
 राक्षसश्च पिशाची च क्रोशन्तौ विजने वने ।
 जग्मतुर्नर्मदातीरे घट राक्षससेवितम् ॥ ७२ ॥
 उदासीनं गुरोः कृत्वाऽ राक्षसीं तनुमाश्रितः ।
 तत्रास्ते दुःखबहुलः॥ कथिंल्लोकविरोधकृत् ॥ ७३ ॥
 राक्षसश्च पिशाचीश्च दृष्ट्वा स्वघटमागता ।
 उवाच क्रोधबहुलो वटस्यो ब्रह्मराक्षसः ॥ ७४ ॥

वटस्यराक्षस उवाच ।

किमर्थमागता भीमी युवां मद्व्यपधारिणी ।

* (ख) पुस्तके एतस्याधोऽङ्गारसञ्चयं इति पाठो वर्तते ।

† इष्टे कथाप्रसङ्गाधीति (क), (घ) (ङ) । कथाप्रसङ्गाधीति (ख) ।

‡ तत्रात एव इति पाठो वर्तते ।

§ उदासीनं गुरुं कृत्वा इति (घ) ।

॥ कथिंल्लोकविरोधकृत् इति (घ) ।

ईदृशी केन पापेन जातौ तत्सम्यगुच्यताम् ॥ ७५ ॥

सौदासस्तद्वचः श्रुत्वा तया तेन च यज्जुतम् ।

तत्सर्वं कथयित्वाऽस्मै पथादेतदुवाच ह ॥ ७६ ॥

सौदास उवाच ।

कस्त्वं भद्र महाभाग त्वया वै किं कृतं पुरा ।

सख्युर्ममरतिस्त्रेहेन तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ७७ ॥

करोति वञ्चनं मित्रे यो वा को वा नराधमः ।

स हि पापफलं भुङ्क्ते युमानां कीटिकीटिपुः ॥ ७८ ॥

नराणां सर्वदुःखानि ह्रीयन्ते मित्रदर्शनात्पुः ।

तस्मान्मित्रेषु समतिर्नः कुर्याद्वञ्चनं सदा ॥ ७९ ॥

व्याधितस्य दरिद्रस्य वञ्चितस्यातिदुःखिनः ॥

मित्रस्य दर्शनादेव सर्वं दुःखं विनश्यति ॥ ८० ॥

कस्मापपादेनेत्युक्तो यटस्थो ब्रह्मराक्षसः ।

उवाच प्रीतिमापन्नो धर्मवाक्यानि वृत्तमाः ॥ ८१ ॥

* तत्सर्वं उच्यते इत्युच्यतामिति (क) । (घ) पुलकेशः, परं नून उवाच इति पाठो वर्तते ।

† कीटिकीटिम इति (घ)

‡ ह्रीयन्ते न कदाचन इति (क) ।

§ मतिमात्र इति (ख) ।

॥ चतिदुःखिन इति (ख), (ग), (घ) ।

॥ एतदर्थे (घ) पुलकेश इति । (ख), पुलकेश इति वाक्यापुत्रं नून उवाच इति पाठो वर्तते ।

वटस्थब्रह्मराघव उवाच ॥

अहमासं पुरा विप्रो मागधो वेदपारगः ।

सोमदत्त इति ख्यातो नाम्ना धर्मपरायणः ॥ ८२ ॥

प्रमत्तोऽहं महाभाग विद्यया ययसा धनैः ।

उदासीनं गुरोः कृत्वा^१ प्राप्तवानीदृशो दशान् ॥ ८३ ॥

न लभामि^२ सुखं किञ्चिद्विराहारोऽतिदुःखितः ।

तद्यापि भक्षिता विप्राः शतशोऽथ सहस्रयः ॥ ८४ ॥

शुल्पिपासातुरो नित्यं मनस्तापेन पीडितः^३ ।

जगन्नासकरो नित्यं मांसाशनपरायणः ॥ ८५ ॥

गुर्व्ववक्षा मनुष्याणां राघवत्वप्रदायिनी ।

मयैव दृष्टा सा धातुं ततो धीमान्न कारयेत् ॥ ८६ ॥

सौदास उवाच ॥

गुरुस्तु कीदृशः प्रोक्तः कस्तवया श्लाघितः पुरा^४ ।

सखे वदस्व तत्सर्व्व परं कीदृहसं हि मे^५ ॥ ८७ ॥

* एष पाठ (ग) पुस्तके नास्ति ।

† उदासीन गुरु इत्या इति (क), (घ) ।

‡ लभामीति चाहे, खमे इति चाष्ट ।

§ अन्तापेन पीडित इति (घ) । मांसाशनपरायण इति (ग), तत्र श्रीकृष्णस्य इति याहे नास्ति ।

¶ कथावपाद उवाच इति (क), (ख), (ग) ।

॥ कस्तवया आश्रये पुन इति (ख) ।

०० महःकीदृहसं हि मे इति (क) ।

सीमदत्त उवाच ।

गुरवः सन्ति बहवः पूज्या वन्द्याश्च सादरम् ।
तानहं कथयिष्यामि शृणु नान्यमनाः सखे ॥ ८८ ।
अध्येतारश्च वेदान्धे वेदार्थानाञ्च बोधकाः ।
ये च शास्त्रार्थवक्तारो वक्ता धर्मस्य यः सदा ॥ ८९ ।
नीतिशास्त्रार्थवक्तारो वक्ता धर्मांश्च यः सदा ॥
मन्त्राणां वेदवाक्यानां सन्देहच्छेदिनस्तथा ॥ ९० ।
व्रतानि वदते यस्तु भयनाता तथैव च ।
अन्नदातोपनेता च यस्त्वक्कर्म निवारयेत् ॥ ९१ ।
श्वशुरो मातुलश्चैव ज्येष्ठभ्राता तथा पिता ।
नियेकादीनि कर्माणि कृतवांश्च महीपते ॥ ९२ ।
एते वै गुरवः प्रोक्ताः केचिदुक्ता मया तव ।
एते वन्द्याश्च पूज्याश्च नाऽत्र कार्या विचारणा ॥ ९३ ।

सीदास उवाच ॥

बह्वी गुरवः प्रोक्ता एतेषां कतमी वरः ॥
तत्र सर्वे च तुल्या वा यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ९४ ।

- ० एतदर्थे (घ) पुस्तके नास्ति । वक्ता धर्मोऽयं यः सदा इति (ङ) ।
† मन्त्राणां वेदवाक्यानां सन्देहच्छेदिनस्तथा इति (ख) ।
‡ उपनीतं इति बहुषु पुस्तकेषु पाठः ।
§ यस्तु कर्मोऽयं निवारयेत् इति (ग) ।
५ कर्मावपाद उवाच इति (क), (ख), (ग), (ङ) ।
॥ गुर इति (घ) ।

सोमदत्त उवाच ।

साधु साधु महाप्राज्ञ यत्पृष्टं तददाम्यहम् ।
 अस्माकमपि वेगेन* महच्छ्रेयो भविष्यति ॥ ८५ ॥
 ययं राक्षसभावस्थाः क्षुत्पिपासातुरा अपि ।
 गुरुमाहात्म्यनिरतास्ततः श्रेयो भविष्यति ॥ ८६ ॥
 एते सम्मानपूजार्हाः सर्वदा नात्र संशयः ।
 तथापि शृणु वक्ष्यामि शास्त्राणां सारसुत्तमम् ॥ ८७ ॥
 अध्यापकस्तु वेदानां मन्त्रव्याख्यानज्ञस्तथा ।
 पिता च धर्मयक्ता च विशेषगुरवः स्मृताः ॥ ८८ ॥
 एतेषामपि भूपाल शृणुष्व परमं गुरुम् ।
 सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञैर्भाषितं प्रयदामि ते ॥ ८९ ॥
 य. पुराणानि वदति धर्मयुक्तानि पण्डितः† ।
 संसारपापविच्छेदकारणानि स उत्तमः‡ ॥ ९० ॥
 विदपूजार्हकर्मणि देवतापूजने फलम् ।
 धर्मोपायश्च वदति§ स गुरुः परमः स्मृतः¶ ॥ ९१ ॥
 सर्ववेदार्थसाराणि पुराणानीति देवताः ।
 वदन्ति मुनयश्चैव तद्वक्ता परमो गुरुः ॥ ९२ ॥

* अतिवेगेन इति (ख), (ग) (घ), (ङ) ।

† स गुरुः परमः स्मृत इति (ख) ।

‡ संसारपापविच्छेदकारणानि मुनिवचनमा इति (ख) ।

§ योगोपायश्च वदति इति (ख) ।

¶ परमो भगव इति (ग) ।

यः संसारार्णवं तर्त्तुमुद्योगं कुरुते नरः ।

शृणुयाच्च पुराणानि इति शास्त्रेषु निश्चितम् ॥ १०३ ॥

सर्वधर्माणि वक्ष्यन्ति* पुराणानि द्विजोत्तमाः† ।

तस्माद्विचक्षेः‡ त्रैयस्तद्वक्ता परमोगुरुः ॥ १०४ ॥

वेदव्याससु धर्मात्मा वेदशास्त्रविभागज्ञात् ।

प्रोक्तवान्सर्वधर्माणि पुराणेषु महीपते ॥ १०५ ॥

तर्क्य वादहेतुः स्यात्तीतिस्त्वैहिकसाधनम् ।

पुराणानि महाबुद्धे ब्रह्मसुत्र सुखाय वै§ ॥ १०६ ॥

यः शृणोति पुराणानि॥ सततं भक्तिसंयुतः ।

तस्य स्याद्विमला बुद्धिर्भूष धर्मपरायणा ॥ १०७ ॥

यः शृणोति पुराणानि भक्तिमान् प्रणतः सदा॥ ।

हरिभक्तिर्भवेत्तस्य समस्तगुणदायिनी ॥ १०८ ॥

पुराणव्यवणामृणां बुद्धिर्धर्मा प्रवर्त्तते ।

धर्मात्पापानि नश्यन्ति ज्ञानं॥ शुद्धञ्च जायते ॥ १०९ ॥

धर्मार्थकाममोक्षाणां ये फलान्यभित्तिष्वयः ।

शृणुयुस्ते महात्मानः पुराणानि न समयः ॥ ११० ॥

* सर्वधर्माणि वक्ष्यन्ति इति (घ) ।

† पुराणेषु महीपते इति (ख) । अथ इति साहेकं श्रीको नास्ति ।

‡ विचक्षे इति (क), (घ) ।

§ सुखाय हि इति (ङ), (घ) ।

॥ महाबुद्धे इति (क) ।

॥ प्रणतः सदा इति (ग) ।

०० यानमिति (घ) ।

अहन्तु गौतमाख्येन मुनिना ब्रह्मवादिना ।
 श्रुतवान्सर्व्वधर्मांश्च गङ्गातीरे मनोरमे ॥ १११ ॥
 पुराणशास्त्रकथनेस्तेन सम्बोधितो ह्यहम् ।
 कृतवान्सर्व्वधर्मांश्च तेनोक्तानखिलानहम् ॥ ११२ ॥
 कदाचित्परमेशस्य पूजां कुर्व्वन्नहं सखे ।
 उपस्थितायाऽपि तस्मै प्रणामं न ह्यकारिषम् ॥ ११३ ॥
 स तु शान्तो महाबुद्धिर्गौतमस्तेजसां निधिः ।
 मयोदितानि कर्माणि करोतीति मुदं ययौ ॥ ११४ ॥
 स त्वर्चिती महादेवः शिवः सर्व्वजगद्गुरुः ।
 गुर्व्ववन्नाकृतं पापं राक्षसत्वे नियुक्तवान् ॥ ११५ ॥
 ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि अवज्ञां कुरुते तु यः† ।
 महत्सु तस्य नश्यन्ति श्रेयोऽपत्यधनक्रियाः ॥ ११६ ॥
 शत्रूणां कुरुते यस्तु महतां सादरं नरः ।
 तस्य सम्पद्भवेत्साध्वी इति प्राहुर्विपश्चितः‡ ॥ ११७ ॥
 तेन पापेन दह्यामि अन्तश्चैव ह्यधाम्निना§ ।
 मोक्षं कदाऽहं यास्यामि॥ न जाने नृपसत्तम ॥ ११८ ॥

० न ह्यकारयम् इति (ग) ।

† (ग) पुस्तके ज्ञानतोऽज्ञानतो वाप्यवज्ञां कुरुते तु य एव पाठोऽस्ति, ततश्च वन्दो भव । अज्ञानतो ज्ञानतो वाप्यवज्ञां कुरुते तु य एव इति न कश्चिद्दोषः ।

‡ विपश्चिता इति (ग) ।

§ युतयेव अधाम्निना इति (घ) ।

॥ मोक्षं कदाहं यासीमीति (क), (ग), कदा हि यास्यामीति (घ) ।

सूतस्योक्तिः* ।

एवं वदति विप्रेन्द्रा वटस्थेऽस्मिन्निशाचरे ।
 धर्मशास्त्रप्रसङ्गेन तयोः पापं क्षयं गतम् ॥ ११८ ।
 एतस्मिन्नन्तरे प्रातः कश्चिद्विप्रोऽतिधार्मिकः ।
 कलिद्रुदेयसम्भूतो नाम्ना गर्ग इति श्रुतः ॥ १२० ।
 वहन् गङ्गाजलं स्नान्य सुवन्निश्चेश्वरं प्रभुम् ।
 गायत्रामानि तस्यैव समायातोऽतिहर्षितः ॥ १२१ ।
 तमागतं मुनिं दृष्ट्वा पिशाची राक्षसौ च तौ ।
 प्राप्ता नः पारशेत्युक्ता भुजमुदयम्† तं ययुः ॥ १२२ ।
 तेन कीर्तितनामानि श्रुत्वा दूरे व्यथस्थिताः ।
 अशक्तास्तं दिवं गन्तुमिदमूचुश्च राक्षसाः ॥ १२३ ।
 राक्षसा जघुः‡ ।

अहो भद्र महाभाग नमस्तुभ्यं महात्मने§ ।
 नामस्मरणमाहात्म्याद्राक्षसा अपि दूरगाः ॥ १२४ ।
 अस्माभिर्भक्षिताः पूर्वं विप्राः कीटिसहस्रयः ।
 नामप्रावरणं विप्र रक्षति त्वां महाभयात्॥ १२५ ।
 नामत्रयव्यमानेण॥ राक्षसा अपि गोचराः ।

* एव पाठ. (ग) पुस्तके नास्ति ।

† भुजावदस्य इति (क), भुजावदस्य इति (ग) ।

‡ एव पाठः (क), (ग) पुस्तकयोर्नास्ति ।

§ परात्मने इति (क), महात्मने इति (घ) ।

॥ एव श्लोक (क) पुस्तके नास्ति ।

॥ अरुणानेव इति (घ) ।

परां शान्तिं समापन्ना महिमाऽहोऽच्युतस्य कः ॥ १२६ ।

सर्व्वथा त्वं महाभाग रागादिरहितो द्विजः ।

गङ्गाजलाभिषेकेण पाद्वस्त्रात्* पातकोत्तमात् ॥ १२७ ।

हरिसेवापरो भूत्वा यथात्मानन्तु तारयेत् ।

स तारयेज्जगत्सर्व्वमिति शंसन्ति सूरयः ॥ १२८ ।

अघापहं हरेर्नाम घोरसंसारभेषजम् ।

आत्मनो लभते सुखं तेनोपायेन पण्डितः† ॥ १२९ ।

लौहीशुपेन‡ प्रतरन्निमज्जत्युदके यथा ।

तथैवाकृतपुण्यास्तु तारयन्ति कथं परान्§ ॥ १३० ।

अहो चरित्रं महतां सर्व्वलोकसुखावहम् ।

यथाहि॥ सर्व्वजगतां ह्लादको वै कलानिधिः ॥ १३१ ।

पृथिव्यां यानि तीर्थानि पवित्राणि द्विजोत्तम॥ ।

तानि सर्व्वानि गङ्गायाः कणस्याप्यसमानि वै ॥ १३२ ।

तुलसीदलसमिश्रमत्पं सधूपमात्रकम् ।

गङ्गाजलं पुनात्येव कुलानामेकसप्ततिम्¶ ॥ १३३ ।

* पाद्वस्त्रमिति (ङ) ।

† आत्मानं लभते सुखमिति (क), तेनोपायेन पण्डित इति (ग) । एतदर्थं (ख)

पुनश्च नास्ति ।

‡ लौहीशुपेन इति (क) ।

§ परमिति (क) (ग) ।

¶ तयापीति (ग), तयाहोति (ख), (ङ) ।

॥ परामि जलदा नदा इति (क) ।

०० पञ्चविंशतिमिति (ख), (ग) ।

तस्माद्ब्रह्मन्महाभाग सर्वशास्त्रार्थकोविदः ।
 गङ्गाजलप्रदानेन पाप्मन्मान् पापकर्माणाः† ॥ १३४ ।
 इत्याख्यातं राक्षसैस्तैर्गङ्गामाहात्म्यमुत्तमम् ।
 निश्चयं विश्रयाविष्टो बभूव हिनसत्तमः ॥ १३५ ।
 एषामपीदृशीः भक्तिर्गङ्गायां लोकमातरि ।
 किमु ज्ञातप्रभावाणां महतां पुण्यशालिनाम् ॥ १३६ ।
 अथाऽसौ मनसा धर्मे निश्चित्य‡ ब्राह्मणोत्तमः ।
 सर्वभूतहिते युक्तः प्राप्नोति॥ परममदम् ॥ १३७ ।
 ततो विप्रः कृपाविष्टो गङ्गानलमनुत्तमम् ।
 तुलसीदलसंमिश्रं तेषु रक्षःस्वसेचयत् ॥ १३८ ।
 राक्षसास्तेन सिक्तास्ते सर्पपोपमबिन्दुना ।
 विस्तृत्य राक्षसं भावमभवन्देवतीपमाः ॥ १३९ ।
 ब्राह्मणी मुनयुक्ता सा सीमदत्तस्तथैव च ।
 कीटिसूर्यप्रतीकाशमापन्नो विबुधर्षभाः ॥ १४० ।
 यद्वचक्रगदाधारो हरिसारूप्यमागतो ।
 सुवन्तो ब्राह्मणं सम्यग्जग्मतुर्हरिमन्दिरम् ॥ १४१ ।
 स तु कस्मापपादसु निजरूपं समागतः ।

• सर्वशास्त्रार्थज्ञ इति (घ), (ङ) ।

† पापकर्माणा इति (छ) ।

‡ येनामपि इति (ज) ।

§ विशिष्य इति (ग) ।

६ प्राप्नोतीति परममदमिति (घ) ।

परां शान्तिं समापन्ना महिमाऽहोऽच्युतस्य कः ॥ १२६ ।

सर्वथा त्वं महाभाग रागादिरहितो द्विजः ।

गङ्गाजलाभिवेकेण पादस्नात्* पातकोत्तमात् ॥ १२७ ।

हरिसेवापरो भूत्वा यथात्मानन्तु तारयेत् ।

स तारयेज्जगत्सर्वमिति शंसन्ति सूरयः ॥ १२८ ।

अधापहं हरेर्नाम घोरसंसारभेषजम् ।

आत्मनो लभते मुक्तिं तेनोपायेन पण्डितः† ॥ १२९ ।

सौहोदुपेन‡ प्रतरन्निमज्जत्युदके यथा ।

तथैवाकृतपुण्यास्तु तारयन्ति कथं परान्§ ॥ १३० ।

अहो चरित्रं महतां सर्व्वलोकसुखावहम् ।

यथाहि॥ सर्व्वजगतां ह्लादको वै कलानिधिः ॥ १३१ ।

पृथिव्यां यानि तीर्थानि पवित्राणि द्विजोत्तम॥ ।

तानि सर्वाणि गङ्गायाः कणस्याप्यसमानि वै ॥ १३२ ।

तुलसीदलसंमिश्रमत्पं सर्घपमाचक्रम् ।

गङ्गाजलं पुनात्येव कुलानामेकसप्ततिम्** ॥ १३३ ।

* पादस्नानमिति (ङ) ।

† आत्मानं लभते मुक्तिमिति (क), तेनोपायेन पण्डित इति (ग) । एतदर्थं (घ)

पुलके नास्ति ।

‡ सहोदुपेन इति (क) ।

§ परमिति (क), (ग) ।

॥ तथापीति (ग), तथाहोति (ख), (ङ) ।

॥ सर्वाणि जलदा भदा इति (क) ।

** एकविंशतिमिति (ख), (ग) ।

तस्माद्वक्ष्यन्महाभाग सर्वशास्त्रार्थकोविदः ।
 गङ्गाजलप्रदानेन पाह्यन्तान् पापकर्म्मणः† ॥ १३४ ।
 इत्याख्यातं राक्षसैस्तेर्गङ्गामाहात्म्यमुत्तमम् ।
 निगम्य विष्णुयाविष्टो बभूव द्विजसत्तमः ॥ १३५ ।
 एषामपीदृशीः‡ भक्तिर्गङ्गायां लोकमातरि ।
 किमु ज्ञातप्रभावाणां महतां पुण्यशालिनाम् ॥ १३६ ।
 अथाऽसौ मनसा धर्मे निश्चित्य‡ ब्राह्मणीत्तमः ।
 सर्वभूतहिते युक्तः प्राप्नोति॥ परमम्पदम् ॥ १३७ ।
 ततो विप्रः कृपाविष्टो गङ्गाजलमनुत्तमम् ।
 तुलसीदलसंमिश्रं तेषु रघुःस्वयेचयत् ॥ १३८ ।
 राक्षसास्तेन सिक्तास्ते सर्पपोषमविन्दुना ।
 विसृज्य राक्षसं भावमभवन्देवतोपमाः ॥ १३९ ।
 ब्राह्मणी पुत्रयुक्ता सा सोमदत्तस्तथैव च ।
 कीटिर्सूर्यप्रतीकाशमापन्नो विबुधर्षभाः ॥ १४० ।
 शङ्खचक्रगदाधारो हरिसारूप्यमागतौ ।
 सुवन्तौ ब्राह्मणं सम्यग्जगत्तुर्हरिमन्दिरम् ॥ १४१ ।
 स तु कल्पापपादस्तु निजरूपं समागतः ।

• सर्वशास्त्रविद इति (घ), (ङ) ।

† पापकर्म्मण इति (ख)

‡ एषामपि इति (ङ)

• विचिन्त्य इति (ग) ।

• प्राप्नोतीति परम्पदमिति (घ) ।

ततोऽपि मनसा चिन्तां महतीमाप्तवांस्तदा ॥ १४२ ॥
 तस्मिन्नाजनि दुःखार्त्तं गूढरूपा सरस्वती ।
 धर्ममूलं महावाक्यं बभाषे विप्रसत्तमाः ॥ १४३ ॥
 भो भो राजन्महाभाग न दुःखं गन्तुमर्हसि ।
 तवाऽपि राज्यभोगान्ते महच्छ्रेयो भविष्यति ॥ १४४ ॥
 सत्कर्मभूतपापा ये हरिभक्तिपरायणाः ।
 प्रयान्ति नाऽत्र सन्देहस्तद्विष्णोः परमम्पदम् ॥ १४५ ॥
 सर्वभूतदयायुक्ताः श्रुतिमार्गप्रवर्त्तिनः ।
 प्रयान्ति परमं स्थानं गुरुपूजापरायणाः ॥ १४६ ॥
 इतीरितं समाकर्ण्य सीदासी नृपसत्तमः† ।
 मनसा निर्वृतिं प्राप्य सत्कारं च गुरोर्वचः‡ ॥ १४७ ॥
 सुपन् गङ्गाञ्च तं विप्रं विस्मेश्चाऽतिहर्षितः ।
 पूर्व्वहत्तन्तु विप्राय सर्व्वं तस्मै न्यवेदयत् ॥ १४८ ॥
 ततोऽनृपस्तं कालिङ्गं प्रणम्य विधिवद्विजाः§ ।
 मामानि व्याहरन्विष्णोः सद्यो वाराणसीं ययौ ॥ १४९ ॥
 आगत्य गङ्गां पण्मासान्दृष्ट्वा विश्वेश्वरं विभुम्॥

• गुरुभक्तिपरायणा इति (घ) । (छ) पुण्यकं इति च नृपसत्तमापेति पाठो वर्तते ।

† सुनिमग्नमा इति (घ) । भारव्या नृपसत्तम इति (ङ) ।

‡ गुरोर्वचमिति (ग) ।

§ द्विजमिति (घ), (ग) ।

॥ अथ कथ्यावपादशु दृष्टा विजयः प्रभुमिति (छ) । तत्र (१४९) टीको नास्ति ।
 प्रभुमिति (घ) ।

परां निर्वृतिमापन्नः स्वकं राज्यमवाप्तवान् ॥ १५० ।
 अभिषिक्तो वशिष्ठेन भुक्ता भोगान्ननोरमान् ।
 सर्व्यां महीच्च संरक्ष्य ततो निर्वृतिमाप्तवान् ॥ १५१ ।
 ; सूत उवाच ।

तस्माच्छृणुष्वं विप्रेन्द्रा गङ्गाया महिमीक्षितम् ।
 ब्रह्मविष्णुशिवैर्वाऽपि पारं गन्तुं न शक्वते ॥ १५२ ।
 यन्नामयवणादेव* महापातककोटिभिः ।
 विमुक्तो ब्रह्मसदनं नरो याति न संशयः ॥ १५३ ।
 गङ्गा गङ्गेति यन्नाम सक्तदुश्चार्यते† यदा ।
 तदैव पापनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ १५४ ।
 ये पठन्तीममध्यायं भक्त्या शृण्वन्ति ते नराः ।
 गङ्गाञ्जानफलं पुण्यं भूयात्तेषां न संशयः‡ ॥ १५५ ।

इति श्रीवैष्णवपुराणे नवमीऽध्यायः ।

* यन्नामयवणादेव इति (घ) ।

† सक्तदुश्चार्यते यथा इति (ख), सक्तदुश्चरते यदा इति (ग) ।

‡ (१५४) (१५५) एतेौ टीकौ (क) पुनरपि न न ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

कृपय ऊचुः ।

विष्णुपादार्घ्यसम्भूता येयं गङ्गेति गीयते* ।

सुनिभिस्तन्महाभाग सूत नो वक्तुमर्हसि ॥ १ ।

सूत उवाच ।

शृणुध्वंकृपयः सर्व्वे विष्णुध्यानपरायणाः ।

गीतं सनत्कुमाराय नारदेन महात्मना ॥ २ ।

उपाख्यानं महापुण्यं वदतां शृण्वतां तथा ।

सर्व्वपापप्रथमनमपवर्गफलप्रदम् ॥ ३ ।

आसीदिन्द्रादिदेवानां जनकः काश्यपो द्विजः ।

दक्षात्मजे तस्य भार्य्ये दितिद्यादितिरेव च ॥ ४ ।

अदितिर्दवमाता सा† दैत्यानां जननी दितिः‡ ।

तेऽपि देवासुराः सर्व्वे परस्परजवैषिणः ॥ ५ ।

प्रह्लादात्मजपुत्रस्तु श्रीमान्वैरोचनो वली ।

बलिर्नाम§ राक्षसेन्द्रो बुभुजे॥ पृथिवीमिमाम् ॥ ६ ।

बलेन महता युक्तो बलिर्वैरोचनोऽसुरः ।

• कौर्ष्येति इति (घ) । (ख) पुस्तके एष श्लोको नास्ति ।

† अदितिर्देवतामाता इति (ग) ।

‡ दैत्यानां दितिरेव च इति (ख) ।

§ बलिर्नाम आसुरेन्द्र इति (ङ) ।

• बुभुजे पृथिवीमिमामिति आद्ये, बुभुजे पृथिवीमिमामिति छाप ।

विजित्य वसुधामेतां स्वर्गञ्जेतुश्मनो दधे ॥ ७ ।

गजाय वस्याऽयुतकोटिलचा-

स्तावन्त एवाश्वरथा मुनीन्द्राः ।

गजे गजे पञ्चशती पदातिः ॥

किं वर्यते तस्य बलेः प्रशस्तिः ॥ ८ ।

अमात्यकोटिप्रवरावमात्यौ

कुम्भाण्डनामाऽप्यथ कूपकर्णः ।

पितृा समः शास्त्रपराक्रमाभ्यां

वाणो बलेः पुत्रशतापजोऽभूत् ॥ ९ ।

बलिः सुराञ्जेतुमनाः प्रमत्तः

सैन्येन युक्तो महता प्रतस्ये ।

ध्वजातयत्रैर्गगनाभ्युराग्रे

स्तरङ्गविद्युत्स्मरणं प्रकुर्वन् ॥ १० ।

अवाप्य हवाऽरिपुरं सुरारी

रुरोध दैत्यैर्मृगराजगाढैः ।

सुराद्य बुधाय पुरात्तदैव

विनिर्ययुर्व्यक्करादवय ॥ ११ ।

ततः प्रवहते युहं धौं गीर्वाणरक्षसाम् ।

कल्पान्तमेघनिर्घोषडिण्डिमध्वानयिभ्रमम्* ॥ १२ ।
 सुसुप्तुः शरजालानि राक्षसा देवतागणे ।
 देवाश्च राक्षसाऽनीके संग्रामेऽत्यन्तदारुणे ॥ १३ ।
 जह्वि जह्वसुरं भिन्वि भिन्वि दारय दारय ।
 वध्यतामिति विप्रेन्द्रा महान् घोषः समुद्गतः ॥ १४ ।
 सुरदुन्दुभिनादैश्च सिंहनादैश्च रक्षसाम् ।
 प्रीत्कारैश्च† रथानाञ्च वाणटड्डारनिस्वनैः ‡
 अश्वानां क्लेषितैश्चैव गजानां वृंहितैस्तथा ।
 टड्डारैर्धनुषाञ्चैव लोकः शब्दमयोऽभवत् ॥ १५ । १६ ।
 सुरासुरविनिर्मुक्तवाणनिष्पेयजानलम् ।
 अकाजप्रलयं मेने निरीक्ष्य सकलं जगत् ॥ १७ ।
 बभौ सा राक्षसी सेना स्फुरच्छस्त्रीघधारिणी ।
 चलद्वियुन्निभा राचिच्छादिता जलदैरिव ॥ १८ ।
 तस्मिन्युद्धे महाघोरे गिरीन् क्षिप्ताम्सुरारिभिः ।
 नाराचैर्दूर्णयामास भगवानेधनिस्वनः ॥ १९ ।
 केचित्सन्ताडयामासुर्नागैर्नागाग्रधैरवान् ।
 अश्वैरश्वांश्च केचिच्च दण्डान्दण्डैश्च केचन§ ॥ २० ।
 परिघैस्ताडिताः केचित्पेतुः शीणितकर्हमे ।

* समुद्रममिति (ग) ।

† प्रीत्कारैश्च इति (ख), (ग) ।

‡ गदादण्डैश्च केचन इति (घ) ।

समुत्क्रान्तास्ततः^१ केचिदिमानानि समाश्रिताः ॥ २१ ॥

राक्षसा निहता देवैर्यै त एव तदैव हि ।

देवभावं समुत्पन्ना असुरान्समुपाद्रवन् ॥ २२ ॥

अथ ते राक्षसाः सर्वे तादृमानाः सुरैर्भृशम् ।

सर्व एव समाजघ्नुः शस्त्रैर्वहुविधैः सुरान् ॥ २३ ॥

दृघणैर्भिन्दिपालैश्च खड्गैः परशुतोमरैः ।

परिघैश्छुरिकाभिश्च दण्डैश्चैव महुभिः^२ ॥ २४ ॥

सुपलैरङ्गुशैश्चैव लाङ्गलैः पट्टिगैस्तथा ।

शक्यपल्लयतघ्नोभिः प्रासायोदण्डमुष्टिभिः ॥ २५ ॥

शूलैः कुठारैः पागैश्च क्षुद्रायष्टिहस्तच्छरैः^३ ।

अयोमुखैश्च तुण्डैश्च चक्रदण्डैर्भयङ्करैः ॥ २६ ॥

क्षुद्रपट्टियनाराचैः क्षेपणीयास्त्रमकुलैः ।

रथान्ननागपादातसङ्कुली ववधे रणः ॥ २७ ॥

देवाश्च विविधास्त्राणि राक्षसेभ्यः समाक्षिपन् ।

एवमद्भुतैस्तैश्च युद्धमासीत्पदारुणम् ॥ २८ ॥

अथो रक्षोवले हृदं पराभूता दिवौकसः ।

सुरलोकं परित्यज्य भीताः सर्वे^४ मनुद्गुः ॥ २९ ॥

१. समुत्क्रान्तास्ततः इति (घ) ।

२. शस्त्रैर्भयङ्करैरिति (ख) ।

३. एतदर्थं (ग) प्रसक्तं नास्ति । शस्त्रे परस्परपादेष क्षुद्रायष्टिपरस्परैरिति (घ) ।

क्षुद्रायष्टिहस्तच्छरैरिति (ङ) ।

४. (घ) प्रसक्तं (२१) (२३) (२६) श्लोका न सन्ति ।

५. सर्वे भीता इति (घ), (ङ) ।

देवाः स्वर्गं परित्यज्य रक्षोभिः परिशङ्किताः ।
 नररूपपरिच्छन्नाः विचेरुरवनीतले ॥ ३० ॥
 वैरोचनिस्त्रिभुवनं नारायणपरायणः ।
 भुभुजेऽध्याहृतैश्वर्यं प्रवृद्धयोर्महाबलः ॥ ३१ ॥
 इयाज यज्ञैर्देत्येन्द्रो विष्णुप्रीणनतत्परः ।
 इन्द्रत्वञ्चाकरोक्षोके दिक्पास्तत्वन्तथैव च ॥ ३२ ॥
 देवानां प्रीणनार्थाय येन क्रियन्ते द्विजैर्मखाः ।
 तेषु यज्ञेषु सर्वेषु हविर्भुङ्क्ते स राजसः ॥ ३३ ॥
 अदितिः स्वात्मजाम्बीक्ष्य देवमाताऽतिदुःखिता ।
 वृथापुत्राऽहमस्मीति जगाम हिमवद्भिरिम् ॥ ३४ ॥
 शक्रस्यैश्वर्यमिच्छन्ती दैत्यानाञ्च पराजयम् ।
 हरिध्यानपरा भूत्वा तपस्तेपेऽतिदुयरम् ॥ ३५ ॥
 कश्चित्कालं समासीना तिष्ठन्ती च ततः परम् ।
 पादेनैकेन तिष्ठन्ती ततः पादाग्रमाचतः ॥ ३६ ॥
 कश्चित्कालं फलाहारा ततः शीर्णदलाशना ।
 ततोदक्रमरुहतिर्निराहारा क्रमादिति ॥ ३७ ॥
 सखिदानन्दसन्दोहं ध्यायन्त्यात्मानमात्मना ।

-
- परं पवित्रमिमांसा इति (ग) ।
 † ये इति (ख), (ग) (घ) ।
 ‡ अतिदुष्करमिति (ख) ।
 § ततः अदृष्ट इति साधु ।
 ¶ निराहारा क्रमादिमा इति (घ) ।

दिव्याब्दानां सहस्रं सा तपस्त्रेपेऽतिदुश्चरम्* ॥ ३८ ।

उदन्तमेतं श्रुत्वा तु राक्षसा मायिनी दितिम् ।

देवतारूपमास्थाय संप्रोक्षुर्वलिनोदिताः ॥ ३९ ।

किमर्थं तप्यते† मातः शरीरमतिशोपितम् ।

यदि जानन्ति रक्षांसि महद्दुःखं भविष्यति ॥ ४० ।

त्यजेदं दुःखबहुलं कायशोषणकारणम् ।

प्रयाससाध्यं सुकृतं न प्रशंसन्ति पण्डिताः ॥ ४१ ।

शरीरं यत्नतो रक्ष्यं धर्मसाधनतत्परैः ।

ये शरीरमुपेक्षन्ते ते स्युरात्मविघातिनः ॥ ४२ ।

तत्तापयतिष्ठतु शुभे पुत्रानस्मान्न खेदय ।

मात्रा हीना जना मातर्मृता एव न संग्रहः ॥ ४३ ।

यस्य माता गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनी ।

अरक्ष्यं तेन गन्तव्यं यद्यारण्यं तथा गृहम् ॥ ४४ ।

खगा वा पशवो वाऽपि पन्नगा वा महीरुहाः ।

न लभन्ते सुखं किञ्चिन्मात्रा हीना मृतोपमाः ॥ ४५ ।

दृष्टिं वाऽपि रोगी वा देशान्तरगतोऽपि वा ।

मातुर्दर्शनमात्रेण लभन्ते परमं सुखम् ॥ ४६ ।

अन्ने वा ससिले वाऽपि धनादौ वा प्रियासु च ।

कदाचिद्दिमुखी वाऽपि जनी मातरि कोऽपि न ॥ ४७ ।

यस्य माता गृहे नास्ति पुत्रा धर्मपरायणाः ।

* अतिदुश्चरमिति (ख) । सुदुश्चरमिति (घ) ।

† तप्यते इति (घ) ।

साध्वी च स्त्री पतिप्राणा यातव्यं तेन वै वनम् ॥ ४८ ।

धर्माय नारायणभक्तिहीना

धनस्य सम्भोगविवर्जितस्य ।

गृहस्य भार्यातनयैर्विहीनं

वथा तथा मातृविहीनमर्थः ॥ ४९ ।

तस्माद्देवि परित्राहि दुःखार्त्तानात्मजांस्तव ।

इत्युक्त्वाऽप्यदितिर्देत्येनं चचात्त समाधितः ॥ ५० ।

एवमुक्त्वाऽसुराः सर्वे परध्यानपरायणाम् ।

निरीक्ष्य क्रोधितास्ते तु हस्तं चक्रुर्मनीरथम् ॥ ५१ ।

कल्पान्तमेघनिघोषाः क्रोधसंरक्तलोचनाः ।

दंष्ट्रापैरसृजन्वर्जं दग्धुं तत्काननं क्षणात् ॥ ५२ ।

अदहत्काननं सोऽग्निः शतयोजनमायतम् ॥

तेनैव राक्षसा दग्धा सा न जानाति किञ्चन ॥ ५३ ।

सैकाऽवशिष्टा जननी सुराणां

तेनाऽनलेनाच्युतसक्तचित्ता ।

संरक्षिता विष्णुसुदर्शनेन

नारायणध्यानपरायणा सा ॥ ५४ ।

इति श्रीबृहन्नारदीये पुराणे दशमोऽध्यायः ।

—:—

* नमस्य तेन वै वनमिति (घ) ।

† मातृविहीनमर्थ इति (ग) ।

‡ विषयमिति (ग) ।

अथ एकादशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

अहो चित्रमिदं प्रीतमस्माकं सूत यत्त्वया ।
स वज्रिरदितिं त्यक्त्वा कथं तानदहृष्यथात् ॥ १ ॥
यदादितेर्महासखं त्वमद्यायर्थ्यकारणम्* ।
परोपदेशनिरताः† सज्जना हि मुनीश्वराः ॥ २ ॥

सूत उवाच ।

विप्राः शृणुध्वं माहात्म्यं हरिभक्तिरतात्मनाम् ।
हरिध्यानपरायाश्च कः समर्थः‡ प्रबाधितुम् ॥ ३ ॥
हरिभक्तिपरो यत्र तत्र ब्रह्मा हरिः शिवः ।
तत्र देवाय सिद्धाय नित्यं तिष्ठन्ति सत्तमाः ॥ ४ ॥
हरिरास्ते महाभागा हृदये शान्तचेतसाम् ।
हरिनामपरायानाश्च§ किमु ध्यानरतात्मनाम् ॥ ५ ॥
शिवपूजापरो वापि हरिपूजापरोऽपि वा ।
यत्र तिष्ठति तत्रैव लक्ष्मीः सर्व्वाय देवताः ॥ ६ ॥
यत्र पूजापरो विष्णोस्तत्र विघ्नो न बाधते ।
राजाऽपि तत्करो वाऽपि व्याधयश्च न सन्ति हि ॥ ७ ॥

* एतदर्थं (क) पुस्तके नास्ति ।

† परोपकारनिरता इति (ग) ।

‡ क अत्राप इति (क) ।

§ हरिनामपरायाश्चेति (क), (ग) । (क) पुस्तकेऽत्र परं चत्वारं श्लोका न सन्ति ।

प्रेताः पिशाचाः कुष्माण्डा ग्रहा बालग्रहास्तथा ।
 डाकिन्यो राक्षसाश्चैव न बाधन्तेऽच्युतार्चकम् ॥ ८ ।
 परपीडारता ये च भूतवेतालकादयः ।
 नश्यन्ति यत्र सद्भक्तो हरिसिद्धार्चने रतः ॥ ९ ।
 जितेन्द्रियः सर्व्वहितो मृदुर्विष्णुर्वचने रतः ।
 यत्र तिष्ठति तत्रैव समार्याश्चैव देवताः ॥ १० ।
 निमिष निमिषार्धं वा यत्र तिष्ठन्ति योगिनः ।
 तत्रैव सर्व्वतीर्थानि तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ॥ ११ ।
 यन्नामीश्वारणादेव सर्व्वं नश्यत्युपद्रवाः ।
 स्तोत्रैर्ध्यानाहर्षणैश्चैर्वा किमु ध्यानेन कथ्यते ॥ १२ ।
 तस्मान्न बाधते चाग्निर्देव्या चान्ये च सत्तमाः ।
 नश्यन्ति सर्व्वदुःखानि हरिस्मरणमाचतः ॥ १३ ।
 ततः प्रसन्नवदनः पद्मपत्रायतेक्षणः ।
 प्रादुरासीत्समीपेऽस्याः शङ्खचक्रादिभृद्वरिः ॥ १४ ।
 ईषद्वासस्फुरद्दन्तप्रभाभासितदिबुधः* ।
 मृगन् करेण पुण्येन ग्राह्य कश्चपवन्नभाम् ॥ १५ ।

श्रीभगवानुवाच ।

देवमातः प्रसन्नोऽस्मि तपसाराधितस्त्वया ।
 धिरं शान्तासि भद्रं ते भविष्यति न शययः ॥ १६ ।
 वरं यय दाम्यामि यत्ते मनसि वत्तते ।

* न भवति इति (घ) ।

† शङ्खचक्रादिविभुध इति (घ) ।

मा भैर्भद्रे महाभागे ध्रुवं येयो भविष्यति ॥ १७ ।

इत्युक्ता देवमाता सा देवदेवेन चक्रिणा ।

तुष्टाव प्रणिपत्यैनं सर्व्वलोकसुखावंहम् ॥ १८ ।

अदितिरुवाच ।

नमस्ते देवदेवेश सर्व्वव्यापिस्त्वनाह्न ।

सत्त्वादिगुणभेदेन लोकव्यापारकारण ॥ १९ ।

नमस्ते बहुरूपाय नीरूपाय महात्मने ॥

सर्व्वैकरूपरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने ॥ २० ।

नमस्ते लोकनाथाय परमज्ञानरूपिणे ।

सद्भक्तजनवात्सल्यशीलिने मङ्गलात्मने ॥ २१ ।

यस्यायताररूपाणि अर्क्षयन्ति सुनीश्वरा ।

तमादिदेवं पुरुषं नमामीष्टार्धसिद्धये ॥ २२ ।

यत्र जानन्ति सुनयो यत्र जानन्ति सूरयः ।

तं नमामि जगद्भेतुं सायिनन्तमसायिनम् ॥ २३ ।

यस्याऽयलोकनं चित्रं मायोपद्रवकारणम् ॥

जगद्रूपं जगद्भेतुं तं वन्दे सर्व्ववन्दितम् ॥ २४ ।

यत्पादाङ्गुजकिञ्चिद्वत्कषेवारञ्चितमस्तकाः ।

अवापुः परमां सिद्धिं तं वन्दे पद्मजापतिम् ॥ २५ ।

० विषये परमात्मने इति (क) ।

† तस्यावभोक्तमिति (घ) ।

‡ मायोपद्रवकारकमिति (ङ) ।

§ पद्मजापतिमिति (क), (ग), (घ) ।

श्रुतयोऽपि* न जानन्ति महिमानन्तु यदरेः ।
 अत्यासन्नश्च† भक्तानां तं वन्दे भक्तिसङ्गिनम् ॥ २६ ।
 देधो यस्त्यक्तसङ्गानां शान्तानां करुणार्णवः ।
 करोति ह्यात्मनः सङ्गं तं वन्दे सङ्गवर्जितम् ॥ २७ ।
 यज्ञेश्वरं यज्ञभुजं यज्ञकर्म्मसु निष्ठितम् ।
 नमामि यज्ञफलदं यज्ञकर्म्मप्रबोधकम्‡ ॥ २८ ।
 अजामिलोऽपि पापात्मा यन्नामोच्चारणोद्भूतः§ ।
 प्राप्तवान्परमं धाम तं वन्दे लोकसाक्षिणम्॥ २९ ।
 हरिरूपी महादेवः शिवरूपी जनार्दनः ।
 इति लोकस्य ते नाथ नताऽस्मि जगतां गुरुम्॥ ॥ ३० ॥
 ब्रह्माद्या अपि ये देवा यन्मायापाशयन्त्रिताः ।
 न जानन्ति परं भार्य तं वन्दे सर्वनायकम् ॥ ३१ ।
 हृत्पद्मनिलयोऽज्ञाना॥दूरस्थ इव॥॥ भाति यः ।
 प्रमाणाऽतीतसङ्गावं तं वन्दे ज्ञानसाक्षिणम् ॥ ३२ ।
 यन्मुखाद्वाङ्मणो जातो बाहुभ्यां चक्षुर्योऽजनि ।

* श्रुतयोऽपि इति (क), (घ) ।

† अत्यासन्नश्च इति (क), अत्यासन्नश्च इति (घ), (ङ) ।

‡ (क) पुस्तके शोकसेतस्य पूर्वार्धे नास्ति । यज्ञकर्म्मप्रबोधकमिति (ङ) ।

§ यन्नामोच्चारणोद्भूत इति (घ) ।

॥ महवर्जितमिति (ग) ।

॥ तं नताऽस्मि जगद्गुरुमिति (क), (ग) ।

०० हृत्पद्मनिलयो ज्ञानमिति (ग) ।

॥ इति इति (घ) ।

तथैव चोरुतो वैश्वः पद्भ्यां शूद्रोऽप्यजायतः ॥ ३३ ॥

मनसयन्द्रमा जातो जातः सूर्यश्च चक्षुषः ।

सुखादग्निरधेन्द्रश्च^१ त्रीत्राहायुरजायतः^२ ॥ ३४ ॥

ऋग्यजुःसामरूपाश्च सप्तस्वरगतात्मने^३ ।

पङ्कजरूपिणे तुभ्यं भूयो भूयो नमो नमः ॥ ३५ ॥

त्वमिन्द्रः परमः सोमस्त्वमीयानस्त्वमस्तकः^४ ।

त्वमग्निर्वरुणयैव निर्ऋतिस्त्वं दिवाकरः ॥ ३६ ॥

देवाश्च स्यावरायैव पिशादायैव राक्षसाः ।

गिरयः सिद्धगन्धर्वास्तथा भूमिश्च सागराः ॥ ३७ ॥

त्वमेव जगतामीशो यस्मान्नास्ति परात्परः^५ ।

यद्रूपमखिलं देव तस्माद्विल्यं नमोऽग्रे ते ॥ ३८ ॥

अनाथनाथ सर्वज्ञः^६ भूतादिर्वेदविग्रहः^७ ।

रक्षोभिर्वाधितान् पुनान्मम नाहि जनार्दन ॥ ३९ ॥

इति सुत्वा देवधात्री देवं नत्वा पुनः पुनः ।

उवाच प्रान्नस्तिभूत्वा हृष्यांशुचास्ति तस्तनी ॥ ४० ॥

* चक्षुषायायत इति (क), अजायत इति (ग), अजायत इति (घ) ।

* सुखादिन्द्रश्च वज्रश्च इति (क), (घ), (ङ) ।

† त्रीत्राहायुरजायत इति (क), (ङ), प्रायेभ्य इति साधु ।

‡ सप्तस्वर्गात्मने नम इति (क) ।

§ एतदहं (ग) पुनश्च नास्ति ।

|| त्वमो नास्ति परात्परः इति (ग) ।

•• अनाथनाथ सर्वज्ञ इति (क) ।

†† देवविग्रह इति (घ) ।

अदितिरुवाच ।

अनुग्रहोऽस्मि देवेश यदि सर्वोदिकारण ।
 अकण्टकां त्रियं देहि मत्सुतानां दिवौकसाम् ॥ ४१ ॥
 अन्तर्यामिश्चगद्रूप सर्व्यं परमेश्वर ।
 अन्नात् किं त्वया देव किं मां मोहयसि प्रभो ॥ ४२ ॥
 तथापि तव वक्ष्यामि यन्मे मनसि रोचते ।
 वृथापुत्राऽस्मि देवेश रक्षोभिः परिपीडिता ॥ ४३ ॥
 तान्न हिंसितुमिच्छामि मत्सुता दितिजा यतः† ।
 तानहत्वा त्रियं देहि मत्सुतायेति‡ चामवीत् ॥ ४४ ॥
 इत्युक्तो देवदेवेशः पुनः प्रीतिसुपागतः ।
 उवाच हर्षयन्साध्वीं समासिद्धय महोत्सवात्§ ॥ ४५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रीतोऽस्मि देवि भद्रन्ते भविष्यामि सुतस्तव ।
 यतः॥ सपत्नीपुत्रेषु अपि वात्सल्ययासिनी ॥ ४६ ॥
 त्वया तु यत्कृतं स्तोत्रं पठन्ति भुवि ये नराः॥ ।
 तेषां पुत्रा धनं सम्पन्नं हीयन्ते कदाचन ॥ ४७ ॥

- * (ख) पुनर्के प्रथमतो वाचतामिच्छुका न सन्ति ।
 † दितिजादय इति (क), दितिजास्तय इति (ग), (ङ) ।
 ‡ मत्सुतायेतीति (ख), मत्सुतायेतीति (ग) इति पादो वर्तते ।
 § महोत्सवाति (ख), (ङ) ।
 ¶ यथा इति (ग) ।
 ॥ भगवन् इति (क), (ग) । पठिष्यन्ति च मानवा इति (ख) ।

आत्मजे वाऽन्यपुत्रे वा यः समत्वेन वर्त्तते ।

न तस्य पुत्रयोक्तः स्यादित्याह भगवान् हरिः ॥ ४८ ।

अदितिरुवाच ।

नाहं बौद्धं क्षमा देव त्वामाद्यं पुरुषोत्तमम् ॥

ब्रह्माण्डकोटिसाहस्रं रोम्णि रोम्णि तवाऽव्ययम् ॥ ४९ ।

यस्य भावं न जानन्ति श्रुतयः सर्वदेवताः ।

तमहं देवदेवेशं धारयामि कथं प्रभो ॥ ५० ।

अणोरणीयांसमजं परात्परतरं विभुम् ॥

धारयामि कथं देव त्वामहं पुरुषोत्तमम् ॥ ५१ ।

महापातकयुक्तोऽपि यन्मामस्मृतिमाधतः ॥

प्रयाति मुक्तिं देवेश तं कथं धारयाम्यहम् ॥ ५२ ।

सूत उवाच ।

तयोक्तं वचनं श्रुत्वा देवदेवो जनार्दनः ।

इत्वाऽभयं देवमातुरिहं वचनमब्रवीत् ॥ ५३ ।

सत्यमुक्तं महाभागे त्वया नास्त्यथ संग्रहः ।

० बौद्धमिति (ग) ।

† पुत्र्यं प्रभूमिति (ग) ।

‡ तवाऽव्यय इति (क) । एतदहं (छ), (ग) पुस्तकयो एव पठितं “ब्रह्माण्डकोटि-
साहस्रं रोम्णि रोम्णि तवाऽव्ययम् ॥”

§ प्रभूमिति (क), (घ) ।

५ पुत्रयोगम इति (क) । वच (५०) श्रोत्रो नास्ति ।

॥ यन्मामास्मृतिमाधत इति (क) ।

तथापि तव वक्ष्यामि* गुह्याद्गुह्यतरं शुभे ॥ ५४ ।
 रागद्वेषविहीना ये मद्भक्ता मत्परायणाः ।
 वहन्ति सततं ते मां गतासूया अदाम्बिकाः† ॥ ५५ ।
 परीपतापविमुखाः शिवार्चनपरायणाः ।
 भक्त्याश्रयणासक्ता वहन्ति सततं हि माम् ॥ ५६ ।
 पतिव्रताः पतिप्राणाः पतिभक्तिपरायणाः‡ ॥
 वहन्ति सततं बाले स्त्रियोऽपि त्वत्कमलराः ॥ ५७ ॥
 मातापित्रोश्च शूद्रपूगुरुभक्तोऽतिथिप्रियः ।
 हितकृद्वाङ्मनानां यः स मां वहति सर्वदा ॥ ५८ ॥
 सत्कथाश्रवणे सक्तो यतिशूद्रपूरेव च§ ॥
 स्वायमाचारनिरतः स मां वहति सर्वदा ॥ ५९ ॥
 पुण्यतीर्थरता नित्यं सत्सङ्गनिरताः सदा ।
 लोकानुग्रहशीलाश्च वहन्ति सततं हि माम्§ ॥ ६० ॥
 परीपकारनिरताः परद्रव्यपराश्रुखाः ।
 नपुंसकाः परस्त्रीषु वहन्ति सततं हि माम् ॥ ६१ ॥
 तुलस्युपासनरताः सदा नामपरायणाः ।
 गौरवणपराश्च ये च वहन्ति सततं हि माम् ॥ ६२ ॥

* तथापि शूद्र वक्ष्यामि इति (क), (ख), (ग) ।

† पतिभक्तिसमन्विता इति (क), (घ), (ङ) ।

‡ शूद्रपूषेण च इति (क) । एव श्लोक (ख) पुनश्च नास्ति ।

§ एतच्छ्लोकपूर्वार्धे (ख) पुनश्च नास्ति ।

५ गौरवणरता इति (घ), (ङ) ।

प्रतिग्रहविहीना ये परार्थविमुखास्तथाः ।
 अत्रोदकप्रदातारो वहन्ति सततं हि माम् ॥ ६३ ।
 त्वं हि देवि पतिप्राणा साध्वी भूतहिते^१ रता ।
 संप्राप्य पुत्रभावं ते नाशयाम्यरिसद्गुलम् ॥ ६४ ।
 इत्युक्त्वा देवदेवेशः अदितिं देवमातरम् ।
 दत्त्वा कण्डगतं मालामभयञ्च तिरोदधे^२ ॥ ६५ ।
 साऽपि तं तुष्टमनसा^३ देवसूर्दचनन्दिनी ।
 प्रणम्य कमलाकान्तं पुनः स्वस्थानमन्वगात् ॥ ६६ ।
 ततो दितिर्दक्षसुता^४ प्रथिता लोकावन्दिता ।
 असूत समये पुत्रं सर्वलोकत्रियोज्ज्वलम् ॥ ६७ ।
 गङ्गचक्रधरं शान्तं चन्द्रमण्डलमध्यगम् ।
 सुधाकलसदध्यन्नकरं वामनसंज्ञितम् ॥ ६८ ।
 सहस्रादित्यसङ्काशं व्याकीपकमलेषणम् ।
 सर्वाभरणसंयुक्तं पीताम्बरधरं हरिम् ।
 स्तुत्यं मुनिगणैर्युक्तं सर्वलोकैकनायकम् ॥ ६९ ।
 आयिर्भूतं हरिं ज्ञात्वा कश्यपो हर्षसंभवः ।
 प्रणम्य प्राञ्जलिर्भूत्वा स्तोतुं समुपचक्रमे ॥ ७० ।

० पराप्रविमुखा ये इति (ख), (घ), (ङ) ।

१ सर्वभूतहिते रता इति (ग) ।

२ (ख) पुस्तके एतन्नाम पुत्रे भूत उदाच इति पाठो वर्धते ।

३ सापि समुष्टमनसा इति (ङ), (घ) ।

४ देवमाता इति (ङ), पत्नीमा इति (ङ) ।

कश्यप उवाच ।

नमो नमस्तेऽखिलकारणाय
 नमो नमस्तेऽखिलपालकायः ।
 नमो नमस्तेऽखिलनायकाय†
 नमो नमो दैत्यविनाशनाय ॥ ७१ ॥
 नमो नमो भक्तजनप्रियाय
 नमो नमः सज्जनरञ्जिताय ।
 नमो नमो दुर्जननाशकाय
 नमोऽस्तु तस्मै जगदीश्वराय ॥ ७२ ॥
 नमो नमः कारणवामनाय‡
 नारायणायामितविक्रमाय ।
 श्रीशार्ङ्गचक्राऽसिगदाधराय
 नमोऽस्तु तस्मै पुरुषोत्तमाय ॥ ७३ ॥
 नमः पयोराशिनिवासनाय
 नमोऽस्तु ते हृत्कमलासनाय ।
 नमोऽस्तु सूर्याशुनिभप्रभाय
 नमोनमः पुष्पकपादताय§ ॥ ७४ ॥
 नमो नमोऽर्केन्दुविलोचनाय

० पादनाय इति (ग) । पालनाय इति (ङ) ।

† अमरनाथकाय इति (घ) ।

‡ कारणकारणाय इति (क) ।

§ पुष्पकपादताय इति (क) ।

नमोऽस्तु ते यज्ञफलप्रदाय ।
 नमोऽस्तु यज्ञाङ्गविराजिताय
 नमोऽस्तु ते सङ्गनवल्लभाय ॥ ७५ ।
 नमो नमः कारणकारणाय३
 नमोऽस्तु शब्दादिविवर्जिताय१ ।
 नमोऽस्तु ते दिव्यसुखप्रदाय
 नमो नमो भक्तमनोगताय ॥ ७६ ।
 नमोऽस्तु तस्मै४ः भ्रमनाशनाय
 नमोऽस्तु ते मन्दरधारणाय ।
 नमोऽस्तु ते यज्ञवराहनाम्ने
 नमो हिरण्माख्यविदारणाय ॥ ७७ ।
 नमोऽस्तु ते वामनरूपभाजे
 नमोऽस्तु ते चक्रकुलान्तकाय ।
 नमोऽस्तु ते रावणमर्दकाय५
 नमोऽस्तु ते नन्दसुताग्रजाय ॥ ७८ ।

नमस्ते कमलाकान्त नमस्ते सुखदायिने ।

स्मृतार्तिनाशिने तुभ्यं भूयो भूयो नमो नमः ॥ ७९ ।

० कारणवामनाय इति (क), (ङ) ।

१ शब्दादिविवर्जिताय इति (घ) ।

३ नमो नमस्ते भ्रमनाशकाय इति (ग), ।

५ रावणमर्दनाय इति (ङ) ।

य इदं वामनस्त्रोत्रं त्रिसम्यक् पठते नरः ।

बलारोग्यार्थसन्तानैः^१स्तस्य नित्योत्सवो भवेत् ॥ ८०

इति स्तुतः स देवेशो वामनो लोकपावनः^२ ।

उवाच प्रहसन्तुष्टिं वर्धयन् कश्यपस्य सः ॥ ८१ ।

श्रीभगवानुवाच ।

तात तुष्टोऽस्मि भद्रं ते भविष्यति सुरार्चितः^३ ।

अचिरात्साधयिष्यामि अखिलं त्वन्मनीरघम्^४ ॥ ८२ ।

अहं जन्मद्वयेऽप्येवं युवयोः पुत्रतां गतः ।

भाविजन्मपि तथा साधयामुत्तमं सुखम्^५ ॥ ८३ ।

अत्रान्तरे बलिदैत्यो दीर्घसत्रं महामखम् ।

आरभे गुरुणा युक्तः काव्येन च मुनीश्वरैः ॥ ८४ ।

तस्मिन्मखे^६ समाहृतो विष्णुर्लक्ष्मीसमन्वितः ।

हविःस्त्रीकरणार्थाय ऋषिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ ८५ ।

प्रहृष्टैश्चर्य्यदैत्यस्य वर्त्तमाने महाकृती ।

* त्रिसम्यक्सु पठेन्नर इति (क), (ख), (घ) । त्रिसम्यक् य पठेन्नर इति (ङ) ।

† धनारीग्यार्थसन्तानैरिति (ख) ।

‡ लोकपालक इति (ग), (घ) ।

§ भविष्यति सुरार्चित इति (ग) । अहं तुष्टोऽस्मि भद्रं ते भविष्यति सुरार्चितः इति (ख) ।

॥ सम्यक् त्वन्मनीरघमिति (ग) ।

॥ भविष्यामुत्तमं सुखमिति (क) । भाविष्यामुत्तमं सुखमिति (ङ) । ८१ (ख) पुत्रकं स्तुत कथाच इति पाठोऽस्ति ।

८० यथे इति (ग) ।

वामनाख्यो महाविष्णुराजगाम वलेर्मखम् ॥ ८६ ।

स्त्रितेन मोहयत्तीकं वामनो भक्तवत्सलः ।

बलेः प्रत्यक्षतां गत्वा हविर्भोक्तुमुपाययौ ॥ ८७ ।

दुर्वृत्तो वा सुहृत्तो वा जड़ो वा पण्डितोऽपि वा ।

भक्तियुक्तो भवेत्तस्य सदा सन्निहितो हरिः ॥ ८८ ।

आयान्तं वा वामनं दृष्ट्वा ऋषयो ज्ञानचक्षुषः ।

ब्राल्वा नारायणं देवमुद्ययुर्वद्वयादिनः ॥ ८९ ।

एतज्ज्ञात्वा दैत्यगुरुरेकान्ते बलिमब्रवीत् ।

स्वसारमविचार्यैव सुखाः कार्य्याणि कुर्य्यते ॥ ९० ।

भा. उवाच ।

भो भो दैत्यपते सौम्य अपहृत् तव त्रियम् ।

विष्णुर्वामनरूपेण अदितेः पुत्रतां गतः ॥ ९१ ।

तवोद्धरं समायाति त्वया तस्मात्सुखम् ।

न किञ्चिदपि दातव्यं मन्मतं शृणु पण्डित ॥ ९२ ।

आत्मबुद्धिः शुभकरी शुरुबुद्धिर्विग्रेयतः ।

परबुद्धिर्विनाशाय श्रीबुद्धिः प्रत्यक्षरी ॥ ९३ ।

यन्मूषां हितकथम् स जनाग्रो विजयतः ।

सहाये नाशमायाते किं कार्यं साध्यते वद ॥ ८४ ।

वलिरुवाच ।

एवं गुरो न वक्तव्यं धर्ममार्गविरोधकम्* ।

यद्यादत्ते स्वयं विष्णुः किमस्मादधिकं परम्† ॥ ८५ ।

कुर्वन्ति विदुषो यन्नान्विष्णुप्रीणनकारणम्‡ ।

स चेत्साक्षाद्विभुञ्जीत दूतः§ कोऽप्यधिको भुवि ॥ ८६ ।

दरिद्रेणाऽपि यत्किञ्चिद्विष्णवे दीयते गुरो ।

तदेव परमं दानं दत्तं भवति चाक्षयम् ॥ ८७ ।

स्मृतोऽपि परया भक्त्या पुनाति पुरुषोत्तमः ।

येन केनाप्यर्चितस्तु ददाति परमां गतिम् ॥ ८८ ।

हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः ।

अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ॥ ८९ ।

जिह्वाग्रे वर्त्तते यस्य हरिरित्यचरद्वयम् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति पुनरावृत्तिवर्जितः॥ १०० ।

गोविन्देति सदा ध्यायेद्यस्तु रागादिवर्जितः ।

स याति विष्णुभवनमिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ १०१ ।

* विरोधत इति (ख), (ग) ।

† अधिक कस्यमिति (ख) ।

‡ कारणान् इति (ख) ।

§ साक्षाद्विभुञ्जीत इति (ग), (घ) । सुधीदात्रे सुञ्जीत इति साधु । इविर्भुञ्जीत

कोऽधिकोभुवि इति (ङ) सचेत्साक्षाद्विभुञ्जीत मत्त कोऽप्यधिको भुवीति (ख) ।

॥ पुनरावृत्तिदुर्लभमिति (घ) ।

अग्नौ वा ब्राह्मणे वाऽपि हवतेऽयद्विर्गुरो ।
हरितुहारा महाभाग तेन विष्णुः प्रसीदति ॥ १०२ ॥
अहन्तु हरितुहारं करोम्यध्वरमुत्तमम् ।
स्वयमायाति चेद्विष्णुः कृतार्थोऽस्मि न संशयः ॥ १०३ ॥
एवं वदति दैत्येन्द्रे विष्णुर्वामनरूपदृक् ।
प्रविवेकाध्वरगृहं हृतवज्रिमनोरमम् ॥ १०४ ॥

सूत उवाच ।

विष्णवेऽसौ जगदान्ते दत्त्वाऽर्थं विधिवद्विभिः ।
रोमाक्षिततनुर्भूत्वा हर्षानुनयनोऽब्रवीत् ॥ १०५ ॥
वसिष्ठयाच ।

अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलौ भवः ।
जीवनं सफलं मेऽद्य कृतार्थोऽस्मि न संशयः ॥ १०६ ॥
अमीघाऽस्तद्वद्विभे समायाताऽतिदुर्भवा ।
त्वदागमनमात्रेण अनायासो महीभवः ॥ १०७ ॥
एते च ऋषयः सर्वे कृतार्था नात्र संशयः ।
यैः पूर्वं यत्तममृतं तदद्य ममस्य प्रभो ॥ १०८ ॥
कृतार्थोऽस्मि कृतार्थोऽस्मि कृतार्थोऽस्मि न संशयः ।
तस्मात्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥ १०९ ॥

• विद्यते इति (२) ।

† (घ) पुण्येति एवं दत्त उवाच इति पुनरी कर्तव्यम् ।

‡ एवमात्र (२), (३) उपवर्ततेऽस्मि ।

त्वदाज्ञया त्वन्नियोगं * साधयामीति मे मनः ।
 इत्युत्साहसमायुक्तं समाज्ञापय मां विभो† ॥ ११० ।
 इत्युक्ते दीक्षिते तस्मिन् प्रहसन्वामनोऽब्रवीत् ।
 देहि मे तपसि स्यातु भूमिं त्रिपदसन्निताम्‡ ॥ १११ ॥
 एतच्छ्रुत्वा बलिः प्राह राज्यं याचितवान्हि ।
 ग्रामं वा नगरं वाऽपि धनं वा किं कृतन्वया§ ॥ ११२ ॥
 तन्निग्रम्य बलिं प्राह विष्णुः क्षपटवेशधृक्॥ ।
 आसन्नभ्रष्टराज्यस्य वैराग्यं जनयन्निव॥ ॥ ११३ ॥
 नृणु दैत्येन्द्र वक्ष्यामि गुह्याहुह्यतरं परम् ।
 सर्वसङ्गविहीनानां किमर्थैः साध्यते वद ॥ ११४ ॥
 अहन्तु सर्वभूतानामन्तर्यामीति भावय॥ * ।
 मयि सर्वमिदं दैत्य किमन्यैः साध्यते धनैः ॥ ११५ ॥
 रागद्वेषविहीनानां शान्तानां त्यक्तमायिनाम्॥† ॥

* यदाज्ञाय यन्नियोगमिति (क) ।

† (ख) पुस्तकेऽत एव सूत उवाच इति पाठो वर्तते ।

‡ संश्रुतमिति (क) ।

§ धनं वापि कृतन्वया इति (क) । आत्यन्तिकिदृते लया इति (ख) ।

प० सूत उवाच इति पाठोऽस्ति ।

॥ वेषकृदिति (ग) ।

॥ (ख) पुस्तके एतस्यादनन्तरं श्रीभगवानुवाच इति पाठो वर्तते । २
 श्रीकृष्ण पूर्वार्धे नास्ति ।

•• भावयेदिति (ग) ।

†† इत्यमायिनामिति (ग) । एव श्लोक (क) पुस्तके नास्ति ।

नित्यानन्दस्वरूपाणां किमन्यैः साध्यते धनेः ॥ ११६ ॥

आत्मवत्सर्वभूतानि पश्यतां यान्तचेतसाम् ।

अभिन्नमात्मनः सर्वं को दाता दीयते च किम् ॥ ११७ ॥

पृथ्वीयं क्षत्रियवशा इति शास्त्रेषु निश्चितम् ॥

तदाज्ञया स्थिताः सर्वे लभन्ते परमं सुखम् ॥ ११८ ॥

दातव्यो मुनिमियाऽपि षठांगो भूभुजो वने ।

महीयं ब्राह्मणानान्तु दातव्या सर्वयज्ञतः ॥ ११९ ॥

भूमिदानस्य माहात्म्यं पृथु त्वं गदतो मम ।

न कोऽपि गदितुं यत्नो लोकेऽस्मिन्दैत्यसत्तम ॥ १२० ॥

भूमिदानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ।

परं निर्वाणमाप्नोति भूमिदानाच्च सगयः ॥ १२१ ॥

स्वस्वामपि महीं दत्त्वा योत्रियायाहिताग्नये ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ १२२ ॥

भूमिदः सर्वदः प्रोक्तो भूमिदो मोक्षभागभवेत् ।

भूमिदानन्तु तज्ज्ञेयं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ १२३ ॥

महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।

दग्धहस्तां महीं दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १२४ ॥

सत्पात्रे भूमिदाता यः सर्वदानफलं लभेत् ।

भूमिदस्य समो नान्यद्भिषु लोकेषु विद्यते ॥ १२५ ॥

० शेषं इति (ख) ।

१ यद्वर्तते (क, (ख) । यद्वच इति (ख) ।

१ भूमिदानस्य माहात्म्यं पृथु त्वं गदतो मम इति (ख) ।

द्विजस्य वृत्तिहीनस्य यः प्रदद्यान्महींऽ वले ।
 तस्य पुण्यफलं वक्तुं नाहं वर्षशतैरपि ॥ १२६ ।
 सक्तस्य देवपूजासु वृत्तिहीनस्य भूमिपत् ।
 स्वल्पामपि महीं दद्यात् विष्णुर्नान्न संशयः ॥ १२७
 वृत्तिहीनस्य विप्रस्य दरिद्रस्य कुटुम्बिनः ।
 अल्पामपि महीं दत्त्वा विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ॥
 सक्तस्य देवपूजासु विप्रस्यादृक्तिकां महीम् ।
 दत्त्वा भवति गङ्गायां विराजस्त्रानजं फलम् ॥ १२८
 विप्रस्य वृत्तिहीनस्य सदाचाररतस्य च ।
 द्रोणिकां पृथिवीं दत्त्वा यत्फलं लभते शृणु ॥ १२९
 गङ्गातीरेऽश्वमेधानां यतानि विधिवन्नरः ।
 कृत्वा यत्फलमाप्नोति तदाप्नोति महत्फलम् ॥ १३०
 ददाति स्वारिकां भूमिं दरिद्राय द्विजातये ।
 तस्य पुण्यं प्रवक्ष्यामि वदतस्तविशामय ॥ १३१ ।
 अश्वमेधसहस्राणि वाजपेययतानि च ।
 विधाय जाङ्गवीतीरे यत्फलं लभते ध्रुवम् ॥ १३२
 भूमिदानं महादानमतिदानं प्रकीर्तितम् ।
 सर्वपापप्रशमनमपवर्गफलप्रदम् ॥ १३३ ।

इतिहासमिमं वक्ष्यामि शृणु दैत्यकुलेश्वर ।
यच्छ्रुत्वा यदया युक्ती भूमिदानफल लभेत् ॥ १३५ ।
आसीत्पुरा द्विजवरो ब्रह्मकृत्सोऽपि महामुनिः ।
दरिद्रो हृत्तिहीनश्च नाम्ना भद्रमतिर्वने ॥ १३६ ।
श्रुतानि सर्वशास्त्राणि तेन वेदविदा वने ।
श्रुतानि च पुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः ॥ १३७ ।
अभवंस्तस्य पदं पत्न्यः श्रुता सिन्धुर्यशोवती ।
कामिनी मानिनी चैव शोभा चैव प्रकीर्तिता ॥ १३८ ।
तासु पत्नीषु तस्यासंयत्वारिंशच्छतत्रयम् ।
पुत्राणामसुरग्रेष्ठ सर्वे नित्यं वृमुचिताः ॥ १३९ ।
अकिञ्चनो भद्रमतिः क्षुधार्त्तानामजान् प्रियान् ।
पश्यन् स्वयं क्षुधार्त्तं विललापकुलेन्द्रियः ॥ १४० ।
धिग्जन्म भाग्यरहितं धिग्जन्म धनवर्जितम् ।
धिग्जन्म यत्ननिरतं धिग्जन्म सुखवर्जितम् ॥ १४१ ।
धिग्जन्म धर्मरहितं धिग्जन्मातिथ्यवर्जितम् ।
धिग्जन्माचाररहितं धिग्जन्म बाह्यया रतम् ॥ १४२ ।

० यद् वक्ष्ये इति (घ) ।

† ब्रह्मकृत्सो इति (घ) ।

‡ सर्वशास्त्राण्युक्तानि इति (स) ।

§ शतत्रयमिति (ग) ।

॥ धिग्जन्म यत्ननिरतं धिग्जन्मातिथ्यवर्जितमिति (घ) ।

धिग्जस बभ्रुरहितं धिग्जन्य स्थातिवर्जितम् ॥ १४२ ॥
 नरस्य बह्वपत्यस्य धिग्जनैश्वर्यवर्जितम् ॥ १४३ ॥
 अहो गुणाः सौम्यता च विदत्ता जन्म सत्कुले ।
 दारिद्र्याम्बुधिमन्तस्य सर्वमेतन्न शोभते ॥ १४४ ॥
 प्रियाः पुत्राश्च पौत्राश्च बान्धवा आतरस्तथा ।
 मिथ्याश्च सर्वे भुजास्त्यजन्त्यैश्वर्यवर्जितम् ॥ १४५ ॥
 चाण्डालो वा हिजो वाऽपि भाग्यवानेव पूज्यते ।
 दरिद्रः पुरुषो लोके श्ववह्नीकनिन्दितः ॥ १४६ ॥
 अहो सम्पत्समायुक्तो निहुरो वाऽप्यनिहुरः ।
 गुणहीनोऽपि गुणवान्मुखो वाऽपि स पण्डितः ॥ १४७ ॥
 निहुरो वा गुणी वाऽपि धर्महीनोऽपि वा नरः ।
 ऐश्वर्यगुणयुक्तयेत्पूज्य एव न संशयः ॥ १४८ ॥

तदेवाशाख्यरिपुणा प्रनष्टाहो दरिद्रता* ।
 सर्वशास्त्रार्थवेत्तापि दरिद्रो भाति मूर्खवत् ॥ १५१ ।
 अकिञ्चनमहारोगग्रस्तानां को विमोचकः† ।
 अहो दुःखमहो दुःखमहो दुःखं दरिद्रता ।
 तत्राऽपि‡ पुत्रदाराणां बाहुल्यमतिदुःखदम् ॥ १५२ ।
 एवमुक्त्वा भद्रमतिः सर्वशास्त्रार्थकोविदः§ ।
 अल्पैश्वर्यपदं धर्म्य मनसाऽचिन्तयत्तदा ॥ १५३ ।
 भूमिदानं विनिधित्य सर्वदानोत्तमोत्तमम् ।
 पावकं॥ परमं धर्म्यं सर्वकामफलप्रदम् ॥ १५४ ।
 दानानामुत्तमं दानं भूदानं परिकीर्तितम् ।
 यद्वत्त्वा समवाप्नोति यद्यदिष्टतमं नरः ॥ १५५ ।
 इति निधित्य मतिमाश्रीरो भद्रमतिर्वले ।
 कौशाश्वीनाम नगरीं कसत्रसहितो ययौ ॥ १५६ ।
 सुघोषं नाम विप्रेन्द्रं सर्वैश्वर्यसमन्वितम् ।
 गत्वा याचितवान् भूमिं पञ्चहस्तायतां बले ॥ १५७ ।
 सुघोषो धर्मनिरतस्तं निरीक्ष्य कुटुम्बिनम् ।

० सा प्रनष्टा दरिद्रता इति (क) । रिपुणाहोप्रनष्टा दरिद्रता इति (ग), (ङ) ।

† महामोहपलायानिति (क), (ङ) । महामोहपलायानिति (ख) ।

‡ तथापि इति (ग) । एतदर्थे (ङ) पुनश्च नास्ति ।

§ सर्वशास्त्रपरायण इति (ख) । एतन्नाम् पूर्वम् गृह्य चराच इति पाठो वर्तते ।

॥ सर्वशास्त्रार्थपारग इति (घ), (ङ) ।

॥ चापकं इति (क), (ग) ।

मनसा प्रीतिमापन्नः समभ्यर्च्य नमस्वीत् ॥ १५८ ।
 कृतार्थोऽस्मि भद्रमते सफलं मम जन्म च ।
 मत्कुलं चाऽनघं जातमनुयाह्नोऽस्मि ते यतः ॥ १५९ ।
 इत्युक्त्वा तं समभ्यर्च्य सुघोषो धर्मतत्परः ।
 पञ्चहस्तप्रमाणस्तु ददौ तस्मै महामतिः ॥ १६० ।
 पृथिवी वैष्णवी पुण्या, पृथिवी विष्णुपासिता ।
 पृथिव्यास्तु प्रदानेन प्रीयतां मे जनार्दनः ॥ १६१ ।
 मन्त्रेणानेन दैत्येन्द्र सुघोषस्तं द्विजेश्वरम् ॥
 विष्णुबुद्ध्या समभ्यर्च्य तावतीं पृथिवीं ददौ ॥ १६२ ।
 सोऽपि भद्रमतिर्विप्रो धीमांस्तां याचितां सुवम् ॥
 दत्तवान्हरिभक्ताय त्र्योचियाय कुटुम्बिने ॥ १६३ ।
 सुघोषो भूमिदानेन कोटिवंशसमन्वितः ।
 प्रपेदे विष्णुभवनं यत्र गत्वा न शोचति ॥ १६४ ।
 बले भद्रमतिश्चाऽपि यतः प्रार्थितवान् त्रियम् ॥
 स्थितवान्विष्णुभवने सकुटुम्बो युगायुतम् ॥ १६५ ॥

५ समभ्यर्च्येदमवोदिति (ख) ।

४ अनुयाह्नोऽस्मि ते वर इति (ख) । तत्र अन्त्याह्नीकादनन्तरं श्रीकृष्ण उवाच इति पाठोऽस्ति ।

‡ द्विजोत्तममिति (ख) ।

§ भारतीं पृथिवीं ददौ इति (क), (घ) ।

॥ भद्रमतिर्धौ इति (क), (घ), (ङ) ।

॥ महीमिति (ख) ।

०० बले भद्रमतिस्तेव कृत्वा प्रापितवान् त्रियमिति (क) ।

ततस्तु ब्रह्मसदने स्थित्वा युगयतायुतम्* ।
 ऐन्द्रं पदं समाश्रित्य स्थितवान्कल्पपञ्चसु† ॥ १६६ ॥
 ततो भुवं समासाद्य सर्वैश्वर्य्यसमन्वितः ।
 जातिश्वरो महाभागो बुभुक्षे भोगमुत्तमम् ॥ १६७ ॥
 ततो भद्रमतिर्देव्य निष्कामी विष्णुतत्परः ।
 पृथिवीं वृत्तिहीनानां ब्राह्मणानां प्रदत्तवान्‡ ॥ १६८ ॥
 तस्य विष्णुः प्रसन्नात्मादत्तैश्वर्य्यमनुत्तमम् ।
 कीटिवंशसमेतस्य ददौ भोक्षमनुत्तमम्§ ॥ १६९ ॥
 तस्मादैत्यपते मल्लं सर्वधर्मपरायण ।
 तपश्चरित्वे भोक्षाय देहि मे त्रिपदां महीम् ॥ १७० ॥
 विरोचनसुतो हृष्टः कससं जलपूरितम् ।
 आददे पृथिवीं दातुं वञ्चितोऽग्न भागवस्य सः ॥ १७१ ॥

* युगयत वक्षे इति (ब) ।

† (ख) पुस्तकेऽप्य ङीकस्य पूर्वार्धे नास्ति कल्पपञ्चमिति (ग) ।

‡ (ख) पुस्तके (१६८) ङीकीनास्ति, यत्र च ततो भद्रमतिर्देव्यनिर्दिष्ट इति पाठः ।

एतद्वरवदय (घ) पुस्तके नास्ति । तत्र केवल ङीकाहं विद्यते, नदयन्वविधं यदा—कीटि
 वंशसमेतस्य ददौ भोक्षमनुत्तमम् । ङीकङ्गीनां ब्राह्मणानामिति (ङ) ।

§ (ग) पुस्तके ङीकमेतस्य पश्चादे नास्ति, पूर्वार्धे च ङीकैवमेवमिति पाठोऽस्ति ।

(घ) पुस्तके (१६८) ङीकीनास्ति, यत्र च पूर्वार्धे नास्ति, (ङ) पुस्तके पूर्वार्धे तस्य विष्णु
 प्रसन्नात्मा महेश्वर्य्यमनुत्तममिति पाठो वर्तते ।

८ (ख) पुस्तके (१७१) ङीकान्पूर्व मूल उवाच इति पाठो वर्तते । वस्तु
 पुस्तकेषु वञ्चितो भागवस्य स इति पाठो वर्तते, (ख) (ङ) पुस्तकेष्वेतान् वञ्चितो वासन्त्य
 स इति पाठोऽस्ति ।

विष्णुः सर्वगतो ज्ञात्वा जलाधारविराधिनम् ।
 काव्यं हस्तस्य दर्भाग्रं तद्वारि सव्रजवेशयत् ॥ १०२ ॥
 दर्भाग्रोऽभूत्प्रहाशस्तं रविकोटिसमप्रभम् ।
 अमोघं ब्राह्ममत्युषं काव्याच्छिपासलोत्तुपम् ॥ १०३ ॥
 यथापः भार्गवः शूराङ्गसुरानेकचक्षुषा ।
 पश्येति व्यादिदेशैव दर्भाग्रं शस्त्रसन्निभम् ॥ १०४ ॥
 बलिर्ददौ महाविष्णोर्महीं विपदसन्निताम् ।
 बहुधौ सोऽपि विश्वात्मा आब्रह्मभवनं तदा ॥ १०५ ॥
 अमिमीतः३ महीं ह्यस्यां पद्मां विष्णुतनुर्हरिः५ ।
 आब्रह्माण्डकटाहान्तं यदान्येनामितप्रभः७ ॥ १०६ ॥
 पादाङ्गुष्ठाग्रनिर्भिन्नो ब्रह्माण्डो विभिदे द्विधा ।
 तद्वारा बाह्यसलिलं बहुधारं समागतम् ॥ १०७ ॥
 धीतविष्णुपदं तोयं निर्मलं लोकपावनम् ।
 अजाण्डबाह्यसलिलं धारारूपमवर्त्तत॥ १०८ ॥
 तज्जलं पावनं येहं ब्रह्मादीन् पावयन् सुरान् ।
 संसेवितं सप्तर्षिभिः पतितं मेरुमूर्धनि ॥ १०९ ॥

* यथाप इति (क), (घ) ।

+ सुरानिति (ख), (ग) ।

‡ अमीमित इति (ख), (ग) ।

§ विष्णुतनुरिति (ख) ।

७ यद निम्नोऽधिवपुः इति (ग) ।

१ (घ) पुच्छके शीकरोत्पल स्थाने केवलं शीकाईमति, यथा धीतविष्णुप' शीयं धारारूपमवर्त्तत इति ।

इति दृष्टाद्भुतं कर्म ब्रह्माद्या देवतागणाः ।

ऋषयो मनवयैव असुवन् हर्षसंयुताः ॥ १८० ।

ब्रह्माद्या ऊचुः ।

नमः परेयाय परात्मरूपिणे†

परात्पराय पररूपधारिणे ।

ब्रह्मात्मने ब्रह्मरतात्मबुद्धये‡

नमोऽस्तु ते व्याहतकर्मगातिने ॥ १८१ ।

परेण परमानन्द परमात्मन् परात्पर ।

सनातन जगन्नाय‡ प्रमाणातीत ते नमः ॥ १८२ ।

विश्वतश्चक्षुषे तुभ्यं विश्वतोऽबाधवे नमः ।

विश्वतः शिरसे तुभ्यं विश्वतोऽगतये नमः॥ १८३ ।

एवं स्तुता महापिण्डब्रह्मादीनां दिवीकसाम् ।

दत्त्वा स्वस्वपदन्तीषां प्रहसन्नभयं ददौ ॥ १८४ ।

नराचनात्मनं दैत्यं बन्धयामास माधवः ।

ददौ रसातलं तन्मै॥ निवास भोगसंयुतम् ॥ १८५ ।

॥ सुनयनैर असुवन् हर्षसंयुता इति (क), (घ), (ङ) ।

† बहुव्रुत्तकेऽ परात्मरूपिणे इति पाठो वर्तते । (घ) पुलके परात्मरूपिणे (पर स्वरूपिणे †) इति पाठः ।

‡ ब्रह्मविग्रहबुद्धये इति (स), ब्रह्मरतात्मबुद्धये इति (ङ) ।

• § जगन्नाते इति (क), (ख), (ङ) ।

गु (घ) पुलके दैवीकसौतव्य व्याने केचन अरुणदत्तवन्ति, यदा दिव्यतपसुषे गुण विजयीयतये नम इति । विश्वमात्मबुद्धये नम इति (ङ) ।

§ तथा इति (क), (घ), (ङ) ।

ऋपय ऊचुः ।

रसातले महाविष्णुर्विशोचनमुतस्य वै ।

किं भोज्यं कल्पयामास घोरि सर्पमयाकुले ॥ १८६ ।

सूत उवाच ।

अमन्त्रिता हविर्यसु ह्रयते जातवेदसि ।

अपाचे दीयते यच्च तद्वोरं भोगसाधनम् ॥ १८७ ।

हुतं हविरशुचिना दत्तञ्च कर्म यत्कृतम् ॥

तत्सर्वं तत्र भोगार्थमधःपातफलप्रदम् ॥ १८८ ।

एवं रसातलं विष्णुर्वलीन्द्राय प्रदत्तवान् ॥

राक्षसानाञ्च सर्वेषां सुराणां नाकमुत्तमम् ॥ १८९ ।

अर्चमानोऽमरगणैः स्तूयमानो महर्षिभिः ।

गन्धर्वैर्गीयमानश्च पुनर्वामनतां गतः ॥ १९० ।

एतद्वद्वा महत्कर्म मुनयो ब्रह्मवादिनः ।

परस्परं ह्यितमुखाः प्रणेमुः पुरुषोत्तमम् ॥ १९१ ।

सर्वभूतात्मको विष्णुर्वामनत्वमुपागतः ।

मोहयन्नखिलं लोकं प्रपेदे तपसे वनम् ॥ १९२ ।

एवंप्रभावा सा देवी गङ्गा विष्णुपद्मोद्भवा ।

० तत्सर्वं भोगसाधनमिति (क) ।

१ हुतं दत्तञ्चाशुचिना चम्यदा कर्म यत्कृतमिति (क) ।

२ यत्तये वै यदत्तयान् इति (ख) ।

३ वामनतां यथी इति (ङ) ।

यस्याः स्मरणमात्रेण मुच्यते सर्वपातकैः ॥ १८३ ।
 गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद्भोजनानां शतैरपि ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥ १८४ ।
 यः पठेद्दिनमध्यायं शृणुयाद्वा समाहितः ।
 देवालये घासये वा सौख्यमेधसहस्रक्षत् ॥ १८५ ।
 समाहितमनाऽ ये तु व्याख्यानं कुर्वन्ते नराः ।
 न तेषां पुनरावृत्तिर्गङ्गाविष्णुप्रसादतः ॥ १८६ ।

इति श्रीवज्रारदीये पुराणे द्वादशोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

दानानि कस्य देयानि दानकालय कीदृशः ।
 कस्य वा प्रतिगृहीयाद्भूतं नो बभूवर्हसि ॥ १ ।

* तस्या इति (क) ।

† मध्यपादे प्रमुच्यते इति (ख) ।

‡ ध्यायन्तुवदमशेष इति (क) ।

§ समाहितमना इति चार्धे, समाहितमनस इति साधु । 'समाहितमना दणु

व्याख्यानं कुर्वन्ते नराः, न तेषां' इति उभयैकवचने कृते तु न दोषः ।

सूत उवाच ।

सर्व्वेपामेव वर्णानां ब्राह्मण. परमो गुरुः ।
 तस्य दानानि देयानि स तारयति पण्डितः ॥ २ ।
 ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात्सर्व्वब्राभीरवर्जितः ।
 न कदाचित्चित्रविशौ प्रतिग्रहपरी स्मृती ॥ ३ ।
 दम्भस्य* पुत्रहीनस्य दम्भाचाररतस्य च ।
 वेदविद्वेषिण्यैव दत्तं भवति निष्फलम् ॥ ४ ।
 देवविद्वेषिण्येव द्विजविद्वेषिणस्तथा ।
 स्वकर्म्मत्यागिनयाऽपि दत्तं भवति निष्फलम् ॥ ५ ।
 परदाररतस्याऽपि परद्रव्यरतस्य च ।
 न च नृपाठकस्याऽपि दत्तं भवति निष्फलम् ॥ ६ ।
 असूयाविष्टमनसः कृतघ्नस्य च मायिनः ।
 अयान्धयाजकस्याऽपि दत्तं भवति निष्फलम्† ॥ ७ ।
 नित्यं याज्यापरस्याऽपि हिंसकस्य शठस्य च ।
 नामविक्रयिण्याऽपि वेदविक्रयिणस्तथा‡ ॥ ८ ।
 स्मृतिक्रयिण्यापि धर्मविक्रयिणस्तथा§ ॥

* यश्च पुत्रहीनस्य इति (ख) । तत्र प्रोक्तस्यास्य पराधो नास्ति ।

† (क) पुस्तके (३) (६) (७) चङिता प्रोक्ता न सन्ति । (ग) पुस्तके 'दत्तं भवति निष्फलम्' एतद्वचनं तथा परप्रोक्तस्य प्रथमं अर्थं नास्ति, तत्र चैव हिंसकस्य शठस्य चेति अर्थं वर्तते ।

‡ नामविक्रयिण्येव देवविक्रयिणस्तथा इति (क) ।

§ एतदर्थं (क) पुस्तके नास्ति ।

परोपतायशीलस्य दत्तं भवति निष्कनम् ॥ ९ ।
 ये केचित्पापनिरता निन्दिताः सुजनैः सदा ।
 न तेभ्यः प्रतिगृह्णीयात् देयं वाऽपि किञ्चन ॥ १० ।
 सत्कर्म्मनिरतायैव त्र्योत्रियायाहिताग्नये ।
 हस्तिहीनाय वै देयं हरिद्राय कुटुम्बिने ॥ ११ ।
 देवपूजासु सक्तस्य सत्कथाकथने तथा ।
 देयं प्रयततो विप्रा हरिद्रस्य विज्ञेयतः ॥ १२ ।

इति श्रीब्रह्मवैवर्त पुराणे द्वादशोऽध्यायः ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

कथय ऊतुः ।

कथं विज्ञातवान्सूत महाभागी भगीरथः ।
 गङ्गायाः शुभमाहात्म्यं कथञ्चानीतवान्पुरा ॥ १ ।
 सूत उवाच ।
 सत्यग्व्यवसिता बुद्धिर्युष्माकं दिजसत्तमाः ।

* सज्जनैस्तथा इति (घ) ।

† (ङ) पुस्तके एषोऽध्यायो न सम्बन्धते ।

• (ख) पुस्तके श्रीकोशमेव उच्यते — कथं विज्ञातवान् सूत महाराजोभगीरथ, नदीनामुपनामज्ञानमादात्म्यं कथयन्, कथं वाणीतवाम्यस्यां वैसीकानन्दवर्दिनीम् ।

यद्गङ्गामहिमासक्ताः प्रयान्ति परमाद्भुतिम् ॥ २ ।
 शृणुध्वमृषयः सर्वे नारदेन महात्मना ।
 सनत्कुमारमुनये गीतं यत्पुण्यसाधनम् ॥ ३ ।
 यच्छ्रुत्वा पुण्यमाख्यानं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति इत्याह भगवान्मुनिः ॥ ४ ।
 कथमानीतवान्गङ्गां सागरेयो भगीरथः ।
 किं प्रचोदितोऽप्यासीत्तत्सर्वं कथयामि वः ॥ ५ ।
 भगीरथो महाराजः सगरान्वयसम्भवः ।
 शशास पृथिवीमेनां सप्तद्वीपां ससागराम् ॥ ६ ।
 सर्वधर्मरतो* नित्यं सत्पथः सर्वधर्मवित् ।
 सत्यव्रतो महाभागो वीर्यजुक्तो विचक्षणः ॥ ७ ।
 कन्दर्पसदृशो रूपे सीमवत्त्रियदर्शनः ।
 प्रालेयाद्विसमो धैर्यैः† स वै धर्मसमो नृपः‡ ॥ ८ ।
 सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वयास्तार्थपारगः ।
 सर्वसम्पत्समायुक्तः सर्वानन्दकरो नृपः ॥ ९ ।
 अतिविप्राणकोशं नित्यं वासुदेवार्चने रतः ।

* सन्तुष्टा इति (क) ।

† सर्वधर्मरत इति (घ) ।

‡ प्रालेयाद्विसमं धैर्ये इति (क), (घ) ।

§ सर्वधर्ममयी नृप इति (क), धर्मे धर्मसमो नृप इति (ख), सर्वधर्मसमो नृप इति (घ) ।

॥ अतिविप्रीत्यतरो नित्यं इति (क), (ख), (ग), पाठेऽत्राधराधिश्वम् ।

पराक्रमी गुणनिधिर्मेवः प्राणिहिते रतः* ॥ १० ।

एवं बहुगुणनिधिं राजानन्तं भगीरथम् ।

धर्मराजो महाप्राज्ञः कदाचिद्द्रष्टुमागतः† ॥ ११ ।

समागतं धर्मराजमर्हणमभिर्भगीरथः ।

ययोचिताभिरुद्यम्य‡ ननाम चित्तिमखले ॥ १२ ।

कृतातिथ्यक्रियं कालं कृतासनपरिग्रहम् ।

उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा विनयेन भगीरथः ॥ १३ ।

राजोवाच ।

कृतार्थोऽस्मि महाभाग सर्वतत्त्वार्थकोविद§ ।

उपकर्तुं समर्थोऽस्मि कथं देवस्य मानुषः ॥ १४ ।

द्रव्युक्तं सागरं वीरं॥ प्रहसन्नादयात्मजः ।

कृपया परयाविष्टो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १५ ।

काल उवाच ।

राजन्धर्मविदां येन प्रसिद्धोऽसि॥ जगत्त्रये ।

विधिं मां द्रष्टुमायातं॥ धर्मं ज्ञां नृपोत्तमम् ॥ १६ ।

* निष्ठायाश्च हिते रत इति (ख) ।

† (ख) पुनर्कं श्रीकृष्णस्य पूर्वार्हे गच्छि ।

‡ उद्यम्य इति (क) ।

§ सर्वतत्त्वार्थकोविद इति (ग) ।

॥ सागरं तत्र इति (क) ।

॥ प्रसिद्धोऽसि इति (ग) ।

॥ द्रष्टुमायान्विति (क), (ख) ।

सन्मार्गनिरतं मर्त्यं सर्वभूतहिते रतम् ।
 द्रष्टुमिच्छन्ति विबुधा उत्कृष्टगुणलोलुपाः ॥ १७ ।
 कीर्त्तिनीतिर्य सम्पत्तिर्वर्त्तते यत्र भूपतेः ।
 वासं प्रकुर्वते तत्रा सन्तः सर्वाश्च देवताः ॥ १८ ।
 अहो राजन्महाभाग शोभनं चरितं तव ।
 सर्वभूतहितैर्मित्वं मादृशमपि दुर्लभम् ॥ १९ ।
 इत्युक्तवन्तं धर्मेशं प्रणिपत्य यथाविधि ।
 प्रोवाच भगवान्वाणींः स्मृतां वदतां वरः ॥ २० ।

राज्ञीवाच ।

भगवन् सर्वधर्मज्ञ समदर्शिन् सुरेश्वर ।
 कृपया परयाविष्टो यदृणोमि वदस्व मेऽ ॥ २१ ।
 धर्माः कीदृग्विधाः प्रोक्ताः के लोकाश्च धर्मशीलिनः ।
 कियन्त्यो॥ यातनाः प्रोक्ताः केपान्ताः परिकीर्त्तिताः ॥ २२ ॥
 त्वया सम्माननीया येऽऽशासनीयास्तथा च ये ।
 एतत्सर्वं महाभाग विस्तराद्वक्तुमर्हसि ॥ २३ ॥

० यत्र भूतलं इति (क), (ङ) ।

† वासं कुर्वन्ति तत्रैव इति (ङ) ।

‡ विनयाविष्ट इति (क), (ग) ।

§ यददानीं शृणुय इति (क), यत् पृच्छामि वदस्व तदिति (ग) ।

॥ के लोका इति (ग), (घ) ।

॥ कियन्त्य इति चाक्षे, कियन्त इति साधु ।

०० सम्माननीया ये इति (क) ।

धर्मा राज उवाच ॥

साधु साधु महाभाग ॥ मतिस्ते विमलोऽम्बुजा ।
 धर्माऽधर्मान् प्रवक्ष्यामि तत्त्वतः शृणु भूपते ॥ २४ ।
 धर्मा बहुविधाः प्रोक्ताः ॥ पुण्यलोकप्रदायकाः ।
 तथैव यातना घोरा असंख्याताः प्रकीर्तिताः ॥ २५ ।
 विस्तराद्दत्तं नाऽलमपि वर्णयतैरपि ॥
 तस्मात्समासतो वक्ष्ये शृणु नान्यमनाः प्रभो ॥ २६ ।
 हृत्तिदानं द्विजातीनां महापुण्यं प्रकीर्तितम् ।
 तच्चेदध्यात्मविदुषे दत्तं भवति चाक्षयम् ॥ २७ ।
 कलत्रिणं वा गान्धर्वं त्रीणि वा गुणाऽन्वितम् ॥
 यो दत्त्वा स्यापयेद्धृत्तिं तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ २८ ।
 मातृतः पितृतथैव द्विकोटिकुलसंयुतः ।
 निर्विग्रहं विष्णुना कल्पं तत्रैव परिमुच्यते ॥ २९ ।
 गण्यन्ते पांगवो भूमेर्गण्यन्ते हृष्टिबिन्दवः ।
 न गण्यन्ते विधाताऽपि ब्रह्मसंस्थापनं फलम् ॥ ३० ।
 समस्तदेवतारूपो ब्राह्मणः परिकीर्तितः ।

० (ग) पुस्तके काल उवाच इति पाठो दृश्यते ।

१ महापुण्य इति (क), (ख), (घ), (ङ) ।

३ धर्मधर्मादिति (क) ।

५ धर्माश्च विविधाः प्रोक्ता इति (ख) ।

७ वर्णयतापुनरिति (क), (ख), (घ), (ङ) ।

९ द्वितीयाप्रयोग आर्य ।

जीवनन्ददतस्तस्य कः पुण्यं गदितुं चमः ॥ ३१ ।
 यो विप्रहितकृन्नित्यं स सर्वान् कृतवान्मखान् ।
 स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु तप्तं तेनाऽखिलं तपः ॥ ३२ ।
 यो ददस्वेति विप्राणां जीवनं प्रोच्यते नरः ।
 सोऽपि तत्फलमाप्नोति किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥ ३३ ।
 तद्भागं कारयेद्यस्तु स्वयमेव करोति यः† ।
 वक्तुं तत्पुण्यगणनां नालं वर्षशतायुतम् ॥ ३४ ।
 तद्भागकृन्नरो राजन् पञ्चकोटिकुलान्वितः ।
 निर्व्विश्य विष्णुना कल्पं तत्रैव परिमुच्यते ॥ ३५ ।
 यः कश्चिदध्वगो राजन्तत्तद्भागजलं पिवेत् ।
 तत्कर्त्तुः सर्व्वपापानि नश्यन्त्येव न संशयः ॥ ३६ ।
 एकाहमपि यः कुर्याद्भूमिष्ठमुदकं नरः ।
 स मुक्तः सर्व्वपापेभ्यः शतवर्षं चरेद्दिवि ॥ ३७ ।
 कर्त्तुं तद्भागं यो नर्त्त्यः साधकः शक्तितो भवेत् ।
 सोऽपि तत्फलमाप्नोति तदुपायप्रदय यः ॥ ३८ ।
 मृदं तिलार्द्धमात्रं वा तद्भागदयः समाहरेत्‡ ।
 यस्मैक्ष दिवि पञ्चाशद्विमुक्तः पापकोटिभिः ॥ ३९ ।
 देवतायतनं यस्तु कुरुते कारयत्यपि ।

* यो ददाति च विप्राणां जीवनं प्रोच्यते इति (ध) । प्रोच्यते इति भाषे, प्रवक्ति
 इति बाध ।

† करोति वा इति (ख) ।

‡ तद्भागान् समाहरेदिति (ग) ।

शिवस्य वा हरेर्वापि तस्य पुण्यफलं नृणु ॥ ४० ॥
 मातृतः पितृतथैव लघकोटिकुलाऽन्वितः ॥
 कल्पतयं विष्णुपदे स्थित्वा तत्रैव मुच्यते ॥ ४१ ॥
 दारुभिः कारयेद्यसु तस्यैव द्विगुणं फलम् ।
 प्रष्टकाभिश्च त्रिगुणं शिलाभिश्च चतुर्गुणम् ॥ ४२ ॥
 स्फटिकादिशिलाभेदैर्ज्ञेयं दशगुणोत्तरम् ।
 ताम्रैः शतगुणं ज्ञेयं^७ हेम्ना कोटिगुणं भवेत् ॥ ४३ ॥
 देवालये तडागं वा ग्रामं वा पालयेत्तु यः ।
 तेषां शतगुणं ज्ञेयं कर्त्तृभ्योऽपि महीपते ॥ ४४ ॥
 ये च शत्रून्पक्षी राजन्मन्त्रैर्व्येतेषु जन्तवः ।
 ते सर्वेऽश्रुवते नित्यं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ४५ ॥
 उपाधिरहिता ये तुः बलाद्वा कारिताश्च ये ।
 शतकोटिकुलैर्युक्ताः^८ मोदन्ते विष्णुना सह ॥ ४६ ॥
 तडागादौ फलं राजन् कासारि परिकीर्तितम् ।
 मूढे पादफलं ज्ञेयं कुल्यायां तच्छतोत्तरम्^९ ॥ ४७ ॥
 धनाढ्यः कुरुते ग्रामं ददाति गामकिञ्चनः ।
 अपि हस्तप्रमाणं वा समं पुण्यं प्रकीर्तितम् ॥ ४८ ॥

-
- ७ शतकोटिगुणान्वित इति (क) ।
 + मोदमिति (घ), (ङ) । ।
 † ये च इति (क) ।
 ‡ मुनेयुक्ता इति (ख) ।
 ९ (ग) पुनरे एतदर्थे सामान्ये दृश्यते ।

दृशद्भिः कारयेद्यसु धनाढ्यो देवतागृहम् ।

सृदा दरिद्रः कुरुते समं पुण्यं प्रकीर्तितम् ॥ ४८ ।

धनाढ्यः कुरुते यस्तु तद्भागं फलसाधनम् ।

दरिद्रः कुरुते कृपं समं पुण्यं प्रकीर्तितम् ॥ ५० ।

आरामं कारयेद्यसु बहुजनसूचकारकम् ।

स याति ब्रह्मसदनं पुनरावृत्तिदुर्लभम्[†] ॥ ५१ ।

स्थापयेद्दृष्टमेक वा दरिद्रो लोकसाधकम् ।

स याति ब्रह्मसदनं कुनत्रितयसंयुतः[‡] ॥ ५२ ।

गावो वा ब्राह्मणो वाऽपि यो वा कोवाऽपि भूतले[§] ।

क्षणाहमपि तच्छायं तिष्ठन्नाक नयत्यमुम् ॥ ५३ ।

आरामदा महाभागा देवतागृहकारिणः ।

तद्भागग्रामकर्तारः पूज्यन्ते हरिणा सदा ॥ ५४ ।

सर्व्वमीकोपभोगार्थं पुण्यारामं जनेश्वर ।

• कुर्व्वते देवतार्थं वा तेषां पुण्यफलं शृणु ॥ ५५ ।

तत्र यावन्ति पत्राणि॥ कुसुमानि भवन्ति च ।

तावत्कालं यमेतन्मर्गे शतकोटिकुलान्वितः^{||} ५६ ।

• तद्भागग्रामस्य धनमिति (क) । बहुजनसूचकमिति (ग) ।

† स याति ब्रह्मसदनं कुनत्रितयसंयुत इति (क), (ख), कुलत्रयसमन्वित इति (घ) ।

‡ एव टीका (क) (ग) पुनर्लभ्यते च, (ख) पुनर्लभ्यते कुनत्रितयसंयुत इति पाठ ।

§ भूपत इति (क) (घ) (ग) ।

• सप्तमीकोपभोगार्थमिति (क), (ग) ।

|| यत्रास्ति इति (क), (ख), (ग), (घ) ।

प्राकारकारिणस्तस्य कण्टकावरणप्रदाः ।

ते युगचित्तयं राजन् वसन्ति ब्रह्मणः पदे ॥ ५७ ।

आरामाणाञ्च प्राकारं कण्टकावरणन्तथा ।

वसन्ति ते युगगतं यथायोग्यं दिवि प्रभो ॥ ५८ ।

तुलसीरोपणं ये तु कुर्वन्ते मनुजेश्वर ।

तेषां पुष्पफलं वक्ष्ये गदन्तं सुविश्रामय ॥ ५९ ।

सप्तकोटिकुलैर्युक्तो भाटतः पिष्टतस्तथा ।

वसेत्कल्पगतं सार्धं नारायणसमीपतः ॥ ६० ।

कर्तुं पुण्ड्रकरो यन्तु तुलसीमूलमृत्तिकां ।

तत्रैव नेत्रं तस्यासीमूर्ध्निन्दोर्विश्रयात्कलाम् ॥ ६१ ।

दृष्टानि तुलसीमूलाद्यावन्त्यपहृतानि वै ।

तावन्ति ब्रह्महत्यानि क्षिप्तान्येव न संशयः ॥ ६२ ।

तुलसीं सिञ्चयेद्यन्तु शुभ्रकीदकमात्रकम् ।

क्षीरोदगायिना सार्धं वसत्वा चन्द्रतारकम् ॥ ६३ ।

ददाति ब्राह्मणानान्तु तुलसीकीमलं दलम् ।

० ते युगचित्तयं यावदिति (ख) ।

† दिवि प्रभो इति (ख) ।

‡ (ख) पुस्तक १८—६१ श्लोका, ६४ श्लोकस्य पूर्वार्धं च न सन्ति । वदतः इति (ख), (घ) ।

§ वसेदिति कल्पगतं नारायणसमीपत इति (घ) । नारायणसमीपत इति (क), (ङ) ।

॥ क्षिप्तान्येव न संशय इति (घ) ।

स याति विष्णुभवनं : कुलचितयसंयुतः ॥ ६४ ।
 कर्णेन धारयेद्यस्तु तुलसीं सतत नरः ।
 तत्काष्ठं धारयेद्यस्तु तस्य नास्त्यपपातकम् ॥ ६५ ।
 कण्टकावरणं वाऽपि प्राकारं वाऽपि कारयेत् ।
 तुलस्याः शृणु राजेन्द्र† तस्य पुण्यफलं महत् ॥ ६६ ।
 यावद्दिनानि सतिष्ठेत्कण्टकावरणं प्रभो ।
 कुलत्रययुत सोऽपि तिष्ठेद्ब्रह्मपदे स्वयम्‡ ॥ ६७ ।
 प्राकारकल्पको यः स्यात्तुलस्या मनुजेश्वर ।
 कुलत्रयेण सहितो विष्णोः सारूप्यतां व्रजेत्§ ॥ ६८ ।
 योऽर्चयेत्परिपादाजं तुलस्या. कीमलैर्दलैः ।
 न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्कदाचन ॥ ६९ ।
 द्वादशां पौर्णमास्याञ्च शीरषास्त्रपनतो हरेः ।
 कुलायुतयुतः सोऽपि विष्णोः सारूप्यमाप्नुयात् ॥ ७० ।
 प्रस्थप्रमाणपयसा यः स्नापयति केशवम् ।
 कुलायुतयुतः सोऽपि विष्णोः सारूप्यमाप्नुयात्* ॥ ७१ ॥
 दृतप्रस्थेन यो विष्णु द्वादशां स्नापयेन्नरः ।

• ब्रह्मसदनमिति (क) ।

† शृणु तुलस्या राजेन्द्र इति (ग) ।

‡ ब्रह्मपदे युगमिति (घ), (ङ) ।

§ (क) पुनर्के ६४—६७ श्लोका न सन्ति । सारूप्यमात्रजैदिति तु सुष्ठु संकृतम् :

¶ शीरषान्नरतोहरे इति (क) । पौर्णमास्या वा शीरे इति (घ) ।

॥ कुलायुतयुतोऽथ इति (घ) । सारूप्यमिति (ग) ।

• सारूप्यमाप्नुयादिति (घ), (ङ) । ७१—७४ श्लोका (ग) पुनर्के न सन्ति ।

कुलकोटियुतो राजन् सायुज्यं लभते हरिः ॥ ७२ ।
 पञ्चामृतेन स्नापयेद्देकादश्यां जनार्दनम् ।
 कुलकोटिसमायुक्तो विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ॥ ७३ ।
 एकादश्यां पौर्णमास्यां द्वादश्यां वा नृपोत्तम ।
 नारिकेलीदकैर्विष्णुं स्नापयेत्तत्फलं शृणु ॥ ७४ ।
 शतजम्बार्ज्वितैः पापैर्विमुक्तो मनुजो नृप ।
 शतद्वयकुलैर्युक्तो विष्णुना सह मोदते ॥ ७५ ।
 इक्षुक्षीरेण देवेशं यः स्नापयति केशवम् ।
 कुलायुतयुतो भूत्वाः विष्णुना सह मोदते ॥ ७६ ।
 पुष्पोदकेन देवेशं तथा गन्धोदकेन च ।
 स्नापयित्वा नरो भक्त्या युगं स्वर्गाधिपो भवितु ॥ ७७ ।
 जलेन यस्त्रपूतेन यः स्नापयति केशवम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः शताब्दं दिवि मोदतेऽः ॥ ७८ ।
 क्षीरेण स्नापयेद्विष्णुं रविसंक्रमणेषु च ।
 स यसेद्विष्णुभयने द्विसप्तपुरुषान्वितः ॥ ७९ ।
 शक्तपत्रे चतुर्दश्यामष्टम्यां पूर्णिमादिने ।
 एकादशां भानुवारे द्वादश्यां पञ्चमीदिने ।
 सोमसूर्योपरागे च मन्वादिषु युगादिषु ।

• मर्त्य इति (घ), (ङ) ।

† गोविन्दमिति (घ), (ङ) ।

‡ मोदते दिवि इति (ङ) । अथ श्रीद्वादकादश्यादि (७१) श्रीको वर्धते ।

§ त्रिसप्तपुरुषान्वित इति (घ) ।

व्यतीपाते वैधृती च गजच्छायाक्षये तथा ।
 अर्द्धोदये च पुष्याकै हस्ताकै रोहिणीयुधे ।
 तथैव गनिरोहिण्यां भौमाश्विन्यान्तधैव च ।
 शन्याश्विन्यां^० बुधाश्विन्यां^१ भृगुपातेऽर्कवैधृती ।
 तथा बुधानुराधायां श्रवणाकै तथैव च ।
 तथापि सोमत्रयणि हस्तस्ये च बृहस्पती ।
 बुधाष्टम्यां बुधापादे भृगुरेवतिसंयुते ।
 स्नापयन् पयसा विष्णुं शिवं वा धाम्यतः शुचिः ।
 हृतेन मधुना वाऽपि देवानान्तत्फलं^३ शृणु ॥ ८०।८१।
 सर्वयज्ञफलं प्राप्य सर्वपापविमोचितः ।
 वसेद्विष्णुपदे कल्पं त्रिसप्तपुरूपान्वितः ॥ ८२ ।
 तत्र वै ज्ञानमासाद्य योगिनामपि दुर्लभम् ।
 तत्रैव मोक्षमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ८३ ।
 कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां सोमवारे च भूपते ।
 शिवं संस्त्राय दुग्धेन शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥ ८४ ।
 नारिकेलोदकेनाऽपि शिवं संस्त्राय भक्तितः ।
 अष्टम्यामिन्दुवारे च शिवसायुज्यमाप्नुयात्^५ ॥ ८५ ।
 कृष्णपक्षे चतुर्दश्यान्तथाष्टम्याञ्च भूपते ।

० दृक्काश्विन्यामिति (ख) ।

१ बुधादित्यामिति (ग) ।

३ दध्ना वा तत्फलमिति (ख), (घ) ।

५ एतौ द्वौ (ख) (ग) पुस्तकयोर्न स ।

घृतेन मधुना स्नाप्य शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥ ८६ ।
 शिवं संस्नाप्य* यत्नेन पुण्योदकफलोदकैः ।
 सोमवारे महाभाग वसेत्कल्पयतं दिवि‡ ॥ ८७ ।
 तिलतैलेन संस्नाप्य विष्णुं वा शिवमेव वा ।
 स याति तत्तत्सारूप्यं§ कुलचित्तयसंयुतः ॥ ८८ ।
 शिवमिच्छुरमेनाऽपि यः स्नापयति भक्तितः॥ ।
 शिवलोके॥ वसेत्कल्पं शतकोटिकुलान्वितः ॥ ८९ ।
 घृतेन स्नापयेज्जिह्वं पुण्यवान्‡‡ द्वादशीदिने ।
 क्षीरेण वा महाभाग तत्फलं वदतः शृणु ॥ ९० ।
 जन्मायुतार्जितैः पापैर्विमुक्तो मनुजोत्तमः†† ।
 कुलकोटिसमायुक्तः शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥ ९१ ।
 यः स्नापयति पयसा उत्थानद्वादशीदिने ।
 केयवं परया भक्त्या तत्फलं वदतः‡‡‡ शृणु ॥ ९२ ।

* मधुनै इति (ख) ।

† सपूज्य इति (ग) ।

‡ स वसेदपुन दिवि इति (क) ।

§ तस्य साकष्यमिति (ख) ।

॥ भक्तित इति (ग), (घ) ।

॥ देवलोका इति (क) ।

॥ उत्थाने द्वादशीदिने इति (ख) ।

†† मनुजेश्वर इति (ख) ।

‡‡ वदत इति (क), (ग) ।

जन्मायुतार्जितैः पापैर्विमुक्तः परमं पदम् ।
 कुलकोटिसमायुक्तः स प्राप्नोति न संशयः ॥ ८३ ।
 मधुप्रस्थेन गोविन्दं कार्त्तिक्यां पूर्णिमादिने ।
 संस्त्राप्य* हरिमायाति शतकोटिकुलान्वितः ॥ ८४ ।
 मनोहरैश्च गन्धैश्च पुष्पैश्चापि मनोहरैः ।
 अभ्यर्च्य विष्णुमीशं वा तत्तत्सारूप्यमाप्नुयात्† ॥ ८५ ।
 पद्मपुष्पेण यो विष्णु‡ शिवं वार्चति मानवः ।
 स याति विष्णुभवनं॥ कुलान्वितयसंयुतः ॥ ८६ ।
 हरिश्च केतकीपुष्पैः शिव धूसूरजैर्निशि॥ ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो वसेद्विष्णुपदे युगम् § ॥ ८७ ।
 हरिश्चम्बकपुष्पैश्च अर्कपुष्पैश्च शङ्करम् ।
 समभ्यर्च्य महाभामं तत्तत्सारूप्यमाप्नुयात्॥ ॥ ८८ ।

* (घ) पुस्तके एष छोको नास्ति, (ङ) पुस्तके तु भिन्नरूपी, शिव, यदा —

जन्मायुतपुतैः पापैर्विमुक्तो मनुजीवसः ।

कुलकोटिसमायुक्तः प्राप्नोति परमं पदम् ॥

† सम्पूर्ण इति (ग) ।

‡ तत्सारूप्यं ततोवज्जिदिति (ख), तत्तत्सारूप्यमावज्जेदिति (घ), (ङ) ।

§ पद्मपुष्पेण विष्णुं वा इति (क) ।

॥ भवने इति (ग) ।

॥ धूसूरकै इति (ग) । (ख) पुस्तके एतदारभ्य छीकसैतस्य पादवध परछीकस

परममेवय ग स ।

०० तत्तत्सारूप्यमाप्नुयादिति (क), (ख) ।

जातिपुत्रैः* शिवं पूज्यन् बन्धूककुसुमैर्हरिम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो मेरुमूर्ध्नि युगं वसेत् ॥ ८८ ।
 काकोलकुसुमैर्विष्णुं† रुद्रपुत्रैर्महेश्वरम् ।
 अभ्यर्च्य देवदेवेशं सारूप्यं यान्ति मानवाः ॥ १०० ।
 शिवं विष्णुञ्च‡ संपूज्य प्रस्यपुत्रैर्मनोहरैः ।
 शमीपुत्रैश्च राजेन्द्र सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ १०१ ।
 अपामार्गदलेर्यसु पूजयेद्भिरिजापतिम् ।
 स याति शिवसायुज्यं चतुर्दश्यां विशेषतः ॥ १०२ ।
 शङ्करस्याश्वत्थान् विष्णोर्घृतयुक्तञ्च गुग्गुलुम् ।
 दत्त्वा धूपं नरो भक्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०३ ।
 तिस्रस्तैलान्वितं दीपं विष्णोर्वा शङ्करस्य वा ।
 दत्त्वा नरः सर्वकामान् संप्राप्नोति नृपोत्तमः॥ ॥ १०४ ।
 घृतेन दीपं यो दद्याच्छङ्करायाऽथ विष्णवे ।
 स मुक्तः सर्वपापेभ्यो गङ्गास्नानफलं लभेत्॥ ॥ १०५ ।

० अक्षीपुत्रै इति (ख) ।

† पूज्य इति चार्प, पुत्रयिता इति साधु ।

‡ साफलककुसुमैरिति (ख), (ग) ।

§ शिवश्च विष्णुर्निति (क), (ए), (प), (व) ।

॥ शङ्करस्याऽथ विष्णोर्वा इति (क), (घ), (ङ) ।

॥ प्राप्नोति मनुजोत्तम इति (क), मप्राप्नोति मनीषम इति (उ) ।

०० (क) (ङ) पुस्तकयो एतदर्थं, १०० श्लोक, १०८ श्लोक (१०८) श्लोकान् प्रभा-

वेद्य न सति ।

ग्रास्येन वाऽपि तैलेन राजहव्येन वा पुनः ।
 दीपं दत्त्वा महाविष्णोः शिवस्यापि फलं शृणु ॥ १०६ ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वैश्वर्यसमन्वितः ।
 तत्तत्कालोक्त्वमाप्नोति त्रिःसप्तपुरुषान्वितः ॥ १०७ ।
 यद्यदिष्टतमं लोके तत्तद्दीशाय विष्णवे ।
 दत्त्वा तु तत्पदं याति चत्वारिंशत्कुलान्वितः ॥ १०८ ।
 यद्यदिष्टतमं वस्तु तत्तद्विप्राय दापयेत् ।
 स याति ब्रह्मभवनं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ १०९ ।
 भूषहाऽप्यन्नदानेन शुद्धो भवति भूपते ।
 अन्नतीयसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ ११० ।
 अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदद्यापि सर्वदः ।
 सर्वदानफलं तस्मादन्नदस्य कृपोत्तम ॥ १११ ।
 अन्नदो ब्रह्मसदनं याति वंशायुतान्वितः ।
 न तस्य पुनरावृत्तिरिति शास्त्रेषु निश्चितम् ॥ ११२ ।
 अन्नदानसमं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 सद्यस्तुष्टिकरं ज्ञेयं जलदानन्ततोऽधिकम् ॥ ११३ ।
 महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।
 शृणु चित्रं भूपाल शुद्ध्यन्त्यन्नजलमदाः ॥ ११४ ।

१ स याति विष्णुभवनमिति (ख), (घ), (ङ) ।

† भूतले इति (क), (घ), (ङ) ।

‡ इति वेदेषु निश्चितमिति (क), शास्त्रे विनिश्चितमिति (ग) ।

§ शुद्धस्तुष्टिकरं ज्ञेयमिति (घ) ।

शरीरमन्नं प्राहुः प्राणमन्नं प्रचक्षते ।

तस्मादन्नप्रदो ज्ञेयः प्राणदः पृथिवीपते ॥ ११५ ॥

सद्यस्तुष्टिकर दानं सर्व्वकामफलप्रदम् ।

तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ ११६ ॥

अन्नदस्य कुले जाता आसहस्रकुलानृपः ।

नरकगते न पश्यन्ति तस्मादन्नप्रदो वरः ॥ ११७ ॥

योऽतिथिं भक्तितो राजन् समभ्यर्च्य यथाविधि ।†

अन्नदो मोक्षमाप्नोति तस्मादन्नप्रदो भव ॥ ११८ ॥

पादाभ्यङ्गं भक्तितो वा योऽतिथेः कुरुते नरः ।

स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु गङ्गास्नानपुरःसरम् ॥ ११९ ॥

तैलाभ्यङ्गं महाराजः‡ ब्राह्मणानां करोति यः ।

स स्नातोऽद्भ्यस्त सार्धं गङ्गायां नान्न संग्रहः ॥ १२० ॥

रोगितान्§ ब्राह्मणान् यन्नु रक्षति चित्तिरक्षकः ।

स कोटिकुलसंयुक्तो वसेद्ब्रह्मपुरे युगम् ॥ १२१ ॥

यो रक्षेत् पृथिवीपाल एकं वा रोगिणं नरम् ।

तस्य विष्णुः प्रसन्नात्मा सर्व्वान् कामान् प्रयच्छति ॥ १२२ ॥

० आसहस्रकुलानि ते इति (ख) ।

† योऽतिथिं भक्तितोरक्षेत् समुत्पन्न यथाविधि इति (ख), समुत्पन्न यथाविधि इति (घ), (ङ) ।

‡ महाभाग इति (ख) ।

§ रोगिण्य इति (क), (घ) ।

संरक्षति महीपाल यो विप्रं भयविह्वलम् ।
 स स्नातोऽद्भुतं सायं गङ्गायां नाऽत्र संशयः ॥ १३१ ।
 यो दद्याद्भयं राजन् स विष्णुर्नाऽत्र संशयः ।
 सर्वेषामेव धर्माणामुत्तमं तत्प्रचक्षते† ॥ १३२ ।
 वस्तुदो रुद्रभवनं कन्यादो ब्रह्मणः पदम् ।
 हेमदो विष्णुभवनं प्रयाति कुलसंयुतः‡ ॥ १३३ ।
 यस्तु कन्यामस्तङ्गत्य दद्यादध्यात्मवेदिने§ ।
 अतर्क्यसमायुक्तो ब्रह्मणः पदमश्नुते ॥ १३४ ।
 कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां वा आषाढ्यां वाऽपि भूपते ।
 वृषभं शिवसुव्यर्थमुत्सृजेत्तत्फलं शृणु ॥ १३५ ।
 सप्तजन्मार्जितैः पापैर्विमुक्तो रुद्ररूपधृक्॥ ।
 कुलसप्ततिसंयुक्तो रुद्रेण सह मोदते ॥ १३६ ।
 शिवलिङ्गाङ्कितः० कृत्वा महिषं यः समुत्सृजेत् ।
 न तस्य यातनालोकदर्शनं भवति प्रभो ॥ १३७ ।

• (क) पुष्पके एतदहं नास्ति ।

† सर्वेषामेव धर्माणामुत्तमं धर्मानुवर्तते इति (क) ; (ख) पुष्पके एतदहं नास्ति ।

‡ एव श्लोक (ख) पुष्पके नास्ति ।

§ दद्यादध्यात्मवेदिने इति (क), ददाति ब्रह्मवेदिने इति (ख) ।

॥ उच्छृङ्खला (उच्छृङ्खला) १ फल मय इति (क), (घ), (ङ) ; उच्छृङ्खलाम्भु
 मय इति (ख) ।

॥ रुद्ररूपधृक् इति (क), (ख), (घ), (ङ) ।

०० शिवलिङ्गाङ्कितमिति (क), (ग), (घ) ।

ताम्बूलदानं यं कुर्याद्भक्तितो नृपसत्तम ।
 तस्य विष्णुः प्रसन्नात्मा ददाति त्रीयुत पदम् ॥ १३८ ॥
 चीरदो घृतदयैवः मधुदो दधिदस्तथा ।
 दिव्याप्दयुगपर्यन्तं स्वर्गलोके वसेत्सुखी ॥ १३९ ॥
 प्रयाति चन्द्रभवनमिच्छुदानानामृषोत्तम ।
 गन्धदं पुष्पफलदः प्रयाति ब्रह्मणः पदम् ॥ १४० ॥
 शुद्धेक्षुरसदयैव प्रयाति चीरसागरम् ।
 मठदो^१ जलदो याति सूर्यलोकमनुत्तमम् ॥ १४१ ॥
 विद्यादानेन सायुज्यमतिदानं यतः स्मृतम् ।
 विद्यादानं महादानं गोदानमुत्तमोत्तमम्^२ ॥ १४२ ॥
 वीर्यादुरतिदानानि शिवः पृथ्वी सरस्वती ।
 नरकादुद्धरन्त्येते विद्यादानन्ततोऽधिकम् ॥ १४३ ॥
 ज्ञानदानेन सायुज्यं सत्यदानं^३ परन्तप ।
 अक्रोधश्चार्जवं चैव मोक्षदं परिकीर्तितम् ॥ १४४ ॥
 धान्यदं त्रियमाप्नोति ब्रह्मलोके परन्तप ।
 तरन्ति धान्यदानेन मुच्यन्ते ह्युपपातकैः^४ ॥ १४५ ॥

• मधुदयाऽपीति (ग) ।

† मिष्टान्नजलदो यातीति (क) घृतदं जलदो यातीति (ख), मठदो जलदो यातीति (घ) ।

‡ अथ द्वाकल पूज्याहे (क) पुस्तके नास्ति । विद्यादानं महादानमिति (ग) ।

§ अथ शक्ति परम्परेति (ख) ।

• एव द्वीक (घ) पुस्तके नास्ति । (क) पुस्तके "तरन्ति धान्यदानेन" इत्यत्र
 नरविमलदानमिति पाठो वर्तते ।

वृहन्नारदीयपुराणे

ताम्बूलदानं यः कुर्याद्भक्तितो नृपसत्तम ।
 तस्य विष्णुः प्रसन्नात्मा ददाति त्रीयुतं पदम् ॥ १३८ ॥
 क्षीरदो दृतदधैव* मधुदो दधिदस्तथा ।
 दिव्याब्दयुगपर्यन्तं स्वर्गलोके वसेत्सुखी ॥ १३९ ॥
 प्रयाति चन्द्रभवनमिच्छुदानानुपीत्तम ।
 गन्धदं पुष्पफलदः प्रयाति ब्रह्मणः पदम् ॥ १४० ॥
 गुह्येक्षुरसदधैव प्रयाति क्षीरसागरम् ।
 मठदो† जलदो याति सूर्यलोकमनुत्तमम् ॥ १४१ ॥
 विद्यादानेन सायुज्यमतिदानं यतः स्मृतम् ।
 विद्यादानं महादानं गोदानमुत्तमोत्तमम्‡ ॥ १४२ ॥
 ग्रीष्माक्षुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती ।
 नरकादुद्धरन्त्येते विद्यादानस्ततोऽधिकम् ॥ १४३ ॥
 ज्ञानदानेन सायुज्यं सत्यदानं§ परमं यः ।
 अक्रोधश्चार्जुनं चैव मोक्षदं परिकीर्तितम् ॥ १४४ ॥
 धान्यदं श्रियमाप्नोति ब्रह्मलोके परमं यः ।
 तरन्ति धान्यदानेन मुच्यन्ते क्षुपपातकैः ¶ ॥ १४५ ॥

* मधुदद्यादपीति (ग) ।

† मिठाप्रमलदो यातीति (क) सततं जलदो यातीति (ख), मठानां जलदो
 पीति (घ) ।

‡ अस्य श्लोकस्य पूर्वार्धे (क) पुस्तके नास्ति । विद्यादानं महादानमिति (ग) ।

§ सत्यं वापि परममेति (ख) ।

¶ एष श्लोकः (ख) पुस्तके अस्ति । (क) पुस्तके "नरान्ति, धान्यदानेन" इत्यत्र
 क्षिभनदानेनेति पाठो वर्तते ।

ब्रह्माण्डकोटिदानेन यत् फलं लभते नरः ।

तत् फलं समवाप्नोति शिवलिङ्गप्रदानतः ॥ १४६ ।

शालग्रामशिलादानन्ततोऽपि द्विगुणं फलम् ।

शालग्रामशिलारूपी विष्णुरेव न संशयः ॥ १४७ ।

यो ददाति नरो दीपं हृतयुक्तं परं प्रभोः ।

गङ्गास्नानफलन्तस्य सम्पूर्णं भवति प्रभो ॥ १४८ ।

रत्नान्वितसुवर्णस्य प्रदानेन नृपोत्तम ।

परमं मोक्षमाप्नोति महादानं यतः श्रुतम् ॥ १४९ ।

ततो माणिक्यदानेन परं मोक्षमवाप्नुयात् ।

भुवलोकमवाप्नोति यज्वदानेन भूपते ॥ १५० ।

स्वर्गं विदुमदानेन मोक्षिकैः सोमसन्निधिम् ।

वैदूर्यदो रुद्रलोकं पद्मरागप्रदस्तथा ॥ १५१ ।

माणिक्यस्य प्रदानेन ब्रह्मलोकमवाप्स्यते ॥

* एव ग्रीक (क), (घ), (ङ) पुस्तकेषु नास्ति ।

† विष्णुरेव इति श्रुतिमिति (क), विष्णुर्वेति वै श्रुतिरिति (ख), विष्णुर्वेति विदुत इति (घ), (ङ) ।

‡ परं मोक्षमवाप्नोति महादानं यतः श्रुतमिति (क), महादानमिति (ग), परं मोक्षमवाप्नोति महादानं यतः श्रुतमिति (घ) ।

§ द्रुमदानेनेति (क), रजदानेनेति (ङ) ।

॥ (क), (घ) पुस्तकेषु ग्रीकस्थाने द्वितीयपादादाभ्य ॥ ३३ ग्रीकस्य प्रथमचरणात् यारन् सन्दर्भो नास्ति । पद्मरागेत्यत्र पाथाचारिप्रदस्तथा इति (घ) ।

॥ भवाप्रयादिति (घ) ।

अलङ्कारप्रदानेन सर्व्वं सुखमश्नुते* ॥ १५२ ।
 प्रयाति यानदानेन विमानारोहतां नरः ।
 गवां दण्डप्रदानेन रुद्रलोकमनुत्तमम् ।
 वारुणं लोकमाप्नोति महीय सवणप्रदः ॥ १५३ ।
 आयमाचारनिरताः स्वकर्म्मसु† सदीक्षताः ।
 अदाभिका गतासूयाः प्रयान्ति ब्रह्मणः पदम् ॥ १५४ ।
 परोपदेशनिरता वीतरागा विमत्सराः ।
 हरिपादार्चनरताः प्रयान्ति ब्रह्मणः पदम्‡ ॥ १५५ ।
 सत्सङ्गाच्चादनिरताः सर्व्वभूतहिते रताः ।
 पराऽपवादविमुखा न पश्यन्ति यमालयम्§ ॥ १५६ ।
 नित्यं हितरता ये च॥ ब्राह्मणेषु च शीषु च ।
 परस्त्रीसङ्गविमुखा॥ न पश्यन्ति यमालयम् ॥ १५७ ।

* (ख) पुस्तकेऽत एव कश्चिदधिक श्लोको वर्त्तते, यथा—

“यान्तिर्न लोकमाप्नोति यानदानेन पण्डितः ।

मज्जदानेन मज्जत सर्व्वान् कामान् सनश्नुते ॥”

† स्वकर्म्मसु इति (क), (ख), (घ) ।

‡ एव श्लोक (ख) पुस्तके नास्ति ।

§ (ख) पुस्तके श्लोकोऽयमेव पठितः —

“सत्सङ्गेषु निरता सर्व्वभूतहिते रता ।

पराऽपवादनिरता सर्व्वभूतहितेष्विव ।

परोपदेशनिरता पश्यन्ति न यमालयम् ॥”

॥ नित्यं भक्तिपरा ये तु इति (ख) ।

॥ परस्त्रीसङ्गोपाधेति (घ) ।

जितेन्द्रिया जिताहारा गोपु ज्ञाताः सुशीलिनः ॥ १५८ ॥
 ब्राह्मणानां हितकराः प्रयान्ति परमं पदम् ॥ १५९ ॥
 अग्निशुश्रूषवश्चैव गुरुशुश्रूषवस्तथा ।
 यतिशुश्रूषवश्चैव न याति यमघातनाम् ॥ १६० ॥
 सदा देवार्चनरताः सदा नामपरायणाः ॥
 प्रतिपद्यन्ति हि वे प्रयान्ति परमं पदम् ॥ १६१ ॥
 अनायं विप्रकुण्ठपं वै दद्वैयुर्नरोत्तमाः ॥
 अश्वमेधमहस्त्राणां फलं प्राप्नुवन्त्यनुत्तमम् ॥ १६२ ॥
 पत्नैः पुत्रैः फलैर्वाऽपि जलैर्वा मनुजैश्चर ।
 पूजया रहितं लिङ्गमर्चयेत्तत्फलं शृणु ॥ १६३ ॥
 तुनुकोदकमात्रेण गूढलिङ्गं जनाधिप ।
 स्नाप्याऽश्वमेधमहस्त्राणां फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ १६४ ॥
 यः पत्नैः कुसुमैर्वाऽपि गूढलिङ्गप्रपूजकः ।

हयमेधायुतफलं सहस्रगुणितं लभेत्* ॥ १६४ ।
 भक्ष्येभोज्यैः फलेर्वाऽपि शून्यलिङ्गप्रपूजकः† ।
 शिवसायुज्यमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ १६५ ।
 पूजया रक्षितं विष्णुं योऽर्चयेदर्कवंगजः‡ ।
 तस्य पुण्यफलं वक्ष्ये वदतस्तन्निशामय ॥ १६६ ।
 जलेन स्नापयेद्यस्तु पूजारहितमच्युतम् ।
 स याति विष्णुसालोक्यं§ कुलसप्ततिसंयुतः ॥ १६७ ।
 पत्रैः पुष्पैः फलेर्वाऽपि पूजारहितमच्युतम्¶ ।
 प्रयाति हरिसारूप्यं शतद्वयकुलाऽन्वितः ॥ १६८ ।
 भक्ष्यभोज्यादिभिर्भूष पूजया शून्यमच्युतम् ।
 समभ्यर्च्य लभेन्मोक्षं कुलायुतसमन्वितः॥ ॥ १६९ ।
 शीर्षस्फुटितसन्धानं यः करोति नरोत्तमः ।
 शिवस्त्रायतने वाऽपि विष्णोर्वा शृणु तत्फलम् ॥ १७० ।
 शतजन्मार्जितैः पापैर्मुक्तो वंशचयाऽन्वितः ।
 स्थित्वा विष्णुपुरे॥॥ कल्पं तत्रैव परिमुच्यते ॥ १७१ ॥

* भवेदिति (ग) ।

† भक्ष्येभोज्यैः फलेर्वापि जलेभ्योऽसुगुणेश्वर इति (क) । लिङ्गस्यैव ।

(घ), (ङ) ।

‡ योऽर्चयेत्परमेश्वरमिति (ख), योऽर्चयेत् सूर्यवंगज इति (घ), (ङ) ।

§ सायुज्यमिति (क) ।

¶ अर्चयेदच्युत यदि इति (ख) ।

॥ (क) पुस्तके अत पर शीकद्वय नास्ति ।

॥ विष्णुपुरे इति (घ) ।

देवतायतने राजन्दत्वा सम्भार्जितं नरः* ।
 यत् फलं समवाप्नोति तन्मे निगदतः शृणु ॥ १७२ ।
 यावत्पुः पांशुकणिका यस्य सम्भार्जिता नृप† ।
 तावत्कल्पसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥ १७३ ।
 वासुदेवालये वाऽपि राजन् शीघ्रं समाचकम् ।
 जलेन सेचनं कुर्यात्तत्फलं वदतः शृणु ॥ १७४ ।
 यावत्पुः पांशुकणिका द्रवीभूता‡ जनेश्वर ।
 तावज्जम्भार्जितैः पापैः सद्य एव प्रमुच्यते ॥ १७५ ।
 गन्धोदकेन यो मर्त्यो देवतायतनेषु च ।
 भक्तितः सेचनं कुर्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ १७६ ।
 द्रवीभूतानि§ यावन्ति राजासि मनुजेश्वर ।
 तावत्कल्पसहस्राणि हरिसारूप्यमश्रुतेषां ॥ १७७ ।
 षट्धा धातुविकारैर्वा देवतायतनं नरः ।
 कुलद्वयसमेतसु विष्णुलोके महीयते॥ ॥ १७८ ।
 शिलाचूर्णेन यो मर्त्यो देवतायतने नृप ।

* देवतायतने यत् फलं सम्भार्जितमिति (क) ।

+ द्रवीभूता इति (घ), (ङ) । (क), (ख) पुस्तकयोरेत पर एवो दोषपादा न सन्ति ।

‡ द्रवीभूता इति (घ) ।

§ द्रवीभूताभिति (घ) ।

॥ (घ) पुस्तकेऽत पर एव दोषो नास्ति ।

॥ विष्णुलोके पुन वसेदिति (ख), (घ), (ङ) ।

करोति स्वस्तिकादीनि तेषां पुण्यं निशामय ॥ १७८ ।

यावत्पुण्यं कणिका भूमौ क्षिप्ता रविकुलोद्भव ।

तावद्युगसहस्राणि हरिसारूप्यमश्रुते ॥ १८० ॥

यः कुर्याद्दीपरचनां शालिपिष्टादिभिर्नृपः ।

न, तस्य पुण्यमाख्यातुमुक्तहेऽष्टशतैरपि ॥ १८१ ॥

अक्षण्डं दीपं यः कुरुतेऽथ विष्णोर्वा शङ्करस्य च ।

दिने दिनेऽष्टमेधस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ १८२ ॥

अर्चितं शङ्करं दृष्ट्वा विष्णुं वाऽपि नमेत्तु यः ।

स विष्णुभवनं प्राप्य वसेदष्टशतं नृप ॥ १८३ ॥

प्रदक्षिणवयं कुर्याद्दीपो विष्णोर्भुजेश्वर ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो देवेन्द्रत्वं समश्रुते ॥ १८४ ॥

अथ॥ प्रदक्षिणं कुर्यादसु विष्णोः परात्मनः ।

एकेनैवाष्टमेधस्य सम्पूर्णं फलमश्रुते ॥ १८५ ॥

शिवं प्रदक्षिणं कृत्वाऽऽस्य सध्यासव्यविधानतः ।

* शालिपिष्टादिभिर्नृप इति (क) ।

† शक्नो वर्यशतैरपि इति (क) ।

‡ यः कुर्यादिति (ख) ।

§ फलमाप्नोत्यनुत्तममिति (क), (ख), (घ), (ङ) ।

¶ वेद्यं प्रदक्षिणमिति (क) ।

॥ अष्टमिति (क), (ङ) ।

०० (क) पुस्तके अत परं "द्वितीयेनाधिराजल तृतीयेनेन्द्रसम्पद" इति श्लोकाऽऽ
वर्णते ।

†† शिवं प्रदक्षिणं कुर्यादिति (क), (घ), (ङ) ।

यत् फलं समवाप्नोति तन्मे निगदतः शृणु ॥ १८६ ॥
 राजन् प्रदक्षिणैकेन सुच्यते ब्रह्महत्याया ।
 द्वितीयेनाधिराजत्वं तृतीयेनेन्दुसम्पदम्* ॥ १८७ ॥
 शिवप्रदक्षिणे मर्त्यः सोमसूत्रं न लङ्घयेत् ।
 लङ्घयित्वैकमेकं स्यादलङ्घ्यादयुतत्रयम्† ॥ १८८ ॥
 कृत्वा स्तोत्रैर्जगन्नाथं नारायणमनामयम् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति मनसा यद्यदिच्छति ॥ १८९ ॥
 देवतायतने यस्तु भक्तियुक्तः प्रवृत्त्यति ।
 गीतानि गायत्ययथा तत्फलं शृणु भूपते ॥ १९० ॥
 गन्धर्व्वराजतां गानैर्गन्धर्व्वैरिन्द्रगणेशतान्‍म‡ ॥
 प्राप्नोत्यष्टकुलैर्युक्तं आकल्पं मोक्षभाङ्गनरः ॥ १९१ ॥
 सुखवाद्यकृतो ये तु देवतायतने नराः ।
 विमानयतसंयुक्ताः कल्पं स्वर्गाधिवासिनः ॥ १९२ ॥
 करग्रन्थं प्रकुर्व्वन्ति देवतायतने तु ये ।
 ते सर्व्वे पापनिर्मुक्ता विमानेशा युगदयम्§ ॥ १९३ ॥
 देवतायतने ये तु घण्टानादं प्रकुर्व्वन्ति॥

• तृतीयेनेन्दुसमुत इति (घ) ।

† अलङ्घ्यादयुतत्रयमिति (ख) ।

‡ गन्धर्व्वराजस्येति (ङ) ।

§ युगदयमिति (क), कल्पे स्वर्गाधिवासिन इति (ख) ।

॥ सदागन्धर्व्वं कुर्व्वन्ति इति (घ) ।

तेषां पुण्यं निगदितुं कः गतोऽस्तीह पण्डितः* ॥ १८४ ।

मृदा धातुविकारैर्वा वर्षकैर्गोमयेन वा ।

उपलेपनकृदास्तु नरो वैमानिको भवेत् ॥ १८५ ।

मेरीमृदङ्गपटहविपाणाद्येद्य† डिङ्गिमैः ।

सन्तर्प्य देवदेवेशं लभन्ते यत्फलं शृणु ॥ १८६ ।

देवस्त्रीशतसंयुक्ताः सर्व्वकर्मसमन्विताः ।

सर्व्वलोकमनुप्राप्य‡ भोदन्ते कल्पपञ्चकम् ॥ १८७ ।

देवतायतने राजन् कुर्व्वन् शङ्करं नरः ।

सर्व्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मणा सह भोदते ॥ १८८ ।

काहलादिरवं कुर्व्वन् देवतायतने नरः ।

सर्व्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोकाधिपो भवेत् ॥ १८९ ।

तालादिकांस्त्रिनिनदं कुर्व्वन् विष्णुमृहे नरः ।

यत्फलं लभते प्राज्ञः शृणुष्व§ गदतो मम ॥ २०० ।

सर्व्वपापविनिर्मुक्तो विमानशतसङ्कुलः ।

गीयमानश्च गन्धर्व्वैर्विष्णुना सह भोदते ॥ २०१ ।

एवमाद्या महाधर्माः शतशोऽथ सहस्रशः ।

उक्ताः कियन्तो राजेन्द्र कस्तान्वर्णयितुं क्षमः ॥ २०२ ।

* क समर्णोऽस्ति पण्डित इति (क), (ख), (घ), क गतोऽस्ति च पण्डित इति (ङ) ।

† निशाभागेति (ख), निषादाद्येति (ग), निखनाद्येति (ङ) ।

‡ स्वर्गलोकमनुप्राप्येति (ख) ।

§ शृणुष्व गदत इति (क) ।

यो देवः सर्वभुविष्णुः कामरूपी* निरञ्जनः ।

सर्वधर्मफलं राजन् सम्पूर्णं प्रददाति च ॥ २०३ ।

, यस्य स्मरणमात्रेण देवदेवस्य चक्रिणः ।

सफलानि भवन्त्येव सर्वकर्मणि भूपते ॥ २०४ ।

परमात्माचरोऽनन्तः† पुण्यकर्मफलप्रदः ।

सत्कर्मकर्तृभिर्नित्यं स्मृतः सर्वार्त्तिनाशनः ॥ २०५ ।

धर्माय विष्णुः सकलानि‡ विष्णुः

कर्मणि विष्णुश्च स एव भोक्ता ।

कार्यञ्च विष्णुः करणानि विष्णु-

स्तस्मान्न किञ्चिद्व्यतिरिक्तमस्ति ॥ २०६ ।

इति श्रीवृद्धभारतीये पुराणे त्रयोदशोऽध्यायः ।

* शानरूपीति (ख) ।

† परमात्मा जगन्नाथ इति (ख) ।

‡ सकलाय विष्णुरिति (घ) ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

काल उवाच ।

पापभेदान् प्रवक्ष्यामि तत्रा† स्थूलाय यातनाः ।
 शृणुष्व धैर्यमास्थाय रौद्रा हि नरका यतः ॥ १ ।
 पापिभो ये दुरात्मानो नरकाग्निषु सन्ततम् ।
 पचन्ते तेषु तान्वक्ष्ये भयङ्करफलप्रदान् ॥ २ ।
 तपनो बालुकाकुम्भो महारौरव-रौरवौ ।
 कुम्भीपाको निरुच्छासः कालसूत्रः प्रमर्द्दनः‡ ॥ ३ ।
 असिपत्रवनं घोरं§ लालाभक्षो हिमोल्लटः ।
 मृपावस्था वसाकूपस्तथा¶ वैतरणी नदी ॥ ४ ।
 श्वभक्ष्यो मूत्रपानश्च पुरीषहृद् एव च ।
 तप्तशूलं तप्तशिलाशाल्मलीदृममेव च ॥ ५ ।
 तथा शीणितकूपश्च घोरं शीणितभीजनम्॥ ।
 स्वमांसभीजनश्चैव** वज्रिज्वालाप्रवेशनम् ॥ ६ ।

* (ख) पुलके चतुर्दशाध्याय, पञ्चदशाध्यायस्यापि किंशान् भागो नास्ति ।

† यथा इति (क), (घ), (ङ) ।

‡ प्रमर्द्दन इति (ख) ।

§ नरकमग्निपत्रश्च इति (क) ।

¶ भटाशूषणवेति (क), (घ), (ङ) ।

॥ शीणितभक्ष्यमिति (घ) ।

** जगन्मभक्ष्यश्चेति (घ) ।

शिलाहट्टिः शस्तहट्टिर्वज्रहट्टिस्तथैव च ।
 क्षीरोदकं क्षोण्णतोयं तप्तायःपिण्डभक्षणम्* ॥ ७ ।
 अधःशिरःशोषणञ्च मरुत्पतनन्तथा ।
 तथा पापाण्यन्त्राणि कृमिभोजनमेव च ॥ ८ ।
 चाराभ्युपानभ्रमणं तथा क्राक्चदारणम् ।
 पुरीपलेपनञ्चैव पुरीपस्य च भोजनम् ॥ ९ ।
 रेतःपानं महाघोरं सर्वसन्निधु दाहनम् ।
 अङ्गारशयनञ्चैव तथा सुपलमर्दनम् ॥ १० ।
 बह्मनि काष्ठयन्त्राणि कर्पणं छेदनं तथा ।
 पतनीत्पतनञ्चैव गदादण्डादिपीडनम्† ॥ ११ ।
 गजदन्तैः प्रहरणं नानासर्पैश्च दंशनम् ।
 धूमपानं पाशबन्धं नानाशूलाग्ररोहणम्‡ ॥ १२ ।
 चाराभ्युपेचनञ्चैव नासायाश्च मुखे तथा ।
 घोरं चाराभ्युपानञ्च तथा लवणभक्षणम् ॥ १३ ।
 स्नायुच्छेदं स्नायुबन्धमस्थिच्छेदन्तथैव§ च ।
 चाराभ्युर्कर्णरन्ध्राणां प्रवेशं मांसभोजनम् ॥ १४ ।
 पित्तपानं महाघोरं तथैव श्लेष्मभोजनम् ।

* तप्ताय पिण्डभोजनमिति (घ) ।

† पदा दष्टावपीडनमिति (ङ) ।

‡ शूलाग्ररीपयमिति (ङ), (घ), (ङ) ।

§ चक्षिभेदनमेव च इति (घ) ।

¶ चाराभ्युर्कर्णरन्ध्राणामिति (ङ) ।

वृक्षायात्पतनञ्चैव जलान्तर्गम्यजनन्तथा ॥ १५ ॥
 पाषाणधारणञ्चैव शयन कण्टकोपरि ।
 पिपीलिकाभिर्दशनः वृश्चिकैथाऽपि पीडनम् ॥ १६ ॥
 व्याघ्रपीडा शिवापीडा तथा महिषपीडनम्* ।
 कर्दमे शयनञ्चैव दुर्गन्धपरिपूरितैः ॥ १७ ॥
 मस्त्रास्त्रशयनञ्चैव महातीक्ष्णनिषेवणम्† ।
 अत्युष्णतैलपानञ्च महत्कटुनिषेवणम् ॥ १८ ॥
 कषायोदकपानञ्च तप्तपाषाणभक्षणम्‡ ।
 अत्युष्णसिकतास्नानं तथा दशनशीर्णनम् ॥ १९ ॥
 तप्तायःशयनञ्चैव तप्तशीताम्बुषेचनम् ।
 सूचीप्रक्षेपणञ्चैव नेत्रयोर्मुखसन्धिषु ॥ २० ॥
 शिन्धे च हृषणे चैव अयोभारस्य बन्धनम् ॥ २१ ॥
 एवमाद्या महाभाग यातनाः कीटिकीटिशः ।
 अपि वर्षसहस्रेण नाहं निगदितुं क्षमः ॥ २२ ॥
 एतेषु यस्य यत्पापं पापिनः क्षितिरक्षक ।
 तत्क्षर्व्वं संप्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ २३ ॥
 भद्राद्या च सुरापी च स्त्रीयी च गुरुतल्पगः ।

* दशनमिति (ग), (घ) । एवं सति वन्दोभक्त ।

† एतदर्थं (घ) पुस्तके नास्ति ।

‡ दुर्गन्ध परितो भवति इति (क) ।

§ महातीक्ष्णनिषेवणमिति (ग) ।

॥ महाकटुनिषेवणमिति (क), (घ) पुस्तके औषधशास्त्रे पूर्वार्धे नास्ति ।

महापातकिनस्वेते तत्संयोगी च पञ्चमः ॥ २४ ।
 यंक्तिभेदी हवापाकी ब्राह्मणानाञ्च निन्दकः ।
 आटेगी वेदविक्रेता पञ्चेते ब्रह्मघातकाः ॥ २५ ।
 ब्राह्मणान्यः२ समाह्वय दास्यामीति घनादिकम् ।
 पयात्रास्तीति तं३ ब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ २६ ।
 यस्मादहम् परिज्ञाय तमेव४ हेटि योऽधमः ।
 करोति चाऽप्युदासीनं तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ २७ ।
 गवां वृथाभिभूतानां पानार्थमभियायिनाम्५ ।
 अन्तरायीभवेद्यमु तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ २८ ।
 स्नानार्थं भोजनार्थं वा गच्छतो ब्राह्मणस्य यः ।
 समायात्यन्तरायत्वं तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ २९ ।
 अनधीत्य च ग्राम्याणि ग्राम्यार्थं वक्ति योऽधमः ।
 अहङ्काररतो यस्य तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ ३० ।
 प्रायश्चित्तं चिकित्साञ्च ज्योतिषं धम्मेनिर्णयम् ।
 विना शास्त्रेण यो ब्रूते तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ ३१ ।
 ययैग्वर्याभिमानेन विद्याधनमदेन वा ।

० ब्राह्मणानां समाह्वय इति (घ) ।

† पयात्रास्तीति यो ब्रूयादिति (ब) ।

‡ तमेव हेटोति (ग) ।

§ (घ) पुस्तके (२०) टोको नास्ति ।

५ पानार्थमभियायिनामिति (ब), (घ) ।

॥ (ब) पुस्तके (३०) टोको नास्ति, तत्पदाने (३८) टोका, पठितः ।

द्विजानाक्षिपते सर्वान्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ ३२ ।
 परनिन्दासु निरतः स्वाभोत्कर्षपरसः यः ।
 असत्यनिरतश्चैव ब्रह्महा परिकीर्तितः ॥ ३३ ।
 अन्योद्दिगकरश्चैव तथा चान्यस्य सूचकः ।
 दम्भाचारपरश्चैव ब्रह्महेत्यभिधीयते ॥ ३४ ।
 नित्यं प्रतिग्रहरतस्तथा प्राणिवधे रतः ।
 अधर्मस्यानुमन्ता च ब्रह्महेत्यभिधीयते ॥ ३५ ।
 ब्रह्महत्यासमं पापमेवं बहुविधं नृप ।
 सुरापानसमं पापं प्रवक्ष्यामि समासतः ॥ ३६ ।
 गणात्रभोजनश्चैव गणिकात्रनिषेवणम् ।
 पतितात्रादनश्चैव सुरापानसमं स्मृतम् ॥ ३७ ।
 ओपासनपरित्यागो देवलस्यात्रभोजनम् ।
 सुरापयोपित्ः संयोगं सुरापानसमं स्मृतम् ॥ ३८ ।
 यः शूद्रेण समाहृतो भोजनं कुरुते द्विजः ।
 सुरापी स हि विज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥ ३९ ।
 यः शूद्रेणाभ्यनुज्ञातः कुर्यादा भोजनं द्विजः ।
 सुरापी स हि विज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥ ४० ।

* आभोत्कर्षपरसु य इति (क) ।

† ब्रह्महा परिकीर्तित इति (क), (घ), (ङ) ।

‡ सुरापराधिप इति (घ) ।

§ सुरापी च स विज्ञेय इति (क), (घ) ; सुरापी च स विज्ञेय इति (ङ) ।

॥ सुरापी च स इति (क) ।

अकालकर्मकरणं पुत्रीगमनमेव च ।
 हीनजात्यभिगमनं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
 परस्त्रीगमनञ्चैव गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥ ४८ ।
 वेदग्रहाविहीनत्वं गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥ ४९ ।
 पिष्टयज्ञपरित्यागी धर्मकार्यविलोपकृत् ।
 यतिनिन्दापरश्चैव विज्ञेयो गुरुतल्पगः ॥ ५० ।
 इत्येवमादयो राजभ्रष्टापातकसंज्ञिताः ।
 एतेष्वन्यतमे वापि सद्रक्तत्वमेवं भवेत् ॥ ५१ ।
 यथा कथञ्चित्पापानां महद्भिः परमर्षिभिः ।
 शास्त्रेषु निष्कृतिर्दृष्टा प्रायश्चित्तादिकल्पनैः ॥ ५२ ।
 प्रायश्चित्तविहीनानि पापानि शृणु भूपते ।
 समस्तपापतुल्यानि महानरकदानि वै ॥ ५३ ।
 यः शूद्रेणार्चितं लिङ्गं विष्णु वा प्रणमेन्नरः ।
 न तस्य निष्कृतिश्चास्ति प्रायश्चित्तायुतैरपि ॥ ५४ ।
 न मेघः शूद्रसंस्पृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा ।
 स सर्वथातनाभोगी यावदाचन्द्रतारकम् ॥ ५५ ।
 पापण्डूजितं लिङ्गं नत्वा पापण्डतां व्रजेत् ।

• अथ पुस्तके (४०/४८) टीकाविपर्ययाद्यो दृश्यते ।

† धर्मकार्यविनाशकृदिति (घ) ।

‡ (घ) पुस्तके (४८/५०) टीको न स्त ।

§ (घ) पुस्तके (५५/५४) टीको न स्त ।

राजन्वेदविदो वापि सर्वशास्त्रार्थविद्यद्विः ॥ ५६ ।

आभीरपूजितं लिङ्गं नत्वा नरकमश्नुते ॥ ५७ ।

योपिद्धिः पूजितं लिङ्गं विष्णुं वापि नमेत्तु यः ।

स कोटिकुलसंयुक्त आकल्पं रौरवे वसेत् ॥ ५८ ।

यदा प्रतिष्ठितं लिङ्गं मन्त्रविद्विर्यथाविधि ।

तदाप्रभृति शूद्रश्च योपितो वापि न स्पृशेत् ॥ ५९ ।

स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्च जनेश्वर ।

स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति पिण्डीर्ष्यां शङ्करस्य वा ॥ ६० ।

विष्णुं वा शङ्करं वापि आश्रमाचारवर्जितैः ।

अर्चितं राजशाहूल स्वप्नेऽपि च न पूजयेत् ॥ ६१ ।

यः शूद्रसंस्कृतं लिङ्गं विष्णुं वाऽपि नमेन्नरः ।

शूद्रैवात्यन्तदुःखानि पश्यन्त्यामुष्मिकं किमुग ॥ ६२ ।

आभीरपूजितं लिङ्गं विष्णुं वापि जनेश्वर ।

नमन्तन्नाशयत्येव किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥ ६३ ।

शूद्रो वाऽनुपनीतो वा स्त्रियो वा ॥ पतितोऽपि वा ।

केशवं वा शिवं वाऽपि स्पृष्ट्वा नरकमश्नुते ॥ ६४ ।

० सर्वशास्त्रविदो यदि इति (क) ।

† आकल्पं रौरवे वसेदिति (क), रौरवे वसेदिति (घ), (ङ) ।

‡ यदो न स्पृशेत्, योपितो वापि न स्पृशेत् इति (घ) ।

§ पिण्डी वा शङ्करेऽपि वा इति (क), (घ), (ङ) ।

५ संयाप्य द्धितवान् गृहे इति (क) ।

॥ योपिरेति (घ) ।

ब्रह्महत्यादिपापानां कदाचिन्निष्कृतिर्भवेत् ।
 ब्राह्मणं द्वेष्टि यस्तस्य निष्कृतिर्नास्ति कुत्रचित् ॥ ६५ ।
 विश्वासघातकानाञ्च कृतघ्नानां जनेश्वर ।
 शूद्रस्त्रीसङ्गिनाञ्चैव निष्कृतिर्नास्ति कुत्रचित्* ॥ ६६ । -
 शूद्रात्रपुष्टदेहानां वेदनिन्दारतात्मनाम् ।
 शूद्रनिन्दापराणाञ्च निष्कृतिर्नैव विद्यते ॥ ६७ ।
 शिवनिन्दापराणाञ्च विष्णुनिन्दारतात्मनाम् ।
 सत्त्वयानिन्दकानाञ्च नेहाऽसुत्र च निष्कृतिः ॥ ६८ ।
 बौद्धास्यं विशेष्यस्तु महापदपि वै द्विजः ।
 तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति† प्रायश्चित्तशतैरपि ॥ ६९ ।
 बौद्धाः पापण्डिनः प्रोक्ता यतै वै वेदनिन्दकाः ।
 तस्माद्विजस्तान्नेचेत् यदि वेदेषु भक्तिमान् ॥ ७० ।
 ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि द्विजा बौद्धास्यं विमेत् ।
 ज्ञात्वा यैः‡ निष्कृतिर्नास्ति शास्त्राणामपि निर्णयः ॥ ७१ ।
 एतेषां पापबाहुल्यादरक्तं कल्पकोटिपुङ्गु ।
 एते पापण्डिनः प्रोक्तास्तस्मादेषां न निष्कृतिः ॥ ७२ ।
 प्रायश्चित्तविहीनानि प्रोक्तान्येतानि ते प्रभो ।

• (क) पुस्तके (६६) शिवस्य द्वितीयवर्तमानपात्री तथा (६७) श्रीकृष्ण न एति ।

† न तस्य निष्कृतिर्नास्ति इति (ग) ।

‡ ज्ञात्वा च इति (घ) ।

§ अरक्तं न निवर्तते इति (ङ) ।

अघानि तेषां नरकान् गदतो मे^० निशामय ॥ ७३ ।

कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।

पचन्ते नरकेष्वे^१षु^१ वंशाद्युतसमन्वितः ॥ ७४ ।

ततः कर्मा^२वसानेन^३ स्यावराः प्रभवन्ति ते ।

कल्पत्रितयपर्यन्तं तदन्ते क्षमयो हि ते^४ ॥ ७५ ।

पष्टिं वर्षसहस्राणि पष्टिं वर्षशतानि च ।

विष्ठाभुजो भवन्त्येते पुरीषक्षमयस्तथा^५ ॥ ७६ ।

ततस्त्रासीविधाः कल्पं तदन्ते क्षमयो हि ते[॥] ।

तथैव युगसाहस्रं तदन्ते स्त्रीच्छजातयः ॥ ७७ ।

क्रमेण^६ कर्मशेषेण गोलकाः^७ प्रभवन्ति ते ।

कुण्डाय जन्मन्येकस्मिंस्ततो विप्रो ह्यकिञ्चनः ॥ ७८ ।

दारिद्र्यपीडितो नित्यं प्रतिग्रहपरायणः ।

पापं प्रतिग्रहाद्याति पापान्नरकमयुते ॥ ७९ ।

तव राज्ञश्चाभाम यातना याः प्रकीर्तिताः ।

महापातकिनस्तासु प्रत्येकं युगवासिनः ॥ ८० ।

० गदतो मे इति (क) ।

१ नरकं घोरं इति (ग) ।

२ कर्मा^२वसानेन इति (ग) ।

३ क्षमयो हि ते इति (ङ) ।

४ क्षमयस्तथा इति (घ), (ङ) ।

॥ तदन्ते पश्यो हि ते इति (क), (घ), (ङ) ।

५ तदन्ते इति (घ) ।

६ गणना इति (ग), गणिका इति (घ), (ङ) ।

तदन्ते पृथिवीमित्य सप्तजन्मसु गर्हभाः* ।
 ततः श्वानो विड्वराहा भवेयुर्दशजन्मसु ॥ ८१ ।
 आशताब्दं विट्कमयस्ततस्ते मूपिका नृप† ।
 तावत्कालं भवेयुश्च सर्पा द्वादशजन्मसु‡ ॥ ८२ ।
 ततः सहस्रजन्मानि§ मृगाद्याः पशवो नृप ।
 शताब्दं स्थावरा राजंस्तदन्ते गोशरीरिणः¶ ॥ ८३ ।
 ततस्तु सप्त जन्मानि चाण्डालाः परिकीर्त्तिताः ।
 ततः षोडश जन्मानि शूद्राद्या हीनजातयः ॥ ८४ ।
 ततस्तु जन्मद्वितये वैश्यः क्षत्रिय एव च ।
 तत्राप्यतिबलैर्नित्यं बाध्यमानो हि॥ जीवति ॥ ८५ ।
 ततश्च विप्रतां प्राप्य दरिद्रो व्याधिपीडितः ।
 प्रतिग्रहपरो नित्यं ततो नरकमश्रुते॥ ८६ ।
 असूयाविष्टमनसां रौरवं नरकं स्मृतम् ।
 तत्र कल्पत्रयं स्थित्वा चण्डालाः कोटिजन्मसु ॥ ८७ ।
 मा ददस्तेति यो ब्रूयाद्देवान्मनो ब्राह्मणेपु च ।

* गर्हिता इति (घ) गर्हिता इति (ङ) ।

† (क) पुस्तकेऽत एव कति श्लोका न सन्ति ।

‡ (घ) पुस्तकेऽत एव सार्द्धं श्लोको नास्ति ।

§ तत षोडश जन्मानोति (ङ) ।

¶ तदन्तेऽश्वशरीरिण इति (ङ) ।

॥ बाध्यमानोऽपि जीवति इति (ङ) ।

०० (घ) पुस्तके (८३) श्लोकस्य चतुर्थपञ्चादारभ्य (८६) श्लोकस्य तृतीयपर्यन्तं

पिक्कं प्रपन्थो नास्ति ।

स श्रयोनिशतं गत्वा चाण्डालेषु निपालयति ॥ ८८ ।

ततो विष्ठाकृमिः कल्पं ततो व्याघ्रस्त्रिजम्बनि ।

तदन्ते नरकं याति युगानामेकविंशतिम् ॥ ८९ ।

परनिन्दारता ये च ॥ ये च निष्ठुरभाषिणः ।

दानानां विघ्नकर्त्तारस्तेषां पापफलं शृणु ॥ ९० ।

तप्तायः पिण्डवदनाः सूचीपूरितलोचनाः ।

अधःशिरार्धपादाश्च ताद्यन्ते यमकिङ्करैः ॥ ९१ ।

एवं शताब्दपर्यन्तं तदन्ते शोणिते हृदे ।

मग्नाः कण्ठस्थपापाणाः शताब्दं निवसन्ति ते ॥ ९२ ।

ततः सर्वेषु घोरिषु नरकेषु समाः शतम् ।

स्थित्वा कस्माद्यशेषेण तरन्त्यामिषभोगिनः ॥ ९३ ।

परद्रव्यापहर्तृणां नरकं शृणु पण्डितग ।

सुप्तलोदूखलाभ्याश्च तुष्यन्ते ॥ तस्करा भृशम् ॥ ९४ ।

तदन्ते तप्तपाप्राणग्रहणं वत्सरत्रयम् ।

ततश्च कालसूत्रेण भिद्यन्ते समवत्सरान् ॥ ९५ ।

शोचन्तः स्वानि कस्माणि परद्रव्यापहारकाः ॥ ९६ ॥

० मुनी योनिशतं गत्वा चाण्डालेषु च त्रायते इति (घ), (ङ) ।

† युगानामेकविंशतिमिति इति (घ), (ङ) ।

‡ परनिन्दापरा ये चेति (घ), (ङ) ।

§ एतदर्थं (ङ) पुस्तके नास्ति ।

¶ एतदर्थं (ङ) पुस्तके नास्ति, (ङ) पुस्तके तु तादृशेष्वनामयमारोपितम् ।

॥ ताद्यन्ते इति (ङ), दूष्यन्ते इति (घ), (ङ) ।

०० परद्रव्यापहारक इति (ग) ।

ततः क्रमेण पचन्ते नरकाग्निषु सन्ततम् ॥ ८६ ।
 परस्वसूचकानाञ्च नरकं शृणु भूपतेः ।
 तावद्युगसहस्राणि तप्तायःपिण्डभक्षणम् ॥ ८७ ।
 उत्पाद्यन्ते तु रदनाः सन्दर्भैर्भृगदारुणैः ।
 निरुच्छासे महाघोरे कल्पान्तं निवसन्ति ते ॥ ८८ ।
 परस्त्रीलोलुपानाञ्च नरकं शृणु भूपते ।
 तप्तताम्रस्त्रियस्तेन रमन्तेऽः प्रसभं बहुः ॥ ८९ ।
 रमन्ते तेन संगृह्य विद्रावन्तं प्रसह्य ताः ॥
 दिग्मन्थस्य कृतं कर्म तदन्ते नरकाङ्गमात् ॥ ९० ।
 अन्यं भजन्ते भूपाल पतिं त्यक्त्वा च या स्त्रियः ।
 तासाञ्च नरकान्वक्ष्ये गदतो मे निशामय ॥ ९१ ।
 तप्ताय पुरुषास्तासु ॥ तप्तायःशयने वसात् ।
 गृहीत्वा कल्पपर्यन्तं रमन्तेऽतिबलान्विताः ॥ ९२ ।
 ततस्त्रैर्योपितो मुक्ता हुताशनसमोत्खणम् ॥
 अयस्तन्मं समाश्लिष्य तिष्ठन्त्यद्दसहस्रकम् ॥ ९३ ॥

• (क) पुस्तकेऽत परमष्टी शीतपादा न सन्ति ।

† तावद्युगसहस्रानु तप्ताय पिण्डभोजनमिति (घ), (ङ) ।

‡ रमन्ते इति (क), (घ) ।

§ वसादिति (क), (घ), (ङ) ।

॥ ता स्त्रियो विद्रावन्त त संगृह्य तेन सह रमन्त इत्यर्थः ।

॥ तप्ताय पुरुषास्तासु इति (क), (घ), (ङ) । एव बहुषु पुस्तकेषु पुरुषाणां कर्तृत्वे स्थितेऽपि कर्तृत्वस्याधिकक्षारख्यातदेवाऽवलम्बितमन्याभिः ।

•• हुताशनसमेभिजनमिति (ग) ।

ततः चारोदकस्नानं चारोदकनिषेवणम् ।
तदन्ते नरकान्सर्वान्क्रमेण परिभुञ्जते ॥ १०३ ।
यो हन्ति ब्राह्मणीं गाञ्च चत्रियाञ्च नृपोत्तम ।
स एतां यातनाः सर्वां भुङ्क्ते कल्पेषु पञ्चसु ॥ १०४ ।
यः शृणोति महन्निन्दां सादरञ्च नृण्य मे ।
तेषां कर्षेणु पाल्यन्ते तप्तायःकीलसञ्चयाः† ॥ १०५ ।
ततश्च तेषु छिद्रेषु तैलमल्युष्णमुख्यणम् ।
पूर्यते‡ च ततश्चापि कुम्भीपाकं प्रपद्यते ॥ १०६ ।
नास्तिकानां प्रपद्यामि नरकं नृणु भूपते§ ।
अप्यानां कोटिपर्यन्तं नरकं भुञ्जते हि ते ॥ १०७ ।
ततश्च कल्पपर्यन्तं पुरीषं भुञ्जते नृप ।
युगन्तुश्च सौरवं पयात्तप्तसैकतभोजनम् ॥ १०८ ।
ब्राह्मणान्ये निरीक्षन्ते क्रोधदृष्ट्या॥ नराधमाः ।
तप्तसूचीसङ्घस्रन्तु तेषां नेत्रेषु पूर्यते॥ ॥ १०९ ।
ततः चाराम्बुधाराभिः सिच्यन्ते नृपसत्तम ।

• सादरं तच्छृण्व मे इति षडङ्ग पाठः ।

† तप्तायः कालसञ्चया इति (ग) ।

‡ सिच्यन्ते इति (घ) ।

§ (घ) पुनश्च एतदहं नास्ति ।

॥ शृणोति श्रोतव्यमिति (ग), ॥॥ शृणोति श्राव्यं, शृण्वते इति चात्र ।

॥ क्रोधदृष्ट्या इति (घ), (ङ) ।

•• षडङ्ग पुनश्च इति (घ), (घ), (ङ) ।

ततश्च क्रकचैर्घोरैर्भिद्यन्ते पापकारिणः ॥ ११० ।
 विद्यासघातिनाश्चैव मर्यादाघातिनान्तथा ।
 पराव्रलोलुपानाश्च नरकं शृणु दारुणम् ॥ १११ ।
 श्वमांसभोजिनो नित्यं भक्ष्यमाणाः श्वभिस्तथा ।
 नरकेषु समस्तेषु प्रत्येकं युगवासिनः ॥ ११२ ।
 प्रतिग्रहरता ये चण्डे ये च नक्षत्रपाठकाः ।
 ये च देवलकान्नानां भोगिनस्तच्छृणुष्व मे ॥ ११३ ।
 राजन्नाकल्पपर्यन्तं यातनासु च दुःखिनः ।
 पच्यन्ते सततं पापा विष्ठाभोगरताः सदा ॥ ११४ ।
 ततश्च भुवमासाद्य चाण्डालाः शतजन्मसु ।
 भवन्ति बहुदुःखार्ता दरिद्रा व्याधिपीडिताः ॥ ११५ ।
 असत्यनिरतानाश्च तथा निष्ठुरभाषिणाम् ।
 उत्पाद्यन्ते सदा जिह्वाः सन्दग्धैर्भृगुदारुणैः ॥ ११६ ।
 ततस्त्रैलेन सिध्यन्तेऽकालसूत्रप्रपीडिताः ।
 ततः चारोदकस्नानं भूषविष्ठानिषेवणम् ।
 तदन्ते भुवमासाद्य भवन्ति स्त्रीच्छजातयः ॥ ११७ ।
 अन्योद्दिगकरा ये तु यास्ति वैतरणीं नदीम् ।

• पापकर्माश्च इति (न) ।

† श्वमांसभोजिनो नित्यमिति (क), (घ), (ङ) ।

‡ प्रतिग्रहरता ये चेति (क) ।

§ पच्यन्ते इति (क), (घ), (ङ) ।

मुक्तपञ्चमहायज्ञाः नानामचाः[†] भवन्ति हि ॥ ११८ ।

औपासनपरित्यागी रौरवं नरकं व्रजेत् ।

अनुष्ठानविहीनाय क्षमिभर्त्तुं प्रयान्ति हि ॥ ११९ ।

नृपैतेपाञ्चतुर्णाञ्च दुःखं पञ्चयुगावधि ।

तदन्ते भुवमासाद्य भवन्ति परशेवकाः ॥ १२० ।

विप्रग्रामकरादानं कुर्वतां शृणु भूपते ।

यातनास्त्रासु पचन्ते यावदाचन्द्रतारकम्[‡] ॥ १२१ ।

विप्रग्रामेषु भूपाल यः कुर्यादधिकद्वरम् ।

ससहस्रकुलो भुङ्क्ते नरकान् कल्पकोटिषु ॥ १२२ ।

विप्रग्रामे करादाने योऽनुमन्यति पातकीऽ ।

स एव कृतवाचाजन्[§] ब्रह्महत्यायुतायुतम् ॥ १२३ ।

श्वविठाभोगिनो नित्यं नरा ह्यातिथ्यवर्जिताः^{||} ।

कालसूत्रे महाघोरे यंसन्ति हि चतुर्युगम् ॥ १२४ ।

अयोनी च वियोनी च पशयोनी च यो नरः[¶] ।

सिद्धा रेतो महापापी रेतोभीजनमाप्नुयात् ॥ १२५ ।

● मृतपञ्चमहायज्ञा इति बहुषु पाठः ।

† आसामद्या इति (ग) ।

‡ (घ) पुनश्च एव श्रीको नास्ति ।

§ पापकृदिति बहुषु पाठः ।

¶ स एव कृतवान् पापी ब्रह्महत्यायुतायुतमिति (घ) ।

|| आद्यातिथ्यविवर्जिता इति (घ) ।

●● ययोनी पशयोनी च यो नरः कर्तुमिच्छतीति (घ) ।

वसाकूपं ततः प्राप्य स्थित्वा दिव्याब्दसप्ततिम् ।
 रेतीभोगी भवेन्नार्थः सर्व्वलोकेषु निन्दितः ॥ १२६ ।
 उपवासदिने राजन्दन्तधावनलान्नरः ।
 स घोरं नरकं यातिः व्याघ्रमक्षं चतुर्युगम् ॥ १२७ ।
 खदत्तां परदत्तां वा यो हरेत्तुः वसुन्धराम् ।
 तस्य पापफलं वक्ष्ये गदतो मे निशामय ॥ १२८ ।
 स कोटिकुलसंयुक्तः प्रभुञ्जन् पूतिसृत्तिकाम् ।
 यातनास्वासु पथ्यन्ते प्रत्येकं कल्पकोटिषु ।
 षष्टिवर्षसहस्राणि जायन्ते विद्भुजस्य ते ॥ १२९ ।
 गणयेद्यसुः पृथिवीं मृषा तन्नरकं शृणु ।
 स कोटिकुलसंयुक्तो निमज्जत्युष्णकर्मि ॥ १३० ।
 ततो विष्ठाकृदे मग्नस्तिष्ठेद्युगसहस्रकम् ।
 तदन्ते यातनास्वासु यावद्दिन्द्राद्यतुर्ह्यश्व ॥ १३१ ।
 ततश्च पृथिवीमेत्य सर्व्वलोकेषु निन्दितः ।
 ब्रह्मी कुष्ठाभिभूतश्च भवेद्युगयतं नरः ॥ १३२ ।
 यः स्वकर्मपरित्यागी पापखण्डित्युच्यते बुधैः ।
 तत्सङ्गकृतकर्मयज्ञा तावुभावतिपापिनी ॥ १३३ ।

• चघोरं नरकं यातीति (क), (घ), (ङ) ।

† यो हरेत्ते इति (क), (घ) । हरेत्तेति (ङ) ।

‡ कोपयेद्यसु पृथिवीमिति (क) ।

§ भव कर्मयत नर इति (क), (घ), (ङ) ।

¶ तत्कर्म स्वादिति (ग) ।

कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिगतानि च ।

सहस्रवंगसंयुक्तो नरके वासमश्रुते ॥ १३४ ॥

यस्तु सप्तमश्रद्धादिलिङ्गचिह्नतनुर्नरः ॥

स सर्वथातनाभोगी चाण्डालो जन्मकोटिषु ॥ १३५ ॥

तं द्विजं तमश्रद्धादिलिङ्गाद्विततनुन्नरः ।

सम्प्राप्य रौरवं याति यावदिन्द्रायतुर्दश ॥ १३६ ॥

चक्राद्विततनुर्यत्र तत्र कोऽपि न संवसेत् ।

यदि तिष्ठेन्महापापी सहस्रब्रह्मा भावेत् ॥ १३७ ॥

गङ्गास्नानरतो वाऽपि अश्वमेधरतोऽपि वा ।

चक्राद्विततनुं दृष्ट्वा पश्येत्सूर्यं जपेन्नरः ॥

जपेत्तत्र पौरुषं सूक्तमन्यथा नरकं व्रजेत् ॥ १३८ ॥

लिङ्गाद्विततनुं दृष्ट्वा पश्येत्सूर्यं जपेन्नरः ॥

जपेच्च शतरुद्रीयमन्यथा रौरवं व्रजेत् ॥ १३९ ॥

ब्राह्मणस्य तनुर्ज्ञेया सर्वदेवसमाश्रिता ।

सा चेक्षन्तापिता राजन् किं वक्ष्यामि महेनसः ॥ १४० ॥

• श्रद्धारिङ्गचिह्नतनुरिति (ग), (घ) । (ङ) प्रसक्तं इति आरभ्य षाहंशोऽथर्व

नादि ।

† य द्विजमिति (ग) । तमश्रद्धारिङ्गेति (ङ), (घ) ।

‡ संप्राप्य नरकमिति (ग) ।

§ जपेन्नर इति (ग) ।

¶ शतपौरुषं सूक्तमिति (ङ), जपेत् पौरुषं सूक्तमन्यथा रौरवं व्रजेदिति (घ), (ङ) । जपेत्तत्र च जपेदिति साधु ।

|| जपेन्नर इति (ग) ।

चक्राद्विततमुर्वापि राजसिंहाद्वितोऽपि वा ।

नाधिकारी परिश्रेयः* यौतस्मार्त्तेषु कर्मासु ॥ १४१ ।

मृतकाध्यापकायैव मृतकाध्यायिनस्तथा ।

आकल्पं यातनां मुहूर्त्ते† तदन्ते स्नेच्छजातयः ॥ १४२ ।

स्त्रीशूद्राणां समीपे तु वेदाध्ययनव्यथारः ।

कल्पकोटिसहस्रेषु प्राप्नोति नरकान् क्रमात् ॥ १४३ ।

देवद्रव्यापहर्त्तारो गुरुद्रव्यापहारकाः ।

ब्रह्महत्यायुतसमं दुष्कृतं मुञ्जते नराः ॥ १४४ ।

अनाथधनहर्त्तारोऽनाथं ये विद्विषन्ति च‡ ।

तेषां यामकलं वक्ष्ये शृणुष्व सुसमाहिताः ॥ १४५ ।

अधःशिरोर्द्धपादाश्‡ कीलितास्तन्मकडये ।

धूमपानरता नित्यं तिष्ठन्त्याब्रह्मवासरम् ॥ १४६ ।

आरामे पुण्यहर्त्तारो देवपूजार्थकल्पिते॥ ।

ते यान्ति नरकं घोरं वह्निज्वालाप्रवेशनम् ॥ १४७ ।

जले देवास्तये वाऽपि यः सृजेद्देहजं मलम् ।

भ्रूणहत्यासमं पापं प्राप्नोतीत्यतिदारुणम्॥ ॥ १४८ ।

* नाधिकारी सविशेष इति (क) ।

† आकल्प यातना मुहूर्त्ता इति (क), (घ), (ङ) ।

‡ अनाथधनहर्त्ता यदनाथ ये विषन्ति चेति (क) ।

§ अधः शिरोर्द्धपादा इति आर्ये, अधः शिरोर्द्धपादा अधः शीरोर्द्धपादावेति षष्ठे ।

॥ आरामपुण्यहर्त्तारो देवपूजाऽनुकल्पित इति (क) ।

॥ भ्रूणहत्यादिक पापं स प्राप्नोतीत्यतिदारुणमिति (क), भ्रूणहत्यासमं पापं संप्राप्नोतीति दारुणमिति (घ), (ङ) ।

दन्तास्थिकेशनखरान्यः सृजिह्वतालये ।

जले वा भुक्तशेषश्च तस्य पापफलं शृणु ॥ १४८ ।

प्रासप्रतोदनैर्भिन्ना आर्त्तरावविराविणः ।

अत्युष्णतैलपानश्च कुम्भीपाकन्ततः क्रमात् ॥ १५०-१

ब्रह्मस्वं हरति यस्तु तुष्यं वा काष्ठमेव वा ।

स याति नरकं घोरं यावदाचन्द्रतारकम् ॥ १५१ ।

ब्रह्मस्वहरणं राजत्रिहामुष च दुःखदम् ॥

इह सम्पद्दिनाशाय परच नरकाय च ॥ १५२ ।

कूटसाध्यं वदेद्यस्तु तस्य पापफलं शृणु ।

स याति यातनाः सर्वा यावदिन्द्रायतुर्दश ॥ १५३ ।

इह पुत्राय मीत्राय विनश्यन्ति परच च ॥

रौरवं नरकं याति यः साध्यमवृतं वदेत् ॥ १५४ ।

ये चातिकामिनो मर्त्या ये च मिथ्याभिवाद्दिनः ।

तेषां मुहे जलीकायः पूर्यन्ते पत्रगोपमाः ॥ १५५ ।

एवं पष्टिसमाः स्थित्वा ततः चाराम्बुधेचनम् ।

श्लमांसाहारनिरता विगच्छन्ति चारकर्हमम् ॥ १५६ ।

ततो गजैर्निपात्यन्ते मरुप्रपतनन्तथा ॥

० इहाऽनुशासितं दुःखदमिति (क), (घ), (ङ) ।

१ परच वा इति (क), (घ) ।

२ जलीकाय इति (क), (ङ) ।

३ चारकर्हमे इति (क), (घ), (ङ) ।

४ मरुप्रपतनं यथा इति (क), (घ) ।

तदन्ते भुवमासाद्य हीनाङ्गाः प्रभवन्ति च* ॥ १५७ ।
 ऋतौ नाभिगमेद्यस्तु स्वस्त्रियं मनुजेश्वर ।
 स याति रौरवं† घोरं ब्रह्महत्याञ्च विन्दति ॥ १५८ ।
 अनाचाररतान्दृष्ट्वा यः शक्नो न निवारयेत् ।
 तत्पापार्द्धमवाप्नोति यतोऽपेक्षापरायणः‡ ॥ १५९ ।
 पापिनां पापशण्णनां यः करोति नराधमः ।
 अस्तित्वे तुल्यपापी स्यान्मिथ्यात्वे द्विगुणश्चवेत् ॥ १६० ।
 अपापे पातकं यस्तु समारोपति§ निन्दति ।
 स याति नरकान् घोरान्धावदाचन्द्रतारकम् ॥ १६१ ।
 पापिनां पातकं यस्तु वदेत्तत्सदृशो॥ भवेत् ।
 पापिनां नित्यपापानां पापार्द्धं नश्यति क्षणात् ॥ १६२ ।
 कन्यागामी नरो॥ यस्तु भक्ष्यमाणः श्रमिः सदा ।
 स याति धूमपानञ्च नृपावस्थां ततः क्रमात् ॥ १६३ ।
 यस्तु व्रतानि संगृह्य असमाप्य परित्यजेत् ।
 सोऽसिपञ्चवनं प्राप्य हीनाङ्गो जायते भुवि ॥ १६४ ।
 अन्यैः संगृह्यमाणानां व्रतानां विघ्नकृत्वरः ।

* विहीनाङ्गा मरुति च इति (क) ।

† नरकं रौरवमिति (क) । पुनर्केशिन् प्रोक्तादक्षा दमनरं दशप्रोक्ता न सति ।

‡ यतोऽपेक्षापरायण इति चार्णे, यतः सपेक्षा यदुपेक्षा चेति साधु ।

§ समारोपयतीत्यने, समारोपयतीति साधु ।

॥ तद्वदधी भवेदिति (क) ।

॥ रणो यस्तु इति (ग) ।

त्रिसप्तकुलसंयुक्तः स याति श्रेष्ठभोजनम् ॥ १६५ ।
 न्याये च धर्मशिक्षायां पचपातं करोति यः ।
 न तस्य निष्कृतिर्भूष प्रायश्चित्तशतैरपि ॥ १६६ ।
 श्रेष्ठभोजनी संप्राप्य पित्तपानं समायुतम् ।
 चण्डालवर्गे संजातो गोमांसायी भवेत्तदा ॥ १६७ ।
 अयमन्य द्विजान्वाग्भिर्ब्रह्महत्याश्च विन्दति ।
 सर्व्वाय यातना भुक्ता चाण्डालो दयनमसु ॥ १६८ ।
 विप्राय दीयमाने तु यो विघ्नं कुरुते नरः ।
 स याति ब्रह्महत्यानां सहस्राणां शतायुतम् ॥ १६९ ।
 अपहृत्य परस्वार्थं यः परेभ्यः प्रयच्छति ।
 स दाता नरकं याति यस्वार्थस्तस्य तत्फलम् ॥ १७० ।
 अन्यायसाधितं द्रव्यं यद्यान्यस्मै प्रयच्छति ।
 स याति नरकं घोरं यस्वार्थस्तस्य तत्फलम् ॥ १७१ ।
 प्रतिश्रुत्याऽप्रदानेन लालाभर्त्तं ब्रजेन्नरः ।
 यतिनिन्दापरो राजन्त्रिलायन्त्वं ब्रजेन्नरः ॥ १७२ ।
 आरामच्छेदिनो यान्ति युगानामेकविंशतिम् ।
 श्वभोजनं ततो यान्ति क्रमात्सर्व्वाय यातनाः ॥ १७३ ।
 देवतारुहमेतारस्तडागानाश्च भेदिनः ।
 पुष्पारामभिदयैव^१ यां गतिं प्राप्नुयुः शृणु ॥ १७४ ।
 कोटिकोटिकुलेर्युक्ताः कल्पकीटयुतानि पट् ।

१. द्विजार्त्तं ब्रजेन्नरः इति (ब) ।

१. पुष्परोमभेदिनश्च इति (ग) ।

यातनासु च सर्वासुऽप्यच्यन्ते वै पृथक् पृथक् ॥ १७५ ।
 ततश्च विष्ठाकृमयः कल्पकोटिषु भूपते ।
 तदन्ते विद्भुजस्ते वै कल्पानामेकविंशतिम् ॥ १७६ ।
 तथैव ते कृमिभुजो युगानामेकविंशतिम् ।
 ततश्च भुवमासाश्च चाण्डालाः कोटिजन्मसु ॥ १७७ ।
 ग्रामनाशकराणाञ्च पापञ्च सुमहत्तरम् ।
 न समर्थोऽ^{*} निगदितुं जन्मकोटिशतैरपि ॥ १७८ ।
 देवप्रदाहका ये तु तथैव ग्रामदाहकाः ।
 यावद्ब्रह्मा सृजत्येतत्तावन्नरकमाप्नुयुः ॥ १७९ ।
 यस्य कस्य च पापस्य योऽनुमन्ता भवेन्नरः ।
 स याति तत्र पापार्हं नरकांश्च यथोचितान्[†] ॥ १८० ।
 कुण्डाशी गोलकाशी च तथैव ग्रामयाजकः ।
 अयाज्ययाजकश्चैव महापातकिनः स्मृताः ॥ १८१ ।
 आह्वायकाऽ[‡] देवलका ग्रामनक्षत्रयाजकाः ।
 तएते ब्रह्मचाण्डाला[§] महापातकपञ्चमाः^{||} ॥ १८२ ।
 एतेषां यातनाः सर्वा युगानामेकविंशतिम् ।

* यातनास्तासु इति बहुषु पाठः ।

† न समर्थोऽपि नदिशुनिति (क) ।

‡ यथोचितानिति (क), (ख), (ग) ।

§ अयाजका देवलका इति (क) ।

¶ तदन्ते ब्रह्मचाण्डाला इति (क), (ख) ; तएव ब्रह्मचाण्डाला इति (घ) ।

|| महापातकपञ्चमा इति (ग), (घ) ।

तदन्ते भुवमासाद्य चाण्डालाः समजन्मसु ॥ १८३ ।
 उच्छिष्टभोजिनो ये च मित्रद्रोहरतास्य ये ।
 तेषाञ्च यातनाः सर्वा यावदाचन्द्रतारकम् ॥ १८४ ।
 छत्वनपिहदेवेज्या वेदमार्गवह्निष्कृताः ।
 पापण्डा इति विख्याता यातना बहवः स्मृताः ॥ १८५ ।
 एवं बहुविधाः प्रोक्ताः पातकाद्योपपातकाः ।
 तेषान्तु संख्याबाहुल्यालियन्तस्ते प्रकीर्तिताः ॥ १८६ ।
 पापानां यातनानाञ्चैः धर्माणाञ्चैव भूपते !
 संख्यां निगदितुं शक्नो लोके को विष्णुना ऋतेन ॥ १८७ ।
 एतेषां सर्वपापानां धर्मशास्त्रविधानतः ॥
 प्रायश्चित्तेषु चीर्णेषु पापराशिः प्रणश्यति ॥ १८८ ।
 प्रायश्चित्तानि कार्याणि समीपे कमलापते ।
 न्यूनातिरिक्ता न स्यात्सफलानि भवन्ति हि ॥ १८९ ।
 शङ्गा च तुलसी चैव सलङ्गी हरिकीर्तनम् ।
 अनसूया ह्यहिंसा च सर्वपापप्रणाशिनः ॥ १९० ।
 विष्णुर्पितानि कर्माणि सफलानि भवन्ति हि ॥
 अनर्पितानि कर्माणि भस्मनि न्यस्तहव्यवत् ॥ १९१ ॥

-
- पातकाणाञ्च इति (क), (घ), (ङ) , कर्मणाञ्चैव, भूपते इति (च) ।
 † संख्यां निगदितुं शक्नो क चमो विष्णुना ऋते इति (क), (घ), (ङ) ।
 ‡ धर्मशास्त्रविधानत इति (ङ) ।
 § सफलानि भवन्ति च इति बहुषु पुत्रकेषु पाठ ।
 ५ भवन्ति च इति (ग) ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यच्चान्यन्मोक्षसाधनम्* ।
 विष्णोः समर्पितं सर्वं सात्त्विकं सफलं भवेत् ॥ १८२ ॥
 विष्णोर्भक्तिः† परा नृणां सर्वपापप्रणाशिनी ।
 भक्तिमद्भिः कृतं कर्म सफलं स्थानमहीपते ॥ १८३ ॥
 भक्तिर्दशगुणा नृणां‡ पापारण्यदवानलः ।
 तामसै राजसैथैव सात्त्विकैश्च नृपोत्तम ॥ १८४ ॥
 यद्यान्यस्य विनाशार्थं भजते यदया हरिम् ।
 शृणुष्व पृथिवीपाल सा भक्तिस्तामसाधमा ॥ १८५ ॥
 योऽर्चयेत्कैतवधिया स्त्रैरिणी स्वपतिं यथा ।
 नारायणं जगन्नाथं सा वै तामसमध्यमा ॥ १८६ ॥
 देवपूजापरान्दृष्टा मत्सरी§ योऽर्चयेद्धरिम् ।
 शृणुष्व पृथिवीपाल सा भक्तिस्तामसीत्तमा ॥ १८७ ॥
 धनधान्यादिकं यस्तु प्रार्थयन्नर्चयेद्धरिम् ।
 यदया परयाविष्टः सा भक्ती राजसाधमा ॥ १८८ ॥
 यः सर्वलोकविख्यातां कीर्त्तिमुद्दिश्य माधवम् ।
 अर्चयेत्परया भक्त्या सा वै राजसमध्यमा ॥ १८९ ॥
 सालोक्यादिपदं यस्तु प्रार्थयन्नर्चयेद्धरिम्¶ ॥

* भीक्षसाधकमिति (ग) ।

† विष्णुभक्तिः परा नृणामिति बहुषु पुल्लिङ्गे पाठः ।

‡ दशगुणाश्रया इति (क), (घ), (ङ) । पापारण्यदवीपमा इति (घ), (ङ) ।

§ देवपूजापरान्दृष्टा मनुजानिति (क), (ङ) । मनुजोयोऽर्चयेद्धरिमिति (घ) ।

¶ सहृदिश्यार्चयेद्धरिमिति (क), (घ) ।

विज्ञेया पृथिवीपाल सा भक्ती राजसोत्तमा ॥ २०० ।
यसु स्रक्तपापानां चयार्थं पूजयेद्धरिम् ।
अदया परया राजन् सा भक्तिः सात्त्विकाधमा ॥ २०१ ।
हरेरिदं प्रियमिति श्रुत्यूपां कुरुते नरः ।
जनेषु अदया युक्तो भक्तिः सात्त्विकमध्यमा ॥ २०२ ।
विधिवुद्धमार्गयेद्यसु दासवच्चक्रपाणिनम् ।
भक्तीनां प्रवरा ज्ञेया सा भक्तिः सात्त्विकोत्तमा ॥ २०३ ।
नारायणस्य महिमांशः काञ्चिच्छ्रुत्वाऽपि यो नरः ।
तन्मयत्वेन सन्तुष्टः सा भक्तिः सात्त्विकोत्तमा ॥ २०४ ।
अहमेव परो विष्णुर्मांशे सर्वमिदं जगत् ।
इति यः सततं ध्येत्तं विद्यादुत्तमोत्तमम् ॥ २०५ ।
एवं दमविधा भक्तिः संसारच्छेदकारिणी ।
तत्रापि सात्त्विकी भक्तिः सर्वकामफलप्रदा ॥ २०६ ।
तज्जाष्टृणुष्व भूपाल ससारच्छेदमिच्छता ।
स्वकर्म्मणोऽविरोधेन भक्तिः कार्या जनार्दने ॥ २०७ ।
यः कर्म्माणि परित्यज्य भक्तिमात्रेण जीवति ।
न तस्य तुष्यते विष्णुराचारात्पूज्यते यतः ॥ २०८ ।

* हरेरिदं प्रियमिति कृत्वा मगधि योगर इति (क) ।

† कर्म्माणि कुरुते भूप ज्ञेया सात्त्विकमध्यमा इति (क), ज्ञेया सात्त्विकमध्यमा इति (घ), (ङ) ; (ग) (घ) पुस्तकयोः जनेषु इत्यस्य स्थाने जनेभ्य इति पाठोऽपि ।

‡ महिमामित्यादेः महिमाभिमिति साधु ।

§ काञ्चिच्छ्रुत्वा च इति (क), (ङ) । अपरं श्रुतेति चार्थम्, उक्तेति साधु ।

सर्वांगमानामाचारः प्रथमः परिकल्प्यते* ।
 आचारप्रभवो धर्मी धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥ २०८ ।
 तस्मात्कार्या हरौ भक्तिः स्वधर्मस्याविरोधिनी ।
 सदाचारविहीनानां धर्मार्थो न सुखप्रदो† ॥ २१० ।
 त्वया महीश यत्पृष्टं तत्सर्वं गदितं मया ।
 तस्माद्वर्त्मपरो भूत्वा सुखी भव दृढतत ॥ २११ ।
 पूजयस्व प्रयत्नेन नारायणमनामयम् ।
 तस्मिन् संपूज्यमाने तु सर्वान् कामानवाप्स्यसि ॥ २१२ ।
 पूजयस्व हरं विष्णुमेकबुद्धगः‡ महीपते ।
 भेदकृद्ब्रह्महत्यानामयुतायुतदुष्कृतम् ॥ २१३ ।
 शिव एव हरिः साक्षाद्वरिरेव शिवः स्वयम्§ ।
 तयोरन्तरकथाति नरकान् कीटिकोटिगः ॥ २१४ ।
 आत्मघातनपाप्मानोऽराजस्तव पितामहाः ।
 वसन्ति नरके ते च दग्धाः कपिलकोपतः ॥ २१५ ।
 तानुद्धर महाभाग गङ्गाजलनिषेवणैः॥ ।
 गङ्गा सर्वाणि पापानि नाशयत्येव पण्डित ॥ २१६ ।

* प्रथम परिकल्पित इति (ङ) ।

† धर्मा अप्यासुखप्रदा इति (म) ।

‡ एकमस्या इति (क), (घ), (ङ) ।

§ हरि साक्षाच्छिव स्वयमिति (घ) ।

॥ आत्मघातकपाप्मान इति (ग), (घ), (ङ) ।

॥ निषेवणे इति (घ) ।

केगमस्य नखं दन्तं भस्म वापि जनेश्वर ।

गङ्गायाः स्पर्शमात्रेण तात्रैवत्यच्युतं पदम् ॥ २१७ ॥

यस्यास्य भस्म वा राजन् गङ्गायां क्षिप्यते नरैः ॥ १ ॥

महापातकमुक्तीऽपि स याति परमं पदम् ॥ २१८ ॥

गुह्यं शृणुष्व राजेन्द्र गङ्गा पापप्रणयिनी ।

यद्विन्दुमेचनादेव प्रयान्ति परमं पदम् ॥ २१९ ॥

यानि कानि च पापानि प्रोक्तानि तव षण्डित ।

तानि पापानि नश्यन्ति गङ्गाविन्दुभिषेकतः ॥ २२० ॥

नारद उवाच ।

इत्युक्त्वा पृथिवीपालं धर्मराजो मुनीश्वराः ।

अन्तर्दधे स राजाऽपि तपस्तप्तु मनोदधे ॥ २२१ ॥

निक्षिप्य पृथिवीं सर्वां सचिवेषु महीपतिः ।

तपस्तप्तुं मुनियेष्ठानुहिनाद्रिं जगाम सः ॥ २२२ ॥

इति श्रीवृद्धभारद्वाजे पुराणे कामसभादी नाम

चतुर्दशोऽध्यायः ।

—६—

० केडास्यनखरं दन्तमिति (क) ।

† स्पर्शमात्रेण गङ्गायास्तपस्तप्तुं पदमिति (क), (घ), (ङ) ।

‡ जने इति (क) ।

§ महापातकमुक्ती वा इति (ङ), महापातकमुक्ती वा इति (घ), महापातकमुक्तीऽपि इति (क) ।

५ एव प्रोक्तं (घ) पुनर्लभं नास्ति ।

॥ गङ्गाविन्दुभिषेकनादिति (ङ) ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

हिमवद्गिरिमासाद्य किं चकार महीपतिः ।

कथं वा हृतवान् गङ्गां सूत तद्वक्तुमर्हसि ॥ १ ।

सूत उवाच ।

भगीरथो महाराजा† जटाचीरधरो वने ।

गच्छन् हिमाद्रिं तपसे ययौ गोदावरीतटम्‡ ॥ २ ।

तत्रापश्यन्महारथं भृगोरायममुत्तमम् ।

कृष्णसारसमाकीर्णं मातङ्गचयसेवितम् ॥ ३ ।

भ्रमद्भ्रमरसंयुक्तं कूजद्विहगसङ्कुलम् ।

व्रजद्वाराहनिकरं चमरीबालवीजितम् ॥ ४ ।

नृत्यन्मयूरनिकरं शारङ्गगणयोजितम्§ ।

प्रवर्धितमहावृक्षं मुनिकन्याभिरादरात् ॥ ५ ।

शालतालतमालाब्जं वृहद्विन्तालमण्डितम्¶ ।

लक्ष्यन्नाङ्गकुहालशमीरुचकशोभितम् ॥ ६ ।

* कथञ्चाहृतवान् गङ्गामिति (क), (घ), (ङ) ।

† महामाग इति (घ), (ङ) ।

‡ गोदावरीतटे इति (क), (घ), (ङ) ।

§ शारङ्गगणसेवितमिति (घ) ।

¶ शूलविन्तालमण्डितमिति (क), (घ) ; तथोक्तं पर चरणद्वयमधिकं वर्तते ।

यथा—श्रीवार्धुनपुत्रागनागचण्डकसेवितम् ।

मालतीयूथिकाकुन्दचम्पकाञ्जलयभूपितम् ॥
 उत्फुल्लकुसुमोपेतं ऋपिसङ्घनिषेवितम् ।
 वेदशास्त्रसमुद्घोषं भृगोः प्राविशदायमम् ॥ ७ ।
 गृणन्तं परमं ब्रह्म हृतं शिष्यवरैर्मुनिम् ।
 तेजसा सूर्यसङ्काशं भृगुन्तत्र ददर्श सः ॥ ८ ।
 ननाम विधिवद्भूपस्तस्मै मुनिवराय सः ।
 आतिथ्यं भृगुरयस्मै चक्रे सम्मानपूर्वकम् ॥ ९ ।
 क्षतातिथ्यक्रियो राजा भृगुणा परमर्षिणा ।
 उवाच प्राञ्जलिभूत्वा विनयान्मुनिपुङ्गवम् ॥ १० ॥

राजोवाच ।

भगवन्सर्वधर्माज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 भगवांस्तुष्यते येन संसारार्णवतारकः ॥ ११ ॥
 पूज्यते कर्मणा येनः भगवान् भूतभावनः ।
 अनुयाह्योऽस्मि ते ब्रह्मन् सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १२ ॥

भृगुवाच ।

राजंस्तत्तैस्मितं ज्ञातं त्वं हि पुण्यवतां वर ।
 अन्यथा स्तुतुं सर्वं कथमुदस्तुमर्हसि ॥ १३ ॥
 यो वा की वापि भूपाल गङ्गासेकादिभिः स्वकान् ।

• यातिनिघातेष्वाकुलचम्पकाञ्जलयभूपितमिति (क); (घ), (ङ) पुसङ्घो कुल
 म्यानि पुङ्गेति पाठो वर्धते ।

+ दाशम प्राविशदुदीरिति (क), (घ), (ङ) ।

‡ कर्मणा पूज्यते येनेति (क), (ङ) । कर्मणा तुष्यते येनेति (घ) ।

उद्धर्तुकामस्तं विद्यान्नररूपधरं हरिम् ॥ १४ ।
 कर्मण्येन देवेशो नृणामिष्टफलप्रदः ।
 तत्प्रवक्ष्यामि राजेन्द्र शृणुष्व सुसमाहितः ॥ १५ ।
 भव सत्यपरो राजन्नहिसानिरतस्तथा ।
 सर्वभूतहितो नित्यं न वदेयानृतं क्वचित् ॥ १६ ।
 त्यज दुर्जनसंसर्गं भज साधुसमागमम् ।
 कुरु पुण्यमहोरात्रं स्मर विष्णुं सनातनम् ॥ १७ ।
 कुरु पूजां महाविष्णोर्याहि गान्तिमनुत्तमाम् ।
 अष्टाक्षरं महामन्त्रं जप्त्वा श्रेयो गमिष्यसि ॥ १८ ।

राजोवाच ।

सत्यन्तु कीदृशं प्रोक्तमहिंसा वाऽपि कीदृशी ।
 सर्वभूतहितत्वञ्च प्रोक्तं कीदृग्विधं मुने ॥ १९ ।
 अनृतं कीदृशं प्रोक्तं दुर्जनाद्यैव कीदृशाः ।
 साधवः कीदृशाः प्रोक्तास्तथा पुण्यञ्च कीदृगम् ॥ २० ।
 अर्त्तव्यय कथं विष्णुस्तस्य पूजा च कीदृशी ।
 गान्तिर्नाम च का प्रोक्ता किमष्टाक्षरसंज्ञकम् ॥ २१ ।
 सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञ मुनेः तत्त्वार्थकोविद ।
 एतन्मे पुत्रवात्सल्यात्सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ २२ ।

भृगुरुवाच ।

साधु साधु महाप्राज्ञ तव बुद्धिरनुत्तमा ।
 यत्प्रष्टोऽहं त्वया राजन्तत्सर्वं प्रवदामि ते ॥ २३ ।

यथार्थकथनं राजन्सत्यमित्यभिधीयते* ।
 धर्माविरोधतो वाच्यन्तद्धि धर्मपरायणैः ॥ २४ ।
 देशकालादिविज्ञानात्सधर्मस्याविरोधतः ।
 यद्वचः प्रोच्यते सद्भिस्तत्तत्त्वमभिधीयते ॥ २५ ।
 सर्वेषामेव जन्तूनामक्लेशजननं हि यत् ।
 राजब्रह्मिणा विज्ञेया सर्वकामार्थदायिनी ॥ २६ ।
 धर्मकार्यसहायत्वमकार्यपरिपन्थिता ।
 सर्वलोकहितत्वं वै प्रोच्यते धर्मकोविदैः ॥ २७ ।
 इच्छानुवृत्तिकथनं धर्माधर्माविवेकतः ।
 अनृतं तद्धि विज्ञेयं सर्वत्रेयोविरोधितम्† ॥ २८ ।
 ये लोकविद्धिपो मूर्खाः कुमार्गरतबुद्धयः ।
 ते राजन्दुर्जनाः प्रोक्ताः सर्वकर्मवहिष्कृताः‡ ॥ २९ ।
 धर्माधर्माविवेकेन वेदमार्गानुसारिणः ।
 सर्वलोकहिते सक्ताः§ साधनः परिकीर्त्तिताः ॥ ३० ।
 हृदिप्रीतिकरं यच्च सद्भिर्धरि रञ्जितम्¶ ।
 आत्मनः प्रीतिजनकं॥ तत्पुण्यं परिकीर्त्तितम् ॥ ३१ ।

* सत्यमाहुर्निर्वचित इति (क), (घ) । सत्य माहुर्निर्वचित इति (ङ) ।

† सर्वत्रेयोविरोधक इति (क), विरोधि तदिदि (ङ) ।

‡ सर्वधर्मवहिष्कृता इति (घ) ।

§ सक्ता इति केचित्पठन्ति ।

¶ परिकीर्त्तित इति (घ) ।

॥ प्रीतिजनक इति (घ) ।

सर्वं जगदिदं विष्णुर्विष्णुः सर्वस्य कारणम् ।
 अहञ्च विष्णुरिति यत्तद्विष्णोः स्मरणं विदुः ॥ ३२ ।
 सर्वदेवमयो विष्णुर्विधिनेतस्य पूजनम् ।
 इति या मनसः प्रीतिः सा भक्तिः परिकीर्तिता ॥ ३३ ।
 सर्वभूतमयो विष्णुः परिपूर्णः सनातनः ।
 इत्यभेदपरा भक्तिः सा पूजा परिकीर्तिता ॥ ३४ ।
 स मता शत्रुमित्रेषु वशित्वञ्च तथा नृप ।
 यदृच्छासाभसन्तुष्टिः शान्तिर्नान्ना प्रकीर्तिता ॥ ३५ ।
 एते सर्वे समाख्यातास्तपःसिद्धिप्रदायकाः ।
 समस्तपापराशीनान्तरसा नाशहेतवः ॥ ३६ ।
 षष्ठाक्षरमहामन्त्रं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 वक्ष्यामि तव राजेन्द्र पुरुषार्थैकसाधनम् ॥ ३७ ।
 विष्णुप्रियकरं मन्त्रं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥
 नमो नारायणायैति जपेन्नष्टवपूर्वकम् ॥ ३८ ।
 शङ्खचक्रधरं शान्तं नारायणमनामयम् ।
 लक्ष्मीसंस्थितवामाङ्गं तथाऽभयकरं प्रभुम् ॥ ३९ ।
 किरीटकुण्डलधरं नानामण्डनभूषितम् ॥
 भ्राजत्कीशुभमालाढ्यं श्रीवत्साद्वितवद्यसम् ॥ ४० ॥

० तपसा नाशहेतव इति (ङ) ।

† (घ) पुनर्दिष्ट पर चलार द्वाकपादा न सन्ति ।

‡ सर्वपापप्रणाशनमिति (क), (ङ) ।

§ नानामण्डनशोभितमिति (क), (घ) (ङ) ।

पीताम्बरधरं देवं सुरासुरनमस्कृतम् ।
 ध्यायेदनादिनिधनं सर्वकामफलप्रदम् ॥ ४१ ।
 एवंभूतं महाविष्णुं यश्चेदात्मनमात्मनि ।
 स याति सर्वं येषांसि विद्यामं कुरु भूपते ॥ ४२ ।
 वाचो नारायणः प्रोक्तो मन्त्रस्तदाचकः स्मृतः ।
 वाच्यवाचकसम्भूतो नित्य एव महात्मनः ॥ ४३ ।
 यथाऽनादिमहदोऽयं घोरः संसारसागरः ।
 तथाऽनादिर्महाविष्णुः संसारान्मोचकः स्मृतः ॥ ४४ ।
 स एव धाता जगतां सर्वकामफलप्रदः ।
 अन्तर्यामी ज्ञानरूपी^१ परिपूर्णः सनातनः ॥ ४५ ।
 इत्येतत्सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 स्वस्ति तेऽस्तु तपःसिद्धिं लभ गच्छ यथासुखम् ॥ ४६ ।

श्रीसूत उवाच ।

एवमुक्तो महीपालो भृगुणा परमर्षिणा ।
 परमां प्रीतिमापन्नः प्रपटे तपसि धनम् ॥ ४७ ।
 हिमवद्गिरिमासाद्य गङ्गातीरे मनोरमे ।
 नादेश्वरे महावेधे तपस्त्रयेऽतिदुश्चरम् ॥ ४८ ।
 राजा विषवणस्त्रायी कन्दमूलफलाशनः ।
 कृतातिम्यर्हणयाऽपि नित्य होमपरायणः ॥ ४९ ॥

१. यथा नात्मावक्तव्यमिति (क), यथाऽनादिमहदोऽयमिति (ख) ।

१. आन्तर्यामीति (क), (ख) । आन्तर्यामीति (ग) ।

सर्वभूतहितः शान्तो नारायणपरायणः॥
 पत्नैः पुत्रैः फलैस्तोयैस्त्रिकालं हरिपूजकः ॥ ५० ।
 एवं बहुविधं कालं नीत्वा ह्यत्यन्तधैर्यवान्॥
 ध्यायन्नारायणं देवं शीर्षपर्णाग्रनोऽभवत् ॥ ५१ ।
 प्राणायामपरो भूत्वा राजा परमधार्मिकः ।
 निरुच्छासपरो भूत्वा तपस्तप्तुं प्रचक्रमे ॥ ५२ ।
 ध्यायन्नारायणन्देवमनन्तं परमव्ययम् ।
 प्रष्टुं वर्षसहस्राणि निरुच्छासपरोऽभवत् ॥ ५३ ।
 तस्य नासापुटाद्राज्ञो धूमो जज्ञे भयङ्करः ।
 तं दृष्ट्वा देवतानाञ्च चासो जज्ञे महामुने ॥ ५४ ।
 अधिकारक्षयभयाद्देवाः॥ सन्नासपीडिताः ।
 अभिजग्मुर्महाविष्णुर्यत्रास्ते जगतां पतिः॥ ५५ ।
 चोरोदस्योत्तरं तीरं संप्राप्य त्रिदिवेश्वराः ।
 असुवन्देवदेवेशं पशुपाशविमोचकम् ॥ ५६ ।

देवा ऊचुः ।

नताः स्म विष्णुं जगदेकनाथं
 स्मरन्मस्तार्त्तिहरं परेशम् ।

• एतदर्थं (क) (ङ) पुस्तकधीर्नाति ।

† ओऽन्त्य धैर्यवानिति (घ) ।

‡ आधिकारक्षयभयादिति (घ). (ङ) ।

§ जगतां पतिरिति (ङ) ।

¶ आसुवन्देवदेवेशमिति (क), (घ), (ङ) ।

स्वभावशुद्धं परिपूर्णभावं
 वदन्ति* तं ज्ञानगतञ्च तज्ज्ञाः ॥ ५७ ।
 ध्येयः सदा धर्मिजनैः परात्मा
 स्वेच्छामरीरैः क्षतदेवकार्यः ।
 जगत्स्वरूपो जगदेकनाथ-
 क्षुब्धे नमस्ते पुरुषोत्तमाय ॥ ५८ ।
 यन्नामसङ्कीर्त्तनतो मुरारिः†
 समस्तपापाः प्रगमं प्रयान्ति ।
 तन्मीशमाद्यं पुरुषं पुराणं
 नताः ‡ विष्णुं पुरुषार्थसिद्धेः§ ॥ ५९ ।
 यत्तेजसा भाम्नि दिवाकराद्या
 नातिक्रमन्त्यब्धिनदीनदाद्याः ।
 कास्ताप्सकां तं त्रिदयादिदेवं
 नताः ¶ रूपं पुरुषार्थरूपम् ॥ ६० ।
 जगत्करीत्यजभवस्त्वजस्त्रम्§
 पुनन्ति लोकान् श्रुतयश्च विप्राः॥ १ ।

* विदन्ति तमिति (क) ।

† मुरारिरिति (ग) ।

‡ पुरुषार्थसिद्धान्तिति (घ) ।

§ अक्षमवोऽक्षजघनिति (घ) ।

॥ श्रुतयश्च देवा इति (क) ।

तमादिदेव गुणमन्निधानं
 यदाज्ञया तं प्रणताः स्म विष्णुम् ॥ ६१ ।
 वरं वरेण्यं मधुकैटभारिं
 सुरासुराद्यर्चितपादपद्मम् ।
 सङ्गत्सङ्गस्थितसिद्धिहेतुं,
 ज्ञानैकवेद्य प्रणताः स्म विष्णुम् ॥ ६२ ।
 नारायणन्देवमनन्तमीशः
 पीताम्बर पद्मभवादिसेव्यम् ।
 यज्ञप्रियं यज्ञभुजं‡ विशुद्धं
 नताः स्म सर्वोत्तममिष्टदत्तम् ॥ ६३ ।
 सच्चित्तदानन्दकृतस्वरूप-
 मभेद्यमज्ञानतिरोहितानाम् ।
 अनादिमध्यान्तमर्ज परेशं
 रूपादिहीनं प्रणताः स्म देवम्§ ॥ ६४ ।

* प्रणता स्म देवमिति (क) ।

† नारायण विष्णुमनन्तमीशमिति (क), (घ), (ङ) ।

‡ यज्ञकरमिति (क), (घ), (ङ) ।

§ एष ओं क (क) (घ) पुस्तकयोरेव पठित —

अनादिमध्यान्तमर्ज परेशं

मभेद्यमज्ञानतिरोहितानाम् ।

सच्चित्तदानन्दकृतस्वरूपं

रूपादिहीनं प्रणता स्म देवम् ॥ इति ।

(ङ) पुस्तके एष ओंको नास्ति ।

इति सुतो महाविष्णुर्देवैरिन्द्रादिभिस्तदा ॥
 चरितं तस्य राजर्षिर्देवानां संन्यवेदयत् ॥ ६५ ॥
 हरिः सुरान्समाश्वास्य तेषां दन्वाऽभयं द्विजाः ।
 तपश्चरति राजर्षिर्यत्र तं देशमाययौ ॥ ६६ ॥
 शङ्खचक्रधरो देवः सच्चिदानन्दविग्रहः ।
 प्रत्यक्षतामगात्तस्य राज्ञः सर्व्वजगद्गुरुः ॥ ६७ ॥
 ददर्शाराहरिं राजा भाभासितदिगन्तरम् ॥
 अतसीपुष्पसङ्घातं स्फुरत्कुण्डलमण्डितम् ॥ ६८ ॥
 विकसत्प्रपञ्चार्धं विभ्राजन्मुकुटोज्ज्वलम् ।
 श्रीयत्सकौमुभधरं पीताम्बरधरं प्रभुम् ॥ ६९ ॥
 दीर्घबाहुमुदाराङ्गं सुरार्चितपदाम्बुजम् ।
 पद्मवनाम भूपासोदण्डवत् क्षितिमण्डले ॥ ७० ॥
 अनन्तहर्षसम्पूर्णः सरोमासः सगद्गदः ।
 कथं कथ्येति कथ्येति कथ्येत्याह पुनः पुनः ॥ ७१ ॥
 तस्य विष्णुः प्रसवात्मा ह्यन्तर्यामी जनार्दनः ।
 उवाच कथयाविष्टो॥ भगवान् भूतभावनः ॥ ७२ ॥

० तथा इति (क) ।

† ददर्शाराहरिं अस्याप्रभाभासितदिपुमिति (ब) ।

‡ पीताम्बरधरं त्रिभुविति (ब), (घ), (ङ) ।

§ उतमात्रमिति (ब) ।

॥ अनन्तहर्षसम्पूर्णं इति (घ) ।

॥ तथाच उपना विष्टुमिति (ब), (ङ) ।

थीभगवानुवाच ।

भगीरथ महाभाग तवाभीष्टं भविष्यति ।
 आगमिष्यन्ति मत्सोकं तव पूर्वपितामहाः ॥ ७३ ।
 मम मूर्त्यन्तरं ग्रन्थं यज स्तोत्रैः स्वशक्तिः ।
 स ते समस्तश्रेयांसि विधास्यति न संग्रयः* ॥ ७४ ।
 अहमप्यद्रिजानाथं यजामि प्रत्यहं नृप ।
 तस्मादाराधये शानं स्तोत्रैः सुखं सुखप्रदम्† ॥ ७५ ।
 अनादिनिधनो देवः सर्वकामफलप्रदः ।
 त्वया संपूजितो राजंस्त्व व्रेयो विधास्यति ॥ ७६ ।
 इत्युक्त्वा देवदेवेशो जगतां पतिरभ्युतः‡ ॥
 अन्तर्दधे स विश्वात्मा उत्तस्यौ सोऽपि भूपतिः ॥ ७७ ।
 किमिदं स्वप्न आहोस्त्रिस्तत्यस्येति द्विजोत्तमाः ।
 चिन्ताकुलोऽभूद्राजिन्द्रः किं करोमीति विस्मितः ॥ ७८ ।
 अथान्तरीक्षे वागुच्चैः प्राह सम्भ्रान्तचेतसम्§ ।
 सत्यमेतद्वेदितव्यं॥ न चिन्तां कर्तुमर्हसि ॥ ७९ ।
 तदोश्मनाः क्षितिपतिरीशानं लोककारणम् ।

* तेन श्रोत्रेण श्रेयांसि विधास्यामि न संग्रय इति (क) ।

† श्रोत्रेण तु सुखप्रदमिति (क) ।

‡ जगत् पतिरिति (घ), जगतां पतिरभ्युत इति (ङ) ।

§ (क) पुस्तके सम्भ्रान्तचेतमेति वाक्यविशेषकम् ।

॥ सत्यमेतदिति व्यक्तमिति (क), (ङ), सत्यमेतदिति प्रोक्तमिति (घ) ।

समस्तदेवतारूपमस्तौपीयद्वितितत्परः* । ८० ।
 प्रणमामि जगन्नाथं प्रणतार्त्तिप्रणाशनम् ।
 प्रमाणागोचरं† देवमीशानं प्रणवात्मकम् ॥ ८१ ॥
 जगद्रूपमयोनिन्तं‡ सर्गस्थित्यन्तकारणम् ।
 ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं§ विश्वरूपं नतोऽस्मि तम् ॥ ८२ ॥
 आदिमध्यान्तरहितमनन्तमजमव्ययम् ।
 यमामनन्ति योगीन्द्रास्तं वन्दे तुष्टिर्वर्धनम्¶ ॥ ८३ ॥
 नमो लोकाधिनाथाय रञ्जते परिरञ्जते॥ ।
 नमोऽस्तु नीलकण्ठाय पशूनां पतये** नमः ॥ ८४ ॥
 नमयैतन्यरूपाय मुष्टानां पतये नमः ।
 नमः कल्पयनाशाय नमो मीढुष्टमाय तै००० ॥ ८५ ॥
 नमो रुद्राय देवाय†† कपर्दीय‡‡ प्रचेतसे ।

* समस्तदेवतादीनामस्तौपीयद्वितितत्परः (क) । (क), (ङ) दुर्लभोक्तः, परं राजी-
 वाधिति पाठो धर्मते ।

† प्रणमनोपरमिति (ग) ।

‡ जगद्रूपमये गित्यमिति (क) ।

§ ऊर्ध्वरेतमिति आर्धे, ऊर्ध्वरेतमिति वाधु ।

¶ तुष्टिर्वर्धनमिति (क), (ङ) ।

॥ रञ्जते, परिरञ्जते इति चार्थप्रयोगौ ; रञ्जते, परिरञ्जते इति तथोर्थवाच्यं
 बाधुद्वये ।

** पशूनां पतये नम इति (ङ) ।

†† नमस्तो विश्वसाधिते इति (क) ।

‡‡ देव्य इति (ङ) ।

§§ कर्पदीय इति (क), (ङ) ।

नमः पिनाकहस्ताय शूलहस्ताय ते नमः ॥ ८६ ।
 नमस्ते सर्वभूताय घण्टाहस्ताय ते नमः* ।
 नमः पञ्चास्यहस्ताय क्षेत्राणां पतये नमः ॥ ८७ ।
 नमः कपालहस्ताय पाशमुद्गरपाणिने ।
 नमः समस्तपापानां मुक्ततां पतये नमः ॥ ८८ ।
 नमो गणाधिदेवाय क्षेत्रिणां† पतये नमः ।
 नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यपतये नमः ॥ ८९ ।
 हिरण्यरेतसे तुभ्यं विश्वरूपाय वै नमः ।
 नमो ध्यानस्वरूपाय नमस्ते ध्यानसाक्षिणे ।
 नमस्ते ध्यानसंख्याय अहिब्रध्नाय ते नमः ॥ ९० ।
 येनेदं विश्वमखिलं चराचरविराजितम् ।
 प्रधानं पुरुषश्चैव भ्रमन्नाहृष्टिरिवाऽजनिः‡ ॥ ९१ ।
 स्वप्रकाशं महात्मानं परं ज्योतिः सनातनम् ।
 यमामनन्ति तं वन्दे§ सवितारं नृचक्षुषः॥ ॥ ९२ ।
 उमाकान्त विरूपाक्ष नीलकण्ठ सदाशिव ।
 मृत्युञ्जय महाभाग यद्गर्भं तत्त्वमावह ॥ ९३ ।
 कपर्दिने नमस्तुभ्यं नीलग्रीवाय ते नमः ।

• १०८ (क) पुनर्के नाति ।

† वचसो पतये नम इति (क) ।

‡ इमी हृष्टिरिवानजोति (क) ।

§ यमामनन्ति तत्त्वमावह इति (क), (ख) ।

॥ वचक्षुष इति (क) ।

कृशानुरेतसे तुभ्यं शिवो नः सुमना भव ॥ ८४ ।

यतः समुद्राः सरितोऽद्रयश्च

गन्धर्व्ववक्षाः सुरसिद्धसङ्घाः ।

यतश्च चेष्टां कुरुते हि जन्तुः

स नोऽस्तु देवश्च शुभप्रदश्च ॥ ८५ ।

ध्यायन्ति यं योगिजना विशुद्धं

सर्व्वान्तरात्मान्तरूपगम्यम् ।

स्वतन्त्रमेकं गुणवन्निधानं

नमामि भूयः प्रणमामि भूयः ॥ ८६ ।

तदिदं गङ्गास्तीर्णं सागरेण प्रभाषितम् ।

सर्व्वान् कामानवाप्नोति त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः ॥ ८७ ।

इति सुतो महादेवः गङ्गरो लोकशङ्करः ।

प्रापिर्वभूव भूपस्य सन्तप्ततपसम्पदा ॥ ८८ ।

पञ्चयक्त्रं द्यभुजं चन्द्रार्द्धलतशेखरम् ।

त्रिलोचनमुदाराङ्गं नागयज्ञोपवीतिनम् ।

विशालवक्षसं देवमष्टबाहुं महौजसम् ॥ ८९ ।

गजचक्राभ्यामरधरं० सुरार्चितपदाम्बुजम् ।
 दृष्ट्वा सगद्गदो राजा दण्डवद्विचतिमण्डले ।
 ननामोच्चैर्महादेवं महादेवेति कीर्त्तयन् ॥ १०० ॥
 विघ्नाय भक्तिं भूपस्य शङ्करः शशिशेखरः ।
 राजानं ग्राह्यं तुष्टोऽस्मि वरयेति वरं मुदा ॥ १०१ ॥
 पूजितोऽस्मि त्वया सम्यक् स्तोत्रेण तपसाऽनघ ।
 भुक्त्वा च भोगानसुखान्† तत्रा‡ मोक्षमवाप्स्यसि ॥ १०२ ॥
 इत्युग्रतो देवदेवेन राजा सन्तुष्टमानसः ।
 उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा जगतामीश्वरेश्वरम् ॥ १०३ ॥
 राजोवाच ।

अनुग्राह्योऽस्मि यदि ते वरदेन महेश्वर ।
 त्रिमार्गगाप्रसादेन उद्वराम्भृतामहान् ॥ १०४ ॥
 देवदेव उवाच ।

तव‡ दत्ता मया गङ्गा तेषाञ्चैव परा गतिः ।
 तव मोक्षपदं दत्तमितुगङ्गाऽन्तर्दधौ शिवः ॥ १०५ ॥
 कपर्दिमुकुटाग्रस्था गङ्गा लोकैकपावनी ।
 पावयन्ती जगत्सर्वमन्वगच्छद्भगीरथम् ॥ १०६ ॥
 ततःप्रभृति सा देवी निर्गमन्ता मलहारिणी ।

• व्याघ्रचक्राभ्यामरधरिति (क) ।

† सुखे च भोगानसुखानिति (क), (ख) ।

‡ तत इति (क), (ख) ।

§ राजदत्ता ददाति (ख), एषा ददाति (क), (ख) ।

भागीरथीति विख्याता सर्वलोकेषु पण्डित ॥ १०७ ।
 सगरस्यात्मजाः पूर्वं यत्र दग्धा भुनीश्वराः ।
 तं देशं प्रावयामास गङ्गा सर्वसरिहरा ॥ १०८ ।
 यदा संप्रावितं भस्म सागराणाम् गङ्गया ।
 तदैव नरके मग्नाः सागरास्ते गतेनसः ॥ १०९ ।
 पुरा सद्बुधमानेन यमेन परिशिक्षिताः ।
 त एव पूजितास्तेन गङ्गोदकपरिप्लुताः ॥ ११० ।
 गतपापान् परित्राय यमः सगरसम्भवान् ।
 प्रणम्याभ्यर्च्य विधिवदित्याह विनयाऽन्वितः ॥ १११ ।

यम उवाच ।

भो भो राजसुता यूयं नरकान् भृगदारुणान् ।
 एतावन्तं तु समयं भुक्तवन्तः स्वकर्मभिः ॥ ११२ ।
 धन्यस्तदन्वये जातो भगीरथ इति श्रुतः ।
 ततोऽस्मात्तारिता यूयं नरकाद्भृगदारुणात् ॥ ११३ ।
 आरुह्याशु विमानानि सर्वकामाऽन्वितानि च ।
 गच्छध्वं विष्णुभग्नं सर्वलोकोत्तमोत्तमम् ॥ ११४ ।
 श्रुत्वास्ते महाकानो यमेन गतकल्मषाः ।
 गतकीटिकुलैर्युक्ता विष्णुलीकं प्रपेदिरे ॥ ११५ ।
 एवंप्रभावा सा गङ्गा हरिपादाग्रसम्भवा ।
 सर्वलोकेषु विख्याता महापातकनाशिनी ॥ ११६ ।

• संतापमानेनेति (क) ।

† गच्छन्निवि चापे, गच्छत इति चापु ।

इदं सुपुण्यमायुषं महापातकनाशनम् ।

यः पठेच्छृणुयादाऽपि गङ्गास्नानफलं लभेत् ॥ ११७ ।

यद्येतत्पुण्यमाख्यातं प्रपठेद्देवतालये ।

स याति विष्णुसालोक्यं ऽथावदिन्द्रायतुर्ह्यथ ॥ ११८ ।

इति वृद्धनारदीयपुराणे भगीरथसत्वादे पञ्चदशीऽध्यायः ।

—:—

अथ षोडशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

व्रतानि संप्रवक्ष्यामि शृणुध्वन्मृपिसत्तमाः ।

प्रसीदति हरिर्यैश्च पशुपाशविमोचकैः ॥ १ ।

अनायासेन सर्व्वेयां प्रसीदति जनार्दनः ।

इहामुत्र सुखञ्चापि तपोवृद्धिश्च जायते ॥ २ ।

येन केनाऽप्युपायेन हरिपूजापरायणाः ।

मार्गशीर्षे सिते पक्षे द्वादशां जलशायिनम् ।
उपोषितोऽर्चयेत्सम्यग्दूरः श्रद्धासमन्वितः* ॥ ४ ॥
स्नातः शुक्लाम्बरधरो† दन्तधावनपूर्वकम् ।
गन्धपुष्पाक्षतैः सम्यगर्चयेद्वाग्यतो‡ ः हरिम् ॥ ५ ॥
केशवाय नमस्तुभ्यमिति विष्णुम्भूषयेत् ।
ब्रह्मयादम्नो§ यत्नेन अनेनैव तिसृष्टुतीः ॥ ६ ॥
राशौ जागरणं कुर्याच्छालग्रामसमीपतः ।
स्नापयेत्प्रसन्नपयसा नारायणमनामयम् ॥ ७ ॥
गीतैर्व्याख्येय नैवेद्यैर्भक्ष्यैर्भोज्यैश्च केशवम् ।
त्रिकालं पूजयेद्देवं महालक्ष्म्या समन्वितम् ॥ ८ ॥
पुनः कर्णं ससुत्याय कृत्वा कर्णं यथोचितम् ।
पूर्ववत्पूजयेद्देवं वाग्यतो नियतः शुचिः ॥ ९ ॥
पायसं घृतसंयुक्तं¶ नारिकेलजलान्वितम् ।
मन्त्रेणानेन विप्राय दद्याद्भक्त्या सदक्षिणम् ॥ १० ॥
केशवः केशिहा देवः सर्वसम्पत्प्रदायकः ।
परमान्नप्रदानेन मम स्यादिष्टसाधकः॥ ॥ ११ ॥

* तपःश्रद्धासमन्वित इति (ख) ।

† स्नात शुक्लाम्बरधर इति (क), (घ) ।

‡ गन्धपुष्पैः फले. सम्यक् पूजयेदिति (ख) ।

§ ब्रह्मयाददाविति (ख) ।

¶ घृतसंयुक्तमिति (क) ।

॥ ११दायक इति (ख) ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या गतितो बन्धुभिः सह ।
 नारायणपरो भूत्वा स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥ १२ ।
 इति यः कुरुते भक्त्या केशवार्चनमुत्तमम् ।
 स याति पौण्डरीकस्य फलमष्टगुणं द्विजाः ॥ १३ ।
 पौपे मासि[†] सिते पक्षे द्वादश्यां समुपोषितः ।
 नमो नारायणायेति पूजयेत्प्रयतो हरिम् ॥ १४ ।
 पयसा पूर्वमानेन नारायणननामयम् ।
 संस्नाप्य जागरं कुर्यान्निकालार्चनतत्परः ॥ १५ ।
 धूपदीपैः सनैवेद्यैर्गन्धैः पुष्पैर्मनोहरैः ।
 नृत्यैर्गीतैः प्रवाद्यैश्च[‡] स्तोत्रैश्चापि यजेद्हरिम् ॥ १६ ।
 क्षपराक्ष[§] विप्राय दद्यात्क्षुद्रतद्विषम् ॥ १७ ।
 सर्व्वान्मा सर्व्वलोकेशः सर्व्वव्यापी सनातनः[॥] ।
 नारायणः प्रसन्नः स्यात्क्षपराक्षप्रदानतः[॥] ॥ १८ ।
 मन्त्रेणानेन विप्राय दत्त्वा चाप्यन्नमुत्तमम्[॥] ।

* नारायणप्रीतये च स्वयमिति (क) ।

† पुष्यमासे इति (क), (ग) ।

‡ नृत्यैर्गीतैश्च वाद्यैश्चेति (क), भीतवाद्यैश्च नृत्यैश्चेति (ख), द्रव्यैश्च गीतवाद्यैश्चेति (ग) ।

§ क्षपराक्षेण विप्रायेति (क), (ग), (ख) पुस्तकेऽस्माच्छ्रीकात्पूर्व्वेनैव श्रीकाडे

वर्तते यथा—“ततः प्रातः समुत्थाय पूर्व्ववत्पूजयेद्हरिम् ।”

क्षपराक्षिसप्तशुद्धसम्पाद ।

॥ सर्व्वव्यापी जनार्दन इति (घ) ।

॥ क्षपराक्षप्रदानत इति (ग) ।

** दद्याद्वात्रमुत्तममिति (ख) ।

द्विजांश्च भोजयेद्भक्त्या स्वयमद्यात्मवान्धवः ॥ १८ ।
य एवं पूजयेद्भक्त्या देवं नारायणं प्रभुम् ।
अग्निष्टोमाष्टकफलं सम्पूर्णं समवाप्नुयात् ॥ २० ॥
माधवस्य शुक्लदादय्यां पूर्व्ववत् समुपोषितः ।
ओं नमो माधवावेति* हुत्वा चाष्टौ† छृताहुतीः ।
पूर्व्वमानेन पयसा, चापयेन्माधवं तथा‡ ॥ २१ ॥
गन्धपुष्पादिभिः सम्यगर्चयेन्नयतो नरः ।
रात्रौ जागरणं कुर्यात्पूर्व्ववद्भक्तितो नरः॥ २२ ॥
कल्पकर्म॥ च निर्व्वर्त्य माधवं पुनर्गर्चयेत् ।
प्रस्थं तिलानां विप्राय दद्याद्दे मन्त्रपूर्व्वकम् ।
सदक्षिणं सवस्तश्च सर्व्वपापविमुक्तये ॥ २३ ॥
माधवः सर्व्वभूताणां सर्व्वकर्मफलप्रदः ।
तिस्रदानेन महता सर्व्वान्कामान्प्रयच्छतु॥ २४ ॥
मन्त्रेणानेन विप्राय दत्त्वा भक्तिसम्पन्नितः ।

● पूर्व्वत समुपोषित इति (क) ।

† नमो माधवावेति (ख), नमोनारायणावेति (ग) ।

‡ हुत्वा चाष्टौ च आहुती इति (क), हुत्वाष्टौ च चृताहुती इति (ख), हुत्वा
चष्टौ च आहुती इति (घ) ।

§ चापयेन्माधवमादा इति (ग) ।

॥ रात्रौ जागरणं कृत्वा पूर्व्ववद्भक्तितो नरः इति (ख) ।

॥ कामं कर्म च निर्व्वर्त्य इति (ख), कर्म कर्म चेति (ग), (घ) ।

● कामान्प्रयच्छति (क) ।

ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या* संस्मरन्माधवं प्रभुम्† ॥ २५ ।

एवं यः कुरुते भक्त्या तिलदानव्रतं द्विजः ।

स सम्पूर्णमवाप्नोति याजपेयफलं शतम्‡ ॥ २६ ।

फाल्गुनस्य सिते पक्षे द्वादश्यां समुपोषितः ।

गोविन्दाय नमस्तुभ्यमिति संपूजयेद्भक्ती ॥ २७ ।

अष्टोत्तरशतं कृत्वा घृतसन्निधितं तिलम् ।

पूर्वमानेन पयसा गोविन्दं स्नापयेच्छुचिः ॥ २८ ।

राक्षी जागरणं कार्य्य‡ त्रिकालं पूजयेद्भक्तिम् ॥ २९ ।

समाप्य कल्पकर्मणि॥ गोविन्दं पूजयेन्मुने ।

व्रीह्यादृकञ्च॥ विप्राय दद्याद्दत्तं सदक्षिणम् ॥ ३० ।

नमो गोविन्द सर्वेश गोपिकाजनवत्सल ।

अनेन धान्यदानेन प्रीतो भव जगद्गुरो ॥ ३१ ।

एवं कृत्वा व्रतं सम्यक् सर्वपापविवर्जितः ।

गोनिधमखजं पुण्यं सम्पूर्णं प्राप्नुयान्नरः* ॥ ३२ ।

चैत्रे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां समुपोषितः ।

* ब्राह्मणान् भोजयेत्पक्षादिति (ख), (द) ।

† सम्पूर्ण माधव प्रभुमिति (क) ।

‡ याजपेयफलं द्विजा इति (ख) ।

§ कुर्यादिति (ख) ।

नमोऽस्तु विष्णवे तुभ्यमिति पूर्व्वदर्शयेत् ॥ ३३ ॥

क्षीरेण स्नापयेद्दिष्णुं पूर्वभागेन भक्तितः ।

तथैव आपयेहिमा घृतप्रस्थेन सादरम् ॥ ३४ ॥

कृत्वा जागरणं रात्रावर्चयेत्पूर्ववद्वतीः ।

ततः कल्पं यथा कर्म समाप्य हरिमर्चयेत् ॥ २५ ॥

अष्टोत्तरशतं ब्रुत्वा मधुमित्रतिलाहुतीः ।

सदक्षिणञ्च विप्राय दद्यादाहुकतशुलम् ॥ ३६ ॥

प्राणरूपी महाविष्णुः प्राणदः प्राणवल्लभः ।

तण्डुलस्य प्रदानेन प्रीयतां मे जनार्दन ॥ ३७ ॥

एवं कृत्वा नरो भक्त्या सर्वपापविवर्जितः ।

अथग्नितोमयज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत् ॥ ३८ ।

वैशाखशुक्लद्वादश्यामुपेय मधुसूदनम् ।

द्रोणशीरेण देवेशं आपवेद्भक्तिसंयुतः ॥ ३८ ।

जागरस्तु न कर्तव्यस्त्रिकालार्चनसंयुतः॥

नमस्ते मधुहन्तेति जुहुयाद्भक्तितो घृतम् ॥ ४० ॥

ततः प्रातः समभ्यर्च्य विधिवन्मधुसूदनम् । ११

● असंख्यप्रपञ्चो ऽस्ति (क), असंख्यप्रपञ्चं प्रतीयते (ख) ।

† (१४) पुस्तके ततः कथं समुत्थायेति पठित्वा चरचपुष्टय परिहृत्य दद्यादादिक-
 लम्भमिति पठितम् ।

‡ समेदिति भाष्ये, समेतैति साधु । एवं पर्यादिवि ।

१. जागृताव कर्मण्यमिति केचुचिप्यादिः, तत्र जागरद्वयस्य कौशलतापंम् ।

१ (क) पुस्तकेष्ट. पर श्लोकद्वय भासि :

दद्यादध्यात्मविदुषे घृतप्रस्थं सदक्षिणम् ॥ ४१ ।
 नमस्ते देवदेवेश सर्वलोकेकभावनः ।
 घृतदानेन भक्तता सर्वान्कामान्ददस्व मे ॥ ४२ ।
 एवं दत्त्वा घृतं विप्राः^१ संपूज्य मधुसूदनम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तोऽश्वमेधाष्टफलं लभेत् ॥ ४३ ।
 ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यामुपवासकृत् ।
 क्षीरेणादकमानेन स्नापयेच्च त्रिविक्रमम् ॥ ४४ ।
 नमस्त्रिविक्रमायेति पूजयेन्नित्यसंयुतः ।^२
 शुद्धयात्पायसेनैव अष्टोत्तरशताहुतीः ॥ ४५ ।
 कृत्वा जागरणं सम्यक् पुनः पूजां प्रकल्प्य च^३ ।
 अपूपयिंशतिं दद्यात् प्राच्याय सदक्षिणम् ॥ ४६ ।
 देवदेव जगन्नाथ प्रसीद परमेश्वर ।
 उपायमस्तु संगृह्य भवाऽभीष्टफलप्रदः ॥ ४७ ।
 भोजयेद्वाघ्न्यान् भक्त्या स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो नरमेधफलं लभेत्^४ ॥ ४८ ।

• सर्वलोकेकभावन इति (ग) ।

१ एवं दत्त्वा घृतं भक्ता इति (घ) ।

२ (ग) घृतदत्तेन परं दत्तं नृणां ।

३ पुनः पूजां प्रकल्पये इति (क) ।

४ अपूपयिंशतिं दद्यात् (घ), अपूपयिंशतिं दद्यात् (क), (घ) ।

॥ भवाऽभीष्टफलप्रद इति (घ), (ग) ।

•• नरमेधफलं लभेत् (घ), नरमेधफलं लभेत् (ग) ।

आघादशक्तदादश्यासुपवासी जितेन्द्रियः ।
 वामनं पूर्वमानेन स्नापयेत्पथसा व्रती ॥ ४८ ।
 नमस्ते वामनायेति दूर्वाहोमञ्च शक्तितः ।
 कुर्याज्जागरणं सम्यग्वामनं चार्चयेत्ततः* ॥ ५० ।
 सदक्षिणञ्च दध्यन् नारिकेलसमन्वितम् ।
 दद्यादात्मविदे भक्ता वामनार्चनयाशिने ॥ ५१ ।
 वामनो बुद्धिदोदाता द्रव्यस्यैव वामनः स्वयम् ।
 वामनस्तारकी भूयाद्वामनाय नमो नमः ॥ ५२ ।
 अनेन दत्त्वा दध्यन् शक्तितो भोजयेद्विजान् ।
 संप्राप्नोति दिजयेडाः स गोवासशतत्रयम्† ॥ ५३ ।
 श्रावणस्य सिते पक्षे द्वादश्यासुपवासकृत् ।
 क्षीरेण मधुमिश्रेण श्रीधरं शक्तितोयजेत्‡ ॥ ५४ ।
 ननेऽसु श्रीधरायेति गन्ध्याद्यैः पूजयेत् क्रमात् ।
 क्षुधुयारपृष्ठदग्धेन यथाशक्ति दिजोत्तमाः ॥ ५५ ।
 जागरणञ्च कर्त्तव्यं§ पुनः पूजां तथैव च ।
 दातव्यं चैव विप्राय आदृक्क्षीरमुत्तमम् ॥ ५६ ।

* वामनपार्श्वेऽपुनर्हित (ख), (ग) ।

† चाष्टादशयत्नं कल्पमिति (क), स गोवासशतं कल्पमिति (ख), यदिदोभयते
कल्पमिति (ग) ।

‡ श्रीधर शक्तिगोऽर्चयेदिति (ग) ।

§ जागरणेन कर्त्तव्यमिति (ख), (ग), (घ), जागरणञ्च कर्त्तव्यं इति पाठः ।

वस्तुञ्च दक्षिणाञ्चैव दातव्यं हेमकुण्डलेः ।
 मन्त्रेणानेन विप्रेन्द्राः सर्वकामार्थसिद्धये ॥ ५७ ।
 क्षीराब्धिं शयिन्देवेश पशुपाशविमोचकः ।
 क्षीरदानेन सुप्रीतो भव सर्वसुखप्रदः ॥ ५८ ।
 अनेन दत्त्वा विप्रांश्च भोजयेच्छक्तिं व्रतीः ।
 अन्नमेधसहस्रस्य सम्पूर्णं फलमयुते ॥ ५९ ।
 मासि भाद्रपदे शुक्ले द्वादश्यां समुपोषितः ।
 आपयेद्वीणपयसा हृषीकेशं जगद्गुरुम् ॥ ६० ।
 हृषीकेश नमस्तुभ्यमिति संपूज्य यत्नतः ।
 चक्षुषा मधुयुक्तेन जुहुयाच्छक्तिं व्रती ॥ ६१ ।
 जागरादीणि निर्वर्त्य दद्यादात्मविदे ततः ।
 आठकार्द्वयं गोधूमं दक्षिणाञ्च स्वयत्कृतः ॥ ६२ ।
 हृषीकेश नमस्तुभ्य सर्वलोकैकहेतवे ।
 मम सर्वसुखं देहि गोधूमस्य प्रदानतः ॥ ६३ ।
 ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्ताणां स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ।
 सर्वपापयिनिर्मुक्तो ब्रह्ममेधफलं लभेत् ॥ ६४ ।
 मासि चाश्वयुजे शुक्ले द्वादश्यां समुपोषितः ।

* हेमकुण्डलमिति (घ) ।

† सर्वकामसुखदये इति (ख) ।

‡ भोजयेद्व्रतीति व्रतीति (क), (ग), अतिभीभोजयेद्व्रतीति (घ) ।

§ (घ) पुस्तकेन परं चट् पादा न सन्ति ।

¶ भोजयेद्व्रतीति (क), (ग) भोजयेत्पदमिति (ख) ।

पद्मनाभश्च पयसा स्नापयेत्पूर्ववच्छुचिः ॥ ६५ ।
 नमस्ते पद्मनाभाय इति होमं स्वशक्तिः ।
 तिलग्रीहियैश्चैव पूजाञ्च विधिवत्ततः† ।
 जागरश्चैव निर्व्वर्त्य पुनः पूजां प्रकल्प्य च ।
 दद्यादिप्राय कुड्बवं‡ मधुमिश्रं सदक्षिणम् ॥ ६६।६७ ।
 पद्मनाभ नमस्तुभ्यं सर्व्वलोकपितामह ।
 मधुदानेन सुप्रीतो भव सर्व्वसुखप्रदः ॥ ६८ ।
 एवं यः कुरुते भक्त्या पद्मनाभस्य पूजनम् ।
 ब्रह्मनिधसदृसस्य फलमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ६९ ।
 कार्त्तिके मासि द्वादश्यामुपवासी जितेन्द्रियः ।
 घीरेणादकमानेन दध्ना चाल्येन तावता ।
 नमो दामोदरायेति स्नापयेद्भक्तिसंयुतः ।
 अष्टोत्तरशतं हुत्वा मधुमिश्रतिलाहुतीः ॥ ७०।७१ ।
 जागरं नियतः कुर्याच्चिकालार्थं नतत्परः ।
 प्रातः संपूज्य देवेशं पद्मपूष्पैर्मनोहरैः§ ॥ ७२ ।
 पुनरष्टोत्तरशतं जुहुयात्सद्यस्तैस्तिलैः ।
 पद्मभक्त्युतं चामं॥ दद्यादिप्राय भक्तिः ॥ ७३ ।

० स्नापयेत्पद्मनाभश्च पूजयेत्पूर्व्ववच्छुचिरिति (क) ।

† कर्त्तव्यो विधिवत्तत इति (प) ।

‡ तद्वत् मधुमिश्रमिति (क), कुड्ब मधु विवा इति (ख), (ग) ।

§ मधुपुष्पैर्मनोहरैरिति (क), पद्मपुष्पैर्मनोहरैरिति (ख), (ग) ।

॥ पद्मपत्रम्वितं चाऽयमिति (क) ।

दामोदर जगन्नाथ सर्वकारणकारण ।

त्राहि मां कृपया देव शरणागतवत्सल ॥ ७४ ।

अनेनोपायनं दद्यात्* श्रोत्रियाय तपस्विने ।

दक्षिणाञ्च यथाशक्त्या† ब्राह्मणाञ्चैव भोजयेत् ॥ ७५ ।

एवं कृत्वा व्रतं सम्यगग्नीयाद्वन्भुभिः सह ।

अश्वमेधसहस्राणां द्विगुणं फलमश्नुते ॥ ७६ ।

एवं कुर्याद्ब्रती यस्तु द्वादश्यां व्रतमुत्तमम्‡ ।

संवत्सरं मुनियेष्टाः स याति परमम्पदम् ॥ ७७ ।

एकमासे द्विमासे वा यः कुर्याद्भक्तितत्परः ।

तत्फलं समवाप्नोति स याति परमम्पदम् ॥ ७८ ।

एवं संवत्सरं कृत्वा कुर्यादुद्यापनं व्रती ।

मार्गशीर्षे सिते पक्षे पञ्चदश्यां मुनीश्वराः§ ॥ ७९ ।

ज्ज्ञात्वा प्रातर्यथाचारं दन्तधावनपूर्वकम् ।

शुक्लमालाम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ।

मण्डलं कारयेद्दिव्यं चतुरस्रं सुशोभनम्॥ ।

घण्टाचामरसंयुक्तं किङ्किणीवरशोभितम्॥ ।

• (क) पुनर्दत्तानेन पाथसं दद्यादिति पठित्वा चरन्वष्टकं परित्यज्य विदुषं
फलमश्नुते इति पठितम् ।

† यथाशक्त्येति भाष्ये, यथाशक्त्येति साधु ।

‡ द्वादशोत्तममुत्तममिति (ख) ।

§ विभीषणा इति (ख) ।

॥ सुशोभितमिति (क) ।

॥ दिङ्किणीवरशोभितमिति (ख) ।

अलङ्कृतं गन्धमालैरर्चितं ध्वजराजितम्* ।

छादितं शुक्लपुष्पेण दीपमालाविभूषितम्† ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

तन्मध्ये सर्वतोभद्रं कुर्यात्सर्वमलङ्कृतम् ।

तस्योपरि न्यसेत्कुम्भान्दादशाम्बुप्रपूरितान् ॥ ८३ ॥

एकेन शुक्लवस्त्रेण केशवाद्यैः शोभितेन च ।

कुम्भानाच्छादयेद्दिपाः‡ पञ्चरत्नैः समन्वितान् ॥ ८४ ॥

लक्ष्मीनारायणं देवं कारयेद्भक्तिमान् व्रती ।

हृन्ना वा राजतेनाऽपि तथा ताम्बेण वा विजाः ॥ ८५ ॥

स्नापयेत्§ प्रतिसाप्ताच्च कुम्भोपरि सुसंयमी ¶

तन्मूर्त्युं वा विजयेष्ठाः काञ्चनं वापि शक्तितः ॥ ८६ ॥

सर्वव्रतेषु भक्तिमान्वित्तशाल्यं परित्यजेत् ।

यदि कुर्यात्स्वयं यान्ति तस्यायुर्धनसम्पदः ॥ ८७ ॥

अनन्तशायिनं देवं नारायणमनामयम् ।

पञ्चामृतेन प्रथमं॥ स्नापयेद्भक्तिसंयुतः ॥ ८८ ॥

नामभिः केशवाद्यैश्च उपचारान्प्रकल्पयेत् ।

* अलङ्कृतं पुष्पमालैर्वितानध्वजशोभितमिति (ख) ।

† दीपमालाविराजितमिति (ख) ।

‡ तान् कुम्भान् छादयेद्दिपाः, पञ्चरत्नसमन्वितानिदि (क), कुर्यान्नाच्छादयेद्दिपाः
पञ्चवत्समन्वितानिति (ख) ।

§ स्नापयेद्दिपि (ख) ।

¶ स्वयं यमोति (क) ।

॥ पञ्चामृतेन परममिति (क), (ख) ।

रात्रौ जागरणं कुर्यात्पुराणग्रवणादिभिः ॥ ८८ ।

जितनिद्रो भवेत्सम्यगुपवासी जितेन्द्रियः ।

त्रिकालमर्चयेद्देवं यथाविभवविस्तरम् ॥ ८९ ।

ततः प्रातः समुत्थाय कल्पकर्म समाप्य च ।

तिलहोमं व्याहृतिभिर्व्रती कुर्यात्सहस्रकम् ॥ ९० ।

पुनः सम्पूजयेद्देवं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।

देवस्य पुरतः कुर्यात्पुराणपठनं द्विजः† ॥ ९१ ।

दद्याद्वादशविप्राणां दध्यन्नं पायसं बुधाः‡ ।

अपूपैर्दशभिर्युक्तां सष्टतश्च सदक्षिणम् ॥ ९२ ।

देवदेव जगद्रूप भक्तानुग्रहविग्रह ।

गृह्णाणोपायनं कृणु§ सर्वाभीष्टप्रदो भव ॥ ९३ ।

अनेनोपायनं दद्यात्प्रार्थयेत् प्राञ्चलिस्ततः¶ ।

आधाय भूमिं जानुभ्यां विनयावनतो व्रती ॥ ९४ ।

नमो नमस्ते सुरदेवराज॥

नमोऽस्तु ते देव जगन्निवास ।

कुरुष्व सम्पूर्णफलं ममाद्य

नमोऽस्तु तुभ्यं पुरुषोत्तमाय ॥ ९५ ।

• वाक्य कर्मेति (ख) ।

† देवदेवस्य पुरतः कुर्यात्प्रातः पुराणकथनं (क), पुराणपठनं बुध इति (ख) ।

‡ तथेति (ख) ।

§ गृह्णाण्युपायनं कृणु इति (ख) ।

¶ अर्चयेत्प्राञ्चलिकत इति (क) ।

॥ सुरदेव राजनिविति (क) ।

- इति संप्रार्थयेद्विप्रा देवश्च पुरुषोत्तमम् ।
 दद्यादर्घ्यञ्च देवाय जानुभ्यामवनीं गतः ॥ ८७ ।
 सत्सीप्रवे नमस्तुभ्यं पयोनिधिनिवासिने ।
 अर्घ्यं गृह्णाण देवेभ्य श्रिया च सहितो विभुः ॥ ८८ ।
 यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु† ।
 न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥ ८९ ।
 इति विज्ञाप्य देवस्य तत्सर्वं संयमी व्रती‡ ।
 प्रतिमां वस्त्रसंयुक्तामाचार्याय निवेदयेत्§ ॥ १०० ।
 ब्राह्मणान्भीजयेत्पयाच्छुक्त्वा दद्याच्च दक्षिणाम्¶ ।
 भुञ्जीत वाग्यतः पश्चात्स्वयं बन्धुजनैः सह॥ ॥ १०१ ।
 आसायं शृणुयाद्विष्णुकथां विद्वज्जनैस्तथा‡ ॥ १०२ ।
 इत्थेयं कुरुते यस्तु पावनं दादशीव्रतम् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति परचाऽसुच चीत्तमाम् ॥ १०३ ।
 त्रिःसप्तकुलसंयुक्तः सर्वपापविवर्जितः ।

* श्रिया त्वं सहितः प्रभो इति (ख), (ग) ; सहितं विभुरिति (घ) ।

† तपोयज्ञक्रियासु चेति (घ) ।

‡ संयमी व्रतमिति (ख), (ग) ।

§ प्रतिमां सत्सिंसंयुक्तामाचार्याय निवेदयेदिति (क), (ङ) ; प्रतिमां दक्षिणापुत्रा-

माचार्यायेति (घ) ।

¶ ब्राह्मणान् भीजयेद्वक्त्रा यक्त्वा दद्याच्च दक्षिणामिति (घ) ।

॥ बन्धुजनैः सह इति (क) ।

•• एतद्वत् (क) पुण्यं नास्ति, विद्वज्जनैः सहति (ग), (ङ) ।

प्रयाति विप्रा भवनं यत्र गत्वा न शोचति ॥ १०४ ।

य इदं शृणुयान्नित्यं द्वादशीव्रतमुत्तमम् ।

वाचयेदापि विप्रेन्द्रा वाजपेयफलं समेतम् ॥ १०५ ।

इति सहस्रारदीयपुराणे सवत्सरैकादशीव्रतकथनं नाम षोडशोऽध्यायः ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अन्यद्वतं प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं सुसमाहिताः ।

सर्वपापहरं पुण्यं सर्वदुःखनिवर्हणम् ॥ १ ।

त्राह्मणश्चित्रविशं शूद्राणाञ्चैव योपिताम् ।

समस्तकामफलदं सर्वव्रतफलप्रदम् ।

दुःखप्रनाशनं धर्मागं दुष्टग्रहनिवर्हणम् ॥ २ ।

सर्वलोकेषु विख्यातं पूर्यमीव्रतमुत्तमम् ॥ २।३ ।

विधानं तस्य वक्ष्यामि शृणुध्वं गदतो मम ।

येन क्षीर्णेन पापानां कीटिः कीटिः प्रशाम्यति ॥ ४

• सर्वपापहरं दिव्यमिति (ग) ।

† दुःखप्रनाशनं धर्मागमिति (घ) ।

‡ दुष्टग्रहनिवारकमिति (ङ) ।

§ पूर्यमीव्रतमुत्तममिति (च) ।

मार्गशीर्षे सिते पक्षे पौर्णमास्यां यतः शुचिः३ ।
 स्नानं कुर्याद्यथाचारं दन्तधावनपूर्वकम् ॥ ५ ।
 शुक्ताम्बरधरः शुद्धो गृहमागत्य वाग्यतः ।
 प्रक्षाल्य पादावाचम्य स्मरन्नारायणं प्रभुम् ।
 नित्यं देवार्चनं कृत्वा पञ्चाक्षरपूर्वकम्४ ।
 लक्ष्मीनारायणं देवमर्चयेद्भक्तिभावतः ॥ ६ ।
 आवाहनासनाद्यैश्च गन्धपुष्पादिभिर्व्रती ।
 नमो नारायणायैति पूजयेद्भक्तितत्परः ॥ ८ ।
 गीतैर्वाद्यैश्च नृत्यैश्चऽप्युपाणपठनादिभिः ।
 स्तोत्रैराराधयेद्देवं यतस्तद्वाग्यतः शुचिः ॥ ९ ।
 देवस्य पुरतः कुर्यात्स्थण्डिलं चतुरस्रकम् ।
 अरक्षिमात्रं तत्राग्निं स्थापयेद्ब्रह्ममार्गतः५ ॥ १० ।
 आग्न्यभागात्तत्पर्यन्तं॥ कृत्वा पुरुषसूक्ततः॥ ।
 चरुणा च तिलैश्चापि घृतेन जुहुयात्तथा ॥ ११ ।

३ पौर्णमासी दिवसः शुचिरिति (ग), (घ), (ङ) ।

४ पञ्चाक्ष भक्तिमत्पर इति (ख) ; पञ्चाक्षरमन्त्राचरेदिति (घ) ; (घ) पुनर्वसुः परं चरुचर्यं नास्ति, (ङ) पुनर्वसु एव द्वाविंशत्यक्षोऽपि न स ।

५ गीतैर्वाद्यैश्च नृत्यैश्चेति (ख) ।

६ स्थापयेद्ब्रह्ममार्गतः इति (ख), गृहमागत्य इति (ङ), स्मरन्नेव सर्वदेव इति क्षतिपाठः ।

७ आग्न्यभागात् ततः कुर्यादिति (घ) ।

८ इति पुरुषसूक्तिमिति (ङ) ।

एकवारं द्विवारं वा त्रिवारं वापि शक्तितः* ।
 होमं कुर्यात्त्रयज्ञेन सर्वपापनिवृत्तये ॥ १२ ।
 प्रायश्चित्तादिकं सर्वं स्वगृह्योक्तविधानतः ।
 समाप्य होमं विधिवच्छान्तिस्मृतं जपेद्बुधः ॥ १३ ।
 पश्चाद्देवं समागत्य पुनः पूजां प्रकल्पयेत् ।
 तत्रोपवासं देवाय अर्पयेद्भक्तिसंयुतः† ॥ १४ ।
 पौर्णमास्यां निराहारः स्थित्वा देव तवाज्ञया ।
 भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष परेऽङ्घ्रि शरणं भव ॥ १५ ।
 इति विज्ञाप्य देवाय अर्घ्यं दद्यात्तथेन्दवे ।
 जानुभ्यामवनीं गत्वा शुक्लपुष्पाक्षतान्वितमूर्धः ॥ १६ ।
 क्षीरोदार्षवसम्भूत अत्रिनेत्रसमुद्भव ।
 गृहाणार्घ्यं मया दत्त रोहिण्या सहितः प्रभो‡ ॥ १७ ।
 एवमर्घ्यं प्रदायेन्दोः प्रार्थयेत्पञ्चलिस्ततः ।
 तिष्ठन्पूर्वमुखो भूत्वा पश्यन्निन्दुश्च सत्तमाः ॥ १८ ।
 नमः शुभ्रांगवे तुभ्य॥ द्विजराजाय ते नमः ।
 रोहिणीपतये तुभ्यं लक्ष्मीम्भावे नमो नमः॥ ॥ १९ ।

* वा च शक्तित इति (ख) ।

† तत्रोपवासं कृत्वा तु अर्पयेद्भक्तितन्पर इति (ख), तत्रोपवासं देवायेति (घ) ।

‡ पञ्चपुष्पलान्वितमिति (ख) ।

§ रोहिण्यामङ्घ्रिं प्रभो इति (घ) ।

॥ नमः शुभ्रांगवे तुभ्यमिति (ख) ।

॥ लक्ष्मीभावे नमोऽस्तु ते इति (ख) ।

ततश्च जागरं कुर्यात्पुराणव्यवस्थादिभिः ।
 जितेन्द्रियो वशी शुद्धः पाषण्डालापवर्जितः ॥ २० ॥
 ततः प्रातः प्रकुर्वीत आचारञ्च यथाविधि ।
 पुनः सम्पूजयेद्देवं यथाविभवविस्तरम् ॥ २१ ॥
 ब्राह्मणान्भोजयेत्पुण्याच्छक्तिः† प्रयतो नरः ।
 बन्धुभृत्यादिभिः सार्धं स्वयं भुञ्जीत चाग्नयतः ॥ २२ ॥
 एवं पुण्यादिमासेषु पौर्णमास्यामुपोषितः ।
 अर्घयेद्भक्तिसंगुक्तो नारायणमनामयम् ॥ २३ ॥
 एवं संवत्सरं कृत्वा कार्त्तिक्यां पौर्णमीदिने‡ ॥
 उद्यापनं प्रकुर्वीत तद्विधानं वदामि वः ॥ २४ ॥
 मण्डपं कारयेद्दिव्यं चतुरस्रं सुमण्डलम्§ ।
 शोभितं पुष्पमालाभिर्वितानध्वजराजितम्¶ ॥
 बहुदीपसमाकीर्णं किङ्किणीवरशोभितम्॥ ।
 दर्पणैर्यामरैश्चैव कलसेयं समावृतम् ॥ २५, २६ ॥
 तन्मध्ये सर्वतोभङ्गं पञ्चवर्णविराजितम् ।

• ततः प्रातश्च कुर्वीत इति (क) ।

† भुञ्जितः प्रयतो नर इति (क) ।

‡ पूर्णिमादिने इति (क), (ख) । कार्त्तिक्यामिति चारु कार्त्तिके इति चापु दिने
 (ख) विधेयत्वान् ।

§ चतुरस्रं सुमण्डलमिति (ग), चतुरस्रं मण्डलमिति (घ), चतुरस्रं सुमण्डल-
 मिति (ङ) ।

¶ वितानध्वजभूषितमिति (घ) ।

॥ किङ्किणीवरशोभितमिति (घ), (ग) ।

कृत्वा जलान्वितं कुम्भं न्यसेत्तस्योपरि द्विजाः ॥ २७ ।
 पिधाय कुम्भं वस्त्रेण शोधितेनातिशोभिनाः ।
 हेम्ना वा राजतेनापि तथा ताम्रेण वा† द्विजाः ।
 लक्ष्मीनारायणं देवं कृत्वा तस्योपरि न्यसेत् ॥ २८ ।
 यच्चामृतेन संस्त्राप्य गन्धपुष्पादिभिस्तथा‡ ।
 भक्ष्यभोग्यादिभैवेद्यैः§ पूजयेत्संयतेन्द्रियः॥ २९ ।
 जागरञ्च तथा कुर्यात्सम्यक्पुष्पासमन्वितः॥ ।
 ततः प्रातश्च विधिवत्पूर्ववद्विष्णुमर्चयेत् ॥ ३० ।
 आचार्याय प्रदातव्या प्रतिमा दक्षिणान्विता ।
 ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या विभवे सत्यवारितम्॥ ३१ ।
 तिलदानं प्रकुर्वीत यथाशक्तिसमन्वितः†† ।
 कुर्यादग्नौ च विधिवत्सिद्धहोमश्च पूर्ववत् ॥ ३२ ।
 एवं कृत्वा नरः सम्यग्लक्ष्मीनारायणं व्रतम् ।

* शोधितेनापि शोभिना इति (क) ।

† ताम्रेण वै द्विजा. (घ) ।

‡ गन्धपुष्पादिभिः कृमादिति (ख), (ग) ।

§ यक्षभोग्यादिभैवेद्यैरिति (घ) ।

॥ सजितेन्द्रिय इति (ख) ।

॥ (क) प्रसक्तोऽत परं—

“कुर्यादग्नौ च विधिवत्सिद्धहोमश्च पूर्ववत्”दित्यधिकारो वर्तते ।

* ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या यथाविभवमायत इति (क) ।

†† यथाशक्त्या समन्वित इति (ख), यथाशक्ता समन्वित इति (ग), (क) ।

इह भुक्ताः महाभोगान्पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥ ३३ ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः कुलायुतसमन्वितः† ।

प्रयाति विष्णुभवनं योगिनामपि दुर्लभम् ॥ ३४ ।

इति इन्द्राक्षरौघे पुराणे पौर्णमासीव्रतसप्तमं नाम अष्टादशोऽध्यायः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

(ध्वजारोपणव्रतम् ।)

सूत उवाच ।

अन्धव्रतं प्रवक्ष्यामि ध्वजारोपणसंज्ञितम्* ।

• सर्वपापहरं पुण्यं विष्णुप्रीणनकारणम् ॥ १ ।

ब्राह्मणक्षत्रिविशां स्त्रीशूद्राणाञ्च सप्तमाः ।

सर्वदुःखोपशमनं संसारच्छेदकारकम्† ॥ २ ।

यः कुर्याद्विष्णुभवने ध्वजारोपणसुप्तमम् ।

* इति सुश्रुतस्त्रिष्वान् भोगान् पुत्रपौत्रसमावृत इति (ख) ।

† (ग) पुस्तके एतदर्थं नास्ति ।

* ध्वजारोपणसुप्तममिति (ख), ध्वजारोपणसद्व्रतमिति (घ) ।

† सर्वदुःखोपशमनं संसारच्छेदकारकमिति (ख) ।

स पूज्यते विरिञ्चगाद्यैः किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥ ३ ॥*

हेमभारसहस्रन्तु योददाति कुटुम्बिने ।

तत्फलन्तु समानं स्याद्भजारोपणकर्मणः ॥ ४ ॥†

ध्वजारोपणतुल्यं स्याद्गङ्गास्नानमनुत्तमम् ।

अथवा तुलसीसेवा शून्यलिङ्गप्रपूजनम्‡ ॥ ५ ॥

अहो पूर्वमहो पूर्वमहोपूर्वमिदं द्विजाः ।

सर्वपापहरं पुण्यं ध्वजारोपणसंज्ञितम्§ ॥ ६ ॥

ततः प्रातः समुत्थाय स्नात्वाचम्य यथाविधि॥

यानि कर्माणि कार्याणि ध्वजारोपणकर्मणि ।

तानि सर्वाणि वक्ष्यामि॥ शृणुध्वं गदतो मम ॥ ७ ॥

कार्तिकस्य सिते पक्षे द्वादश्यां प्रयती नरः ।

स्नानं कुर्यात्प्रयत्नेन दन्तधावनपूर्वकम् ॥ ८ ॥

एकादश्यां ब्रह्मचारी॥ जपेन्नारायणं स्मरन् ।

धौताम्बरधरः शुद्धः स्वपेन्नारायणाग्रतः ॥ ९ ॥

* संपूज्यते विरिञ्चगाद्यैरिति (ख), (ङ) ।

† तात्फलत्वद्वयानं स्याद्भजारोपणकर्मणः इति (ख), ध्वजारोपणकर्मणः इति (ग), ध्वजारोपणसंज्ञितमिति (ङ), अथ पुस्तकेऽत्र, परं सार्धद्विष्टाकी न सः ।

‡ शिवलिङ्गप्रपूजनमिति (ख) ।

§ ध्वजारोपणसंज्ञितमिति (घ) ।

॥ एतदहं पुस्तकाकारेण न दृश्यते ।

ततः प्रातः समुत्थाय स्नात्वाचम्य यथाविधिः ।
 नित्यकर्मणि निर्वर्त्य पश्चाद्विष्णुं समर्चयेत् ॥ १० ।
 चतुर्भिर्वाङ्मयैः सार्द्धं कृत्वा च स्वस्तिवाचनम् ।
 नान्दीयात्वं प्रकुर्वीत ध्वजारोपणकर्मणि ॥ ११ ।
 ध्वजस्तम्भी च गायत्र्या प्रोचयेदस्त्रसंयुतौ ।
 सूर्यश्च वैजतेयश्च हिमांशु तत्पटेऽर्चयेत् ॥ १२ ।
 धातारश्च विधातारं पूजयेत्स्तम्भके द्वये ॥
 हरिद्राक्षतगन्धाद्यैः शुद्धमुख्यैर्विग्रेपतः ॥ १३ ।
 ततो गोचर्ममाजन्तु स्त्रण्डिलक्षोपलिप्य तु ।
 आधाराऽग्निं स्मर्यस्त्रिधा आल्यभागादिकं क्रमात् ।
 जुहुयात्पायसेनैव ॥ घृतमष्टोत्तरं यतम् ॥ १४ ।
 प्रथमं पौरुषं सूक्तं विष्णवे समिदाहुतीः ॥
 ततश्च वैजतेयाय स्नाहेत्यष्टाहुतीस्त्रया ॥ १५ ।
 सामीधेनुस्त्राहा पञ्च ॥ जुहुयात्पायतो द्विजाः ।

• विधानत इति (ङ) ।

† सप्तर्षयेदिति (क) ।

‡ हिमांशुश्च ततोऽचवेदिति (क), (ख) ।

§ पूजयेत्पुण्यकद्वये इति (ख) ।

॥ यत्पते विग्रेपत इति (क) ।

॥ जुहुयात्पायसेनैव इति (ख) ।

•• विष्णोरिकामरावतीति बहुषु पाठः ।

॥ श्रीमधेन्या घृतेनैव इति (क), सीमधेन्यु सप्तद्वल्लेति (ख) ।

सौरं मन्त्रं जपेत्तत्र॥ शान्तिसूक्तांश्च शक्तितः ॥ १६ ।

रात्रौ जागरणं कुर्यादुपकण्ठं हरेः शुचिः ।

ततः प्रातः समुत्थाय नित्यं कर्म समाप्य च ।

गन्धपुष्पादिभिर्देवमर्चयेत्पूर्ववत्क्रमात् ॥ १७ ।

ततो मङ्गलवाद्यैश्च सूक्तपाठैश्च शोभनैः ।

वृत्त्यैश्च स्तोत्रपठनैर्नयेद्विष्णुालये ध्वजाम् ॥ १८ ।

देवस्य द्वारदेशे वा शिखरे वा मुदान्वितः ।

सुस्विरं स्थापयेद्विप्रा ध्वजं सुस्तम्भसंयुतम् ॥ १९ ।

गन्धपुष्पाक्षतैर्देवं धूपदीपैर्मनोरमैः ।

भक्ष्यभोज्यादिसंयुक्तैर्नैवेद्यैश्च हरिं यजित् ॥ २० ।

एवं देवालये स्थाप्यः शोभनं ध्वजमुत्तमम् ।

प्रदक्षिणमनुब्रज्य स्तोत्रमेतदुदीरयेत् ॥ २१ ।

नमस्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।

नमस्तेऽसु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज ॥ २२ ।

येनेदमखिलं जातं यत्न सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

लयमेष्यति यन्नैतत्तं प्रपन्नोऽस्मि माधवम् ॥ २३ ।

न जानन्ति परं भावं यच्च ब्रह्मादयः सुराः ।

यद्वत्त्वा परमन्वाम सर्वलोकोत्तमोत्तमम् ॥
 निर्गुणं परमं सूक्ष्मं प्रणतोऽस्मि पुनः पुनः ॥ ३२ ॥
 अविकारमजं शुद्धं सर्वतोबाहुमीश्वरम् ।
 यमानमन्ति योगीन्द्राः सर्वकारणकारणम् ॥ ३३ ॥
 एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्धनेकशः ।
 त्रीँलोकान्वाप्य भूतात्मा मुहूर्त्ते विश्वभुगव्ययः ॥ ३४ ॥
 यो देवः सर्वभूतानामन्तरात्मा जगन्मयः ॥
 निर्गुणः परमानन्दः स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ३५ ॥
 हृदयस्थोऽपि दूरस्थो मायया मोहितात्मनाम् ।
 ज्ञानिनां सर्वगो यस्तु स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ३६ ॥
 चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च ।
 ज्ञयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ३७ ॥
 ज्ञानिनां कर्मिणाञ्चैव तथा भक्तिमतां नृणाम् ।
 मतिदाता विश्वभुग्यः स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ३८ ॥
 जगद्विनाशं ये देहाभियन्ते लीलया हरेः ॥
 तानर्चयन्ति विबुधाः स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ३९ ॥
 यमानमन्ति ये सन्तः सच्चिदानन्दविग्रहम् ।

सर्वलोकोत्तमोत्तममिति (च) ।

निर्विकारमजमिति (च) ।

(छ) पुलके एतद्वहे नास्ति । सर्वभूतात्मा जगद्व्यापी जगन्मय इति (न) ।

(न) पुलके एतद्वहो नास्ति ।

जगद्विनाशं मोदन्तीति चोक्तं श्रीवशा चरि । समर्चयन्तीति (च) ।

निर्गुणश्च गुणाधारः स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ४० ॥
 परेशः परमानन्दः परात्परतरः प्रभुः ।
 चिद्रूपचित्परिज्ञेयः स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ४१ ॥
 य इदं कीर्तयेन्नित्यं स्तोत्राणामुत्तमोत्तमम् ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥ ४२ ॥
 इति सूत्रा नमोऽहिष्युं ब्राह्मणांश्च प्रपूजयेत् ॥
 आचार्यं पूजयेत्पद्याद्विषाच्छादनादिभिः ॥ ४३ ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या शक्तितो भक्तिभावतः ॥
 पुत्रमित्रकलत्रार्थैर्वन्धुभिः सह वाग्यतः ॥
 कुर्वीत पारणां विप्रा नारायणपरायणः ॥ ४४ ॥
 यस्त्वितत्कर्म कुर्वीत ध्वजारोपणसंज्ञितम् ॥
 तस्य पुण्यफलं वक्ष्ये शृणुध्वं ॥ सुसमाहिताः ॥ ४५ ॥
 षट्ध्वजस्य ॥ विप्रेन्द्रा यावच्चलति वायुना ।

• निर्गुणश्च गुणाधार इति (घ) ।

† (ख) पुस्तकेऽग परं चत्वारः पादा न सन्ति ।

‡ ब्राह्मणांश्च प्रपूजयेदिति (क) ।

§ दक्षिणाग्रसंज्ञादिभिः इति (घ) ।

॥ ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या शक्तितो भक्तिभावतः इति (घ) । तत्र परार्द्धं
 ॥ इति ।

॥ ध्वजारोपणसंज्ञितमिति (घ) ।

•• यद्यप्येति चार्थे, यद्यप्येति वायु ।

†† परं भजसेति (ख), षट्भजसेति (घ) ।

यद्वच्च परमन्वाम सर्व्वलोकोत्तमोत्तमम् ॥
 निर्गुणं परमं सूक्ष्मं प्रणतोऽस्मि पुनः पुनः ॥ ३२ ॥
 अविकारमजं शुद्धं सर्व्वतोबाहुमीश्वरम् ।
 यमानमन्ति योगीन्द्राः सर्व्वकारणकारणम् ॥ ३३ ॥
 एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ।
 त्रींश्लोकान्वगाप्य भूतात्मा मुद्भक्ते विष्वभुगव्ययः ॥ ३४ ॥
 यो देवः सर्व्वभूतानामन्तरात्मा जगन्मयः ॥
 निर्गुणः परमानन्दः स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ३५ ॥
 हृदयस्थोऽपि दूरस्थो मायया मोहितात्मनाम् ।
 ज्ञानिनां सर्व्वगो यस्तु स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ३६ ॥
 चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च ।
 ज्ञयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ३७ ॥
 ज्ञानिनां कर्म्मिणाञ्चैव तथा भक्तिमतां नृणाम् ।
 मतिदाता विष्वभुग्यः स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ३८ ॥
 जगद्विस्तार्य ये देहाप्रियन्ते लीलया हरेः ॥
 तानर्चयन्ति विबुधाः स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ३९ ॥
 प्रमानमन्ति वै सन्तः सच्चिदानन्दविग्रहम् ।

सर्व्वलोकोत्तमोत्तममिति (क) ।

निर्व्विकारमजमिति (ख) ।

(ख) पुस्तके एतद्वचो नास्ति । सर्व्वभूतात्मा जगदात्मा जगन्मय इति (ग) ।

(ग) पुस्तके एतद्वचो नास्ति ।

जगद्विस्तार्य ये देहाप्रियन्ते लीलया हरेः । यमर्चयन्तीति (घ) ।

निर्गुणश्च गुणाधारः स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ४० ।

परेशः परमामन्दः परात्परतरः प्रभुः ।

चिद्रूपचित्परिच्छेयः स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ४१ ।

य इदं कीर्त्तयेन्नित्यं स्तोत्राणामुत्तमोत्तमम् ।†

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥ ४२ ।

इति सुत्वा नमोद्विषुं द्वादश्यां च प्रपूजयेत्‡ ।

आचार्यं पूजयेत्पदाद्विषाच्छादनादिभिः§ ॥ ४३ ।

द्वादश्यान् भोजयेद्भक्त्या भक्तिती भक्तिभावतः॥

पुत्रमिव कलत्राद्यैर्बन्धुभिः सह वाग्यतः ।

कुर्वीत पारणां विप्रा नारायणपरायणः ॥ ४४ ।

यत्स्वेतत्कार्त्तं कुर्वीत ध्वजारोपखसंज्ञितम्॥ ।

तस्य पुण्यफलं वक्ष्ये ऋषुर्ध्व५५ सुसमाहिताः ॥ ४५ ।

पटध्वजस्य†† विप्रेन्द्रा यावच्चलति वायुना ।

• निर्गुणश्च गुणाधार इति (घ) ।

† (ख) पुनर्कीदृश परं चत्वारः पादा न सन्ति ।

‡ द्वादश्यां च प्रपूजयामिति (क) ।

§ द्वादश्यां चर्मादिभिः इति (घ) ।

५ द्वादश्यान् भोजयेद्भक्त्या भक्तिती भक्तिभावतः इति (घ) । तत्र परार्द्धं न
नास्ति ।

॥ ध्वजारोपखसंज्ञितम् (ख) ।

०० यदध्वमिति चापे, यद्वन इति साधु ।

†† एवं भजतेति (घ), पटध्वजचेति (घ) ।

तावन्ति पापजातानि नश्यन्त्येव न संशयः ॥ ४६ ।

महापातकयुक्तीवा युक्तीवा सर्वपातकैः ।

ध्वजं विष्णुगृहे कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४७ ।

यावद्दिनानि वसति ध्वजं विष्णुगृहे हिजाः ।

तावद्युगसहस्राणि हरिसारूप्यमश्नुते ॥ ४८ ।

आरोपितं ध्वजं दृष्ट्वा येऽमिनन्दन्ति धार्मिकाः ।

तेऽपि सद्यो विमुच्यन्ते महापातककोटिभिः ॥ ४९ ।

आरोपितो ध्वजाय विष्णुगृहे धुन्वन् स्वकं पटम् ।

कर्तुः सर्वाणि पापानि धुनोति निमिषार्धतः ॥ ५० ।

सूत उवाच ।

शृणुध्वन्मयः ॥ पुण्यमितिहासं पुरातनम् ।

सर्वपापप्रशमनं नारदेन प्रभाषितम् ॥ ५१ ।

आसीत्पुरा कृतयुगे सुमतिर्नाम भूपतिः ।

सोमवंशीद्वयः श्रीमान्सप्तहीपैकराट् स्वयम् ॥ ५२ ।

धर्मवान् सत्यसंकल्पः शुचिर्वैतिथिप्रियः ।

सर्व्वलक्षणसम्पन्नः सर्व्वसम्पद्भिर्भूषणः ॥ ५३ ॥
 सदा हरिकथासेवी हरिपूजापरायणः ।
 हरिभक्तिपरायाश्च शुश्रूषुरनहङ्गतिः† ॥ ५४ ॥
 पूज्येषु पूजानिरतः समदर्शी‡ मुष्णान्वितः ।
 सर्व्वभूतहितः शान्तः क्षतघ्नः कीर्त्तिमादृषः ॥ ५५ ॥
 तस्य भार्या महाभागा सर्व्वलक्षणसंयुता ।
 पतिव्रता पतिप्राणा नान्ना सत्यमतिः स्मृता§ ॥ ५६ ॥
 तावुभौ दम्पती नित्यं हरिपूजापरायणौ ।
 जातिधरो महाभागो सत्यधो सत्परायणौ ॥ ५७ ॥
 अन्नदानरतौ नित्यं जलदानपरायणौ ॥
 तद्गंगारामवप्रादीनसंख्यातान्वितेनतुः ॥ ५८ ॥
 सा तु सत्यमतिर्नित्यं शुचिर्विष्णुमूढे सती ।
 नृत्यत्यत्यन्तसन्नुष्टा मनीषा मञ्जुवादिनी** ॥ ५९ ॥
 साऽपि राजा महाभागी दादयीदादयीदिने ।
 ध्वजमारोपयामास मनीषं बहुविस्तरम् ॥ ६० ॥
 यथं हरिपरं नित्यं राजानं धर्म्मकोविदम् ।

• सर्व्वलक्षणसम्पन्नं इति (क), सर्व्वसम्पद्भिर्भूषित इति (घ), (ग) ।

† अनहङ्गत इति (ख), (ग) ।

‡ समदर्शीति (घ) ।

§ सत्यमति युगा इति (ग), सत्यमति समा इति (ङ) ।

¶ एतदर्थे (घ) पुस्तके नास्ति ।

॥ एतदर्थे (क) पुस्तके नास्ति ।

•• नित्यं इत्यति सन्नुष्टा मनीषा मञ्जुवादिनीति (ख) ।

तस्य प्रियां सत्वमतिं देवा अपि सदाऽऽशुवन् ॥ ६१ ।
 त्रिलोकविश्रुतौ तौ च दम्पत्यन्तधार्मिकौ* ।
 आययौ बहुभिः शिष्यैर्द्रष्टुकामो विमाण्डकः ॥ ६२ ।
 विमाण्डकं मुनिं श्रुत्वा समायान्तं जनश्वरः ।
 प्रत्युद्ययौ सपत्नीकः पूजामिर्विविधैः स्तवैः ॥ ६३ ।
 कृतातिथ्यक्रिय शान्तं कृतासनपरिपद्यम् ।
 नीचासनगता भूपः प्राञ्जलिर्मुनिमन्त्रणीत् ॥ ६४ ।

राजोवाच । ३

भगवन् कृतकृत्योऽस्मि त्वदभ्यागमने प्रभो† ।
 सतामागमनं सन्तः प्रशसन्ति सुखावहम् ॥ ६५ ।
 यत्र स्यान्महतां प्रेम तत्र स्युः सर्वसम्पदः ।
 तेजः‡ कीर्त्तिर्धनं पुत्रा॥ इति प्राहुर्विपश्चितः ॥ ६६ ।
 यत्र वृद्धिः॥ गमिष्यन्ति त्रेधांस्त्रयुदिनं मुने ।
 तत्र सन्तः प्रकुर्वन्ति महतीं कवणां प्रभो ॥ ६७ ।
 यो मूर्ध्नि धारयेद्दृष्ट्वा महत्पादतलोदकमू॥॥ ॥

* दम्पत्यन्तधार्मिकाविलक्ष्य सम्प्रसार्य ।

† प्रादानिर्वाक्यमन्त्रोदिति (क), (घ) ।

‡ विभी इति (क), त्वदभ्यागमनेषु चेति (घ) ।

§ सुखाय इति (क) ।

॥ त्रेधांस्त्रयुदिनं (क), (घ) ।

॥ तत्र विभो इति (घ) ।

॥ विदितमिति (क) ।

॥ महत्पाद पदीयमिति (क) ।

स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु पुण्यवाचात्त संशयः ॥ ६८ ।

मम पुत्राय दाराय सम्पत्त्वयि समर्पिता ।

मामाप्तापय शास्ता मेऽन्नं वदन् किं करवाणि ते ॥ ६९ ।

विनयावनतं भूर्प तं निरीक्ष्य मुनीश्वरः ।

सृशन् करेण राजानं प्रत्युवाचातिहर्षितः ॥ ७० ॥†

ऋषिरुवाच ।

राजन्यदुक्तं भवता तत्सर्व्वं त्वत्कुलोचितम् ।

विनयावनताः सर्व्वे परं श्रेयोऽलभन्ति‡ हि ॥ ७१ ।

धनं चार्थं च कामं च मोक्षं च नृपसत्तम ।

विनयाल्लभते सर्व्वं विनयात्किं न साध्यते ॥ ७२ ।

प्रीतोऽस्मि तव भूपाल सन्मार्गाः परिपन्थिनः§ ।

स्वस्ति तेऽस्तु महाभाग यत्प्रच्छामि तदुच्यताम् ॥ ७३ ।

अहंणा बहवः सन्ति हरिसन्तुष्टिकारिकाः ।

त्वमद्याप्युद्यतोऽनित्यं ध्वजारोपणकर्म्मणि ॥ ७४ ।

तव भार्यापि साध्वीयं नित्यं नृत्यपरायणा॥ ।

किमर्थमेतदुत्तान्तं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ७५ ।

* शास्त्रात्मन्निति (ख), (ग) ।

† एषश्लोक (ख) पुस्तके नास्ति ।

‡ समन्वोति आये, समन्वे इति साधु ।

§ सन्मार्गाः परिपन्थिन इति (ख), (ग) ।

॥ त्वमद्याप्युद्यत इति (क), त्वमद्याप्युद्यत इति (ख) ।

॥ नित्यं ध्वजारोपणं इति (ख) ।

•राजीवाच ।

शृणुष्व भगवन् सर्वं यत्पृच्छसि वदामि तत् ।
 आश्चर्य्यभूत भूतानामावयो यरित मुने ॥ ७६ ।
 अहमास पुरा शूद्रो मातलिर्नाम सत्तम ।
 कुमार्गनिरतो नित्य सर्व्वलोकाहिते रत ॥ ७७ ।
 पिशुनो धर्मविद्वेषी देवद्रव्यापहारक ।
 महापातकससर्गाद्विजित्पुत्रक्षय गत † ॥ ७८ ।
 नित्य निष्ठुरवक्ता च पापी वेण्यापरायण ।
 एव स्थित कश्चिक्कालमनादृत्य महद्द्वच ‡ ॥ ७९ ।
 सर्व्वबन्धुपरित्यक्तो दु खी वनमुपागमम् ।
 मृगमासाशनो नित्य तथा मार्गविरोधकतुः § ॥ ८० ।
 एकाकी दु खवहुल अवस निर्जने वने ।
 एकदा क्षुत्परिव्याप्तो निदाघान्ते विपासित ¶ ॥
 जीर्णं देवानय विष्णोरपश्य निर्जने वने ।
 हसकारणवाकीर्णं समीपेऽस्य महत्सर ॥ ८१ ८२ ॥

* जलमावये लोकागमावधोरिति (क), आश्चर्य्यभूत लोकागमाभिरिति (उ) (ग) (घ) ।

† मीयस मरुता चौर सन्धवाचिबन्धे रत इति (ख), महापातकसंशुभ्रं विद्वेषा
 ५९११८ इति (ग), (ङ) ।

‡ एतद्वत् तु दुष्कृत कर्मण्यक्तो महाकालिरिति (क) ।

§ तथमावधि विजित्पुत्र इति (ख) ।

¶ एवम् एव क्षुत्परिव्याप्त इति (क) एकदा क्षुत्परिव्याप्त मदा पूरुषविपासित इति (ख) ।

॥ मरुभोधि महत्सर इति (ङ) ।

पर्यन्तवनपुष्पोपच्छादितं तन्मुनीश्वर ।
 अपिवं तत्र पानीयं तत्तटे विगतयमः* ॥ ८३ ।
 उन्मूल्य विषमूलानि लट्क्षुच विनिवारिता† ।
 तस्मिन्जीर्णालये‡ विष्णोर्निवासं कृतवानहम् ॥ ८४ ।
 जीर्णस्फुटितसन्धानं§ तथा चाहमकारिपम् ।
 पर्यैस्तृणैश्च काष्ठैश्च गृहं सम्यक् प्रकल्पितम् ॥ ८५ ।
 भूमी मङ्गाग्रवाहुन्यादुपलिप्ता॥ मुनीश्वर ।
 तत्राहं व्याघ्रवृत्तिस्थो हत्वा बहुविधाशृगान् ।
 आजीवं वर्त्तनं कृत्वा वत्सराणाञ्च विंशतिम् ॥ ८६ ।
 अथेयमागता साध्वी विन्ध्यदेशसमुद्भवा ।
 निपादकुलसम्भूता नाम्ना कीकिसिनी श्रुता ॥ ८७ ।
 बन्धुवर्गपरित्यक्ता दुःखिता जीर्णविग्रहा ।
 ब्रह्मन् क्षुत्तृट्परिव्रान्ता शोचन्ती स्वकृतां क्रियाम् ॥ ८८ ।
 दैवयोगात्समायाता भ्रमन्ती विजने बने ।
 मामेया ग्रीष्मतापात्ता अन्तस्तापप्रपीडिता ॥ ८९ ।
 इमां दुःखयतीं दृष्ट्वा जाता मे विपुला हृष्टा ।
 मया दत्तं जलच्छास्यै मांसं वन्यफलं तथा ॥ ९० ।

* तत्तटे विगतयम इति (क) ।

† सा क्षुचा विनिवारिता इति (ख) ।

‡ तस्मिन् जीर्णालये विष्णोरिति (घ) ।

§ जीर्णस्फुटितसन्धानमिति (क), (ख), (ग) ।

॥ भूमिर्मङ्गीरवाहुन्यादिवि (क), (ख), मङ्गाग्रवाहुन्यादिवि (ग) ।

गतश्रमा तथा ब्रह्मन्मया पृष्टा यथावथम् ।
 न्यवेदयत्स्वकर्माणि तानि शृणु महासुने ॥ ८१ ।
 इयं कीकिलिनी नाम्ना निपादकुलसम्भवा ।
 दान्तिकस्यः सुता विद्वन्मवसद्भिर्म्यपर्वते ॥ ८२ ।
 परस्वहारिणी नित्य सदा पैशुन्यवादिनी ।
 बन्धुवर्गैः परित्यक्ता यतो हतवती यतिम् ॥ ८३ ।
 कान्तारे विजने ब्रह्मन्मत्समीपमुपागता ।
 इत्येवं स्वकृतं कर्म सर्वं मद्भ्यं न्यवेदयत् ॥ ८४ ।
 तस्मिन्देवालये विष्णोरहस्येयश्च† वे सुने ।
 दम्पतीभावमाश्रित्य स्थितौ मांसाशनौ तदा ॥ ८५ ।
 एकदा मद्ययानेन मत्तावावाञ्च निर्भरौ‡ ।
 तत्र§ देवालये रात्रौ मुदितौ मांसमीजनात् ॥ ८६ ।
 ब्रह्मा वस्त्रञ्च दण्डाग्रे प्रमत्तौ मद्यसेवया ।
 अत्यन्तहर्षसम्पन्नावावां सम्यगवृत्त्यताम् ॥ ८७ ।
 तत्काले एव पञ्चत्वमावयोरभवन्मुने॥ ।
 आगता यमदूताश्च पाशहस्ता भयङ्कराः ॥ ८८ ।
 कर्मणा तेन तुष्टात्मा भगवान्मधुसूदनः ।

* दामुकस्य सुतेति (ख) ।

† तस्मिन् देवालये ब्रह्मन्मिति (न) ।

‡ मद्यस्य इति (ख) ।

§ तस्मिन् देवालये इति (क) ।

॥ तस्मात् एव पञ्चत्वमवयवावयोर्भवेति इति (ख) ।

स्रूतान् प्रेषयामास मदाहरणकारणात् ॥ ८८ ।

सवादन्तु महानासीदूतानां तत्र सत्तम ।

मया श्रुतञ्च तत्सर्वं शृणु धर्मविदां वर ॥ १०० ।

दूतास्ते देवदेवस्य शङ्खचक्रगदाधराः ।

सहस्रसूर्यसङ्काशाः शान्ताः कीमन्त्रभाषिणः ॥ १०१ ।

भयहरान् पाशहस्तान्दंष्ट्रिणी यमकिङ्करान् ।

तानूतुर्देवदूतास्ते हरिनामपरायणाः ॥ १०२ ।

देवदूता ऊचुः ।

भो भोः क्रूरा दुराधारा विवेकपरिवर्जिताः ।

मुञ्चध्वमेतौ निष्पापो दम्पती हरिवक्त्रभौ ॥ १०३ ।

विवेकस्त्रिपु लोकेषु सम्पदामादिकारणम् ।

तथा विवेकशून्यत्वमापदामादिकारणम् ॥ १०४ ।

अपापे पापधीर्यस्य तं विद्यात्युरुपाधमम् ॥ १०४ ।

यमदूता ऊचुः ।

युष्माभिः सत्यमेवोक्तमेतौ पातकिसत्तमौ ।

ज्ञेया हिः पापिनी दण्डास्तन्नेष्यामी वयन्त्विनीः ॥ १०५ ।

श्रुतिप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः ॥ १०५ ।

* यद्य वदन्तिदा वर इति (क) ।

† एतदर्थे (ख) पुनर्लेखनम् ।

‡ वे इति (ख), (ग) ।

§ यमाऽस्ति कविमिति (ग) ।

॥ विपर्यये इति (क), लघुधर्मं विपर्यये इति (ख) ।

एतावधर्माचरितौ तन्नेष्यामो यमान्तिकम्* ॥ १०६ ॥

एतच्छ्रुत्वाऽति† कुपिता देवदूता महीजसः ।

प्रत्यूषु‡ स्तान्यममटान् भाभासितदिगन्तराः ॥ १०७ ॥

देवदूता ऊचुः ।

अहो कष्टं धर्मादृशामधर्माः सृशते§ महान् ।

सम्यग्विवेकशून्यत्वमापदां हि यदं महत्¶ ॥ १०८ ॥

प्राप्तेनावधिगेषेण॥ नरकाध्यक्षतां गताः ।

यूयं किमर्थमद्यापि कर्तुं पापानि सोद्यमाः** ॥ १०९ ॥

अधर्मा†† क्षयपर्यन्तं महापातकिनोऽपि च‡‡ ।

तिष्ठन्ति नरके यूयं§§ यावदाचन्द्रतारकम् ॥ ११० ॥

पूर्वसञ्चितपापानां न दृष्टा निष्कृतिः क्वचित् ।

किमर्थं पापकर्माणि करिष्यथ पुनः पुनः ॥ १११ ॥

* ययन्तिमौ इति (ग) ।

† शुभा तु इति (ख), (ग) ।

‡ इत्युत्तरिति (ग) ।

§ सृशते इति चावे, सृजतीति भाष्य ।

¶ निदानं आपदां महदिति (ख) ।

॥ अवेधिगेषेति (क), (ग), पूर्वपापविगेषेति (ङ) ।

** सोद्यता इति (ख) ।

†† स्वकर्मेति (ख), (ग), (ङ) ।

‡‡ य इति (क) ।

§§ गूढमिति (ख), (ङ) ।

श्रुतिप्रणिहिता धर्माः८ सत्यं सत्यं न संशयः ।

किन्वाभ्यां चरितान्धर्मान् प्रवक्ष्यामी० यथातथम् ॥ ११२।

एतौ पापविनिर्मुक्तौ हरिशुश्रूषणे रतौ ।

हरिणा शुध्यमानौः३ च मुञ्चध्वं मा विलम्बयताम् ॥ ११३ ।

एषा वै नर्त्तनशक्ने तथा चैषध्वजं५ भट्टाः ।

अन्तकाले विष्णुगृहे तेन पापविमोक्षितौ ॥ ११४ ।

उत्क्रान्तिकाले यन्नाम श्रुतयन्तोऽपि येषु सखत् ।

लभन्ते॥ परमं स्थानं किमु शुश्रूषणे रताः ॥ ११५ ।

महापातकयुक्तौ वा युक्तौ वा सर्व्व० पातकैः ।

इक्षिता भगवद्भक्तैर्लभन्ते परमं पदम्०० ॥ ११६ ।

यतीनां विष्णुभक्तानां परिचर्यापरायणैः ।

इक्षिताः३३यापि गच्छन्ति पापिनोऽपि परां गतिम् ॥ ११७।

● श्रुतिप्रणिहितौ धर्म इति (क), (ख) ।

† प्रवक्ष्यामीति बहुषु पाठः ।

‡ शुध्यमानौ इति (क), (क), शृङ्गनाथौ इति (ख), शुश्रूषणौ इति (ग) ।

§ तथाप्येक इति (ख) ।

॥ हि वै इति (क), चव वै इति (ख), चपि वै इति (ग), (क), (ख) यानि ते इति (ङ) ।

॥ यानि ते इति (ङ) ।

● यदीति (क), (घ) ।

† परमां गतिमिति (ख) । तत्र इक्षितास्थाने दारिता इति पाठः ।

‡ दीक्षिता इति (ङ) ।

मुहूर्त्तं वा मुहूर्त्तार्धं यस्तिष्ठेद्वरिमन्दिरे ।
 स याति परमं स्थान किमु श्रुयूषणे रताः ॥ ११८
 उपलेपनकर्त्तारौ सग्यार्जनपरायणौ ।
 एतौ हरिगृहे नित्यं शीर्णसन्धानकारिणौ ॥ ११९ ।
 जलसेवनकर्त्तारौ दीपदौ हरिमन्दिरे ।
 कथमेतौ महाभागौ प्रणेष्यथ यमचयम् ॥ १२० ।
 इत्युक्त्वा देवदूतास्ते क्षित्वा पागं तदैव* हि ।
 आरोप्यावां विमाने तु† ययुर्विष्णोः परम्पदम् ॥ १२१
 आवां समीपमापन्नौ देवदेवस्य चक्षिणः ।
 भुक्तवन्तौ महाभोगान्धावक्तालं शृणुष्व मे ॥ १२२ ।
 युगकोटिसहस्राणि युगकोटिशतानि च ।
 उपित्वा विष्णुभवने ब्रह्मलोकं समागतौ ॥ १२३ ।
 तावत्कालञ्च तत्राऽपि स्थित्वेन्द्रपदमागतौ ।
 तत्राऽपि भावुकं भोगं भुक्त्वा दिव्यमनुत्तमम् ॥
 ततः पृथ्वीशतां प्राप्य क्रमेण मुनिसत्तम ।
 अत्राऽपि सम्पदतुला हरिपूजाप्रसादतः ॥ १२४।१२५ ।
 अनिष्टाया कृतेनाऽपि प्राप्तमेवविध मुने ।
 सम्यगाराध्य विग्वेशं भक्तिभावेन माधयम् ।

● नदिष्वथ यत्नानिब्रूयति (छ), नदिष्वथेति यावे, नदिष्वथेति याध, तत्र च
 परं नत एवाथ इति पाठो वर्तते ।

† तदैवेति (ब), (घ) ।

‡ विमानिब्रूयति (छ), (ग) ।

प्राप्तामीतिः परं येय इति मे नियिता मतिः । १२६ ।

अवशेनाऽपि† यत्कर्म कृतन्तु‡ सुमहत्फलम् ।

ददाति हि नृणां विप्र किं पुनः सम्यगर्चनात् ॥ १२७ ।

एतत्सर्वं निशम्याऽसौ विभागद्वयो मुनीश्वरः ।

अभिनन्द्य महीपालं प्रययौ स्वतपोवनम् ॥ १२८ ।

सूत उवाच ।

तस्माच्छृणुष्वं विप्रेन्द्रा देवदेवस्य चक्रिणः ।

परिचर्यां च सर्वेषां कामधेनूपमा स्मृता ॥ १२९ ।

हरिपूजापराणाञ्च हरिरेव सनातनः ।

ददाति परमं येयः सर्वकामफलप्रदः ॥ १३० ।

य इदं पुण्यमाख्यानं सर्वपापप्रणाशनम् ।

वाचयेच्छृणुयाद्वाऽपि ध्वजारोपणपुण्यभाक् ॥ १३१ ।

इति श्रीभगवद्गीते प्रारब्धे पुराणेऽष्टादशोऽध्यायः ।

समाप्तश्च भगवोपचराम् ।

१. पापेतीति. (१८), (१९), पापेतीति. (२०), १.

† यत्कर्मभावोति (७) ।

‡ यदिति (४) ।

अनविंशोऽध्यायः ।

(हरिपञ्चकव्रतम् ।)

सूत उवाच ।

अन्यद्वतं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वं सुसमाहिताः ।
हरिपञ्चकविख्यात सर्व्वलोकेषु दुर्लभम्^१ ॥ १ ॥
नारीणाञ्च नराणाञ्च सर्व्वदुःखनिवर्हणम् ।
धर्मार्थकामकर्मोच्चाख्यपुरुषार्थैकसाधनम्^२ ॥ २ ॥
सर्व्वभीष्टप्रदश्चैव^३ सर्व्वव्रतफलप्रदम् ।
सर्व्वव्रतोत्तम श्रेष्ठं सर्व्वकामफलप्रदम्^४ ॥ ३ ॥
मार्गशीर्षे सिते पक्षे दशम्यां नियतेन्द्रियः ।
कुर्यात्स्नानादिकं कर्म दन्तधावनपूर्व्वकम्^५ ॥ ४ ॥
क्षत्वा देवार्घ्वं न सम्यक् तथा पञ्च महाध्वरान् ।
एव व्रती भवेत्^६ तस्मिन्दिने निगृहीतेन्द्रियः^७ ॥ ५ ॥
ततः॥ प्रातः समुत्थाय एकादश्यां मुनीश्वराः ।

• अपि सप्तमा इति (ग) ।

† एतदर्थे (ग) पुस्तके नास्ति ।

‡ सर्व्वकामार्थेति (क) ।

§ फलधेयेति (ख) ।

¶ एकादशी भवेदिति (ग), (क), एकादशोदिने इति (घ) ।

‡ तथेति (ग) ।

स्नानं कृत्वा यथाचारं हरिश्चैवाऽर्चयेद्भृशे ॥ ६ ।

स्नापयेद्देवदेवेशं पञ्चामृतविधानतः ।

अर्चयेत्परया भक्त्या गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥ ७ ।

धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैस्ताम्बूलैश्च प्रदक्षिणेः ।

सम्पूज्य देवदेवेशमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ ८ ।

नमस्ते ज्ञानरूपाय ज्ञानदाय नमोऽस्तु ते ।

नमस्ते सर्वरूपाय सर्वसिद्धिप्रदाय च ॥ ९ ।

एवं प्रणम्य देवेशं देवदेवं जनार्दनम् ।

वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण उपवासं समर्पयेत् ॥ १० ।

पञ्चरात्रं निराहारो ह्यद्यप्रभृति केशव ।

त्वदाज्ञया जगत्स्वामिन्ममाभीष्टप्रदो भव ॥ ११ ।

एवं समाप्य देवस्य उपवासान्ऽजितेन्द्रियः ।

रात्रौ जागरणं कुर्यादेकादश्यां व्रती द्विजाः ॥ १२ ।

त्रादश्याञ्च त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां जितेन्द्रियः ।

पौर्णमास्याञ्च कर्त्तव्यमेवं विष्णुर्चनं द्विजाः ॥ १३ ।

एकादश्यां पौर्णमास्यां कर्त्तव्यं जागरं द्विजाः ॥ १४ ।

पञ्चामृतेन च पूजा तु सामान्यदिनपञ्चसु ।

* हरिर्नैवेति (ग) ।

† (च) इति (घ) ।

‡ उपवासानिति (ख), (ङ) ।

§ कर्त्तव्यं जागर इति चात्र, कर्त्तव्यं जागरणं द्विजा इति (घ), (ङ) ततश्चोक्तम् ।

¶ पञ्चामृतादीति (घ) ।

क्षीरेण स्नापयेद्विष्णुं पौर्णमास्यान्तु शक्तितः ॥ १५ ।
 तिलहोमश्च कर्त्तव्यस्तिलदानञ्च सत्तमाः ।
 ततः पष्ठे दिने प्राप्ते निर्व्वर्त्य स्नायमक्रियाम् ।
 संप्राश्य पञ्चगव्यन्तु अर्चयेत्पूर्व्ववद्धरिम् ॥ १६ ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाद्विभवे सत्यवारितम्* ।
 ततः स्वधन्वभिः सार्धं स्त्रयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥ १७ ।
 एवं पुष्यादिमासेषु कार्तिकान्तेषु सत्तमाः ।
 शुक्लपक्षे व्रतं कुर्यात्पूर्व्वमुक्ताविधानतः ॥ १८ ।
 एवं संवत्सरं कुर्याद्व्रतं पापविनाशनम् ।
 पुनर्मासे मार्गशीर्षे कुर्यादुद्यापनं तृती ॥ १९ ।
 एकादश्यां निराहारो भवेत्पूर्व्ववदुत्तमाः ।
 द्वादश्यां पञ्चगव्यञ्च प्राशयेत्सुसमाहितः ॥ २० ।
 गन्धपुष्पादिभिः सम्यग्देवदेवं जनार्दनम् ।
 अभ्यर्चोपायनं दद्याद्वाघ्राणाय नितेन्द्रियः ॥ २१ ।
 पायसं मधुसंमिश्रं घृतयुक्तं फलाऽन्वितम् ।
 सुगन्धिफलसंयुक्तं पूर्णकुम्भं सदक्षिणम् ॥

परमान्नप्रदानेन सुप्रीतो भव माधव ॥ २४ ॥
 नारायण नमस्तुभ्यं जगन्नाथपरायण ।
 कुम्भोदकप्रदानेन प्रीतो भव जनार्दन ॥ २५ ॥
 अनेनोपायनं दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।
 शक्तितो बन्धुभिः सार्धं स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥ २६ ॥
 व्रतमेतत्तु यः कुर्याद्वरिपञ्चकसंज्ञितम्* ।
 न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्कदाचन ॥ २७ ॥
 व्रतमेतत्तु कर्त्तव्यमिच्छद्भिर्मोक्षसुत्तमम् ।
 समस्तपापकान्तारे दावानलसमं हिजाः ॥ २८ ॥
 गवां कीटिसहस्राणि दत्त्वा यत्फलमयुते ।
 तत्फलं समवाप्नोति एकस्मादुपवासतः ॥ २९ ॥
 यद्येतच्छृणुयाद्भक्त्या नारायणपरायणः ।
 स मुच्यते† महाघोरैरुपपातककोटिभिः ॥ ३० ॥

इति श्रीब्रह्मसंहितायाम् पुराणे जनविंशोऽध्यायः ।

समाप्तश्च हरिपञ्चकव्रतम् ।

* सप्तव्रतमिति (क), (ख) ।

† प्रमुच्यते इति (ङ) ।

विंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अन्यद्वतं प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं सुसमाहिताः ।
सर्वपापहरं पुण्यं सर्वलोकोपकारकम् ॥ १ ।
आपादे आवणे वापि तथा भाद्रपदेऽथवा* ।
तथा साश्वयुजे वापि कुर्यादेतद्वतं द्विजाः ॥ २ ।
एतैश्चन्यतमे मासि शुक्लपक्षे जितेन्द्रियः ।
प्रातर्दशम्यां स्नायीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥ ३ ।
नित्यं देवार्चनं कुर्याद्यत्नतो नियतेन्द्रियः ।
एकादश्यां ब्रह्मचारी अधःशायी जितेन्द्रियः ॥ ४ ।
प्राशयेत्पञ्चगव्यञ्च स्वपेदिष्णुसमीपतः† ।
ततः प्रातः समुत्थाय नित्यं कर्म समाप्य च ॥
श्रद्धया पूजयेदिष्णुं वशी क्रोधविवर्जितः ।
विहङ्गिः संहितो विष्णुमर्चयित्वा यथोचितम्‡ ॥ ५ ।
संकल्पन्तु तथा कुर्यात्स्नस्तिवाचनपूर्वकम् ।
मासमेकं निराहारो ह्यद्यप्रभृति केशव ॥ ७ ।
मासान्ते पारणं कुर्यां देवदेव§ त्वदाज्ञया ।

● तथेति (क), (ख) ।

† समीपत इति (ख) । (क) पुस्तके एव श्लोक परत्रोक्तस्य पूर्वादे च न स्त ।

‡ यथोदितमिति (घ), (ङ) ।

§ देवमेवमिति (ख), (घ) ।

तपोरूपं नमस्तुभ्यं* तपसां फलदायिने† ॥ ८ ।
 ममाभीष्टफलं देहि सर्वविघ्नानिवारय ।
 एवं समर्प्य‡ देवस्य विष्णोर्मांसव्रतं शुभम् ।
 ततःप्रभृति मासान्तं निवसेदरिमन्दिरे ।
 प्रत्यहं स्नापयेद्देवं पञ्चाश्रितविधानतः ॥ ९ । १० ।
 दीपं निरन्तरं कुर्यात्तस्मिन्नामे हरैर्गृहे§ ।
 प्रत्यहं दन्तकाष्ठञ्च अपामार्गस्य शाखया ।
 कृत्वा स्नायीत विधिवद्वारायणपरायणः ॥ ११ ।
 तर्पणं विष्णवे॥ कुर्यात्क्लेशवाद्यैश्च नामभिः ।
 द्वादशभिर्विष्णुपूजामेभिरेव न संशयः॥ ॥ १२ ।
 एवं मासोपवासञ्च॥ कुर्यादरिपरायणः ।
 तदन्ते प्रयतः स्नायाद्विष्णुं पूर्ववदर्धयेत् ॥ १३ ।
 घ्राह्यपान् भोजयेच्छतधा॥॥ भक्तियुक्तः सदक्षिणम् ।
 स्वयञ्च बन्धुभिः सार्धं भुञ्जीत प्रयतेन्द्रियः॥॥ ॥ १४ ।

* नमस्तेऽस्त्विति (घ) ।

† फलदायकेति (ग) ।

‡ समर्प्येति (घ) ।

§ गृहे गृहे इति (ख), तत्र तर्पणमित्यादि श्राव्यो नास्ति ।

॥ विष्णोस्तु तर्पणमिति (क) ।

॥ सनाचरेदिति (ग) ।

•• तु इति (ग) ।

†† पथादिति (ख) ।

†† (ख) पुस्तकेऽथ पर सार्धेक. श्राव्यो नास्ति ।

व्रतं मासोपवासाख्यमेवं कुर्यान्नयोदश ।
 तदन्ते वेदविदुषे गां दद्याच्च सदक्षिणाम् ॥ १५ ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या द्वादश प्रयतेन्द्रियः ।
 शक्त्या च दक्षिणां दद्याद्दस्तास्याऽभरणानि च ॥ १६ ॥
 मासोपवासेनैकेन वाजपेयफलं लभेत्* ।
 यदि द्वयङ्गतं तस्य पौण्डरीकफलं लभेत् ॥ १७ ॥
 मासोपवासत्रितयं यः कुर्यात्संयतेन्द्रियः ।
 असी सोमस्य† यज्ञस्य द्विगुणं फलमश्नुते ॥ १८ ॥
 चतुःशतः कृतं येन पराकं मुनिसत्तमाः ।
 स लभेत्परमं पुण्यमग्निष्टोमाष्टसम्भवम्‡ ॥ १९ ॥
 पञ्चशतौ व्रतमिदं कृतं येन महात्मना ।
 अत्यग्निष्टोमजं पुण्यं प्राप्नुयाद्वाच संशयः॥ २० ॥
 मासोपवासं षट्शतः कुर्याद्यस्तु समाहितः ।
 ज्योतिष्टोमस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत्॥ २१ ॥

* यज्ञगौति (ख) ।

† लभेदिति चार्धं, लभेतेति साधु । एवं लभधातोः परस्मैपदप्रयोगोऽप्यत्र च आर्धोऽर्थः ।

‡ आर्धोर्गामस्येति (क), (ग), (घ), (ङ) ।

॥ अग्निष्टोमाष्टकोद्भवमिति (ख) ।

॥ द्विगुणं फलमाप्नुयादिति (क), अग्निष्टोमात्तर्कं पुण्यं द्विगुणं प्राप्नुयाद्वाच इति (ख), द्विगुणं प्राप्नुयाद्वाच इति (ग), (ङ) ।

॥ द्विगुणं फलमश्नुते इति (ग) ।

निराहारेण यो मासं सप्तकृत्वस्तथा नयेत्* ।
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं† लभेत्‡ ॥ २२ ।
 मासोपवासं यः कुर्यादष्टकृत्वो मुनीश्वराः ।
 नरमेधाख्ययज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत्§ ॥ २३ ।
 यस्तु मासोपवासार्थं नवकृत्वः समाचरेत् ।
 गोमेधमखजं पुष्ट्यं लभते द्विगुणं नरः॥ ॥ २४ ।
 दशकृत्वस्तु यः कुर्यात्पराकं सुनिसत्तमाः ।
 स याति ब्रह्ममेधस्य त्रिगुणं** फलमुत्तमम् ॥ २५ ।
 एकादश पराकांक्ष यः कुर्यात्संयतेन्द्रियः ।
 सर्वयज्ञफलं प्राप्य हरिसालीक्य††मश्नुते ॥ २६ ।
 मासोपवासान्यः कुर्याद्वादश प्रयतेन्द्रियः‡‡ ॥
 स याति हरिसारूप्यं सर्वभोगसमन्वितम् ॥ २७ ।
 त्रयोदश पराकांक्ष यः कुर्यात्प्रयतो नरः§§ ॥

* मुनीश्वरा इति (ख) ।

† नरमेधस्य यज्ञस्य फलं पञ्चगुणमिति (ख), तथा पर श्लोको नास्ति ।

‡ भवेदिति (ग) ।

§ भवेदिति (ग) ।

॥ उपवासश्चेति (घ) ।

॥ स लभेद्विगुणं नर इति (ख), (घ) ।

●● द्विगुणमिति (ख), (घ) ।

†† सारूप्यमिति (ग) ।

‡‡ संयतेन्द्रिय इति (ख) ।

§§ सयतेन्द्रिय इति (ख) ।

स याति परमानन्दं यत्र गत्वा न शोचति ॥ २८ ।
 मासोपवासनिरता गङ्गास्नानपरायणाः ।
 धर्ममार्गप्रवक्तारो मुक्ता एव न संशयः ॥ २९ ।
 यतीनां ब्रह्मचारीणामवीराणाञ्च सत्तमाः ।
 मासोपवासः कर्त्तव्यो वनस्थानां विशेषतः ॥ ३० ।
 नारी वा पुरुषो वापि व्रतमेतच्च दुर्लभम् ।
 कृत्वा मोक्षमवाप्नोति योगिनामपि दुर्लभम् ॥ ३१ ।
 गृहस्थो वानप्रस्थो वा वर्षी वा भिक्षुरेव* च ।
 अद्वैतज्ञानशून्योऽपि† मोक्षमस्मात्तमेव नरः ॥ ३२ ।
 य इदं व्रतमाहात्म्यं नारायणपरायणः ।
 शृणुयाद्वाचयेद्वापि सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३३ ।

इति श्रीबृहन्नारदीये पुराणे मासोपवासव्रतवचनं
 नाम त्रिंशोऽध्यायः ।

* यदेति (य) ।

† ब्रह्मचारीत्वमिति वस्योऽपुत्रीयादावे, ब्रह्मचारिणमिति माय ।

एकविंशोऽध्यायः ।

(एकादशीव्रतम् ।)

सूत उवाच ।

इदमन्यत्रयस्यामि व्रतं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।

सर्वपापप्रशमनं सर्वकामफलप्रदम् ॥ १ ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्चैव योपिताम् ।

मौनं कुर्वतां भक्त्या विष्णोः प्रियतरं हिजा^१ ॥ २ ।

एकादशीव्रतं नाम सर्वकामफलप्रदम् ।

कर्त्तव्यं सर्वथा विप्रा^२ विष्णुप्रीणनकारणम्^३ ॥ ३ ।

एकादशां न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपि ।

यदि भुङ्क्ते स पापी स्यात्परत्र नरकं व्रजेत् ॥ ४ ।

उपवासकल त्रेषु^४र्जद्वाद्भक्तचतुष्टयम् ।

पूर्वापरदिने राजावहीराचन्तु मध्यमे ॥ ५ ।

एकादशीदिने यस्तु भोक्तुमिच्छति सत्तमाः ।

स भोक्तु सर्वपापानि स्पृहयातुर्न सशयः^५ ॥ ६ ।

भवेद्दम्यमानिकाशी द्वादश्याञ्च सुनीश्वरा ।

• तथेति (ग) ।

† विप्रैरिति (ख), (ग) ।

‡ ऐतवे इति (ख) ।

§ विप्रैरिति बहुषु पुल्लिङ्गे पाठः ।

॥ स्पृहयिष्यात् सशय इति (ख) ।

एकादश्यां निराहारो यदि मुक्तिमभीप्सति ॥ ७ ।
 यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
 अन्नमायित्व तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे ॥ ८ ।
 ब्रह्महत्यादिपापानां कथञ्चिन्निष्कृतिर्भवेत् ।
 एकादश्यान्तु यो भुङ्क्ते निष्कृतिर्भास्ति कुत्रचित् ॥ ९ ।
 महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।
 एकादश्यां निराहारः स्थित्वा याति परं ॥ १० ॥
 एकादशी महापुण्या विष्णुप्रियकरी ॥ तिथिः ।
 ससेव्या सर्वथा विप्रैः संसारच्छेदलिप्सुभिः ॥ ११ ॥
 दशम्यां प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् ।
 स्नात्वा च विधिवद्विष्णुमर्चयेत्प्रयतो नरः ॥ १२ ॥
 एकादशीं चरेत्तस्मिन्दिने ॥ निगृहीतेन्द्रियः ।
 विष्णोः समीपे शयीत ॥ नारायणपरायणः ॥ १३ ॥
 एकादश्यां तथा स्नात्वा सम्पूज्य च जनार्दनम् ।
 गन्धपुष्पादिभिः सम्यक् ततस्त्वेवमुदीरयेत् ॥ १४ ॥

• समानि चेति (ख) ।

† कदाचिन्नास्ति निष्कृतिरिति (ग), नापि कुत्रचिदिति (घ) ।

‡ स याति परममिति (ख) ।

§ प्रियतरिति (ख) ।

एकादश्यां निराहारः स्थित्वाऽहनि परे ह्यहम् ।
 भोक्ष्यामि पुण्डरीकाच्च शरणं मे भवाऽच्युत ॥ १५ ।
 इमं मन्त्रं समुच्चार्य देवदेवस्य चक्रिणः ।
 भक्तिभावेन तुष्टात्मा उपवासं समर्पयेत् ॥ १६ ।
 देवस्य पुरतः कुर्याज्जागरं नियतो व्रती ।
 गीतैर्वाद्यैश्च नृत्यैश्च पुराणश्रवणादिभिः ॥ १७ ।
 ततः प्रातः समुत्थाय द्वादशीदिवसे व्रती ।
 स्नात्वा च विधिवद्विष्णुं पूजयेत्संयतेन्द्रियः ॥ १८ ।
 पञ्चामृतेन संस्त्राप्य एकादश्यां जन्मार्दनम् ।
 द्वादश्यां पयसा स्त्राप्य† हारिसारूप्यमग्नौ ॥ १९ ।
 अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनाऽनेन कीर्य ।
 प्रसीद‡ सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदी भव ॥ २० ।
 एवं विज्ञाप्य विप्रेन्द्रा देवदेवस्य चक्रिणः ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत्पयाच्छक्त्या दद्याच्च दक्षिणाम्§ ॥ २१ ।
 ततः स्वयन्भुभिः सार्वं नारायणपरायणः ।
 हृतपञ्चमहायज्ञः स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥ २२ ।
 एवं यः प्रयतः कुर्यात्पुण्यमेकादशीव्रतम् ।
 स याति विष्णुभजनं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ २३ ।

-
- पूजयेच्च त्रितेन्द्रिय इति (घ) ।
 † स्त्राप्येति शब्दे, स्त्रापयित्वेति चापु ।
 ‡ प्रसादेति (ज) ।
 § दद्याच्च दक्षिणामिति (घ) ।

उपवासव्रतपरो धर्मकारी च सत्तमाः* ।

चण्डालान्यतितश्चापि वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥ २४ ॥

नास्तिकान् भिन्नमर्यादान्निन्दकान् शूनांस्तथा

उपवासव्रतपरो नालपेक्षर्व्वंशं वधः† ॥ २५ ॥

वृषलीसूतिपीडारंक्षः वृषलीपतिमेव ‡

अयाज्ययाजकश्चैव नालपेक्षर्व्वंशं वधः ॥ २६ ॥

कुण्डाशिनं गायकञ्च॥ तथा देवदेकार्चनम् ॥

भैयज्यकार्य्यकर्त्तारं देवद्विजविरोधिन् ॥

परान्नलोलुपश्चैव परस्त्रीनिरतं तथा ।

व्रतोपवासनिरतो वाङ्मात्रेणाऽपि नार्चयेत् ॥ २७ ॥

इत्येवमादिभिः शुद्धो वशी सर्व्वगुर्यैर्युतः॥ ॥

उपवासपरो भूत्वा परां सिद्धिं गमिष्यति ॥ २८ ॥

नास्ति गङ्गासमं तीर्थं नास्ति मातृसमो गुरुः ।

नास्ति विष्णुसमो देवस्तपो नाऽनशनत्परम् ॥ २९ ॥

नास्ति वेदसमं शास्त्रं नास्ति शान्तिसमं सुखम् ।

नास्ति चक्षुःसमं* ज्योतिस्तपो नाऽनशनत्परम् ॥

* धर्मकारीति (ख), उपवासपरो धर्मकारी च शुनिसत्तमा इति (ग)

† च कुक्कुर्भिरिति (ख) ।

‡ वृषलीमभिपीडारमिति (ख) ।

§ सर्व्वदेति (ख) ।

॥ गौतमकथंति (ख) ।

॥ सर्व्वदिने रत इति (ख), (ग) ।

•• सत्यसममिति (ख) ।

नास्ति चमासमा स्याति* नास्ति कीर्त्तिसमं धनम्† ।

नास्ति ज्ञानसमो लाभस्तपो नाऽन्यनात्परम् ॥ ३२ ।

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहरासं पुरातनम् ।

सवाहं भद्रशीलस्य तत्पितुर्गालवस्य च ॥ ३३ ।

पुरा हि गालवो नाम मुनिः सत्यपरायणः ।

उवास नमोदातीरे गान्तो दान्तस्तपोनिधिः ॥ ३४ ।

बहुवचसमाकीर्णं नानामृगनिषेविते‡ ।

सिंहचारणगन्धर्व्वश्चविद्याधराऽन्विते ॥ ३५ ।

कन्दमूलफलैः पूर्णं मुनिवन्दनिषेविते ।

गालवो नाम विप्रेन्द्रो निवासमकरोच्चिरम् ॥ ३६ ।

तस्याऽभवद्भद्रशील इति स्यातः सुतो पत्नी ।

जातिस्मरौ, महाभागो नारायणपरायणः ॥ ३७ ।

बालक्रीडनकालेऽपि भद्रशीलो महामतिः ।

मृदा च विष्णोः प्रतिमा कृत्वा पूजापरोऽभवत् ॥ ३८ ।

विप्रान् बोधयते॥ नित्यं विष्णुः पूज्यो नदैरिति ।

एकादशीव्रतश्चैव कर्त्तव्यमतिपण्डितैः ॥ ३९ ।

एतेन बोधिताद्यापि शिशवोऽपि मुनीश्वराः ।

* धर्म इति (छ) ।

† बलमिति (घ), (ङ) ।

‡ मगधर्मेनिषेविते इति (छ) ।

§ कर इति (क), (ग), (घ) पुस्तके एतदहं परब्रीकष मत्त ।

॥ बोधयतीति याध, विप्रानाशोधयत्येवति (क) ।

हरिर्गृहं विनिर्माय सदाः पूजापराभवन्† ॥ ४० ।

नमस्कुर्यन् भद्रशीलो‡ विष्णवे सर्व्वजिष्णवे ।

सर्व्वेषां जगतां स्वस्ति भूयादित्यत्रवीक्षदा ॥ ४१ ।

क्रीडाकाले मुहूर्त्तं वा मुहूर्त्तार्द्धमथाऽपि वा ।

एकादशीति सङ्कल्प्य विष्णवे प्रणमत्यसी ॥ ४२ ।

एवं सुचरितं दृष्ट्वा तनयं गालवो मुनिः ।

अपृच्छद्विस्मयाविष्टः समाभाष्य§ तपोनिधिम् ॥ ४३ ।

गालव उवाच ।

भद्रशील महाभाग भद्रशीलोऽसि सुव्रत॥ ।

चरित॥ मङ्गलं यत्ते योगिनामपि दुर्लभम् ॥ ४४ ।

हरिपूजापरो नित्यं सर्व्वभूतहिते रतः¶ ॥

एकादशीव्रतपरो लोकानुग्रहतत्परः ॥ ४५ ।

निर्वन्दो निर्भ्रमः शान्तो हरिध्यानपरायणः ।

जातेयं परमा बुद्धिः कथं वक्तुं ममार्हसि॥ ॥ ४६ ।

१ हरिं सदैव निर्माय सर्व्व इति (ख) ।

† परा अभवन्निति वाङ् ।

‡ भद्रमतिरिति (ख) ।

§ समाभिर्वाति (ख), समाधिष्य इति (ङ), तपोनिधिरिति (ख), (ग) ।

¶ पुत्रकेति (ख) ।

॥ चरितमिति (ख) ।

•• (ग) पुत्रकेति परं सार्द्धं शोकी नास्ति ।

†† इवार्हसीति (ख) ।

भद्रशीलः पितुर्वाक्यं श्रुत्वा प्रहसिताननः ।

स्वानुभूतं यथावत् सर्वं पित्रे न्यवेदयत् ॥ ४७ ।

भद्रशील उवाच ।

शृणु तात महाभाग अनुभूतं मया पुरा ।

जातिभ्रष्टाज्जानामि यमेन परिभाषितम् ॥ ४८ ।

एतच्छ्रुत्वा मुनियेष्टो गालवो विस्मयान्वितः ।

उवाच प्रीतिमापन्नो भद्रशीलं महामतिम् ॥ ४९ ।

गालव उवाच ।

कस्त्वं पूर्वं महाभाग किमुक्तञ्च यमेन ते ।

कस्य वा केन हेतोश्च तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ५० ।

भद्रशील उवाच ।

अहमासं पुरा तात राजा सोमकुलोद्भवः ।

धर्मकीर्तिरितिः स्यातो दत्तात्रेयेण शासितः ॥ ५१ ।

नववर्षसहस्राणि महीं कृत्स्नामपालयम् ।

अधर्मास्तु तथा धर्मा मया तु बहवः कृताः ॥ ५२ ।

ततः त्रिया प्रमत्तोऽहं बह्वधर्मांश्चकारिषम् ।

• स्वानुभूतमिति (क), स्वानुभूतमिति (ग) ।

+ (घ) पुनश्चेति परं सूत्र उवाच, इति पाठो वर्तते ।

‡ वा हेतोरिति (घ) ।

§ धर्मकीर्तिरिति (क), (ख) ।

¶ च इति (ख) ।

|| बह्वधर्मांश्च (क) ।

पापण्डजनसंसर्गात्पापण्डचरितोऽभवत् ॥ ५३ ।
 पुरार्जितानि पुण्यानि मया तु सुब्रह्मन्यपि ।
 पापण्डालापमात्रेण प्रनष्टानि तपोधन ॥ ५४ ।
 पापण्डैर्बोधितोऽहन्तु वेदमार्गं समत्यजम् ।
 मखाय सर्वे विध्वस्ता कूटयुक्तिविदा मया ॥ ५५ ।
 अधर्मानिरतं भान्तु दृष्ट्वा महेशजाः प्रजाः ।
 सदैव दुष्कृतं चक्रुः पठांशस्तत्र मेऽभवत् ॥ ५६ ।
 एवं पापसमाचारो व्यसनाभिरतस्तथा ।
 नृगयाभिरतोभूत्वाः ह्येकदा प्राविशं वनम् ॥ ५७ ।
 ससैन्योऽहं वने तत्र हत्वा बहुविधान्मृगान् ।
 क्षुत्तृट्परिगतः* आन्तो रैवातीरमुपागमम् ॥ ५८ ।
 प्रहृष्टतापविक्रान्तो रैवायां स्नानमाचरम् ।
 अदृष्टसैन्य एकाकी पीड्यमानः क्षुधा तृपाः† ॥ ५९ ।
 समेतास्तत्र मे केचित्तात तीर्थनिवासिनः‡ ।
 एकादशीव्रतपरा मया दृष्टा निशामुखे ॥ ६० ।
 निराहारस्य तत्राहमेकाकी तज्जनैः सह ।
 जागरं कृतवांस्तात सेनया रहितो निमिषा ॥ ६१ ।

* भूयानिति (ग) ।

† परिश्रुत इति (ख) ।

‡ पीड्यमानो वसुपथेति (ख), क्षुधातृपमिति (ग), (ङ) ।

§ तपोरवासिन इति (ग), (ङ) ।

¶ (क) पृष्ठके ६१, ६२ श्लोकयोः स्थाने एव पाठोऽस्ति—एकादशीतिपि सा च
 वैवधोगाप्रिणामुखे । निराहारस्य तत्राहमेकाकी वसुपथि ॥ जागरं कृतवानिति ।

अध्वयमपरिव्रान्तः क्षुत्पिपासाप्रपीडितः ।
 तत्रैव जागरान्तेऽहं तातः पञ्चत्वमागतः ॥ ६२ ।
 ततो यमभटैर्बद्धो महादष्टाभयद्वरैः ।
 अनेकक्लेशसम्पन्नान्मार्गान् प्राप्तो यमान्तिकम् ।
 दंष्ट्राकरालवदनमपश्यं समवर्त्तिनम् ॥ ६३ ।
 अथ कालचित्रगुप्तमाह्वयेदमभाषत ।
 अस्य शिक्षाभिधानञ्च यथा तद्वद पण्डित ॥ ६४ ।
 एवमुक्तचित्रगुप्तो धर्मराजेन सत्तमाः* ।
 विरं विचारयामास पुनयेदमभाषत ॥ ६५ ।
 असौ पाप्मरतः सत्यं तथापि शृणु धर्मप ।
 एकादश्यां निराहारात्सर्वपापैर्विमोचितः† ॥ ६६ ।
 एकादशीदिने ह्येव रेवातीरे मनोरमे ।
 जागरद्योपवास्तञ्च कृत्वा पापैर्विमोचितः ॥ ६७ ।
 यानि कानि च पापानि कृतानि सुवह्नि च ।
 तानि सर्वानि नष्टानि उपवासप्रभावतः ॥ ६८ ।
 एवमुक्तो धर्मराजचित्रगुप्तेन धीमता ।
 ननाम दण्डवद्भूमौ मम तातातिऽकम्पितः ॥ ६९ ।
 पूजयामास मां तात भक्तिभावेन धर्मराट् ।

* तत इति (घ). (ङ) ।

† धर्मवान् सत्यव्रिक्रम इति (क) ।

‡ सर्वपापविमोचित इति बहुव्रीहिः ।

§ तथेति (घ) ।

ततश्च स्वभटान्सर्वानाह्वयेदमभाषत ॥ ७० ।

यम उवाच ।

शृणुध्वं महर्षी दूता हितं वक्ष्याम्यनुत्तमम् ।

धर्मेण निरतान्मर्त्यान्मानयध्वं ममाऽन्तिकम् ॥ ७१ ।

ये विष्णुभक्तिनिरताः प्रयताः कृतज्ञाः†

एकादशीव्रतपरा विजितेन्द्रियाय ।

नारायणाच्युत हरे शरणं भवेति

सन्तोऽ‡ वदन्ति सततं तरसा त्वजध्वम् ॥ ७२ ।

नारायणाच्युत जनार्दन कृष्ण विष्णो

पद्मेश पद्मजनितः§ शिव शङ्करेति ।

नित्यं वदन्त्यखिललोकहिताः प्रशान्ता

दूराद्भटास्यजत तत्र न मेऽस्ति शिञ्चा ॥ ७३ ।

नारायणार्पितक्रियान्॥ हरिभक्तभक्ता-

नाचार॥मार्गनिरतान् गुरुसेवकांश्च॥

सत्पात्रदाननिरतान् हरिभक्तिमूलान्॥††

* ततोपमय स्वभटानिति (क) ।

† कृतपञ्चदश इति (घ) ।

‡ शान्ता दूति (क), (ग) ।

§ पद्मदयित, इति (ख), पद्मप्रपित, इति (घ) ।

॥ विधीनिति (ख) ।

॥ स्वाचार इति (क) ।

•• हरिकीर्तिसत्तानिति (ख) ।

†† एव एव, (ख) पुस्तके नास्ति ।

दूतास्त्वजध्वमनिशं हरिनामशक्तान् ॥ ७४ ।
 पापण्डसद्वरहितान्निजभक्तिनिष्ठान्
 सत्सङ्गलोलुपपरांश्च तथाऽऽतिथेयान् ।
 यन्मोहरेण सममुद्धिमतस्तथैव
 दूतास्त्वजध्वमुपकारपराञ्जनानाम् ॥ ७५ ।
 ये वीक्षिताः हरिकथानृतसेवकैश्च
 नारायणस्तुतिपरायणमानसैश्च ।
 विम्रेन्द्रपादजलसेवनसंप्रदृष्टै-
 स्तान्पापिनोऽपि च भटाः सततं त्वजध्वम् ॥ ७६ ।
 ये भावतातपरिभर्त्सनशीलिनश्च
 लोकद्विषो द्विजजनाद्वितकर्मणश्च ।
 देवसल्लोभनिरताञ्जननायहेतू-
 स्तानानयध्वमपराधरतांश्च दूताः ॥ ७७ ।
 एकादशीव्रतपराङ्मुखमुग्रशीलं
 श्लोकापवादनिरतं परऽनिन्दकञ्च ।
 ग्रामस्य नायकरासुत्तमनिन्दकञ्च
 दूताः समानयत विप्रधनेषु लुब्धम् ॥ ७८ ।

- * वीक्षिता इति (क), तत्र सेवकाः जानघा., वृष्टा इति प्रथमाना. पञ्चनी ।
 † कर्मण इति भावे, कर्मण इति साधु । कर्मिण इति (ख), (ग) ।
 ‡ अपराधरतां इति (ख) ।
 § द्विज इति (ग) ।
 ¶ ये ग्रामनायकरा इति (क) ।

ये विष्णुभक्तिविमुखा न नमन्ति ये च

नारायणाय शरणागतपालकाय ।

विष्णुालयश्च नहि याति नरोऽतिमूर्खः*

स्तानानयध्वमतिपापतरान्† प्रशास्यान् ॥ ७८ ।

एवं संशुतवान् पूर्वं यमेन परिभाषितम् ।

दद्येऽह‡मनुतापेन श्रुत्वा तत्कार्म‡§ तत्र वै ॥ ८० ।

पितर्ममानुतापेन तदन्मयपणेन॥ च ।

तदैव सर्वपापानि निःशेषं विगतानि च॥ ॥ ८१ ।

पापशेषविनिर्मुक्तं हरिसारूप्यतां गतम् ।

सहस्रचूर्थसद्वाशं मां ननाम यमस्तदा ॥ ८२ ।

एतद्वा विचितास्ते यमदूता भयोल्कटाः ।

विज्ञासं परमं चक्रुर्यमोक्ते सर्व एव ते ॥ ८३ ।

ततः सम्पूज्य मां काली विमानशतसङ्कुलम् ।

सद्यः सम्प्रेषयामास तद्विष्णीः परमं पदम् ॥ ८४ ।

विमानकोटिभिः सार्धं सर्वभोगसमन्वितैः ।

कर्मणा तेन जनक विष्णुलोके भयोषितम् ॥ ८५ ।

* मूढ इति (ख) ।

† पापकान्तिति (ख) ।

‡ सृष्टेऽहमिति (ख) ।

§ सारकमेति (ख) ।

॥ अरुणेनेति (ख) ।

॥ भी इति (ग), वै इति (घ) ।

कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
 स्थित्वा विष्णुपदे पथादिन्द्रलोकं समागतः ॥ ८६ ।
 तत्रापि सर्वभोगाद्यः सर्वदेवनमस्कृतः ।
 तावत्कालं दिवि स्थित्वा ततो भूमिं समागतः ॥ ८७ ।
 अत्रापि* विप्रप्रवर कुले महति सम्भवः ।
 जातिस्मरत्वान्जानामि सर्वमेतस्मिनीश्वर ॥ ८८ ।
 तस्माद्विष्णुर्धनोद्योगं ततोऽहं† प्रकरोमि वै ।
 एकादशीव्रतमिदमिति न ज्ञातवान्‡ पुरा ॥ ८९ ।
 जातिस्मृति§प्रभावेण तज्ज्ञातं साम्प्रतं मया ।
 अवशेनापि यत्कर्म कृतं तस्य फलस्विदम् ॥ ९० ।
 एकादशीव्रतं भक्त्या कुर्वतां किमुत¶ प्रभो ।
 तस्माच्चरिष्ये जनक शुभ॥मेकादशीव्रतम् ।
 विष्णुपूजासाहरहः परमस्थान॥काङ्क्षया ॥ ९१ ।
 एकादशीव्रतं ये तु कुर्वन्ति यद्वया नराः ।

* तत्र इति (ग), (ङ) ।

† ताताहमिति (ख), (घ) ।

‡ ज्ञाताहवानिति (क) ।

§ स्मर इति (घ) ।

¶ किमुत इति (ङ) ।

॥ पुण्यमिति (घ) ।

॥ पूजाय परम वद्वय स्थानेति (क), पूजाय वद्वय इति (ङ) ।

ते यान्ति विष्णुभयनं* परमानन्ददायकम्† ॥ ८२ ॥

ययेतत्‡ः शृणुयान्नित्यं पठेद्वा भक्तिभायतः ।

सर्वपापविनिर्गुप्तो विष्णुलोके महीयते ॥ ८३ ॥

सूत उवाच ।

एवं पुत्रवचः श्रुत्वा सन्तुष्टो गान्धर्वो मुनिः ।

अयाप परमां तुष्टिं मनसाऽप्यतिऽहर्षितः ॥ ८४ ॥

मज्जन् सफलं जातं महंगः पावनीकृतः ।

यतोऽसौ॥ मत्कुले जातो विष्णुभक्तिपरायणः ॥ ८५ ॥

इति सन्तुष्टचेतान् तस्य पुत्रस्य धीमतः ।

हरिपूजाविधानञ्च यथायत्नमबोधयत् ॥ ८६ ॥

इत्येतद्वा मुनिगणा यथावत्कायितं मया ।

सङ्कोचविस्तराभ्याञ्च किमन्यत्कथयामि वः ॥ ८७ ॥

इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणे एकादशोऽक्षरवचनो नामैकविंशोऽध्यायः ।

* भयनं विभीरिति (ङ) ।

† कारणमिति (ग) ।

‡ त्वेतिदिति (ख) ।

§ जातोति (ख) ।

॥ यतस्तमिति (क) ।

॥ समीचीन्यदिति (क), (घ), (ङ) तन्नु चार्थमेव ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

वर्णान्त्रमविधिः ।

ऋषय ऊचुः ।

कथितं भवता सर्वं सूत तत्त्वार्थकोविद् ।
भागीरथ्याः सुमहिमा धर्माधर्माय सत्तमः ॥ १ ।
हरिपूजाविधानञ्च व्रतपूजा सविस्तरम् ।
एकादश्याय महिमा त्वया प्रोक्तो विशेषतः ॥ २ ।
इदानीं श्रोतुमिच्छामो वर्णान्त्रमविधिं मुने ।
तथैव चान्द्रमाचारं प्रायश्चित्तविधिं मुने ॥ ३ ।
एतत्सर्वं महाभाग सूत तत्त्वार्थकोविद् ।
क्षपया परयाविष्टो यथावद्वक्तुमर्हसि । ४ ।

सूत उवाच ।

शृणुध्वमृषयः सर्वे यदुक्तो ब्रह्मसूनुना ।
सप्तकुमारमुनये वर्णान्त्रमविनिर्णयः† ॥ ५ ।
वर्णान्त्रमाचारवताः‡ पूज्यते हरिरव्ययः ।
तस्मादक्ष्यामि विप्रेन्द्रा भन्वाद्यैश्वर्यदितश्च यत् ॥ ६ ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चत्वार एव ते§ ।

* कोविद् इति (ख), सत्तमा इति (ग) ।

† यदुक्तं निर्णयनिमित्तं यद्वत् पाठोऽस्ति । निर्णयश्च पुंस्त्वान्न चार्थ एव ।

‡ युमैरिति (ख), (ग) ।

§ इति (ङ) ।

वर्णा इति समाख्याता एतेषां ब्राह्मणोऽधिकः ॥ ७ ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो द्विजाः प्रोक्तास्त्रिजास्तथाः ।
 मातृतद्योपनयनाद्दीक्षाया जन्म वै क्रमात् ॥ ८ ।
 एतैर्वर्णैः सर्व्वधर्माः कार्या वर्णानुरूपतः* ।
 स्ववर्णैर्धर्मत्यागेन पापण्डः प्रोच्यते बुधैः ॥ ९ ।
 स्वगृह्यचोदितं कर्म द्विजः कुर्व्वन् क्षत्री भवेत् ।
 अन्यथा पतितं विद्यात्सर्व्वधर्मैर्वृद्धिष्णुतम् ॥ १० ।
 युगधर्माः परिग्राह्या वर्णैरेतैर्यथोचितम् ।
 ग्रामाचारस्तथा ग्राह्यः स्मृतिमार्गाविरोधतः ॥ ११ ।
 कर्मणा मनसा वाचा यत्नादधर्मान् समाचरेत् ।
 अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ॥ १२ ।
 समुद्रयात्रास्त्रीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
 द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ॥ १३ ।
 देवरेण सुतोत्पत्तिर्मधुपर्कं पशोर्वधः॥ ।
 मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थायमस्तथा ॥ १४ ।
 दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ।

* विजातय इति (ङ) ।

† स्ववपत इति (च) ।

‡ स्वकर्मोति (ख) ।

§ सर्व्वकर्मोति (ख) ।

¶ असवर्णानामिति (ग) ।

‡ च गोवध इति (च), अपि गोरिति (ङ) ।

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ॥ १५ ।
 महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखम् ।
 इमान्धर्मान् कलियुगे वज्जरीनाडुर्मनीषिणः ॥ १६ ।
 देशाचाराः परिग्राह्यास्तत्तद्देशीयजैर्नरैः ।
 अन्यथा पतितो ज्ञेयः सर्वधर्मवह्निभूतः ॥ १७ ।
 ब्राह्मणचण्डियविद्यां शूद्राणाञ्चैव सत्तमाः ।
 क्रियाः समासता वच्चे शृणुष्वं सुसमाहिताः ॥ १८ ।
 दानं दद्याद्विजेन्द्राणां यज्ञैर्देवान्यजेत्तथा* ।
 स्ववृत्त्यर्थं यजेच्चैव† अन्यानध्यापयेत्तथा ॥ १९ ।
 याजयेद्यजने‡ योग्यान्विप्रो नित्योदकी भवेत् ।
 क्षुर्याच्च वेदग्रहणं यज्ञैर्देवान्यजेत्तथा§ ॥ २० ।
 शास्त्रजीवी भवेच्चैव तथाम्नेयं परिग्रहम् ।
 ग्राधे रत्ने च॥ पारक्ये समवुद्दिर्भवेत्तथा ॥ २१ ।
 सर्वलोकहितं क्षुर्यान्मृदुवाक्यमुदीरयेत् ।
 ऋतावभिगमः पत्न्यां ब्राह्मणस्य प्रशस्यते॥ ॥ २२ ।

* यजेदित्वा चार्चं, यजेतेति साधु, एवं परत्वादि ।

† इत्यर्थं याजयेदेकमिति (क), याजयेद्वैकमिति (ख), याजयेदेव इति (ग)
 याजयेच्चैव इति (ङ) ।

‡ याजयेद्युर्जनमिति (ख) ।

§ तथाप्रेष्य परिग्रहमिति (ख), तथातः परं चरणद्वयं नास्ति, (क) प्रसक्तैस्त परं
 सार्धविश्रीका न सन्ति ।

॥ याज्ञद्रव्ये चेति (ख) ।

॥ भसते ब्राह्मणस्य वै इति (ख), (ग), (ङ) ।

न कस्याप्यहितं ब्रूयाद्विष्णुपूजापरो भवेत् ।
 दानानि दद्याद्विप्रेभ्यः* चत्रियोऽपि द्विजोत्तमाः† ॥ २३ ।
 कुर्याच्च वेदग्रहणं यज्ञैर्देवान्यजेत्तथा ।
 शस्त्राजीवो भवेच्चैव पालयेद्धर्मतो महीम् ।
 दुष्टानां शासनं कुर्याच्छिष्टांश्च परिपालयेत् ॥ २४ ।
 पाशुपाक्यञ्च बाणिक्यं क्षत्रियं द्विजसत्तमाः ।
 वेदस्याध्ययनञ्चैव वैश्यस्याऽपि प्रकीर्तितम् ॥ २५ ।
 दद्याद्दानञ्च शूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत्त च‡ ।
 ब्राह्मणचत्रियविशां शुश्रूषानिरतो भवेत् ॥ २६ ।
 ऋतुकालाभिगमनं स्वदारेषु प्रशस्यते ।
 सर्वलोकहितैपित्वं मङ्गलं प्रियवादिता ।
 अनायासो महोत्साहस्तितिक्षानभिमानिता ।
 सामान्यं सर्ववर्णानां मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥
 सर्वे च मुक्तिमायान्ति स्वायमीचितकर्मणा ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
 ब्राह्मणः चत्रियाचारमात्रयेदापदि द्विजाः ।
 चत्रियोऽपि च विड्बृहत्तिमत्यापदि समाश्रयेत् ॥ ३० ।
 नाश्रयेच्छूद्रवृत्तिं तु श्रत्यापद्यपि वै द्विजः ।

* विप्राद्यामिति बहुषु पाठः ।

† द्विजोत्तम इति (ख), (ङ) ।

‡ दद्याद्दानञ्च विप्रायां यज्ञैर्देवान्यजेत्तवेति (ङ), दद्याद्दानञ्च विप्रेभ्यो यज्ञैर्देवान् यजेत्तवेति । कुर्याच्च दारवहर्षं धर्मं येन समाचरेत् । ऋषिब्रह्मचरैर्वापि धने, साधनैश्च धर्मपि च पाठः (ख), (ग) पुस्तकभेदोऽस्ति । यज्ञत इति (ग), यजेत्तवेति (ङ) ।

यद्याययेहिजो मूढः स चाण्डाल इति स्मृतः ॥ ३१ ।

ब्राह्मणचत्रियविशो हिजा इति हि विश्रुताः ।

चत्वारयान्यमास्तेषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥ ३२ ।

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो मिश्रश्च सत्तमाः ।

एते चैवायमाः* प्रोक्ताः पञ्चमो नोपपद्यते† ॥ ३३ ।

चतुर्भिरान्यमैरेभिः साध्यते षष्ठं उत्तमः‡ ॥

विष्णुमुप्यति विप्रेन्द्राः कर्मयोगरतात्मनाम्§ ॥ ३४ ।

निस्पृहाः शान्तमनसः स्वकर्मपरिनिष्ठिताः ।

ते यान्ति परमं स्थानं नापर्तन्ते यतः पुनः ॥ ३५ ।

इति श्रीहरप्रारदीपपुराणे वर्णाश्रमविधिवर्णने चार्विंशोऽध्यायः ।

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

वर्णान्यमाचारविधिः ।

सूत उवाच ।

वर्णान्यमाचारविधिं प्रवक्ष्यामि विशेषतः ।

शृणुध्वमप्रयः सर्वे सुसमाहितचेतसः ॥ १ ।

* एतद्व्यापमा इति (ग) ।

† (घ) पुनश्चैव एव गृहीतो नास्ति ।

‡ सप्तमा इति (ख), उपमा इति (घ), (ङ) ।

§ स्वकर्मपरिनिष्ठिता इति (क) ।

यः स्वकर्मां परित्यज्य परकर्मां निषेवते ।
 पापण्डः स हि विज्ञेयः सर्वधर्मांश्च वदितुः ॥ २ ॥
 गर्भाधानादिसंस्काराः कार्या मन्त्रविधानतः ।
 स्त्रीणाममन्त्रतः कार्या यथाकालं यथाविधि ॥ ३ ॥
 सीमन्तं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि शस्यते ॥
 पष्ठे वा सप्तमे वापि अष्टमे वापि कारयेत् ॥ ४ ॥
 जाते पुत्रे पिता ज्ञात्वाऽऽ सचेलं जातकर्मांसुऽ ।
 कुर्यान्नान्दीमुखं श्राद्धं वा स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥ ५ ॥
 हेन्ना वा ॥ चारुधान्यैर्वा जातश्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥
 अन्नेन ॥ कारयेद्यस्तु स चण्डालसमी भवेत् ॥ ६ ॥
 ज्ञात्वाऽभ्युदयिकं श्राद्धं पिता पुत्रस्य वाग्यतः ।
 कुर्वीत नामनिर्देशं सूतकान्तेऽऽ यथाविधि ॥ ७ ॥
 अस्मष्टमर्घहीनश्च ॥ अतिगुर्वचरान्वितम् ।

● सर्वधर्मांश्च वदितुः इति (क), (ख), सर्वधर्मंश्च वदितुः इति (ग) ।

† कारयेदिति (ग) ।

‡ ज्ञात्वा इति (क) ।

§ जातकर्मांस्तु इति (ख) ।

॥ नान्दीश्राद्धेति (क), (ख) ; नान्दीश्राद्धं वै इति (घ) ।

॥ हेन्ना चेति (क), हेन्नायेति (ख), (ग) ।

●● प्रकल्पयेति इति (ग) ।

†† अन्नेन कारयेद्यस्त्विति (क), अथो न कारयेद्यस्तु स च चण्डाल उच्यते इति (ख) ।

‡‡ सूतकायेति (घ) ।

■ अवेहीनत्विति (ग) ।

नाद्यानाम- विप्रेन्द्रास्तथा च विषमाचरम् ॥ ८ ।

तृतीये वत्सरे चौडं पञ्चमे सप्तमेऽपि वा ।

यष्टे चैवाष्टमे वाऽपि कुर्याद्दृष्टोक्तमार्गतः† ॥ ९ ।

दैवयोगादतिक्रान्ते गर्भाधानादिकर्मणि ।

कर्त्तव्यं कृच्छ्रपादो वै चोष्ठे चार्धे प्रकल्पयेत्‍‡ ॥ १० ।

गर्माष्टमेऽष्टमे चाष्टे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

आपोऽश्वान्दपर्यन्तं कालमाहुर्गोणतः ॥ ११ ।

गर्भैकादशमेऽष्टे तु राजन्यस्योपनायनम् ।

आद्याविंशान्दपर्यन्तं कालमाहुर्विपचितः ॥ १२ ।

विश्वोपनयनं प्रोक्तं गर्भैकादशमेव च ।

चतुर्विंशतिपर्यन्तं कालमाहुर्मनीषिणः ॥ १३ ।

एतत्कालावधेयस्य दिनस्यातिक्रमो यदि§ ।

सावित्रीपतितं विद्याचालपेक्षं कदाचन ॥ १४ ।

द्विजोपनयने विप्रा मुख्यकालव्यतिक्रमे ।

द्वादशाष्टं चरेत्कृच्छ्रं पश्चाच्चान्द्रायणं चरेत्॥ ॥ १५ ।

* न कुर्यादिति (ठ) ।

† अङ्गु पुनर्केतु—

तृतीये च अङ्गुये च पञ्चमे षष्ठमे तथा ।

सप्तमे चाष्टमे वापि कुर्याद्दृष्टोक्तमार्गतः ॥

इति श्रीकोऽस्ति । (क) पुनर्केतुं तु षष्ठम इत्यत्र षष्ठक इति पाठोऽस्ति ।

‡ पादकृच्छ्री वै ग्रीष्म दुर्गे प्रकल्पयेदिति (क), श्रीं वचनमिति (ख) ।

§ भवेदिति (ख) ।

॥ चान्द्रायणं तथेति (क) ।

सान्तपनद्वयश्चैव कृत्वा कर्म समाचरेत् ।
 अन्यथा पतितं विद्यात्कर्त्तापि ब्रह्महा भवेत् ॥ १६ ।
 मौञ्जी विप्रस्य विज्ञेया धनुर्ज्या चत्रियस्य च ।
 आवी वैश्यस्य विज्ञेया शृणुष्वमजिनन्तथा ॥ १७ ।
 विप्रस्य प्रोक्तभेषयं रौरवं चत्रियस्य च ।
 आजं वैश्यस्य विज्ञेयं दण्डान्वक्ष्ये यथाक्रमात्* ॥ १८ ।
 पालाशं ब्राह्मणस्योक्तं नृपस्यौडुम्बरन्तथा ।
 वैलं वैश्यस्य विज्ञेयं प्रमाणं शृणुत द्विजाः ॥ १९ ।
 विप्रस्य केशमानं स्यादाललाटं नृपस्य तु ।
 नासाग्रसन्धितं दण्डं वैश्यस्याधुर्मनीषिणः† ॥ २० ।
 तथा वासांसि वक्ष्यामि विप्रादीनां यथाक्रमात् ।
 कापायश्चैव मान्निष्ठं हारिद्रक्ष‡ ॥ प्रकीर्तितम् ॥ २१ ।
 उपनीतो द्विजो विप्राः परिचर्यापरो गुरोः ।
 वेदग्रहणपर्यन्तं निवसेद्गुरुवेश्मनि§ ॥ २२ ।
 प्रातःस्नायी भवेदर्णी॥ समिल्लुगफलादिकान् ।
 शुर्वर्थमाहरेन्नित्यं कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं मुनीश्वराः ॥ २३ ।
 यन्नीपवीतमजिनं दण्डश्च द्विजसत्तमाः ।

* एषग्रीक (ख) (घ) पुस्तकयोर्नास्ति ।

† विपश्चित इति (ख), (ग) ।

‡ हारितश्चेति (घ) ।

§ भन्दिगमिति (घ) ।

॥ गृह्योमिति (क) ।

नष्टे भ्रष्टे नवं मन्त्राद्वाह्यं॥ भ्रष्टं जले चिपेत् ॥ २४ ।

वर्णिनो वर्त्तनं प्राहुर्भिक्षान्नैव केवलम् ।

भिक्षाञ्च योत्रियागारादाहरेत्प्रयतेन्द्रियः ॥ २५ ।

भवत्पूर्वं ब्राह्मणस्य भवन्मध्यं नृपस्य च॥ ।

भवदन्तं विग्रः प्रीतं भिक्षयाहार एव च ॥ २६ ।

सायं प्रातरग्निकार्यं यथाकालं जितेन्द्रियः॥ ।

कुर्यात्पतिदिनं वर्षीं ब्रह्मयज्ञञ्च तर्पणम् ॥ २७ ।

अग्निकार्यपरित्यक्तः पतितः प्रोष्यते बुधैः ।

ब्रह्मयज्ञविहीनश्च ब्रह्महा परिकीर्त्तितः ॥ २८ ।

देवताभ्यर्चनञ्चैव शून्यूया च परं गुरोः ।

भिक्षात्रं भोजयेन्नित्यं नैकात्रासीऽ कदाचन ॥ २९ ।

आनीय नित्यं॥ विप्राणां गृहाद्विद्यां जितेन्द्रियः ।

निवेद्य गुरवेऽग्नीयादाग्यतस्तदनुज्ञया ॥ ३० ।

मधुस्त्रीमांसलवणताम्बूलं दत्तधावनम् ।

उच्छिष्टभोजनञ्चैव दिवास्त्रापञ्च॥ वर्जयेत् ॥ ३१ ।

छत्रपादुकगन्धाश्च तथा मात्स्यानुलेपने ।

* धृता इति (ख) ।

† तु इति (ग) ।

‡ २६ श्लोक, २७ श्लोकस्य पूर्वार्द्धञ्च (क) (ख) पुस्तकयो र्भेदः ।

§ नैकात्रासीति (ख) ।

॥ आनीयाऽनित्येति (क), (ख), (ङ) ।

॥ छत्रञ्चेति (ख), (ङ) ।

जलकेलियूतगीतवाद्यञ्च परिवर्जयेत्* ॥ ३२ ॥
 परीवादं रोषतोषं† विप्रसापं तथाञ्जनम् ।
 पापण्डजनसंयोगं‡ शूद्रसंज्ञञ्च वर्जयेत् ॥ ३३ ॥
 अभिवादनशीलः स्याद्दक्षेण च यथाक्रमम् ।
 ज्ञानब्रह्मास्तपोब्रह्मा वयोब्रह्मा इति चयः § ३४ ॥
 आध्यात्मिकानि दुःखानि निवारयति योगुरुः ।
 वेदशास्त्रीपदेशेन तं पूर्वमभिवादयेत् ॥ ३५ ॥
 असावहमिति ब्रूयाद्विजोवै अभिवादने ।
 नाभिवाद्याद्य विप्रेण चक्षियाद्याः कदाचन ॥ ३६ ॥
 नास्तिकं भिन्नमर्यादं क्षतघ्नं ग्रामयाजकम् ।
 तथा पातकिनश्चैव कदाचिन्नाभिवादयेत् § ३७ ॥
 पापण्डं पतितं मूर्खं ¶ तथा नक्षत्रपाठकम् ।
 तथा पातकिनश्चैव कदाचिन्नाभिवादयेत् ॥ ३८ ॥
 उन्मत्तञ्च शठं धूर्तं धावन्तमशुचिन्तया ।
 अभ्यक्ताङ्गिरस्यैव जपन्तं नाभिवादयेत् ॥ ३९ ॥
 तथा स्नानं प्रकुर्वन्तं समित्पुष्पकरं तथा ।
 उदपात्रधरस्यैव भुञ्जानं नाभिवादयेत् ॥ ४० ॥

• एष द्रोण (ख) (घ) पुस्तकयोर्नास्ति ।

† रोषतापमिति (ख), (ग) ; शोषतापमिति (घ) ।

‡ पापण्डजनसंयोगमिति (ग) ।

§ लोचनं हितवधौ चक्षुषिणाभिवादयोदिति (ख), (ग) ।

¶ पतिर्न भ्रातृमिति (ग) (घ), ३३—३८ श्लोका, (घ) पुस्तके न सन्ति ।

विवादशीलिनयण्डं रमन्तं जलमध्यगम् ।
 भिक्षावधारिणश्चैव शयानं नाभिवादयेत् ॥ ४१ ।
 भर्तृघ्नीं पुष्पिणीं चारां सूतिकां गर्भपातिनीम्[†] ।
 क्षतघ्नीञ्च तथा चण्डां कदाचित्राभिवादयेत् ॥ ४२ ।
 सभायां यज्ञयाज्ञायां देवतायतनेष्वपि[‡] ।
 प्रत्येकन्तु नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥ ४३ ।
 पुण्यक्षेत्रे पुण्यतीर्थे स्नाप्यायसमये तथा ।
 प्रत्येकन्तु नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुराकृतम्[§] ॥ ४४ ।
 श्राद्धं व्रतं तथा दानं देवताभ्यर्चनं तथा ।
 यज्ञश्च तर्पणश्चैव कुर्वन्तं नाभिवादयेत् ॥ ४५ ।
 क्षतेऽभिवादाने यस्तु न कुर्यात्पतिवादनम् ।
 नाभिवाद्यः स विज्ञेयो यथा गूढस्त्वयैव सः ॥ ४६ ।
 प्रचाल्य पादावाचम्य शरीरभिसुखः[॥] सदा ।
 तस्य पादौ च संगृह्य अधीवीत[॥] विचक्षणः ॥ ४७ ।
 अष्टकास्तु चतुर्दशानां प्रतिपत्पर्वण्योऽस्तथा ।

• एष श्लोकः (घ) पुस्तके नास्ति ।

† दूता गर्भपातिनीमिति (क) ।

‡ देवताशयने तर्पयति (ग) ।

§ पुरातनमिति (ख) ।

॥ गुरुपदमिरत इति (क) ।

॥ अधीयत इति (घ) ।

• पपथोरिति (क), (ख) ।

महाभरण्यां विम्रेन्द्राः यवणदादशीदिने ॥
 भाद्रपदापरपक्षे द्वितीयायां तथैव च ।
 शयनोत्थानदादश्यां श्रोत्रिये मरणं गते ॥
 आषाढी कार्तिकी चैव फाल्गुनी च द्विजोत्तमाः ।
 द्वितीया शुक्लपक्षस्य ग्रामदाहे तथैव च ॥
 माघस्य सप्तमी शुक्ला नवम्यश्वयुजे तथा ।
 परिवेशाधिकेऽसूर्ये श्रोत्रिये गृहमागते ॥
 वन्दिते ब्राह्मणे चैव प्रवृद्धे कलहे तथा ।
 सन्ध्यायां गर्जिते मेघे ह्यकालगर्जिते तथा† ॥
 उल्काग्रनिप्रपाते च तथा विप्रेऽवमानिते ।
 मन्वादिषु च विम्रेन्द्रा युगादी च चतुष्टये‡ ॥
 नाधीयीत द्विजः कथितसर्वकर्मैः फलोत्सुकः ॥ ४८—५२ ॥
 शुक्लद्वितीया वैशाखे प्रेतपक्षे त्रयोदशी ।
 कार्तिके नवमी शुक्ला माघमासे च पूर्णिमा ।
 एते युगादयः प्रोक्ता दत्तस्याचयकारकाः॥ ५४ ॥
 मन्वादींश्च प्रवक्ष्यामि शृणुष्व सुसमाहिताः ॥ ५५ ॥
 अश्वयुक्शुक्लनवमी कार्तिके हादशी सिता ।

५० परिवेशादिके इति (क) ।

† (क) पुस्तके परिवेश इत्यारब्ध साहेकं श्राव्यो नास्ति । शुभ्यायामिषवे (घ) पुस्तके नास्ति ।

‡ युगादिषु चतुर्षु च इति (घ), चतुर्ष्वपीति (ग) ।

§ सर्वेष्वपीति इति (क), यन्मार्गिण इति (ग) ।

५ दत्तस्याचयकारिका इति (घ), (ग), (ङ) ।

तृतीया चैवमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ।
 आपादशुक्लदशमी सिता माघस्य सप्तमी ।
 आवस्यष्टमी कृष्णा तथापादौ च पूर्णिमा ।
 फाल्गुनस्याप्यमावास्याः पूषस्यैकादशीः* सिता †
 कार्तिकी फाल्गुनी चैवी‡ ज्येष्ठी पञ्चदशी सिता ।
 मन्वाद्यः समाख्याता दक्षस्याद्यकारकाः॥
 द्विजैः॥ आहन्तु कर्त्तव्य मन्वादिषु युगादिषु ॥५६—५८॥
 आदि निमग्निते चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः॥६॥
 अयनद्वितये चैव नाधीयीत द्विजोत्तमाः ॥ ६० ॥
 शवानुगमने चैव आरण्यकमधीत्य च ।
 सूतकद्वितये चैव अनध्यायः प्रशस्यते ॥ ६१ ॥
 सर्पादिदर्शने चैव॥॥ तथा भूकम्पनेऽपि च ।
 एवमादिषु सर्वेषु अनध्यायः प्रशस्यते ॥ ६२ ॥

* फाल्गुनस्य तमावास्या (क), (ग), (ङ) ।

† पूषस्यैकादशीति (क), (ग) (ङ) ।

‡ (ख) पुषके तृतीयेत्यारभ्य त्रीकद्वयं नास्ति ।

§ चैवेति (क) ।

॥ कारिका इति (ख), (ग), (ङ) ।

॥ द्विजैरिति (ग) ।

** तथा भूकम्पनेऽपि चेति (ख) ।

†† (ख) पुनश्च आदि निमग्नित इत्यत आरण्य सर्पादिदर्शने चैवेत्यत प्रवक्ष्यी
 नास्ति ।

अनध्यायेष्वधीतानां प्रजाः प्रप्ता ययः त्रियम् ।
 आयुष्यं बलमारोग्यं निरुक्तमिति यमः स्वयम् ॥ ६३ ।
 अनध्यायेषु योऽधीते तं विद्याद्विघातिनम् ।
 न तं सम्भाषयेद्विप्रा न तेन सह संवसेत् ॥ ६४ ।
 कुण्डगोलकयोः केचिज्जडादीनाञ्च सप्तमाः ।
 वदन्ति शोषनयनं तत्पुत्रेषु च ॥ ६५ ।
 अनधीत्य तु यो वेदाव्याख्याणि पठते नरः ।
 शूद्रतुल्यः स विज्ञेयो नरकायीपपद्यते ॥ ६६ ।
 नाचारफलमाप्नोतिः यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ६७ ।
 नित्यं नैमित्तिकं भ्रातृभ्यं यथान्यत्कर्म वैदिकम् ।
 अनधीयानविप्रस्य सर्वं भवति निष्फलम् ॥ ६८ ।
 शब्दो ब्रह्ममयोऽ विष्णुर्वेदः साक्षादग्निः स्मृतः ।
 वेदाध्यायी ततो विप्राः सर्वाङ्गकामानवाप्स्यति ॥ ६९ ॥

इति श्रीसहस्रारदीये पुराणे वर्षाश्रमविधौ अधीविधीऽध्यायः ।

* घातकमिति (क), (ख) (ग) ।

† तत्पुत्रादिष्विति (ख), (ग), (ङ) ।

‡ नैव तत्फलमाप्नोतीति (क), (ख) ; (ङ) पुस्तके एतन्मातृसूत्रमधीतीति
 यस्तु आचारेषु प्रपद्यते इत्यभिवाहे वर्तते ।

§ सर्वधर्ममय इति (ख) ।

¶ महापुरुषादिति (ख) ।

। चतुर्विंशोऽध्यायः ।

सुत उवाच ।

वेदग्रहणपर्यन्तं शश्रूषानिरतो गुरोः ।

अनुज्ञातस्ततस्तेन कुर्यादग्निपरिग्रहम् ॥ १ ॥

वेदाङ्गानि च वेदांश्च धर्मशास्त्राणि च॑ द्विजाः ।

अधीत्य गुरवे दत्त्वा दक्षिणां स भवेद्गृही ॥ २ ॥

रूपलक्षणसम्भवां सगुणां सुकुलोद्भवाम् ।

द्विजः समुद्रहेत्वन्याः॑ सुमीलां धर्मचारिणीम् ॥ ३ ॥

मातृतः पञ्चमादीनां पितृतः सप्तमाक्षया ।

द्विजः समुद्रहेत्वन्यामन्यथा गुरुतत्पगः ॥ ४ ॥

रोगिणीश्चैव वृत्ताचीं सरोगकुलसम्भवाम् ।

अतिकेशामकेशाश्च वाचालाः॑ नोदहेद्बुधः ॥ ५ ॥

कोपनां॑ यामनाश्चैव दीर्घदेहां विरूपिणीम् ।

न्यूनाधिकाङ्गीमुन्मत्तां पिशुनां नोदहेद्बुधः ॥ ६ ॥

स्थूलगुल्फा दीर्घजङ्घां तथैव पुरुषाकृतिम् ।

श्मश्रुव्यञ्जनसंयुक्तां विकारां॑ नोदहेद्बुधः ॥ ७ ॥

* वेति (ग) ।

+ सत्कुलोद्भवमिति (क) ।

‡ (ख) उल्लेखितं पञ्च चत्वारः पादा न सन्ति ।

§ वाचाला नोदहेदिति (ग) ।

॥ कपिलाभिति (ख) ।

॥ श्मश्रुव्यञ्जनसंयुक्तामिति (क) । कन्या नैवादहेदिति (ख) ।

वृथाहास्यमुखीश्चैव सदान्यगृहवासिनीम् ।
 विवादशीलां भ्रमितां निष्ठुरां नोदहेद्बुधः ॥ ८ ।
 वद्वशनीं स्थूलदन्तां स्थूलोष्ठीं घर्घरस्वराम् ।
 अतिकृष्णां रक्तवर्णां धूर्त्तां नैवोदहेद्बुधः ॥ ९ ।
 सदा रोदनशीलाश्च पाण्डुरवर्णाश्च कुक्षिताम् ।
 श्वासकायादिसंयुक्तां निद्राशीलाश्च नोदहेत् ॥ १० ।
 अनर्थभाषिणीश्चैव लोकद्वेषपरायणाम् ।
 परापवादनिरतां तस्करां नोदहेद्बुधः ॥ ११ ।
 दीर्घनासाश्च कितवां तनूरुहविभूयिताम् ।
 खर्विकांश्च वक्तव्यं सर्वथा नोदहेद्बुधः ॥ १२ ।
 बालभावादविज्ञातस्वभावामुदहेद्यदि ।
 प्रगल्भाभगुणां ज्ञात्वा सर्वथा तां परित्यजेत् ॥ १३ ।
 भर्तृपुत्रेषु या नारी निष्ठुरा सर्वथा भवेत् ।
 परानुकूलिनीऽश्चैव सर्वथा तां परित्यजेत् ॥ १४ ।
 विवाहास्तत्राष्टविधा ब्राह्मणाया मुनिसत्तमाः ॥
 पूर्वः पूर्वो वरो ज्ञेयः पूर्वाभावे परः परः ॥ १५ ॥

• (क) पुलके ८८ श्लोको न स्त ।

† नो दहेद्बुध इति (क) ।

‡ गन्धिवामिति (क) (घ), खर्वितामिति (ग), (ङ) ।

§ परावाद्वादित्येति (घ), परानुकूलिनीत्येति (ङ) ।

॥ एतदर्थे (क) पुलके भाषित । विवाहाष्टमविधा इति (घ), विवाहोष्टम
इति (ङ) । तत्राष्टमेऽर्थम् ।

ब्राह्मो देवस्तथैवार्पः२ प्राजापत्यस्तथासुरः ।
 गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचो ह्यष्टमः१ स्मृतः ॥ १६ ।
 ब्राह्मेणैव विवाहेन विवहेद्देवैः३ द्विजोत्तमः ।
 देवेनाप्यथवा कुर्यात्किंचिदार्थं प्रचक्षते ॥ १७ ।
 प्राजापत्यादयो विप्रा विवाहाः पञ्च गर्हिताः ।
 अभावेषु च पूर्वेषु५ कुर्यादेवं परान् बुधः ॥ १८ ।
 यन्नोपवीतद्वितथं सोत्तरीयञ्च धारयेत् ॥ १९ ।
 सुवर्णकुण्डले७ चैव धीतवस्तदयं तथा ।
 अनुलेपनलिताङ्गः कृतकेशनखः८ शुचिः ॥ २० ।
 धारयेद्दणवं दण्डं सोदकञ्च कमण्डलुम् ॥ २१ ।
 उष्णीषममलं कूर्चं पादुके चाप्युपानहौ ।
 धारयेत्पुष्पमाख्ये च९ सुगन्धे११ प्रियदर्शनः ॥ २२ ।
 नित्यमध्यायशीलश्च१२ यथाचारं समाचरेत् ।

● तथा चार्प इति (क), (ग) ।

† याचन इति (ख), (ङ), याचनीय इति (ग) ।

‡ विवहेद्देवैः सर्वथापीति (घ) ।

§ उक्तपूर्वेषु इति (क), श्रुतपूर्वेषु इति (ख), अभावेषु तु इति (ग) ।

¶ कुण्डलचैवेति (क), (ङ) ।

॥ कृतकेशनख इति (ख) ।

●● पुष्पमाख्येति (ङ) ।

†† सुगन्ध प्रियदर्शन इति (क), (ग) ; सुगन्धिरिति (ङ) ।

†† नित्यमध्यायशीलश्च इति (क), स्वाध्यायशीलः स्वादिति (ख), (ग) ।

पराम्नं नैव भुञ्जीत परदाराय वर्जयेत्* ।

पादेन नाक्रमेत्† पादमुच्छिष्टं नैव लङ्घयेत् ॥ २३ ।

न संहताभ्यां कण्डूयेत्‡ बाहुभ्यामात्मनः शिरः ।

पूज्यदेवालयस्यैव§ नापसव्यं व्रजेद्दिनाः ॥ २४ ।

देवार्चाचमनस्नानव्रतयाचक्रियासु च ।

न भवेन्मुक्तकेशश्च नैकवस्त्रधरस्तथा ॥ २५ ।

नारोहिदुद्रयानश्च॥ शुष्कवादं॥ विवर्जयेत् ।

अन्यस्त्रियं न गच्छेच्च पैशुन्यं परिवर्जयेत् ॥ २६ ।

नापसव्यं व्रजेद्दिप्रानश्नत्यश्च चतुर्थ्यधम् ।

असूयां मत्सरश्चैव दिवास्त्रापश्च॥ वर्जयेत् ॥ २७ ।

न वदेत्परपापानि स्वपुण्यं नैव कीर्त्तयेत्†† ।

स्वकं नाम‡‡ स्वनक्षत्रं मानश्चैवापि§§ गोपयेत् ॥ २८ ।

* परवाद विवर्जयेदिति (ख), परदारश्च वर्जयेदिति (ग), परपाकश्च वर्जयेदिति (ङ) ।

† चार्हयेदिति (ख) ।

‡ न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदिति (क), (ख), (ग) (ङ) ।

§ पूजने देवतामात्रेति (क) ।

॥ न पिबेदुद्रयानश्चेति (ख) ।

॥ शुष्कवैरमिति (ग) ।

●● स्वप्नश्चेति (ग) ।

†† १८।१० श्लोकी (ख) प्रसक्तं न स्त ।

‡‡ स्वधनञ्च स्वजनचरित्रं (ख), स्वनाम चेति (ग) ।

§§ मानचैरातिगोपयेदिति (ग), मानश्चैव भिन्नोपयेदिति (ङ) । मलचैरापि गोपयेदिति कश्चिन्पाठः ।

न दुर्जनैः सहः वसेन्नाशास्तं शृणुयात्तथा ।
 असारद्युतगीतेषु द्विजसु न रतिं चरेत् ॥ १८ ।
 मार्गस्थितमथोच्छिष्टं* शूद्रश्च पतितं तथा ।
 शयश्च मिषजं स्पृष्टा‡ सचेत् क्षानमाचरेत् ॥ २० ।
 चित्तिश्च चित्तिकाष्ठश्च यूपं चाण्डालमेव च ।
 स्पृष्ट्वा देवस्तकश्चैव सचेत् क्षानमाचरेत्§ ॥ २१ ।
 दीपखट्वातनुच्छायायां केशवस्त्रं घटीदकम् ।
 आजमाजरीरेणुश्च॥ हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥ २२ ।
 सूर्पवातं प्रेतधूमं तथा शूद्रान्नभोजनम् ।
 वृषसीपतिसङ्गश्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥ २३ ।
 असञ्चास्त्राभिगमनं खादनं नखकेशयोः ।
 तथैव नग्मशयनं सर्वथा-॥८॥ परिवर्जयेत् ॥ २४ ।
 गामखञ्ज†† समाश्चैव तथैव च चतुष्पथम् ।
 देवतायतनश्चैव नापसव्यं व्रजद्विजाः ॥ २५ ।

* दुर्जने सहसवास इति (ख) ।

† चात्रांस्त्रिभिरीच्छिष्टमिति (ख) ।

‡ हरेति (क), ससुर पापक सदा सवास जलमापिनेदिति (ख) ।

§ सवास जलमादिर्मेदिति (ख) ।

॥ प्रदीपस्य तथा छाया इति (ख) ।

॥ दुग्धमिति (क) ।

* सन्वदेति (ख) ।

†† घामाश्रममिति (ख) ।

शिरोऽभ्यङ्गावशिष्टेन तैलेनाङ्गं न लेपयेत् ॥ २३ ॥
 ताम्बूलमशुचिर्नाद्यात्तथा सुप्तं न बोधयेत् ॥ २४ ॥
 नाशुद्धोऽग्निः^१ परिचरेत्पूजाञ्च गुरुदेवयोः^२ ॥
 न वामहस्तेनैकेन पिवेदक्लेष वा जलम् ॥ २५ ॥
 न चाक्रमेद्गुरोर्ग्राह्यां तदाज्ञाञ्च मुनीश्वराः ॥
 न निन्देद्योगिनोऽपि विप्रा व्रतिनोऽपि यतींस्तथा ॥ २६ ॥
 परस्परस्य नम्राणि कदाऽपि न वदेद्दिजाः ॥
 दर्शे च पौर्णमास्याञ्च^३ यागं कुर्याद्यथाविधि ॥ २७ ॥
 श्रीपासनञ्च होतव्यं सायं प्रातर्दिजातिभिः ॥
 श्रीपासनपरित्यागी सुरापीत्युच्यते बुधैः ॥ २८ ॥
 अयने विषुवे चैव युगादिषु चतुर्थ्यपि^४ ॥
 दर्शे च प्रेतपक्षे च ग्राहं कुर्याद्गृही दिजाः ॥ २९ ॥
 मन्वादिषु मृतादिषु षष्टकासु^५ च सप्तमाः ॥
 नवधान्ये समायाते गृही ग्राहं समाचरेत् ॥ ३० ॥
 श्राव्ये गृहमायाते ग्रहे चन्द्रसूर्ययोः ॥

१ न शिवमिति (घ) ।

२ नापद्रावमिति (घ) ।

३ पूज्याश्च गुरुदेवता इति (घ) ।

४ पौर्णिमा इति (घ) ।

५ पौर्णमासे इति (घ) ।

६ तमसिभिति (घ) ।

७ चर्यादिभिति (घ) ।

पुण्यक्षेत्रेषु तीर्थेषु* गृही आर्द्रं समाचरेत् ॥ ३३ ।
 यज्ञो दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
 वृथा भवति बिभ्रेन्द्रा कर्ह्वपीण्ड्र' विनाकृतम् ॥ ३४ ।
 कर्ह्वपीण्ड्रश्च तुलसी आर्द्रं नेच्छन्ति केचन ।
 वृथा†चारः परियाह्वस्तस्माच्छ्रेयोऽर्थिभिर्नरैः ॥ ३५ ।
 इत्येवमादयो धर्माः श्रुतिमार्गेषु‡ चोदिताः ।
 कार्या हिजातिभिः सम्यक् सर्वकामफलप्रदाः ॥ ३६ ।
 सदाचारमरा ये तु तेषां विष्णुः प्रसीदति ।
 विष्णौ प्रसन्नतां याते किमसाध्यं हिजोत्तमाः§ ॥ ३७ ।

इति श्रीवृद्धभारद्वाजपुराणे धर्माश्रमविधिधर्मन चतुर्विंशोऽध्यायः ।

— . —

* पुण्यक्षेत्रेति (ख) ।

† वृथाचार इति (घ) ।

‡ स्वर्गमार्गेति (ख) ।

§ नदस्य मे इति (क) । एष श्लोक (ख) पुस्तके नास्ति ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

सदाचारविधिः ।

गृहस्यस्य सदाचारं वक्ष्यामि सुनिसत्तमाः ।
कुर्व्यतां सर्वपापानि नश्यन्त्येव न संशयः ॥ १ ।
ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय पुरुषार्थाविरोधिनीम् ।
वृत्तिं सञ्चिन्तयेद्दिवाः क्षतकेशप्रसाधनः ॥ २ ।
दिवा सभ्यासु कर्णस्यब्रह्मसूत्रं उदभुजः ।
कुर्व्यान्मूर्धं पुरीषञ्च ॥ रात्रौ च दक्षिणामुखः ॥ ३ ।
शिरः प्राहृत्य वस्त्रेण अन्तर्धाय तृणैर्महीम् ।
यद्गन् काष्ठं करेणैकं तावन्मौनी भवेद्दिजाः ॥ ४ ।
पथि गोष्ठे नदीतीरे तडागगङ्गकूपसन्निधौ ॥
तथैव वृक्षच्छायायां कान्तारे वनसिन्निधौ ॥ ५ ।
देवालये तथोद्याने लुप्तभूमी चतुष्पथे ।
ब्राह्मणानां समीपे च तथा गोऽश्वत्थयोयित्ताम् ॥ ६ ।

• कुर्व्यान्मूर्धपुरीषे तु इति (ख), पुरीषम् इति (ग) ।

† तस्मान्ने इति (क) ।

‡ पाचसन्निधौ इति (ख) ।

§ एतदर्थे (ख) पुलके नास्ति ।

६ तथा गोष्ठसमीपे इति (क), गोष्ठसन्निधाविति (ख), गोष्ठसमीपे

मिति (ग) ।

सुपाद्धारकपालेषु जलमध्ये तथैव च ।
 एवमादिषु देशेषु मलमूत्रं न कारयेत् ॥ ७ ।
 शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजः स्मृतः ।
 शौचाधारविहीनस्य समस्तं कर्म निष्फलम् । ८ ।
 शौचं तद्विविधं शौचं वाष्ट्रमाभ्यन्तरं स्मृतम् ॥ ९ ।
 मृत्कलाभ्यां वह्निःशुद्धिर्भावशुद्धिस्तथान्तरम् ॥ १० ।
 गृहीतमिश्रणं उत्थाय शौचार्यं मृत्तिकां गृहेत् ॥ ११ ।
 गन्धलेपचयकरं शौचं कुर्यात्प्रयत्नतः ।
 अनुच्छिद्यमदेशे तु शौचार्यं मृत्तिकां गृहेत् ॥ १२ ।
 न मूषिकादिजनितानि कालोत्कृष्टाणि तथैव च ।
 वापीकूपतडागेषु नाहरेद्वाह्यमृत्तिकाम् ॥ १३ ।
 शौचदुर्ग्याभयत्नेन नादायान्तर्जले मृदम् ।
 लिङ्गे मृदेका दातव्या तिस्री वा मेद्वयोर्द्वयम् ॥ १४ ।

* शौचयत्नः सदा कार्यः इति (ग), शौचमूलो द्विजः स्मृतः इति च (ग) ।

+ शौचयेति (ग), तद्विविधं शौचमिति (क) ।

‡ तथेति (ख) ।

§ तथेति (ख) ।

॥ गृहीतमिश्रणं उत्थाय इति (क) ।

॥ गृहेदिति चाप्ये, गृहीयादिति साधु । एवमन्यथापि । अहरेदिति (ख), अह-
 माहरेदिति (ग) ।

॥ गृहं परितः १ अहरेदिति (ख) ।

++ न च मूषादिजनितमिति (ख) ।

‡‡ कालोत्कृष्टमिति (ख) ।

अपाने पञ्च वामे तु दश सप्त तथोभयोः ।
 तिस्रस्तिस्रः प्रदातव्याः पादयोर्मृत्तिकाः पृथक् ॥ १३ ।
 एवं शौचं प्रकुर्वीत गन्धलेपापनुत्तये ।
 एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ॥ १४ ।
 त्रिगुणम् वनस्थानां यतीनान्तु चतुर्गुणम् ।
 स्नानेऽप्यूर्ध्वमाचारं पथ्यर्धं^१ मुनिसत्तमाः ॥ १५ ।
 आतुरे नियमो नास्ति महापदि तथैव च ॥ १६ ।
 गन्धलेपक्षयकारं शौचं कुर्यात्प्रयत्नतः^२ ।
 स्त्रीणामनुपनीतानां गन्धलेपक्षयावधिः^३ ॥ १७ ।
 व्रतस्थानाश्च^४ सर्वेषां यतिवच्छौचमिष्यते ।
 विधवानाश्च विप्रेन्द्रा एवं शौचं प्रकीर्तितम् ॥ १८ ।
 एवं शौचं निर्व्वर्त्य पश्चाद्दे सुसमाहितः ।
 प्राप्नुवतीदप्नुवती वापि^५ स्नात्वा मेघयतेन्द्रियः ॥ १९ ।
 त्रियतुर्ध्वपि चेदापो गन्धफेनादिवर्जिताः ।
 द्विर्माजयेत्कपालश्च त्रयेणौष्ठौ च सत्तमाः ॥ २० ।

• स्नात्वा इति (ग) ।

† यथार्णमिति (घ) ।

‡ कुर्वीत सर्व्वत इति (ख) । एतदुक्तं (ग) पुस्तके नास्ति ।

§ यथोविधिरिति (ख) ।

॥ व्रतस्थानान् इति (ग) ।

॥ आदायिति (क) ।

तर्ज्ज्यद्भुष्टयोगेन नासारम्भदयं सृशेत्* ।
 अद्भुष्टानामिकाभ्याश्च नेचश्रोत्रे यथाक्रमम् ॥ २१ ।
 कनिष्ठाद्भुष्टयोगेन नाभित्थं सृशेद्भुधः† ।
 तलेनोर.स्रस्तश्चैव अद्भुत्पथैः शिरः सृशेत् ॥ २२ ।
 तलेन वाद्भुत्पथैर्ध्वा सृशेदंसो विचक्षणः ।
 एवमाचम्य विप्रेन्द्राः शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमान् ॥ २३ ।
 ततः स्नानं प्रकुर्वीत‡ मार्जनं तिलतर्पणम् ।
 ततः सन्ध्यामुपासीत गायत्र्यार्घ्यं रवेः क्षिपेत् ॥ २४ ।
 गायत्रीञ्च जपेत्प्रातस्तिष्ठन्नास्र्यदर्शनात्§ ।
 तथैव सायमासीनो जपेदाह्न्यदर्शनात् ॥ २५ ।
 उपास्य सन्ध्यां मध्याह्ने क्षिपेदर्घ्यञ्चणं पूर्व्ववत् ।
 गायत्रीञ्च जपेत्सम्यक् तिष्ठन्नासीन एव वा ॥ २६ ।
 प्रातर्मध्यन्दिने चैव गृह्यस्वः स्नानमाचरेत् ।
 सन्नयन्नं प्रकुर्वीत॥ दर्भपाणिर्मुनीश्वराः ॥ २७ ।
 वेदोदितानि कर्माणिः॥ प्रमादादकृतानि वै ।

* (क) पुस्तकेऽत पर पादचय नास्ति । तलेनोदाहिति (ख), (ग) ।

† दिना इति (ख) ।

‡ प्रकुर्वन्तीति (ख) ।

§ तिष्ठन्नासीन एव च इति (क) ।

॥ सूर्य्यञ्च पूर्व्ववदिति (क) ।

॥ अन्नचर्य्यञ्च कुर्वीति बहुषु पाठः ।

** कात्यायनीति (ख) ।

शर्व्वर्थाः प्रथमे यामे तानि कुर्याद्यथाक्रमम् ॥ २८ ।
 नोपास्ते यो द्विजः सम्यां धूर्तो मर्त्यो ह्यनापदि ।
 पापण्डः स हि विज्ञेयः सर्वकर्म्मोद्बहिष्कृतः ॥ २९ ।
 यस्तु सम्यादिकर्माणि कूटयुक्तिविशारदः ।
 परित्यजति तं विद्यान्महापातकिनां वरम् ॥ ३० ।
 ये द्विजा अभिःभापन्ते त्यक्तसम्यादिकर्माणाम् ।
 ते यान्ति नरकान् क्षीरान्धावदाचन्द्रतारदम् ॥ ३१ ।
 देवार्चनं तथा कुर्यादैश्वर्यदेवं यथाविधि ।
 आयातमतिथिं सम्यग्गन्धाद्यैश्च प्रपूजयेत् ॥ ३२ ।
 वक्तव्या मधुरा वाणी अतिथिष्वागतेषु वै ।
 जलान्नकन्दमूलैर्वा गृही यानेन वा र्चयेत् ॥ ३३ ।
 अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृह्णात्प्रतिनिवर्त्तते ।
 स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥ ३४ ।
 अज्ञातगोचनामानमन्यग्रामादुपागतम् ।
 विपश्चितोऽतिथिं प्राहुर्विष्णुजतं ॥ प्रपूजयेत् ॥ ३५ ।

* अतन्द्रित इति (ख) ।

† सर्व्ववर्णेत्येति (ग) ।

‡ अपीति (ध) ।

§ अर्चनाद्येत्येति (ख) ।

॥ गृही दानेन चेति (क), (ख) ।

॥ विष्णुवर्णमिति (क), विष्णुभक्तमिति (ख) ।

स्वयामवासिनं त्वेकं* श्रीत्रियं विष्णुतत्परम् ।
 अनाद्यं† प्रत्यहं विप्रमुद्दिश्य स्वपितृन्यजेत् ॥ ३६ ।
 पञ्चयज्ञपरित्यागी नष्टहेतुच्यते बुधैः ।
 द्युर्थादहरहस्तस्मात्पञ्च यज्ञान् प्रयत्नतः ॥ ३७ ।
 देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञस्तथैव च ।
 नृयज्ञो नष्टयज्ञश्च पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिताः । ३८ ।
 भृत्यमित्रादिसंयुक्तः स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ।
 द्विजो नाभोज्यमग्रीयात्प्राजं नैव परित्यजेत् ॥ ३९ ।
 संस्थाप्य चासने‡ पादौ वस्त्रार्धं परिधाय वा ।
 मुखेन§ धर्मितं भुङ्क्ता सुरापीत्युच्यते बुधैः ॥ ४० ।
 खादिताम्रं पुनः खादेन्मोदकानि फलानि वै ।
 प्रत्यक्षलवणञ्चैव गोमांसाग्नी निगद्यते ॥ ४१ ।
 आपोशाने चाचमने पेयद्रव्येषु च द्विजः ।
 शब्दं न कारयेद्विप्राः कुर्याच्चैश्वरकी भवेत् ॥ ४२ ।
 पथ्यमन्नं प्रभुञ्जीत यास्यतोऽन्नं न कुत्सयेत् ।
 ततस्वाचम्य विप्रेन्द्राः॥ शास्त्रचिन्तापरो भवेत् ॥ ४३ ।
 रात्रावपि यथाशक्त्या शयनासनभोजनैः ।

* एकमिति (ख) ।

† अथादौ इति (ख) ।

‡ आसने इति (ख) ।

§ अग्निर्निति (ख) ।

॥ (ख) पुनश्च ॥ पर एव श्रीको नाति ।

कन्दमूलफलैर्वापि चायातमतिथिं यजेत् ॥ ४४ ।
 एवं गृही सदाचारं कुर्यात्प्रतिदिनं बुधाः ।
 यद्याचारः परित्यागी प्रायश्चित्तीयते ध्रुवम् ॥ ४५ ।
 दूषितां^१ स्वतनुं दृष्ट्वा पलिताद्यैश्च सत्तमाः ।
 पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य^२ यनं गच्छेत्सहैव वा ॥ ४६ ।
 भवेत्त्रिषवणस्त्रायी नखश्मश्रुजटाधरः ।
 तृणशायी ब्रह्मचारी पञ्चयज्ञपरायणः ॥ ४७ ।
 फलमूलाशने नित्यं स्नाध्यायनिरतस्तथा ।
 दद्यावान्सर्वभूतेषु नारायणपरायणः ॥ ४८ ।
 वर्जयेद्द्वामजातानि पुष्पाणि च फलानि च ।
 अष्टौ प्रासाद्य भुञ्जीत न कुर्याद्भ्रात्रिभोजनम् ॥ ४९ ।
 अभ्यङ्गं वन्यतैलेन वानप्रस्थः समाचरेत् ।
 व्यवायं वर्जयेच्चैव निद्रालसश्च वर्जयेत् ॥ ५० ।
 ऋषावादं^३ परीवादं मिथ्यावादश्च वर्जयेत् ।
 गङ्गचक्रगदापाणिं नित्यं नारायणं स्मरन् ॥ ५१ ।
 वानप्रस्थः प्रकुर्वीत तपश्चान्द्रायणादिकम् ।
 सहित शीततापादि वर्जितं परिचरेत्सदा ॥ ५२ ।

* अद्यापारंति (ख) ।

† दु क्षितानिति (ख) ।

‡ पुत्रे भार्यां विनिक्षिप्येति (ख) ।

§ परित्यादं परीवादमिति (क) । एव श्लोकः (ख) पुस्तके नास्ति ।

यदा मनसि वैराग्यं जातं सर्वेषु जन्तुषु* ।
 तदैव संन्यसेद्विद्वानन्यथा पतितो भवेत् ॥ ५३ ।
 वेदान्ताभ्यासनिरतः† शान्तो दान्तो जितेन्द्रियः ।
 निर्द्वन्द्वो निरहङ्कारो निर्भयः सर्वदा भवेत् ॥ ५४ ।
 समादिगुणनिर्युक्तः कामक्रोधविवर्जितः ।
 नम्रो वा जीर्णकौपीनो भवेन्मुण्डो यती द्विजः ।
 समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानाऽपमानयोः ॥ ५५ ।
 एकरात्रं वसेद्व्रामे चिरात्रं नगरे वसेत् ।
 भैक्ष्येण वर्त्तयेन्नित्यमेकान्नाशी‡ भवेत्यतिः ॥ ५६ ।
 अग्निन्दितद्विजगृहे व्यङ्गारे भुक्तवर्जिते ।
 विवाहदरहिते चैव भिक्षार्थं पर्यटेत्यतिः ॥ ५७ ।
 भवेन्निसवनस्त्रायी नारायणपरायणः ।
 जपेच्च प्रणयं नित्यं यतात्मा विजितेन्द्रियः ॥ ५८ ।
 नैकान्नाशी भवेद्यसु कदाचिन्नम्यटो यतिः ।
 तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति प्रायश्चित्तयतैरपि ॥ ५९ ।
 विप्रा यदि यतिर्लिङ्गुः॥ प्रवृत्तः॥ दम्भको भवेत् ।

* सन्तु इति (क) ।

† वस्तुषु इति (क), (ख) ।

‡ वेदाभ्यासेषु निरत इति (क) ।

§ नैकान्नादीति (ख) ।

॥ दीर्घाद्यादिति (क) ।

॥ प्रवृत्तदृष्टक इति (क) । लोभात्प्रवृत्तदृष्टक इति (ख) दृष्टक इति (क) ।

स चण्डालसमो ज्ञेयो वर्णाश्रमविगर्हितः ॥ ६० ।
 आत्मानं चिन्तयेद्देवं नारायणमनामयम् ।
 निर्द्वन्द्वं निर्गमं शान्तं मायावीतमममत्सरम् ॥ ६१ ।
 अय्ययं परिपूर्णं सदानन्दैकवियहम् ।
 ज्ञानस्वरूपममलं परं ज्योतिः सनातनम् ॥ ६२ ।
 अविकारमनाद्यन्तं जगच्चैतन्यकारणम् ।
 निर्गुणं परमं ध्यायेद्भक्त्या न परमात्परम् ॥ ६३ ।
 पठेदुपनिषद्वाक्यं वेदार्थाद्यैव चिन्तयेत् ।
 सहस्रशीर्षं देवेशं सदा ध्यायेज्जितेन्द्रियः ॥ ६४ ।
 एवं ध्यानपरो यस्तु यतिर्विगतमत्सरः ।
 स याति परमानन्दं परं ब्रह्म सनातनम् ॥ ६५ ॥
 इत्येवमाश्रमाचारान्यः करोति द्विजः क्रमात् ।
 स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शीघ्रति ॥ ६६ ।
 वर्णाश्रमाचाररताः सर्वपरपविमोचिताः ।
 नारायणपरा यान्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ६७ ।

इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणे सदाचारवर्णने पञ्चविंशोऽध्यायः ।

* सायातीतमिति (क) ।

† परम्योतिरिति (क) ।

‡ (क) प्रसक्तोऽतः परं गत्वा अवाप्त इति पाठोऽप्यस्ति ।

अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

आहविधिः ।

सूत उवाच ।

शृणुध्वमृषयः सर्वे आहस्य विधिसुत्तमम् ।

यच्छ्रुत्वाः सर्वपापेभ्यो मुच्यते नाऽतः सगयः ॥ १ ।

विप्रः क्षयाह्नः पूर्व्येद्युः स्नात्वा त्वेकाग्रनो भवेत् ।

अधःशायी त्रिपदाचारी निशि विप्रान्निमन्त्रयेत् ॥ २ ।

दन्तधावनताम्बूल तैलाम्बुध्नं तथैव च ।

स्नाध्यायञ्च परात्रानि आहकर्त्ता विवर्जयेत् ॥ ३ ।

अध्मानं कलहं क्रोधं व्यायञ्च युधस्तथा ।

आहकर्त्ता च भोक्ता च दिवास्त्रापञ्च[†] वर्जयेत् ॥ ४ ।

आहे निमन्त्रितो यस्तु व्यययं कुरुते यदि ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति नरकायोपपद्यते ॥ ५ ।

आहे नियोजयेद्दिप्रं श्रीत्रियं विष्णुतत्परम् ।

यथार्थाचारनियतं[‡] प्रसन्नं[§] सुकुलोद्भवम् ॥ ६ ।

रागद्वेषविहीनञ्च पुराणार्थविशारदम् ॥ ७ ॥

* यत्कृतेति (घ) ।

+ क्षयश्चेति (क) ।

‡ तथा स्वाचारनियतमिति (ख), यथा स्वाचारनिरतमिति (ग) (ङ) ।

§ प्रशान्तमिति (क), (ख), (ङ), प्रशान्त उत्कलोद्भवमिति (ग) ।

॥ (क) पुनर्के तृतीयचतुर्थचरौ न ख ।

त्रिमधुत्रिसुपर्णं सर्वभूतदयापरम् ॥ ७ ।
 देवपूजारतश्चैव स्मृतितत्त्वविशारदम् ।
 वेदार्थतत्त्वसम्पन्नं सर्वलोकहिते रतम् ॥ ८ ।
 हातञ्च गुणसम्पन्नं गुरुश्रद्धान्वितम् ।
 परोपदेशनिरतं शास्त्रार्थकथनैस्तथा ॥ ९ ।
 एते नियोजितव्या वै आद्ये विप्रा मुनीश्वराः ॥ १० ।
 आद्ये वर्ज्यान् प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं गदतो मम ।
 न्यूनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च प्रायशोऽरोगिणस्तथा ॥ १० ।
 कुष्ठी च कुन्धी चैव सम्पट्यश्च चतव्रतः ॥ ११ ।
 नक्षत्रपाठजीवी च तथा च श्वदाहकः ॥ ११ ।
 कुमादीन् परिवेत्ता च तथा देवसकय यः ॥ १२ ।
 निन्दको भर्षणो धूर्त्तस्तथैव ग्रामयाजकः ॥ १२ ।

* देवपूजापरं निमित्तमिति (ख), देवपूजापरश्चैवेति (ग) ।

† वेदान्ततत्त्वसम्पन्नमिति (क) ।

‡ वक्ष्यामि कथनैस्तथेति (क), (ख), (ग) ।

§ श्वदाह इति (ख), श्वदाह इति (ग) ।

¶ सम्पट्यश्च इति (क), (ग), (घ) ।

§ चर्चन्त्यश्च इति (ख) ।

•• ग्रामयाजक इति (ख) ।

|| रिषादीनि (क) ।

|| तथा देवसकय यश्च इति (क), (ग), यश्च इति (ख) ।

§ यामदाहक इति (ख) ।

असञ्ज्ञास्तामिःनिरतः परान्ननिरतस्तथा ।

हृषलीसूतिपोष्टा च हृषलीपतिरेव च ॥ १३ ।

कुण्डय गोलकयैव अयान्यानाश्च याजकः ।

दण्डाधारो हृथामुण्डी अन्यस्त्रीधनतत्परः ॥ १४ ।

विष्णुभक्तिविहीनश्च शिवभक्तिपरास्तुखः ।

वेदविक्रयणश्चैव स्मृतिविक्रयिणस्तथा ॥ १५ ।

व्रतविक्रयिणश्चैव मन्त्रविक्रयिणस्तथा† ।

गायकाः‡ काव्यकर्तारो भिषक्शास्त्रीपजीविनः ॥ १६ ।

वेदनिन्दापराश्चैव विप्रनिन्दापरास्तथा§ ।

नित्यं राजोपसेवी च क्षतघ्नः कृतवस्तथा ॥ १७ ।

सदामानपरश्चैव दूतसेवापरायणाः॥

मिथ्याभिवादिनश्चैव ग्रामारण्यप्रदाहकः ॥ १८ ।

तथातिकामुकश्चैव तथैव रसविक्रयी ।

छूटयुक्तिरतश्चैव॥ आग्ने यज्ज्याः प्रयत्नतः ॥ १९ ।

निमन्त्रयीत पूर्वैर्दुस्तस्मिन्नेव दिनेऽथवा ।

१ निमन्त्रितो भवेदिप्रो व्रज्जवारी जितेन्द्रियः ॥ २० ।

* असञ्ज्ञास्तामिः (त) ।

† (क), (घ) पुस्तकयोः अयान्वित्यारभ्य तथेत्यन्तः पाठः पठितः ।

‡ गायना इति (ख) ।

§ परनिन्दापराश्चैव दूतायनपरायणा इति (ख), तत्र परः शीको नास्ति ।

॥ ग्रामारण्यप्रदाहक इति (क), तत्रातः परः अरण्यं नास्ति ।

॥ पराश्चैवेति चङ्गु पाठः ।

आदौ चणसु कर्त्तव्यः प्रशस्तयेति सत्तमाः ।
 निमन्तयेद्विजं प्राप्तं दर्भपाणिर्जितेन्द्रियः ॥ २१ ।
 ततः प्रातः समुत्थाय कथं कर्म समाप्य च ।
 आहं समाचरेद्विद्वान् काले कुतपसंज्ञके ॥ २२ ।
 दिवसस्याष्टमे भागे यदा मन्दायते रविः ।
 स कालः कुतपो नाम पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥ २३ ।
 अपराह्नः पितॄणान्तु दत्तः कालः स्वयम्भुवा ।
 तत्काल एव दातव्यं कथं तस्माद्द्विजोत्तमैः ॥ २४ ।
 यत्कथं दीयते विप्रैरकाले मुनिसत्तमाः ।
 राक्षसं तद्धि विज्ञेयं पितॄणां नोपसर्पति ॥ २५ ।
 कथं दत्तन्तुः सायाह्ने राक्षसं तद्भवेद्विः ।
 दाता नरकमाप्नोति भोक्ता च नरकं व्रजेत् ॥ २६ ।
 क्षयाहस्य तिथिर्विप्रा यदि खण्डतिथिर्भवेत् ॥
 ध्यातापराह्निकायान्तु आहं कार्यं विजानता ॥ २७ ।
 क्षयाहस्य तिथिर्या तु अपराह्नद्वये यदि ।
 पूर्वा क्षये तु कर्त्तव्या हृदी कार्या तथोत्तरा ॥ २८ ।

* कालं कर्त्तव्यं इति (घ) ।

† कुतपसंज्ञिते इति (घ) ।

‡ तथे इति (घ) ।

§ दर्भं कर्मन्विति (घ), कथं दत्तयेति (ङ) ।

॥ रागसं तद्भवेदिति (घ) ।

॥ यदि पुनरिति विभवेदिति (घ) ।

मुहूर्त्तद्वितयं पूर्वदिने स्वादपरेऽहनि ।
 तिथिः सायाह्ना तत्र परा- कव्यस्य विद्युता ॥ २८ ।
 केचित्पूर्वदिनं प्राहुर्मुहूर्त्तद्वितये सति ।
 नैतन्मतं हि सर्वेषां कव्यदाने गुनीश्वराः ॥ २९ ।
 निमन्त्रितेषु विधेषु मिलितेषु द्विजोत्तमाः ।
 प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा तेभ्योऽनुज्ञां समाचरेत् ॥ ३० ।
 आहार्यं समनुज्ञातो विप्रान् भूषी निमन्त्रयेत् ।
 उभौ च विस्त्रिदेवार्थं पित्रर्थं श्रीनृः यथाविधि ॥ ३१ ।
 देवतार्थं च पित्रर्थमेकैकं वा निमन्त्रयेत् ।
 आहार्यं समनुज्ञातो मण्डलं कारयेद्द्वयम् ॥ ३२ ।
 चतुरस्रं ब्राह्मणस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य च ।
 वैश्यस्य वर्तुलं श्रेयं शूद्रस्याम्बुचक्रं भवेत् ॥ ३३ ।
 ब्राह्मणानामभावे तु भ्रातरं पुत्रमेव च ।
 आत्मानं वा नियुञ्जीत न विप्रं वेदवर्जितम् ॥ ३४ ।
 प्रचाप्य विप्रपादांश्च आचान्ताशुपवेभ्यः च ।
 यथावदर्चनं कुर्यात्परं नारायणं प्रभुम् ॥ ३५ ।

* यवेति (क), या स्वादिवि (ख) ।

† पूर्वदिने इति (घ) ।

‡ पित्रे श्रीसीति (क), (घ) ।

§ कारयेत्तवमिति (क), (ङ) ।

¶ यथावर्चनं मत इति (य) ।

ब्राह्मणानान्तु मध्ये तुः द्वारदेगे च सत्तमाः ।
 अपहता इत्युच्चार्य कर्त्ता तु विकिरेत्तिलान् ॥ १७ ।
 ययैर्दभैश्च विग्रेपां देवानामिदमासनम् ।
 दत्त्वेति भूयोदद्याच्च देवेक्षणप्रतीक्षणम् ॥ १८ ।
 अक्षय्यासनयोः पष्ठी द्वितीयावाहने स्मृता ।
 अन्नदाने चतुर्थी स्याच्छ्रेयाः सस्युदयः स्मृताः ॥ १९ ।
 आसाद्य पात्रं दितयं दर्भगाखासमन्वितम् ।
 तत्पात्रे सेचयेत्तायं शन्नोदेवीत्यृचा द्विजः ॥ ४० ।
 यवोऽसीति यवान्निष्ठा गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् ॥ ४१ ।
 आवाहयेत्ततो देवान्निष्ठादेवास इत्यृचा ॥ ४२ ।
 या दिव्या इति मन्त्रेण दद्यादर्घ्यं समाहितः ॥ ४३ ।
 गन्धैश्च पत्रपुष्पैश्च धूपदीपैश्च सत्तमाः ॥ ४४ ।
 वासोविभूषणैश्चैव यथाविभवमर्चयेत् ॥ ४५ ॥

- * ब्राह्मणानाञ्च मध्ये चेति बहुषु पाठः ।
 † कर्त्ता भुवि विकिरेत्तिलानिभ्यः कश्चित् पाठः ।
 ‡ दत्ते च भूयो दद्याच्च देवे इत्येव वहेत्तत इति (क), (ङ) ।
 दत्ते तु भूयो दद्याच्च पितॄणां तदनन्तरमिति (ख) ।
 दत्त्वेति भूयो दद्याच्च देवेक्षण इति चक्षमिति (ग) ।
 § प्रपूज्य चेति (ख), (ग), (ङ) ।
 ¶ कुप्योदर्घ्यमिति (क), दद्यादर्घ्यं पूर्वंवदिति (ङ) ।
 ॥ यजेत्तत इति (ख) ।
 ** एतद्वै (क) पुस्तके नास्ति ।

देवेभ्य समनुज्ञातो यजेत्पितृगणांस्तथाः ।
 तिलसंयुक्तदर्भेभ्य दद्यात्तेषां तथासनम् ॥ ४४ ॥
 पात्राण्यसादयेत्क्षीणि अर्घ्यार्घं पूर्वयद्विजः ।
 शत्रोदेव्या जलं क्षिप्यां तिलोऽसीति तिलं क्षिपेत् ॥ ४५ ॥
 उग्रस्त इत्युच्चार्य पितॄन् विप्रः समाहितः ।
 या दिव्या इति मन्त्रेण दद्यादर्घ्यं च पूर्ववत् ॥ ४६ ॥
 गन्धैश्च पद्मपुष्पैश्च धूपदीपैश्च सत्तमाः ।
 वासोविभूषणैश्चैव यथाविभवमर्चयेत् ॥ ४७ ॥
 ततोऽन्नप्रासमादायकं वृतयुक्तं विचक्षणः ।
 अग्नौकरिष्ये इत्युक्त्वा तेभ्योऽनुज्ञां समाहरेत् ॥ ४८ ॥
 करवै करवाणीति विप्रोक्त्वा ब्राह्मणैर्द्विजाः ।
 कुरुष्व क्रियताचेति कुरु, चेत्पादतंऽ द्विजाः ॥ ४९ ॥
 श्रीपासनाग्निमाधाय खण्डद्व्योक्तविधानतः ।
 सोमाय पितृमते स्वाहा॥ नम इति च सत्तमाः ।
 अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा नम एव च ॥
 स्वधान्तेनापि वा विप्रा जुहुयात्पितृयज्ञवत् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

१ यजेदिति आर्घं, यजेतेति साधु ।

२ (ख), (ग), (ङ) पुस्तकेषु ४४—४६ श्लोका न सन्ति ।

३ ततोऽनुज्ञां समादायेति (क), (ग), (घ) पुस्तकेषु पाठः ।

४ कुरुतेत्यादौ द्विजा इति (ग) । (घ) पुस्तके एतदर्थं नानि ।

५ (ख) पुस्तके स्वर्धेति पाठः, एवं परत्रापि ।

स्वधा नम इति क्रमात्स्वधान्तेनापीति (ग) ।

आभ्यामेवाहुतिभ्याश्च पितरस्तृप्तिमाप्नुयुः ॥
 अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणो होमो विधीयते ॥ ५२ ॥
 यथाचारं प्रकुर्वीत पाणावग्नौ च वा द्विजाः ॥ ५३ ॥
 नष्टाग्निर्दूरभार्य्येत्पार्वणे समुपस्थिते ।
 सन्ध्यायाम्निं ततः कार्यं कृत्वा तं विसृजेत्कृती ॥ ५४ ॥
 यद्यग्निर्दूरगो विप्राः पार्वणे समुपस्थिते ।
 ऋत्विग्भिः कारयेच्छ्राद्धं साग्निकैर्विधिवद्विजाः ॥ ५५ ॥
 क्षयाहदिषसे प्राप्ते स्वस्यग्निर्दूरगो यदि ।
 तदैव भ्रातरस्तत्र सौक्तिकाग्निरिति स्थितिः ॥ ५६ ॥
 औपासनान्ग्नौ दूरस्थे समीपे भ्रातरि स्थिते ।
 यद्यग्नौ जुहुयाद्वापि पाणौ वा स हि पातकी ॥ ५७ ॥
 औपासनान्ग्नौ दूरस्थे केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ।
 पाणावेव च होतव्यमिति† तत्र समञ्जसम् ॥ ५८ ॥
 प्राचीनावीतिना होमः कार्योऽग्नौ द्विजसत्तमाः ।
 तच्छ्रेयं विप्रपात्रेषु विकिरेत्संस्मरन् हरिम् ॥ ५९ ॥
 भक्षैर्भोज्यैश्च खाद्यैश्च लेह्यैर्विप्रान् प्रपूजयेत् ।
 अन्नत्यागं ततः कुर्यादुभयत्र समाहितः ॥ ६० ॥
 भ्रागच्छन्तु महाभागा विस्त्रेदेवा महाबलाः ।
 ये यत्र विहिताः याहे सावधाना भवन्तु ते ॥ ६१ ॥

• (ग) पुस्तकेऽत्र पाठकमनिपयंको सत्यते, केचित् पूर्णपरिहृता ।
 पठिता ।

† प्रहोतव्यमिति (ग) । (ख) पुस्तके एतदहं परञ्जीक्य न सः ।

इति संप्रार्थयेद्देवान्ये देवा स ऋचाऽनुवेदः ।

तथा संप्रार्थयेद्दिवान्ये चेति ऋचा पितॄन् ॥ ६२ ।

अमूर्त्तानां समूर्त्तानां पितॄणां दीमतेजसाम् ।

नमस्यामि सदा तेषां ध्यायिनां^१ योगपक्षुषाम् ॥ ६३ ।

एवं पितृब्रह्मसूक्तं नारायणपरायणः ।

दत्तं हविष तत्कर्मैः^२ विष्णवे च समर्पयेत् ॥ ६४ ।

ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे सुप्तीरन्वाग्यता द्विजाः ।

हसते रोदते घोरं राक्षसं तद्वेदविः ॥ ६५ ।

यथाचारं प्रदेयश्च भक्षुमांसादिकं तथा ।

पाकादि न प्रशंसेरन्वाग्यता घृतभाजनाः ॥ ६६ ।

यदि पात्रं त्यजेयुस्ते ब्राह्मणाः श्राद्धभोजिनः ।

श्राद्धे हन्ता स विघ्नेयी नरकायीपपद्यते ॥ ६७ ।

भुक्तानेषु च विघ्नेषु चान्योन्यं ससृग्मेवदि ।

तद्वन्नमत्यजन् भुक्ता गायत्राष्टयतं जपेत् ॥ ६८ ।

भुक्तमानेषु^३ विघ्नेषु कर्त्ता श्राद्धपरायणः ।

स्मरन्नारायणं देवमनन्तमपराजितम् ।

रक्षोघ्नान्वैष्णवांश्चैव पैतृकाश्च विशेषतः ।

जपेच्च पौरुषं सृक्तं नाचिकेतयन्तथा ॥ ६९।७० ।

* ये देवा मानुवापदेदिति (य) ।

† ऋषीणां इति (क), ध्यायिनामिति (घ), (ङ) ।

‡ यत्कर्मैति क्वचित्पाठः ।

§ श्राद्धं प्रयोगः, भुक्तानेष्विति साधु ।

त्रिमधुत्रिसुपर्णींश्च पावमानीर्यजुंषि च ।
 सामान्यपि तथोक्तानि वदेत्पुण्यकथास्तथा ॥ ७१ ।
 इतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
 सुस्त्रीरन् ब्राह्मणा यावत्तावदेव जपेत् द्विजाः ॥ ७२ ।
 ब्राह्मणेषु च भुक्तेषु विकिरेन्नक्षिपेत्तथा ।
 शेषमन्नं वदेच्चैव मधुसूक्तञ्च वै जपेत् ॥ ७३ ।
 स्वयञ्च पादौ प्रक्षाल्य सम्यगाचम्य पण्डिताः ।
 आचान्तेषु च विप्रेषु पिण्डं निर्वापयेत्ततः ॥ ७४ ।
 स्वस्तिवाचनकं कुर्यादक्षय्योदकमेव च ।
 दत्त्वा समाहितः कुर्यात्कृत्वा[†] गोचाभिवादनम् ।
 अचालयित्वा पात्रन्तु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
 वत्सरं पितरस्तेषां भवन्त्युच्छिष्टभोजिनः ॥ ७५।७६ ।
 दातारो नो विवर्धन्तामित्याद्यैः स्मृतिभाषितैः ।
 आशीर्वादो भवेत्तेभ्यो[‡] नमस्कार चरेत्ततः ॥ ७७ ।
 दद्याच्च दक्षिणां शक्त्या ताम्बूलं गन्धसंयुतम् ।
 न्युलपातमथानीय स्वधाकारमुदीरयेत् ॥ ७८ ।
 वाजे वाजे इति ऋचा पितृन्देवान्विसर्जयेत् ।
 भोक्ता च ग्राहकस्तस्यां रजन्यां मैथुनं त्यजेत् ॥ ७९ ।
 तथा स्वाध्यायमध्वानं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ८० ।

• सुधने ब्राह्मणा यावत्तावदेव वदेदिति (क) ।

† तथेति (ख) ।

‡ आशीर्वाद समेतेभ्य इति (ख) ।

अध्वगयातुरयैव विहीनश्च धनैस्तथा ।
 आमयादन्तु कुर्वीत होन्ना वा द्विजसत्तमाः ॥ ८१ ।
 द्रव्याभावे द्विजाभावे अन्नमाचन्तु पाषयेत् ।
 पैलकेन तु सूक्तेन होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥ ८२ ।
 अत्यन्तद्रव्यगूढश्च यत्तथा दद्यात्तृणं गवाम् ।
 छात्रा च विधिवदिप्राः कुर्याद्वा तिलतर्पणम् ॥ ८३ ।
 अथवा रोदनं कुर्यादत्युच्चैर्विजने वने ।
 दरिद्रोऽहं महापापी वदेदिति विचक्षणः ॥ ८४ ।
 परेद्युः आहूतमर्ह्यो यो न तर्पयते पितॄन् ।
 तत्कुलं नाशमाप्नोति ब्रह्महत्याश्च विन्दति ॥ ८५ ।
 आहं कुर्वन्ति ये मर्त्याः अदावन्तो मुनीश्वराः ।
 न तस्य सन्ततिच्छेदः सन्नासो वापि जायते ॥ ८६ ।
 पितॄन्मज्जन्ति ये आचे तैश्च विष्णुः प्रपूजितः ॥ ८७ ।
 पितरो देवताश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथाऽः ।
 यच्चायं सिद्धा मनुजा हरिरेव सनातनः ॥ ८८ ।
 येनेदमखिलं जातं जगत्स्यावरजद्रुमम् ।
 तस्माद्भोक्ता च दाता च सर्वं विष्णुः सनातनः ॥ ८९ ।
 विप्रा यदस्ति यत्रास्ति दृश्यञ्चादृश्यमेव च ।

० सम्पन्न सोऽपीति (क) ।

१ वनेति (क) ।

‡ तस्मिन्नुटे जनत्राये धर्मानुष्ठाने देवता इति (ख) पुस्तके अधिक पाठो

दर्शते ।

सर्वं विष्णुमयं त्रैयं तस्मादन्यत्र विद्यते ॥ ८० ॥
 आधारभूतो विश्वस्य सर्वभूतात्मकोऽव्ययः† ।
 अनौपम्यस्वभावस्य भगवान् हृदयकव्यभुक् ॥ ८१ ॥
 परं ब्रह्माभिधेयो यः एक एव‡ जनाईनः ।
 कर्त्ता कारयिता चैव स वै विष्णुः§ सनातनः ॥ ८२ ॥
 इत्येष वो मुनिश्रेष्ठाः आह्वस्य विधिरुत्तमः ।
 कथितः कुर्वतामेवं पापशान्तिर्भविष्यति ॥ ८३ ॥
 य इदं पठते नित्यं॥ आहकाले मुनीश्वराः ।
 पितरश्चैव तुष्यन्ति सन्ततिश्चैव वर्धते ॥ ८४ ॥

इति श्रीहृदयारदीयपुराणे आहविधिकवनी नाम षड्विंशोऽध्यायः ।

* (क) पुस्तके एव शीघ्रो नास्ति । हृदयारदीयपुराणे चेति (ग), (घ) पुस्तकयो
 श्लोकयोः ।

† सर्वभूतात्मने भगव इति (ख) ।

‡ परब्रह्माभिधेयत्वात् पर एवेति (ख) ।

§ सर्वो विष्णुरिति (क), (ख), (ग) ।

५ भवेति (ख), (ग) ।

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथ तिथिनिर्णयः ।

सूत उवाच ।

तिथीनां निर्णयं वक्ष्ये प्रायश्चित्तविधिं तथा ।
शृणुष्वं सर्वधर्माणां सिद्धिर्येन प्रजायते ॥ १ ॥
श्रोतस्मार्त्तव्रतं दानं यज्ञान्यत्कर्म्म वैदिकम् ।
अनिर्णीतासु तिथिषु न किञ्चित्फलमिति हिजाः ॥ २ ॥
एकादश्यष्टमी षष्ठीः पौर्णमासी चतुर्दशी ।
अमावास्या द्वितीया च† उपवासव्रतादिषु ॥ ३ ॥
परविहाः प्रशस्ताः स्युर्न ग्राह्याः‡ पूर्वसंयुताः ।
आभिरन्याथ तिथयो ग्राह्याः स्युः पूर्वसंयुताः ॥ ४ ॥
नागविहा च या षष्ठी शिवविहा तु सप्तमी ।
दशम्येकादशीविहा नोपीथा स्यात्‡ कदाचन ॥ ५ ॥
दर्शश्च पौर्णमासीश्च सप्तमीं पिष्टवासरम् ।
पूर्वविदां प्रकुर्व्वाणो नरकायोपपद्यते ॥ ६ ॥
क्षणापचे पूर्वविदामष्टमीश्च चतुर्दशीम् ।

• चैवति (ख) ।

† द्वितीया चेति (ख), (ग), (ङ) ।

‡ अमावास्या इति (ग) । (ग) पुनश्च श्रोतस्मात् परादे नास्ति ।

§ नैमीषीथा इति (ख), नोपीथा चेति (ग) ।

प्रशस्तां केचिदाहुमुः तृतीयां नवमीं तथा ॥ ७ ।
 व्रतादीनाञ्च सर्वेषां शुक्लपक्षो विगिष्यते ।
 अपराह्णञ्च पूर्वार्द्धं* आह्नं श्रेष्ठतरं† विदुः ॥ ८ ।
 असम्भवे व्रतादीनां यदि पूर्वार्द्धिकी तिथिः ।
 सुहृत्संहितयं आह्नं भगवत्पुद्गिते रवीऽ ॥ ९ ।
 प्रदोषव्यापिनी आह्ना तिथिर्नक्षत्रते सदा ।
 उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति भास्करः ॥ १० ।
 तिथिनक्षत्रसंयोगविहितव्रतकर्म्मणि ।
 प्रदोषव्यापिनी आह्ना त्वन्यथा विफलं‡ भवेत् ॥ ११ ।
 अर्द्धरात्राद्धो या तु नक्षत्रव्यापिनी तिथिः ।
 सैव आह्ना मुनिश्रेष्ठा नक्षत्रविहितव्रते ॥ १२ ।
 यदार्द्ध॥रात्रयोर्ध्यामं नक्षत्रम् दिनद्वये ।
 तत्पुण्यतिथिसंयुक्तं नक्षत्रं आह्नमुच्यते ॥ १३ ।
 अर्द्धरात्रद्वये स्यातां नक्षत्रञ्च तिथिर्यदि ।
 चये पूर्वा प्रशस्ता स्याद्द्वौ कार्या तथोत्तराः॥ ॥ १४ ।

* केचिदाहुवैति (क), (ग) ; क्षामिति (घ) ।

† अपराह्णञ्च पूर्वार्द्धादिति (ग), (घ), (ङ) ।

‡ श्रेष्ठतरमिति बहुषु पाठः । श्रेष्ठोवते सदेति (ख) ।

§ (ख) पुलके श्रीकौण्ड्य परशोकस्य च पूर्वार्द्धं नास्ति ।

¶ नितर्णमिति (ख), (ग) ।

॥ यदार्द्धरात्रयोरिति (क), (ख) ।

•• यत्र पूर्वा प्रशस्ता स्यात्पुण्ये कार्या तथोत्तरा इति (ख) ।

ऋषद्विद्विभूत्या चेद्वाद्या पूर्वा तर्थापरा ।
 ज्येष्ठाःसंमिश्रिता मूला रोहिणी वृद्धिसंयुता ॥ १५ ।
 मैत्रे संमिश्रिता ज्येष्ठा सन्तानादिविनाशिनी ।
 ततः स्युस्तिथयः पुण्याः कर्माणुष्ठानतो दिवा ॥ १६ ।
 रात्रिव्रतेषु सर्वेषु रात्रियोयो विशिष्यते ॥ १७ ।
 तिथिनक्षत्रयोगेन या पुण्या परिकीर्त्तिता ।
 तस्यान्तु यद्वतं कार्यं सैव कार्या विचक्षणैः ॥ १८ ।
 उदयव्यापिनी धात्रा यवणहादभीव्रते ।
 सूर्येन्दुपदं यावन्तावद्वाद्या जपादिषु ॥ १९ ।
 संक्रान्तिषु च सर्वासु पुण्यकालं निगद्यते ।†
 स्नानदानजपादीनां कुर्वतामक्षयं फलम् ॥ २० ।
 तत्र कर्कटके ज्येष्ठा दक्षिणायनसंक्रमः‡ ।
 पूर्वतो घटिकास्त्रिंशत्पुण्यकालं विदुर्बुधाः ॥ २१ ।
 हपमे हचिके चैव सिंह कुम्भे तथैव च§ ।
 पूर्वमष्टमुहर्त्तन्तु ग्राह्यं स्नानजपादिषु ॥ २२ ।
 तुलायाचैव मेघे च पूर्वतः परतः स्थिताः ।
 ज्येष्ठा दशैव घटिका दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥ २३ ।

• तान्तीति (छ) । वृषसूत्र इति पुस्तके निर्दिष्टम् ।

† (क) पुस्तके कृष्णपत्रे पूर्वविद्धा इत्यारम्भः पुण्यकालं निगद्यते इत्यन्तं सन्दर्भो
 न्ति ।

‡ अथ कर्कटके ज्येष्ठा दक्षिणायनसंक्रमः इति (छ) ।

§ तथैव हीति (छ) ।

कन्यायां मिथुने चैव मीने धनुषि च द्विजाः ।

घटिका षोडश त्रयाः परतः पुण्यदायिकाः ॥ २४ ।

माकरं संक्रमं प्रादुरुत्तरायणसंक्रमम् ।

परायणं चिंशष्टिकायत्वारिंशच्च पूर्वतः ॥ २५ ।

आदित्यधीतकिरणौः यस्तावस्तं गतौ यदि ।

दृष्टाः भुञ्जीत विप्रेन्द्राः परेद्युः शुद्धमण्डलम् ॥ २६ ।

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहः स्मृता ।

अमावस्या द्विधा प्रोक्ता विशुद्धेऽर्धमंस्त्रिभुभिः ॥ २७ ।

सिनीवाली द्विजैर्घाद्या साग्निकैः आहकर्मणि ।

कुहः शूद्रैस्तथा स्त्रीभिरपि चानग्निकैस्तथा ॥ २८ ।

अपराह्णद्वयव्यापिन्यमावास्या तिथिर्यदि ।

चये पूर्वा तथा कार्या ब्रह्मी कार्या तथा परा ॥ २९ ।

अमावास्या प्रतीता चेन्मध्याह्नात्परतो यदि ।

भूतविदेति विख्याता सद्भिः शास्त्रविधारदैः ॥ ३० ।

● चर्कच सङ्क्रममिति (ख), सङ्क्रममिति च (ख) ।

† परास्त्रिभुवेति (ख), (ग) ।

‡ मीतकिरणाविति (ख) ।

§ खालेति (ख) ।

¶ शुद्धमण्डलमिति (ख) ।

॥ विशुद्धिरिति (ख), (घ) ।

●● माघिषदेरिति (ख) ।

†† चये पूर्वा तु कर्तव्या ब्रह्मी कार्या तथोच्यतेति (ख), (ग) ।

‡‡ शास्त्रार्थकोविदेरिति (ग) ।

अत्यन्तचयपथे तु परेद्युर्नापराह्णगा ।

तत्र ग्राह्या सिनीवाली सायाह्नव्यापिनी तिथिः ॥ ३१ ।

अर्वाचीनचये चैव सायाह्नव्यापिनी तत्राङ्गः ।

सिनीवाली परा ग्राह्या सर्व्वदा यादककर्मणि ॥ ३२ ।

अत्यन्ततिथिहृदौ तु भूतविद्वां परित्वजेत् ।

ग्राह्या स्यादपराह्णस्या कुहः पैष्टककर्मणि ॥ ३३ ।

तथावर्वाचीनहृदाङ्गः तु संत्याज्या भूतसंस्थिता ।

परेद्युर्विबुधश्रेष्ठैः कुहर्ग्राह्यापराह्णगा । ३४ ।

मध्याह्नद्वितये प्राप्ताः अमावास्या तिथिर्यदि ।

तत्रेच्छया च संवाह्या पूर्व्वं वाप्यथवा पराङ्गः ॥ ३५ ।

अग्न्याधानं प्रवक्ष्यामि ॥ मतं सम्पूर्णपर्व्वणि ।

प्रतिपद्विक्से कुर्याद्यागश्च ॥ मुनिसत्तमाः ॥ ३६ ।

पर्व्वणौ यद्यतुर्थीय आद्याः प्रतिपदस्तवः ।

यागकालः परिश्रेयः ॥ मातरुक्तो मनीषिभिः ॥ ३७ ।

* प्रति इति (ख) ।

† तिथिरिति (ख) ।

‡ अर्वाचीनविद्वां इति (ख), तथार्वाचीनविद्वां इति (ख), तथार्वाचीनविद्वां इति (ख) ।

§ आतेति (घ) ।

५ पूर्व्वं वाऽथ पराऽथवेति (ग) ।

॥ अग्न्याधानं प्रवक्ष्यामि इति बहुषु पाठः ।

•• प्रतिवेति (ख) ।

†† स विश्रेय इति (ख), (ग), (ङ) ।

मध्याह्नद्वितये स्याताममावास्या च पूर्णिमा ।
 परेदुरेव विप्रेन्द्राः सद्यः* कालो विधीयते ॥ ३८ ।
 पूर्वद्वये† परेदुः स्यात्सङ्गमात्परतोः‡ यदि ।
 सद्यः कालः परेदुः स्याज्ज्ञेयमेवं तिथिचये ॥ ३९ ।
 सवैरेकादशी ग्राह्या दशमीपरिवर्जिता ।
 दशमीसंयुता हन्ति पुण्यं जन्मत्रयार्जितम् ॥ ४० ।
 एकादशी कलामात्रा द्वादश्यान्तु प्रतीयते ।
 द्वादशी च त्रयोदश्यामस्ति चेत्ता परा स्मृताऽ ॥ ४१ ।
 सम्पूर्णेकादशी शुक्ला द्वादश्यान्तु प्रतीयते ।
 त्रयोदशी च रात्र्यान्तु तत्र वक्ष्यामि सुव्रताः॥ ४२ ।
 पूर्वा गृहस्थैः कार्या स्यादुत्तरा यतिभिः स्मृता ।
 गृहस्था वृद्धि॥मिच्छन्ति यतो मोक्षं यतीश्वराः॥ ४३ ।
 द्वादश्यान्तु कलायाश्च यद्यलभ्यतः॥ पारणम् ।
 तदानीं दशमीविहाप्युपोष्यैकादशी तिथिः ॥ ४४ ।
 शक्ते वा यदि वा कृष्णे भवेदेकादशीदयम् ।

* सद्य इति (च) ।

† पूर्वकाल इति (ग), पूर्वद्वये इति (ङ) ।

‡ सङ्गरात्परत इति (ग), (ङ) , (च) पुस्तके लोकसाक्षानिमग्राहो नास्ति ।

§ (ख) पुस्तके एतदङ्गं परलोकस्य पूर्वाह्णं न स्त ।

॥ सप्तमा इति (ग) ।

॥ अद्विमिति (ग) ।

** सुनोदरा इति (ङ), (छ) ।

†† कलायां वा यदि सन्धेय पारणमिति (ग) ।

गृहस्थानान्तु पूर्वोक्ता यतीनामुत्तरा स्मृता ॥ ४५ ।
 द्वादश्यां विद्यते किञ्चिद्दशमी संयुता यदि ।
 दिनक्षये द्वितीयैव सर्वेषां परिकीर्त्तिता ॥ ४६ ।
 विद्याप्येकादशी ग्राह्या परतो द्वादशी न चेत् ।
 अविद्यापि निपिहैव परतो द्वादशी यदि ॥ ४७ ।
 एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
 द्वादश द्वादशी हन्ति च त्रयोदशान्तु पारणम् ॥ ४८ ।
 एकादशी कलामात्रा विद्यते द्वादशीदिने ।
 द्वादशी च त्रयोदश्यां नास्ति वा विद्यतेऽथवा ।
 विद्याप्येकादशी तत्र पूर्वा स्याद्गृहिणान्तथा ।
 यतिभिद्योत्तरा ग्राह्या अवीराभिस्तथैव च ॥ ४९ ।
 सम्पूर्णैकादशी शुद्धाऽद्वादश्यावास्ति किञ्चन ।
 द्वादशी च त्रयोदश्यां नास्ति तत्र कथं भवेत् ॥ ५० ।
 पूर्वा गृहस्थैः कार्या स्यादुत्तरा यतिभिस्त्रिभिः ।
 तयोयैव द्वितीयाऽपि केचिदाहुव भक्तितः ॥ ५१ ।
 एकादशी यदा विद्या द्वादश्यां न प्रतीयते ।

* तत्र कतुशतं पुण्यमिति (ग) ।

† सर्वदैव तथैव चेति (ख) ।

‡ विद्वेति (क), तत्र द्वादश्यावासीति पाठ ।

§ द्वितीयेतीति (ख) ।

¶ दशम्यामिति (ख), (ग) । (ङ) पुनश्च विद्वेत्यत्र द्वेति पाठ ।

द्वादशी च त्रयोदश्यामस्ति तत्र कथं भवेत् ॥ ५३ ।
 उपोष्या द्वादशी शुक्ला† सर्वैरेव न संग्रयः ।
 केचिदाहुय पूर्वा‡ तु तन्मतं ह्यसमञ्जसम् ॥ ५४ ।
 संक्रान्तौ रविवारे च यासे च ग्रहयोस्तथा ।
 पारणक्षोपवासश्च न कुर्यात्पुत्रवान् गृहीः ॥ ५५ ।
 अर्केऽङ्गि पर्वरात्रौ च चतुर्दश्यष्टमी दिवा ।
 एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ५६ ।
 आदित्यग्रहणे प्राप्ते पूर्व्यामचतुष्टये ।
 न कुर्याद्भोजनं विद्वान् कुर्याद्यन्मांसभोजनम् ॥ ५७ ।
 चन्द्रस्य ग्रहणे प्राप्ते पूर्व्यामग्रये तथा ।
 नाद्यादै यदि भुञ्जीत सुरापानसमं शृतम् ॥ ५८ ।
 आदित्यशीतकिरणौ यस्तावस्तङ्गतौ यदि ॥
 दृष्टा ज्ञात्वा च भुञ्जीत परित्युः शुद्धमण्डलम् ॥ ५९ ।
 अग्न्याधानेष्टिमध्ये तु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 प्रायश्चित्तं मुनिश्रेष्ठाः कथं कुर्वन्ति॥ याज्ञिकाः ॥ ६० ।

* एतदर्थं (ख) पुस्तके नास्ति ।

† इति (क) ।

‡ (क), (क) पुस्तकयोर्बस्यभाष्येकीचिकी दृश्यते—

“तथा च ह्येषादश्या मन्दवारे च वेष्टी ।

पारणक्षोपवासश्च न कुर्यात्पुत्रवान् गृही” ।

§ प्रमेदिति (ख) ।

¶ गृहीति (ख) ।

॥ कुर्वन्ति (ख) ।

चन्द्रोपरागे जुहुयादयमे सीम इत्यृचाः ।
 आप्यायस्व ऋचा चैव सीमपास्त इति दिजाः ॥ ६१ ।
 सूर्योपरागे जुहुयादादित्वं जातवेदसम् ।
 आसाद्य नोदयश्चैव अयो मन्वा उदाहृताः ॥ ६२ ।
 एवं तिथिं विनिश्चित्वा श्रुतिमार्गेण पण्डितः ।
 यः करोति व्रतादीनि तस्य स्यादक्षयं फलम् ॥ ६३ ।
 वेदप्रणिहितो धर्मो धर्मैस्तुष्यति केनचनः ।
 तस्मादधर्मपरा यान्ति तदिष्टोः परमं पदम् ॥ ६४ ।
 ये धर्मान् कर्तुमिच्छन्ति ते वै विष्णुस्वरूपिणः ।
 तस्माच्चैषां भवव्याधिः कदाचिन्नैव बाधते ॥ ६५ ।

इति श्रीऋषभारक्षीयपुराणे तिलिग्रापस्तित्तिनिर्णये विविनिर्णयो नाम
 सप्तविंशोऽध्यायः ।

• (ख) पुस्तकेऽनैवविधः पाठोऽस्ति—

चन्द्रोपरागे जुहुयादयनुषा सुसमाहितः ।
 आप्यायस्व ऋचा चैव सीमपास्त इति दिजाः ।
 सूर्योपरागे जुहुयादुदित्वं जातवेदसमिति ।

अथ ६१—६२ श्लोका न सन्ति ।

† सुनिश्चित्येति (ठ) ।

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

प्रायश्चित्तविधिः ।

सूत उवाच ।

प्रायश्चित्तविधिं वक्ष्ये शृणुष्व सुसमाहिताः ।
प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा सर्वकर्मफलं लभेत् ॥ १ ।
प्रायश्चित्तविहीनैस्तु यत्कर्म्म क्रियते द्विजाः* ।
तत्सर्वं निष्फलं याति न लभन्ते क्रियाफलम् ॥ २ ।
कामक्रोधविहीनैस्तु सर्वशास्त्रविशारदैः ।
विप्रस्तु धर्मः प्रष्टव्यः† स धर्मफलसिद्धिभिरु ॥ ३ ।
प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराश्रुतैः ।
न निष्पुण्यन्ति‡ विप्रेन्द्राः सुराभाण्डमिवापगाः ॥ ४ ।
ब्रह्महा च सुरापी च स्त्रीषी च गुरुतल्पगः ।
महापातकिनस्त्वेते तत्संयोगी च पञ्चमः ॥ ५ ।
यस्तु संवत्सरं यावच्छयनाशनभोजनैः ।
संवसेत्सततं विद्यात्पतितं सर्वकर्मसु§ ॥ ६ ।
अज्ञानाद्वाघ्न्यं हत्वा चीरवासा जटी भवेत् ।

* शमिरिति (ग) ।

† कर्तव्य इति (घ) ।

‡ न विप्रप्यनोति (ख), निष्पुण्यनोति (ङ) ।

§ (ग) पुस्तके द्योतकं नष्टान् पाठभेदो लक्ष्यते, यथा, यस्तु संवत्सरं चेतै शयना-
शनभोजनैः । संवत्सरगतं विद्यात्पतितं सर्वकर्मसिद्धिः ।

तस्यैव हतविप्रस्य कपालंमर्भिःधारयेत् ॥ ७ ।
तदभावे मुनिश्रेष्ठाः कपालं चास्यमेव वा ।
तद्वर्ध्वा ध्वजदण्डे तु हत्वा वनचरो भवेत् ॥ ८ ।
वन्धाहारी भवेन्नित्यमेकाहारी मितायनः ।
सम्यक् सन्यामुपासीत त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥ ९ ।
अध्ययनाध्यापनरदीन्वर्जयेत्संस्मरन् हरिम् ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं गन्धमाल्यादि वर्जयेत् ॥ १० ।
तीर्थान्यनुवसेच्चैव पुण्यतीर्थान्ब्रूमाणि च ।
यदि वन्यैर्न जीवेत्तः ग्रामे भिक्षां समाचरेत् ॥ ११ ।
अरावपात्रधारी स्याद्धारस्त्री विष्णुतत्परः ।
वदेच्च ब्रह्महाप्नोति सप्तागाराणि पर्यटेत् ॥ १२ ।
चातुर्वर्षेषु वा भिक्षां त्रिवर्षेष्वथवा चरेत् ।
मिष्टामिष्टाविवेकेन॥ एककालन्तु भोजयेत् ॥ १३ ।
चादशार्धं व्रतं कुर्यादेवं हरिपरायणः ।
ब्रह्महा शुचिमाप्नोति कर्माहंयैव जायते ॥ १४ ।

* मपीति (ग) ।

† (ख) पुस्तके णट् ट्रीको न स ।

‡ जीवेतेति चारं, जीवेदिति साधु ।

§ सर्वत्रैव हि पर्यटिति (ख) ।

॥ एतदर्थं (क) पुस्तके नास्ति । दृष्टादृष्टाविवेकेनेति (ङ), मृष्टामृष्टाविवेके-
ति (ग) ।

॥ उपगायत इति (ख) ।

व्रतमध्ये सृगैर्वापि रोगैर्वापि निरुद्धितः ।

गोनिमित्तं द्विजार्थं च प्राणान्वापि परित्यजेत् ॥ १५ ।

यदा दद्याद्विजेन्द्राणां गवामशुतमुत्तमम् ।

एतेष्वन्यतमं कृत्वा ब्रह्महा शुद्धिमाप्नुयात् ॥ १६ ।

दीक्षितं चत्रियं हत्वा चरेद्ब्रह्महृषो व्रतम् ।

अग्निप्रवेशनं वापि मरुत्प्रपतनं^१ तथा ।

दीक्षितं ब्राह्मणं हत्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥ १७ ।

आचार्य्यादिवधे चैव व्रतमुक्तं चतुर्गुणम् ।

हत्वा तु विप्रमात्रन्तुः^२ चरेत्संवत्सरं व्रतम् ॥ १८ ।

एवं विप्रस्य कथितः^३ प्रायश्चित्तविधिर्द्विजाः ।

द्विगुणं चत्रियस्योक्तं त्रिगुणन्तु विप्रः स्मृतम् ॥ १९ ।

ब्राह्मणं हन्ति यः शूद्रस्यं सुपत्न्यं विदुर्मुधाः^४ ।

राज्ञैव शिष्या कर्त्तव्या इति शास्त्रेषु निश्चितम् ॥ २० ।

ब्राह्मणीनां त्रधेऽप्यर्धं पादसु^५ कन्यकावधे ।

● सविमाशुषादिति (ख) ।

† मरुत्प्रपतनमिति (ख), मरुत्प्रपतनमिति (ग) । (ख) पुलके एतच्छ्रौकादमगर्ष
षट् पादा न कृति ।

‡ आपवेति (ग) ।

§ एव विप्रस्य कथित इति (ख), एव—कथित इति (ग) ।

¶ तस्य न निष्कृतिर्भवेदिति (ख), तं हि मत्स्यं विदुरिति (ख) ।

• पाद आदिति (ख) ।

हत्वा त्वनुपनीतांस्तु तथा पादव्रतं चरेत् ॥ २१ ॥
हत्वा तु घ्नियं विप्रः पङ्कजं कच्छमाचरेत् ॥
संवत्सरत्रयं वैश्वं हत्वा गृह्णन्तु वत्सरम् ॥ २२ ॥
दीक्षितस्य स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणो चाष्टवत्सरम् ।
ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वाऽऽशुभो भवति निश्चितम् ॥ २३ ॥
प्रायश्चित्तविधानन्तु सर्वत्र मुनिसत्तमाः ।
हृदातुरस्त्रीवालानामर्हसुक्तं मनीषिभिः ॥ २४ ॥
गौडी माध्वी च विज्ञेया पैट्टी चऽत्रिविधा सुरा ।
आतुर्वर्ष्पर्येवा स्मरन्त्या स्त्रीभिश्च यष्टिताः ॥ २५ ॥
शीरं घृतं वा गोभूषमेतेष्वन्यतमं द्विजाः ।
स्नात्वाऽर्वासा नियतो नारायणमनुस्मरन् ।
पक्वाग्निसन्निभं कृत्वा पिवेच्च कुङ्कुमं ततः ।
तत्तु लौहेन पात्रेण चायसेनाद्यवा पिवेत् ॥ २६ ॥ २७ ॥
तान्त्रेण वाद्य पात्रेण तत्पीत्वा मरणं व्रजेत् ।
सुरापी शुद्धिमाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥ २८ ॥

* (क) पुस्तकश्लोक एव पठितः, — “ब्राह्मणीनां वधे लघ्वे पाद-चरणे श्रुतम् ।
अनुपाऽनुपनीतानां (अनुपनीतस्य ?) दद्यात्पादव्रतं तथा ।”

† पङ्कजं लक्ष्मणाचरेदिति (ख), पङ्कजं व्रतमिति (ग) ।

‡ कुर्यात्कृत्वा शुद्धो भवतीति ।

§ गौडी पैट्टी च माध्वी च विज्ञेयेति (क) ।

॥ आश्लेषाऽप्यववा पिवेदिति (ख) । (८) पुस्तके प्रथमपाद एव आश्लेनेति
पाठोऽस्ति ।

अन्नान्जलपुद्गा तु सुरां पीत्वा दिजयरेत् ।
 ग्रहहत्यान्नतं सम्यक् तच्चिह्नपरिवर्त्तितम् ॥ २८ ।
 यदि रोगनिवृत्त्यर्थमीषधार्थं सुरां पिवेत् ।
 तस्योपनायनं भूयसन्द्रायणदयन्तथा ॥ २९ ।
 सुरासंसृष्टमवधत् सुराभाण्डोदकं तथा ।
 सुरापानसमं प्राहुस्तथा चार्द्रस्य भक्षणम् ॥ ३० ।
 तालञ्च पानसञ्चैव द्राघं खर्जूरसम्भवं ।
 माधुकं शैलमाविष्टं मैरेयं नारिकेलजम् ॥ ३१ ।
 गौडी माध्वी सुरा मद्यमेवमेकादशं शृतम् ।
 एतेष्वन्यतमं विप्रो न पिवेद्द्वैः कदाचन ॥ ३२ ।
 एतेष्वन्यतमं यस्तु पिवेदज्ञानतो द्विजः ।
 तस्योपनायनं भूयस्तत्तच्छृ चरेत्तथा ॥ ३३ ।
 समञ्चं वा परोक्षं वा बलाच्चौर्येण वा तथा ॥ ३४ ।
 परस्त्रानामुपादानं स्त्रीयमित्युच्यते बुधैः ॥ ३५ ।
 सुवर्णस्य प्रमाणन्तु मन्वाद्यैः परिभाषितम् ।
 बन्धे शृणुष्व विप्रेन्द्राः प्रायश्चित्तोक्तिसाधनम् ॥ ३६ ॥

• तथा चान्द्रायणवर्षमिति बहुषु पाठः ।

† सुरासंसृष्टपानञ्चेति (ख) ।

‡ पिवेत्तिति (घ) ।

§ अज्ञानतोऽपि चेति (घ) ।

¶ परस्त्रसमुपादानमिति (क), (ग), (घ) ।

॥ चेति बहुषु पाठः ।

गवाचगतमार्त्तखण्ड-रश्मिमध्ये प्रदृश्यते ।
 वसरेणुपमाणन्तु रज इत्युच्यते बुधेः ॥ ३७ ।
 वसरेणुष्टकं निष्कःस्तत्रयं राजसर्पपः ।
 गोसर्पपं तत्रयन्तु तत्पट्कं यव उच्यते ॥ ३८ ।
 यवत्रयं कृष्णलः स्यान्मापः स्यात्तस्य पञ्चकम् ।
 मापपोङ्गमानन्तु सुवर्णमिति कथ्यते ॥ ३९ ।
 हत्वा ब्रह्मस्त्रमज्ञानाद्वादशान्दन्तु पूर्ववत् ।
 कपालध्वजहीनन्तु ब्रह्महत्याव्रतश्चरेत् ॥ ४० ।
 गुरुणां यज्ञकर्तृणां धर्म्मिष्ठानां तथैव च ।
 त्रिधियाणां द्विजानान्तु हत्वा हेम कथं भवेत् ॥ ४१ ।
 कृतानुतापो देहश्च सम्पूर्णं लेपयेदृतैः ।
 कारीपञ्चादितो दग्धः स्त्रियपापादिमुच्यते ॥ ४२ ।
 ब्रह्मस्त्रं क्षत्रियो हत्वा भक्षमेधेन शुष्यति ।
 आत्मतुल्यसुवर्णं वा दत्त्वा† वा गोयतत्रयम् ॥ ४३ ।
 ब्रह्मस्त्रं यशु हत्वा च पश्यात्तापमवाप्य च ।
 पुनर्ददाति तत्रैव प्रायश्चित्तविधिः कथम्‡ ॥ ४४ ।
 तत्र सान्तपनं कृत्वा द्वादशाहोपवासतः§ ।
 शुद्धिमाप्नोति विम्रेन्द्रा अन्यथा पतितो भवेत् ॥ ४५ ।

• नालमिति (ख) इत्य इति (ग) ।

† दद्यादिति (ख), (ग), (ङ) ।

‡ प्रायश्चित्तं कथं भवेदिति (ख) ।

§ उपवासन इति (ख) ।

रत्नासनमनुयस्त्रीभूमिधेन्वादिकेषु च ।
 सुवर्णसदृशेष्वेव† प्रायश्चित्तार्हमुच्यते ॥ ४६ ।
 वसरेणसमं हेम हत्वा कुर्यात्समाहितः ।
 प्राणायामद्वयं कुर्यात्तेन शुध्यति सत्तमाः ।
 प्राणायामत्रयं कृत्वा हत्वा निष्कप्रमाणकम् ॥ ४७ ।
 प्राणायामाद्य चत्वारो राजसर्पपमात्रके ।
 गीसर्पपप्रमाणन्तु हत्वा हेमः‡ विचक्षणाः ।
 स्नात्वा च विधिवत्कुर्याद्वायव्याष्टसहस्रकम् ॥ ४८ ।
 यवमात्रसुवर्णस्य§ स्त्रिये शुद्धौ जपेद्दिना ।
 आसाय प्रातरारभ्य गायत्रीं वेदमातरम् ॥ ४९ ।
 हेम्न कृष्णसमानस्य॥ हत्वा सान्तापनं चरेत् ॥ ५० ।
 माघप्रमाणहेम्नसु प्रायश्चित्तन्तु कथ्यते ।
 गोमूत्रपक्वयवभुक् देवार्चनपरायणः ।
 मासत्रयेण शुद्धः स्वाभारायणपरायणः ॥ ५१ ।
 क्षिप्तिष्यूनसुवर्णस्य स्त्रिये मुनिवरोत्तमाः ।
 गोमूत्रपक्वयवभुगद्धेनैकेन शुध्यति ॥ ५२ ।

• तद्वद्वक्तव्यमस्तीति (ख) ।

† एष्विति (ग), (ङ) ।

‡ यद्धेति (क) ।

§ यावन्मात्रसुवर्णस्येति (घ) ।

॥ हेमस्योत्पत्तिरिति (ङ) ।

॥ एतद्वदे (ग) पुस्तके नास्ति ।

सम्पूर्णस्य सुवर्णस्य स्तेयं कृत्वा मुनीश्वराः ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद्वाद्यान् समारहितः ॥ ५३ ।
 सुवर्णमानाश्रूने तु रजतस्तेयकर्मणि ।
 कुर्यात्सान्त्वयन् कुर्यादन्यथा पतितो भवेत् ॥ ५४ ।
 दगनिष्कान्तपर्यन्तमर्द्धनिष्कचतुष्टयान् ।
 कृत्वा चेद्रजतं विद्वान् कुर्याच्चान्द्रायणं दिनाः ॥ ५५ ।
 दगादिगतनिष्कान्तरजतस्तेयकर्मणि ।
 चान्द्रायणद्वयं प्रोक्तं तत्पापपरिशोधकम् ॥ ५६ ।
 शतादूर्ध्वं सहस्रान्तं प्रोक्तं चान्द्रायणत्रयम् ॥
 सहस्रादधिकस्तेये ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥ ५७ ।
 कांस्यपित्तलमुख्येषु^१ अयस्कान्ते तथैव च ।
 सहस्रनिष्कमाने तु पारकं परिकीर्तितम् ॥ ५८ ।
 प्रायश्चित्तं तु रत्नानां स्तेये रजतवत्सृतम् ॥ ५९ ।
 गुरुतत्पगतानाञ्च प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यते ।
 अन्नानान्नातरं गत्वा तत्सपत्नीमथापि वा ।
 स्वयमेव स्वमुष्कन्तु क्षिप्यात्पापमुदाहरन् ॥ ६० ।
 हस्ते गृहीत्वा मुष्कन्तु गच्छेद्दे नैर्ऋतीं दिशम् ।
 गच्छन्तं मार्गसमुत्तं^२ कदाचिन्न नियारयेत् ॥ ६१ ॥

• चान्द्रायणं दिना इति (क) (ग), शतं चान्द्रायणं दिना इति (घ), चान्द्रायणं दिना इति (ङ) ।

१ कांस्यपित्तलोहपीतलं (घ), कांस्यपित्तलोहपीतलं (ङ) ।

२ मार्गसंसृजति (ङ) ।

अपश्यन् पृष्ठतोऽगच्छेत्प्राणान्तं यः स शुध्यति ।
 मरुत्पतनं वापि कुर्यात्पापमुदाहरन् ॥ ६२ ।
 सवर्णोत्तमवर्णास्त्रीगमने त्वविजानतः† ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद्वादशाब्दं समाहितः ॥ ६३ ।
 असत्याभ्यासतो‡ गच्छेत्सवर्णाश्चोत्तमाश्च घा ।
 कारीयवह्निना दग्धः शुद्धिं याति द्विजोत्तमाः ॥ ६४ ।
 रेतःशेकपूर्वमेव निवृत्तो यदि मातरि ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद्रेतःशेकेऽग्निदाहनम्§ ॥ ६५ ।
 सवर्णोत्तमवर्णासु निवृत्तो वीर्यशेचनात् ।
 ब्रह्महत्याव्रतं तत्र षड्ब्रह्ममाचरेत्¶ ॥ ६६ ।
 क्षत्रियां पित्रभार्याश्च गत्वा विप्रः सक्तान्मुने ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यान्नवाब्दान्विष्णुतत्परः॥ ॥ ६७ ।
 वैश्यायां पित्रपत्न्यान्तु षड्ब्रह्ममाचरेत् ।
 गत्वा शूद्रां गुरोर्भार्यां त्रिरब्दं व्रतमाचरेत् ॥ ६८ ।

मातृसससारश्च पित्रसससारं

आचार्यभार्यामथ मातुलानीम् ।

• पृष्ठत इति (क), (ग), (ङ) ।

† अविजानत इति (छ) ।

‡ असत्येति (क), (ग) ।

§ रेतःशेकाग्निदाहनमिति (घ), (ङ) ।

¶ ब्रह्मणाम् मवेदिति (क) ।

‡ (छ) पृष्ठके एव शोको नास्ति ।

पुत्रीञ्च गच्छेद्यदि कामतो यः
 श्वयूञ्च गत्वा शृणु तत्फलानिः ॥ ६८ ।
 दिनद्वये ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद्यथाविधि ।
 एकस्मिन्नेव सेके तु बहुवारं विवर्षकम् ॥ ७० ।
 एकवारं गते ह्यव्रतं कृत्वा विशुध्यति ।
 दिनद्वये† गते षड्विंशः शुध्यते‡ नान्यथा ॥ ७१ ।
 घण्टालीं पुङ्गवीञ्चैव§ सुपाञ्च भगिनीं तथा ।
 मित्रस्त्रियं शिष्यपत्नीं यस्तु वै कामतो व्रजेत् ॥ ७२ ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् पङ्कजं मुनिसत्तमाः ।
 अकामतो व्रजेद्यस्तु त्रिरब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥ ७३ ।
 महापातकिसंसर्गे॥ प्रायश्चित्तन्तु कथ्यते ।
 प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा सर्वकर्मफलं लभेत् ॥ ७४ ।
 यस्य येन भवेत्सङ्गो ब्रह्महादिचतुर्विधः ।
 तत्सप्ततन्तु निर्वर्त्य शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ॥ ७५ ।

• नरकाय केवलमिति (क), अनेयदि ब्राह्मणघातकः स इति (घ), (ग) पुत्तके
 शेषपारी नास्ति ।

† दिनद्वये इति (क) ।

‡ शुध्यतेति चार्ध, शुध्येदिति साधु ।

§ पुङ्गवीचेरेति (क), पुङ्गवीमिति (ङ) ।

• त्रिरब्दमिति (क) ।

॥ महापातकसंसर्गे इति (ग) (ङ) ।

•• ब्रह्महत्याचतुर्विधमिति (ङ) ।

अघ्नानात्पश्चात्तु सङ्गमेभिः करोति यः ।
 कायव्रतं* चरेत् सम्यगन्यथा पतितो भवेत् ॥ ७६ ।
 हादशरात्रसंसर्गे महासान्तपनं† अतम् ।
 सङ्गं कृत्वा र्दमासे तु षण्मासान्दशाचरेत् ॥ ७७ ।
 पराकं माससंसर्गे चान्द्रं मासत्रये अतम् ।
 कृत्वा षण्माससङ्गन्तु कुर्याच्चान्द्रायणत्रयम्‡ ॥ ७८ ।
 किञ्चिन्नूनाद्दसह्रे तु षण्मासं व्रतमाचरेत् ।
 अस्य द्वित्रिगुणं प्रोक्तं घ्नानात्सङ्गे यथाक्रमम् ॥ ७९ ।
 मण्डूकं नकुलं काकं वराहं मूपिकं तथा ।
 मार्जारालाविकं खानं हत्वा वै§ कुक्कुटं तथा ।
 कृच्छार्दमाचरेद्दिमास्त्रिकृच्छ्रमश्वहा चरेत् ॥ ८० ।
 तप्तकृच्छ्रं¶ करिवधे पराकं गोवधे अतम् ।
 कामतो गोवधे नैव शुद्धिर्दृष्टा मनीषिभिः ॥ ८१ ॥
 यानमय्यासनावेषु पुण्यमूलफलेषु च ।
 भक्ष्यभोज्यापहारेषु पञ्चगव्यं विशेषधनम् ॥ ८२ ।
 शुष्ककाष्ठदणानाञ्च द्रुमाणाञ्च॥ गुडस्य च ।

* कायकृच्छ्रमिति (ख) ।

† घ्नानपनमिति (क), (ग) ।

‡ दशमिति (ख) ।

§ अ इति (घ) ।

¶ सप्तकृच्छ्रमिति (घ), (ङ) ।

॥ द्रव्याणाञ्चेति (ख) ।

चर्मभस्त्रामिपाशाश्च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥ ८२ ।
 टिट्ठिभं चक्रवाकश्च हंसकारण्डवं तथा ।
 उलूकं सारसश्चैव कपोतं जालपादकम् ।
 कृकवाकुं यलाकश्च मिश्रमारश्च कच्छपम् ।
 एतेष्वन्यतमं हत्वा द्वादशाहमभोजनम् ॥ ८४।८५ ।
 प्राजापत्यव्रतं कुर्याद्वितीविष्णुव्रभोजने ।
 चान्द्रायणव्रतं प्रोक्तं शूद्रोच्छिष्टस्य भोजने ॥ ८६ ।
 रजस्वलाश्च चाण्डालं महापातकिनं तथा ।
 सूतिकां पतितश्चैव उच्छिष्टैरजकादिकम् ।
 स्पृष्ट्वा सत्वेन स्नायीतः पृतस्य प्राशनं तथा ।
 गायत्रीश्च विशुद्धाया जपेद्दृश्यतं तथा ॥ ८७।८८ ।
 एतेष्वन्यतमं स्पृष्ट्वा अन्नानाद्यदि भोजयेत् ।
 त्रिरात्रोपोषितः शुद्धेत्पञ्चगव्यस्य प्राशनात् ॥ ८९ ।
 दानस्नानजपादीनां भोजनाध्वरयोस्तथा ।
 मध्ये गृणीति यद्येषां शब्दं कुर्यात्कथं दिनाः ॥ ९० ।

• पातनमिति (क) , (ख) पुस्तके ८४—८६ श्लोका न सन्ति ।

† चान्द्रायणव्रतमिति (ख) ।

‡ उच्छिष्टमिति (ग) ।

§ स्नायीतेति स्नाते, स्नायादिति सप्त । स्नायो स इति (घ) ।

¶ त्रिरात्रोपोषादिति (ख) ।

|| प्राशनादिति (घ) ।

•• स च कुर्यादिति (घ) ।

उद्धमेद्भुक्तमग्नश्च स्रात्वा क्षीपवसेत्तथा ।

दितीयेऽङ्किं दृतं प्राश्य शुद्धिमाप्नोति पण्डिताः* ॥ ८१ ।

व्रतादिमध्ये शृणुयाद्यद्येषां† मुनिसत्तमाः ।

अष्टोत्तरसहस्रन्तु जपेद्दे वेदमातरम् ॥ ८२ ।

पापानामधिकं पापं द्विजदैवतनिन्दनम् ।

न दृष्ट्वा निष्कृतिस्तेषां सर्वशास्त्रेषु‡ सत्तमाः ॥ ८३ ।

महापातकतुल्यानि यानि प्रोक्तानि चरिभिः ।

प्रायश्चित्तन्तु सर्वेषामेवं कुर्याद्यथाविधि ॥ ८४ ।

प्रायश्चित्तानि सद्गुर्यान्नारायणपरायणः ।

तस्य पापानि नश्यन्ति ह्यन्यथा पतितो भवेत् ॥ ८५ ।

यस्तु रागादिऽनिर्मुक्तो योऽनुतापसमन्वितः॥

सर्वभूतदयायुक्तो विष्णुस्मरणतत्परः॥ ।

महापातकमुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।

सर्वैः प्रसुच्यते सद्यो यतो विष्णुः परं तपः ॥ ८६।८७ ।

। नारायणमनाद्यन्तं विश्वाकारः॥मनामयम् ।

* अनुगमा इति (ख) ।

† यत्तयेवाश्च सत्तमा इति (ख), यद्येषां ध्वनिसुगमा इति (ग) ।

‡ क्षीणमा इति (घ) ।

§ धनादीनि (ख), कामादीनि (ङ) ।

॥ योऽनुतापसमन्वित इति (क), (ग), (ङ) ।

॥ हरिस्मरणतत्पर इति (ख) ।

•• विश्वात्मनिति (ख) ।

यस्तु संस्मरतेऽ नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ८८ ।
 स्मृतो वा पूजितो वापि ध्यातो वा नृमितोऽपि वा ।
 नाशयत्येव पापानि विष्णुरेव सनातनः ॥ ८९ ।
 सम्पर्काद्यदि वा मोहाद्यस्तु पूजयते हरिम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमं पदम् ॥ ९० ।
 सक्तत्संस्मरणादिष्णोर्नश्यन्ति क्षेयसञ्चयाः ।
 स्वर्गादिभोगप्राप्तिस्तु तस्य विघ्नोऽनुमीयते^१ ॥ ९१ ।
 मानुष्यं दुर्लभं जन्म प्राप्यते यैर्मुनीश्वराः ।
 तत्रापि हरिभक्तिस्तु दुर्लभा परिकीर्तिता ॥ ९२ ।
 तस्मात्तद्विभ्रतालोलं मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
 हरिं संपूजयेद्भक्त्या यशुपायविमोचकम् ॥ ९३ ।
 सर्वान्तराया नश्यन्ति मनःशुद्धिश्च जायते ।
 परं मोक्षं लभेच्चैव^२ पूज्यमाने जनार्दने ॥ ९४ ।
 धर्मार्थकाममोक्षाख्याः पुरुषार्थाः सनातनाः^३ ।
 हरिपूजापराणान्तु सिध्यन्ति नात्र संग्रयः^४ ॥ ९५ ।
 संसारेऽस्मिन्महाघोरे मोहनिद्रासमाकुले ।
 ये हरिं शरणं यान्ति कृतार्थास्ते न संग्रयः ॥ ९६ ।

• संस्मरयेदिति (ग) ।

† विघ्नं प्रतीयते इति (ख) ।

‡ लभेदिति आर्त्तं, लभेत इति साधु ।

§ (ख) पुरुषे श्रीवस्यस्य द्वितीय तृतीयपादौ न सः ।

¶ (ग) पुरुषे एव श्रीवो नास्ति ।

पुत्रदारगृहक्षेत्रे धनधान्यविमोहिनीम् ।
 लग्ध्वेमां मानुषीं वृत्तिं रे रे दर्पन्तु मा कथाः ॥ १०७ ।
 सन्तप्य कामं क्रोधश्च लोभं मोहं मदं तथा ,
 परापवादं निन्दाश्च यजध्वं भक्तितो हरिम् ॥ १०८ ।
 व्यापारान् सकलांस्यक्षा पूजयध्वं जनार्दनम् ।
 निकटा एव दृश्यन्ते कृतान्तनगरदुमाः ॥ १०९ ।
 यावन्नायाति मरणं यावन्नायाति वै जरा† ।
 यावन्नेन्द्रियवैकल्यं तावदेवार्चये हरिम् ॥ ११० ।
 धीमान्न कुर्याद्विश्वासं शरीरेऽस्मिन्नशाश्वते‡ ।
 नित्यं सन्निहितो मृत्युः सम्पद्यन्तश्चक्षला ॥ १११ ।
 आसन्नमरणो देहस्तस्माद्दर्पं निषेधय§ ।
 संयोगा विप्रयोगान्ताः सर्व्वश्च क्षणभङ्गुरम् ।
 एतच्छात्वा महाभागाः पूजयध्वं जनार्दनम् ।
 आशु यास्यथ॥ तेनैव मोक्षमत्यन्तदुर्लभम् ॥ ११२।११३ ।
 भक्त्या यजति॥ यो विष्णुं महापातकवानपि ।
 प्रयाति परमं स्थानं सर्व्वपापविमोचितः ॥ ११४ ।

• एतदर्थं कर्त्तुं नर इति (ख) ।

† यावन्तीवैकल्यमिति (ख), यावन्नाभ्येति मरणं यावन्नाभ्येति वै जरेति (ग) ।

‡ अमात्रते शरीरेऽस्मिन्धीमात्रयेन विश्वेदिति (ख) ।

§ अर्थं निषेधयेदिति (ग) ।

॥ अशुयास्येति (ग) ।

॥ अथ यजतीति चापे, यजते इति आक्रमेपदं श्राव्य ।

सर्वतीर्थानि यत्राय साङ्गवेदाय सत्तमाः ।

नारायणार्चनस्यैते कक्षां नार्हन्ति षोडशीम्* ॥ ११५ ॥

किं वेदैः किमु वा शास्त्रैः किं वा तीर्थाभिषेचनैः† ॥

विष्णुभक्तिविहीनानां किं तपोभिः किमध्वरैः ॥ ११६ ॥

सूत उवाच ।

एवमुक्तानि संक्षेपाग्रायचित्तानि भो द्विजाः‡ ॥

सनत्कुमारमुनये नारदेन महात्मना ॥ ११७ ॥

यजन्ति§ ये विष्णुमनन्तमूर्त्तिं

निरीहमोद्धारगतं परेण्यम् ।

वेदान्तवेद्यं भयरोगवेद्यं

तं यान्ति सर्वे पदमश्रुतस्य ॥ ११८ ॥

अनादिमात्मानमनन्तशक्ति-

माधारभूतं जगतां परेयम् ।

ज्योतिःस्वरूपं परमश्रुताख्यं¶

सम्पूजिता यान्ति पदं पवित्रम् ॥ ११९ ॥

* इति श्रीवृद्धाश्रयीवपुराणे भावचिन्ताविधिवर्णनोक्तानां अष्टाविंशोऽध्यायः ।

● कक्षां नारायणस्यैते नार्हन्ति षोडशीमपीति (घ) ।

† निषेधवैरिति (ख) ।

‡ (घ) पुस्तके एतदर्थं नास्ति ।

§ अथ यजन्तीति शार्ङ्गं, यजन्ती इति वायु ।

¶ परमश्रुताख्यमिति (ङ) ।

ऊनचिंशोऽध्यायः ।

अथ यममार्गादिकाथनम् ।

ऋषय ऊचुः ॥

कथितो भवता सम्यग्वर्णयमविधिर्मुने ।
इदानीं श्रोतुमिच्छामो यममार्गं सुदुर्गमम् ॥ १
तथा ससारदुःखाग्निं तत्क्लेशक्षयसाधनम् ।
ऐहिकाभरकांचैव ॥ यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ २ ।

सूत उवाच ।

विप्राः शृणुर्ध्वं वक्ष्यामि यममार्गं सुदुर्गमम् ।
सुखदं पुण्यशीलानां पापिनान्तु भयङ्करम् ॥ ३ ।
षड्भीतिसहस्राणि योजनानां मुनीश्वराः ।
यममार्गस्य विस्तारः पापिनां भयदायकः ॥ ४ ।
ये नरा दानशीलास्तै यान्ति सुखिनो विजाः ।
धनंशून्या नरा यान्ति दुःखेन शृणु यातनाः ॥ ५ ।
प्रेतभूता विवस्त्राश्च ॥ शुष्ककण्ठोष्ठतालुकाः ।

• (घ), (ङ) प्रत्यययोरेव पाठो गतिः ।

† सुदुर्गममिति (ख) ।

‡ ऐहिकासुप्तिकाचैवेति (ख) ।

§ (क) प्रत्यये एव प्रोक्त परप्रोक्तस्य पूर्वार्थस्य न स ।

¶ यममार्गमिति (घ), (ङ) (ङ) ।

॥ सुदुःखानां इति (ग) ।

क्रन्दन्तः सुखरं दीनाः पापिनो यान्ति तत्पथैः ॥ ६ ।

हन्यमाना यमभटेः प्रतोदायैस्तयायुधैः ।

इतस्ततः प्रधावन्तो यान्ति दुःखेन तत्पथे ॥ ७ ।

वध्ने शृणुध्वं विम्रेन्द्रा यममार्गं भयह्वरम् ।

तत्रैव पापिनो यान्ति शृणुतामतिभीतिदम् ॥ ८ ।

क्वचित्पट्टः क्वचिद्वह्निः क्वचिन्नन्तसर्कर्मः ।

सन्तससैकतायैव तीक्ष्णधाराः शिलाः क्वचित् ॥ ९ ।

क्वचिद्द्वारहृदियः शिलाहृदिस्तथैव च ।

जलहृदिः शस्त्रहृदिरुष्णाम्बुवपेणस्तथा ॥ १० ।

घोरकर्कमहृदिय महातापान्वितो मरुत् ।

छण्णकर्कमहृदिय महानिम्नानि च ॥ क्वचित् ॥ ११ ।

क्वचिक्लृण्टकहृदाय दुःखारोहाः शिलास्तथा ।

गाढान्धकाराय तथा च कण्टकावरणं मरुत् ॥ १२ ।

वप्रायारोहणश्चैव॥ कन्दरस्य प्रवेशनम् ।

शर्कराय तथा लोष्ट्राः सूचितुल्याय कण्टकाः ॥ १३ ।

शैवालश्च कचिन्मार्गे कचिक्कीलकपङ्क्तयः† ।

एवं बहुविधैः क्लेशैः पापिनो यान्ति सत्तमाः ॥ १४ ।

क्रोशन्तश्च रुदन्तश्च घातग्रन्थः‡ पापिनः§ ।

पापेन यन्त्रिताः केचित्क्लिश्यमानास्तथायुधैः॥ ।

शस्त्रास्त्रैर्नीयमानाश्च पृष्ठतः पापिनस्तथा॥ ॥

नासाग्रपाशकृष्टाश्च॥ कर्णपाशैस्तथापरे ।

गलपाशैः कृथसायाः करे कृष्टास्तथापरे ॥

पादाग्रपाशकृष्टाश्च॥ केचिद्वातैश्च बन्धिताः ।

वहन्तश्चायसम्भारं शिञ्जाम्येण प्रयान्ति नै ॥ १५।१६।१७ ।

• त्रयाशरीहवाद्येवेति (ख), त्रयाशरीहवाद्येवेति (घ) ।

† (क) (ख) पुस्तकवीरस्य परं वक्ष्यमाणं श्लोकार्थं वर्धते —

कचिद्गजाश्च गर्जन्ति धारयन्ति कचिन्नराः ।

(ख) पुस्तके धारयन्तीत्यत्र बाधश्च इति पाठः ।

‡ स्वाययन्तयेति (क) ।

§ बाधिता इति (ख) ।

॥ अयुधैरिति (क), (घ) ; कृथसायाकृथाश्च तैरिति (ख), कृथसायाकृथा
कुशैरिति (ग) ।

॥ धीयमानाश्च केचिद्वातैश्च बन्धिता इति (ख), बन्धिता इति चार्थं वद्धा इति
बाधु ।

•• संलष्टा इति (क), एष श्लोक (ख) पुस्तके नास्ति, नासाग्रपादकृष्टादिति (ग) ।

†† मध्यामी, धीयमानाश्च इति (ख) ।

अयोभारद्वयं केचिन्वासाग्रेषु तथापरैः ।

कर्णाभ्याश्च तथा केचिदहन्तो यान्ति, पापिनः ॥ १८ ।

केचिच्च सखलिताः† यान्ति ताद्यमानास्तथापरैः‡ ।

निरुच्छासतया केचित्केचिच्छादितलोचनाः§ ॥

छायाजलविहीने तु पयि यान्ति सुदु खिताः॥ ॥

शोचन्तः स्नानि॥ कश्चांश्चि शुष्ककण्ठीठतालुकाः ॥ १९ ॥ २० ॥

मुनीन्द्रा ये तु धर्म्मिष्ठा दानशीलाः सुबुद्धयः ।

अतीवसुखसम्पन्नाः प्रयान्ति यममन्दिरम् ॥ २१ ॥

अन्नदा विबुधत्रेष्ठा भुञ्जन्तः॥॥ स्वादुः॥॥ यान्ति वै ।

नीरदा यान्ति सुखिनः पिवन्तः क्षीरसुत्तमम् ॥ २२ ॥

तप्तदा दधिदायैव पिवन्तः क्षीरसुत्तमम् ।

घृतदा मधुदायैव क्षीरदाश्च द्विजोत्तमाः ।

सुधापानं प्रकुर्वन्तः प्रयान्ति यममन्दिरम् ॥ २३ ॥

शाकदः पायस भुञ्जन्दीपदो ज्वलयन्दिग्धः ।

वस्त्रदो विबुधत्रेष्ठा याति दिव्याम्बरं दधत् ॥ २४ ॥

• प्रयान्ति वै इति (ग) ।

† अङ्गलिता इति (ख), (ग), (घ) ।

‡ वध्यमाना इति (ख) ।

§ सादितलोचना इति (घ) ।

॥ अत्यन्तदु खिता इति (ख) ।

॥ स्नानि शोचन्तीति (ख) ।

•• भुञ्जन् इति पाठे, सुधाना इति सा३ ।

†† तत्र इति (ख) ।

परिष्कारपदो याति पूज्यमानोऽमरैः सदा ।
 गोदानेन नरो याति सर्वकामसमन्वितः ॥ २५ ।
 भूमिदो गृहदद्यैव विमाने सर्वसम्पदि ।
 अक्षरोगणसङ्घीर्णे क्रीडन्त्याति यमास्तयम् ॥ २६ ।
 हृयदो यानदद्यापि रथदद्य द्विजोत्तमाः ।
 यमास्तयं विमानेन याति भोगान्वितेन वै ॥ २७ ।
 अनडुहा मुनिश्रेष्ठा यानारुढाः प्रयास्ति वै ॥ २८ ।
 फलदाः पुष्पदाश्चैव यान्ति सन्तीषसंयुताः ।
 अक्षरोगणसङ्घीर्णाः सर्वकामसमन्विताः ॥ २९ ।
 ताम्बूलदो नरो याति तुष्टासौ यममन्दिरम् ॥ ३० ।
 मातापित्रीश्च शयूषां क्षतवान्यो नरोत्तमः ।
 स याति परितुष्टात्मा पूज्यमानोऽमरैर्मुहुः* ॥ ३१ ।
 शयूषां कुरुते यस्तु यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
 द्विजान्निःप्राघ्नणानाञ्च स यात्यतिसुखान्वितः ॥ ३२ ।
 सर्वभूतदयायुक्तः पूज्यमानोऽमरैर्द्विजाः ।
 सर्वभोगान्वितेनासौ विमानेन प्रयाति वै ॥ ३३ ।
 विद्यादानरतो याति पूज्यमानोऽक्षसूनुना ।
 पुराणपाठको याति स्तूयमानो मुनीश्वरैः ॥ ३४ ।
 एवं धर्म्यपरा यान्ति सुखेन यममन्दिरम् ।

* मुहुरिति (क), (ग) (ङ) ।

† नड इति नडु पाठ ।

‡ द्विजोत्तमि (घ) ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यो धर्मसङ्ग्रहः ।
 सर्वत्र पूज्यते सम्यग्धर्मवाचात्र संग्रहः ॥ ४४ ॥
 गच्छध्वं पुण्यसंस्थानं सर्वभोगसमन्वितम् ।
 अस्ति चेदुष्कृतं किञ्चित्पयात्तत्रैव भोक्ष्यथ ॥ ४५ ॥
 एवं समस्तान्भ्यर्च्य प्रापयित्वा च सहतिम् ।
 आहूय पापिनः सर्वान् कालदण्डेन तर्जयेत् ॥ ४६ ॥
 प्रसयाम्बुधिनिर्घोषः* अञ्जनाद्रिसमप्रभः ।
 विद्युत्प्रभायुधैर्भीमोऽङ्ग द्वाविंशद्भुजसंयुतः ॥
 योजनत्रयविस्तारो रक्ताक्षो दीर्घनासिकः ।
 हंष्टाकरालवदनी वापीतुल्यविलोचनः ॥
 मृत्युञ्जरादिभिर्युक्तचित्रगुप्तो विभीषणः ।
 सर्वे दूताश्च गर्जन्ति यमतुल्यविभीषणाः ॥ ४७।४८।४९ ॥
 ततो ब्रवीति तान् सर्वान् कम्पमानांघ्रः पापिनः ।
 शोचतः स्वानि कर्माणि चित्रगुप्तो यमाज्ञया ॥ ५० ॥
 भो भोः पापा दुराचारा ब्रह्महारप्रहर्षकाः ॥
 किमु स्वमर्जितं॥ यत्पुं युष्माभिरविवेकिभिः ॥ ५१ ॥

* (ख) पुत्राणे एतद्वहे नासि ।

† प्रसयाम्बुधिनिर्घोष इति (ख), (ग), (ङ) ।

‡ विद्युत्प्रभायुधैर्भीम इति (ख) ।

§ सुपाविम इति (ख) ।

॥ प्रदुक्षित इति (ख), प्रदुषिता इति (ग), प्रदुषका इति (ङ) ।

॥ विमर्दनमर्जितमिति (ख), (ग), (ङ) ।

कामक्रोधादिदुष्टेन सगर्वेण तु चेतसा ।

यद्यत्पापतरं तत्तत्किमर्थं चरितं† जनाः ॥ ५२ ॥

कृतवन्तः पुरा यूयं पापान्यत्यन्तहर्षिताः ।

तथैव यातना भोज्याः किं वृथा ह्यतिदुःखिताः ॥ ५३ ॥

पुष्पमित्रकलचार्थैः‡ दुष्कृतं चरितं महत् ।

तेषु कर्मवशाज्जाता यूयमत्रातिदुःखिताः ॥ ५४ ॥

युष्माभिः पोषिता ये तु पुत्राद्यास्वन्यतो गताः ।

युष्माकमेव तत्पापं प्राप्तं किं दुःखकारणम् ॥ ५५ ॥

यथा कृतानि पापानि युष्माभिस्तु बहूनि वै ।

तानि प्राप्तानि दुःखस्य कारणं नास्ति तेऽ जनाः ॥ ५६ ॥

धर्मराट् पक्षपातस्तु न करोति हि हे† जनाः ।

विचारयध्वं यूयं तद्युष्माभिश्चरितं पुरा॥ ॥ ५७ ॥

दरिद्रेऽपि च मूर्खे च पण्डिते वा श्रियान्विते ।

आख्ये वापि च धीरे वा०० समवर्ती यमः स्मृतः ॥ ५८ ॥

• 'लोभेनेति' (क) ।

† विदितमिति (ख) ।

‡ भवमित्रकलचार्थमिति (ग), (ङ) ।

§ हे इति (घ), (ङ) ।

॥ ते इति (क), (ग) ।

॥ यातना पुरेति (क) ।

०० वापि च धीरे चेति (क), (ग), सुधीरे चेति (ङ) ।

चित्रगुप्तस्य तदाकथं श्रुत्वा मे पापिनस्तदा† ।

शोचन्तः स्वानि कर्माणि तूष्णीं तिष्ठन्ति निघनाः ॥ ५८ ॥

यमाज्ञाकारिणः सर्वे चण्डाद्या अतिवेगिताः ।

नरकेषु च तान् सर्वान् प्रक्षिपन्त्यतिवेगिताः ॥ ६० ॥

शुद्धकर्माफलान्ते तु भुक्तान्ते‡ पापशेषतः ।

महीतलस्य सम्प्राप्य भवन्ति स्थावरादयः ॥ ६१ ॥

ऋषय ऊचुः ।

भगवन् संशयो जातो मच्चेतमि दयार्णव§ ।

त्वं समर्थोऽसि तं क्लृप्तुं यतो आसेन बोधितः ॥ ६२ ॥

धर्माश्च विविधाः प्रोक्ता पापानि सुबह्वनि वै ।

चिरकालफलं प्रोक्तं भोगस्तेषां दयार्णव ॥ ६३ ॥

दिनान्ते ब्रह्मणः प्रोक्तो नाथो लोकत्रयस्य वै ।

परार्द्धद्वितयान्तेऽपि ब्रह्माण्डस्यापि सत्तम ॥ ६४ ॥

आमदानादिपुण्यानां त्वयैव व्यासवल्लभ ।

कल्पकीटिसहस्रेषु महाभाग ॥ उदाहृतः ॥ ६५ ॥

तदन्त एव लोकाणां विनाशः प्राकृते लये ।

एकः शिष्यत एवेति त्वया प्रोक्तं जनार्दनः ॥ ६६ ॥

* चित्रगुप्तेरित्वा कालमिति (ख), (ङ) ।

† तवेति (ङ) ।

‡ कर्माफलान्ते ते भुक्ता अन्ते चेति ।

§ समेवापि दयार्णव इति (ख) ।

॥ महाप्राप्य इति (ख) ।

एवं नः संशयं तात तत्सर्वं ह्येतुमर्हसि ।

पापादीनाञ्च भोगानां समाप्तिर्नैव जायते ॥ ६७ ।

सूत उवाच ।

साधु साधु महाभागा शुद्धाद्बुद्धतमन्विदम् ।

पृष्टं तद्वोऽवदिष्यामि नृणुष्वं नान्यमानसाः ॥ ६८ ।

नारायणोऽव्ययोऽनन्तः परं ज्योतिः सनातनः ।

विश्वो निर्गुणो नित्यो महामोहविवर्जितः ॥ ६९ ।

निर्गुणोऽपि परानन्दो गुणवानिति भाति यः ।

ब्रह्मविष्णुशिवाख्यैश्च भेदेवानिति लक्ष्यते ॥ ७० ।

गुणोपाधिकभेदेषु त्रिविधेषु सनातनः ।

संयोज्य मायामखिलं जगत्कार्यं करोति यः ॥ ७१ ।

ब्रह्मरूपेण सृजति विष्णुरूपेण पाति च ।

अन्ते च रुद्ररूपेण सर्वमप्तीति निश्चितम् ॥ ७२ ।

प्रलयान्ते समुत्थाय ब्रह्मरूपी जगद्गर्तनः ।

चराचरात्मकं विश्वं यथापूर्वमकल्पयत् ॥ ७३ ।

स्थायराथाय विप्रेन्द्रा यत्र यत्र व्यवस्थिताः ।

* वृद्धवान् इति (ख) ।

† अवर इति (क), (ग), पर इति (ख) ।

‡ मायामोहविवर्जित इति (ग) ।

§ (घ) पृष्ठके ६८ ओष्ठस्य पराद्धे, ७० ओष्ठस्य न स ।

॥ संयोज्यमानमिति (क), (घ), (ङ) पृष्ठकेषु पाठः ।

॥ चराचरादेवमिति (ङ) ।

ब्रह्मा तत्र॥ जगत्सर्वं यः पूर्वञ्च करोति वै ॥ ७४ ।
 तस्मात्कृतानां पापानां पुण्यानाञ्चैव सत्तमाः ।
 अवश्यमनुभोक्तव्यं सर्वथा ह्यक्षयं फलम्* ॥ ७५ ।
 भाभुक्तं† चीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।
 अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥ ७६ ।
 यो देवः सर्वभूतानामन्तरात्मा जगन्मयः ।
 सर्वकर्मफलं भुङ्क्ते परिपूर्णः सनातनः ॥ ७७ ।
 योऽसौ विश्वोद्भवो देवो गुणभेदव्यवस्थितः ।
 सृजत्यन्ति च पात्येतत्सर्वं भुङ्क्ते वयोऽव्ययः ॥ ७८ ।

इति श्रीहृद्वारदीयपुराणे यमपुरीवर्चनं नामैकोनविंशोऽध्यायः ।

* पश्यति (क) (ङ) ।

† कर्म शुभाशुभमिति (१२) तत्र परं दर्शितं नास्ति ।

‡ भाभुक्तमिति (ग) ।

त्रिंशोऽध्यायः ।

संसारवर्णनम् ।

सूत उवाच ।

एवं कर्मपाशनियन्त्रिता जन्तवः स्वर्गादिपुण्यस्थानेषु
पुण्यभोगमनुभूय, यातनासु च॥ अतीवदुःखतर पापफलमनुभूय
घीणकर्मावसाने इमं लोकमागत्य१ स सर्वभयविकल्पेषु॥ सुख-
बाधासंयुतेषु स्थावरादिषु च जायन्ते ।

इहगुल्मलतावल्लीगिरयश्च दृष्टानि च३ ।

स्थावरा इति विख्याता महामोहसमाहताः ॥ १ ॥

स्थावरत्वेऽपि पृथिव्यामुत्तबीजानि जलसेकानुपदं सुसंस्कार-
सामग्रीवशादन्तरुक्मण्यप्रपाटितान्युच्छूनत्वमासाद्य ततो मूल-
भावः॥ । तन्मूलाद्दुरोत्पत्तिस्तस्यादपि पर्यंकाण्डलतादिकं,॥६
काण्डेषु च प्रसवमापद्यते११ । तेषु प्रसवेषु पुण्यसम्भवः, तानि

● यातनासुतीति (ख) ।

† प्रतिपद्य कर्मविशेषेण यमलीकमावत्येति (ख), कर्मावसरेति (ग) ।

‡ सन्धिभोगविशेषेति (ख), सर्वभयविकल्पेति (ग), (घ) पुस्तके सर्वभवे-

त्यादित स्थावरत्वेऽपीत्यत्र सन्दर्भो नास्ति ।

§ (ग) पुस्तके एतदर्थं नास्ति ।

¶ यत्र पुण्यप्रपाटितातीति (ग), (घ) ।

॥ स्थावरत्वेऽपि पृथिव्यामुत्तबीजानि जलसेकानुपदं संस्कारमापद्यत इति (ख) ।

●● पर्यंकाण्डलतादिकमिति बहुषु पाठ ।

†† एव पाठ (घ) पुस्तके नास्ति । प्रसवा अपद्यत इति (ङ) ।

पुष्पाणि कानिचित्सफलानि कानिचिदफलानि कानिचि
फलहेतुभूतानि,* तेषु पुष्पेषु वृक्षभावेषु† तन्मूलतस्तुपोत्पत्ति
र्जायते । तेषु तुषेपु भोक्तृणां प्राणिनां भोगसंस्कारसामग्र्य
वशादधिकारि-रविरश्मिकिरणासम्प्रतया‡ तदोषधिरसमुपा
प्रविश्य क्षीरभावं समेत्य स्वकाले तण्डुलतामुपगम्य तण्डु
वृद्धत्वमागते, ह्योपधयो न्नियन्ते । वनस्पतयस्तु ओषधिवदुत्पत्ति
भोगसंस्कारवशात्संस्कार
फलिनः स्युः । स्थावरत्वेऽपि बहुकालं वायादिभिर्भक्ष्य
च्छेदनदाग्निरदहनशीतातपादिदुःखमनुभूय न्नियन्ते ।

ततश्च कृमयो भूत्वा सदा दुःखबहुलाः क्षणार्धं जीवन्त
क्षणार्धं न्नियमाणाश्च बलवत्प्राणिपीडां निवारयितुमक्षम
शीतवातादिक्लेशभूयिष्ठा नित्यं सुखाधिता मलमूत्रादिषु
संसरन्तो दुःखमनुभवन्ति ।

ततस्त एव पशुयोनिमागत्वऽ बलवद्वाधावेक्षिता वृथोद्देह
भूयिष्ठाः क्षतजातादिनित्यमनाचारिणोऽपि मातृत्वमपि विषय
नुरागादिक्लेशबहुलाः ।

कस्मिंश्चिज्जन्मनि मांसमेध्याशनाः कस्मिंश्चिज्जन्मनि

* कानि पुष्पाणि कानिचिदुदरफलानि, कानिचित्सफलहेतुभूतानीति (ख) ।

† पुष्पेषु वृक्षभावेऽप्येति (ग), (ङ) ।

‡ अग्निरश्मिकिरणसङ्घादिति (ख), किरणसम्प्रतयेति (ग) ।

§ वायादेति (ख) तपेनदाग्निरसमाश्रित्य ।

॥ नित्यं क्षमचारिण इति (ख) ।

कन्दमूलफलाशना दुर्बलप्राणिपीडानिरता दुःखमनुभवन्ति,
ततोऽन्यजन्मन्यपि वाताशना मेधाद्यशनाश्च परपीडापरायणा
नित्यं दुःखबहुलाः सन्ती ग्राम्यपशुयोनिमागता अपि
स्वजातिवियोगभारोद्धहनपाशादिवन्धनताडनदहनधावनादि*
सर्वदुःखान्यनुभवन्ति । एवं बहुयोनिषु सङ्गताः क्रमेण मानुष्यं
जन्म प्राप्नुवन्ति । कश्चित्पुण्यविशेषाच्च† क्रमेणपि मानुष्यं जन्म
प्राप्नुवन्ति । मनुष्यजन्मनि धर्मकारचण्डालव्याधरजककुम्भ-
कारलोहकारसुवर्णकारतन्त्रवायवणिज्जटाशिखा‡ । क्रमेण
धावकलेखकभूतकयासनहारिता§दरिद्रा हीनाङ्गाधिकाङ्गत्वा-
दुःखबहुलाः ।, ज्वरतापशीतवातश्लेष्मगुल्मपादाक्षिशिरोरोग-
गर्भपार्श्ववेदनादिदुःखमनुभवन्ति । मनुष्यत्वेऽपि यदा स्त्री-
पुरुषयोर्ध्वं वायं गतयोस्तत्समये रीतो यदा जरायुं प्रविशति
तदैव कर्मवशाज्जन्तुः शुक्रेण सह जरायुं प्रविश्य शुक्रशोणित-
कलने प्रवर्तते, तदैव जीवः प्रविशति, जीवप्रवेशात्पश्चाद्वात्
कलनं भवति, अर्द्धमासे, कलनभावसुत्पाद्य¶ मासे, प्रादेश-
भावमापद्यते । ततः प्रसृति वायुवशाच्चैतन्मभावेऽपि मातुरुदरे
दुःसहतापक्लेशतयैकत्र स्यात्तुमशक्यत्वाद्भ्रमति । मासद्वये

* धारणादीनि (क), (ग), (ङ) ।

† वा इति (क), पुण्यविशेषाद्वात्क्रमेणापीति (ग), (ङ) ।

‡ मीषिकजटाशिखा इति (ग), लोबिकषचिञ्चटाशिखा इति (ङ) ।

§ मीषशामनहारिणेति (ग) ।

¶ उपेदेति (ङ) ।

पूर्णपुरुषाकारमात्रतामुपगम्य, मासचित्तये पूर्णे करचरणाद्यव-
यवभावमुपगम्यते, चतुर्मासेषु गतेषु सर्वावयवानां सन्धिभेद-
परिज्ञानम् । पञ्चस्रतीतेषु नखानामभिव्यञ्जनं,† पट्स्रतीतेषु
नखसन्धिपरिस्फुटता, सप्तस्रतीतेषु रीमादीनां परिस्फुटता,
अष्टमे मासे प्रारब्धे तच्छरीरे चैतन्यस्फुटतामुपगम्य नाभि-
सूत्रेण पुण्यमाणसमेध्यमूचसिक्ताङ्गं जरायुणा बन्धितं रक्तास्त्रि-
क्षमिवसामञ्जाञ्जायुकेशादिद्रुषितैः कृत्स्नतः शरीरमिति वदन्
स्वयमप्येवं परिद्रुषितदेहो मातुश्च कट्टन्तलवणाद्युण्णरुचमच-
णातिपीडिताः । एतैर्दृष्टमानमात्मानं दृष्ट्वा देही पूर्वजन्म-
स्मरणानुभूतभावानुभावात्, पूर्वानुभूतदुःखितानि च स्मृत्वा-
ऽत्यन्तदुःखेन परिदृष्टमानान्तःकरणो मा भूदेहो मातुर्देहा-
सीनो मूत्रादिरूपेण दृष्टमान एव मनसि विलपति । अहो
हाऽत्यन्तपापीऽहं पूर्वजन्मनि भृत्यापत्यमित्रयोषिदृष्टेच-
धनधान्यादिष्वत्यन्तरागेण कलत्रादिषोषणार्थं परधनक्षेत्रादिकं
पश्यतोहरणाद्युपायतोऽपहृत्य कामान्वतया परस्त्रीहरणादिक-
मनुभूय महापापमाचरम् । तैः पापैरहमेक एव विविध-
नरकमनुभूय पुनः स्यावरादिषु महादुःखान्यनुभूय सम्पति
जरायुणा परिवेष्टितान्तर्दुःखेन वहिस्तापेन दह्यामि, मया
योपिता दारादयः स्वकर्मवशादन्यतो गताय ।

• चतुर्षु मासचित्ति (ग) ।

† अभिव्यञ्जननेति (ग), (घ) ।

‡ महापापासीति (घ) ।

अहो दुःखमहो दुःखमहो दुःखेति* देहिनाम् ।

देहसु पापात्तज्जातस्तस्मात्पापं न कारयेत् ॥ १ ।

भृत्यमित्रकलत्रार्थमन्यद्रव्यं हृतं मया† ।

तेन पापेण दद्यामि‡ जरायुपरिवेष्टितः ॥ २ ।

दृष्ट्वा त्वन्यत्रियं पूर्वं सन्तप्तोऽहमसूयया ।

गर्भोऽग्निना हि§ दह्येऽहमिदानीमतिपापकृत् ॥ ३ ।

कायेन मनसा वाचा परपीडामकारिणम् ।

तेन पापेन दद्यामि अहमेकोऽतिदुःखितः ॥ ४ ।

एवं बहुविधं जन्तुर्विसृज्य स्वयमेव च॥ ।

आत्मानमात्मनाश्चास्तीत्यन्तेः स्वयमनन्तरम्** ॥ ५ ।

सत्सङ्गेन विशुद्धमना भूत्वा सत्कर्माणि†† निर्वर्त्याखिल-

जगदाधारात्मनः‡‡सत्यज्ञानानन्दमयस्य शक्तिप्रभावानुडिताप-

वर्गस्य लक्ष्मीपतेर्नारायणस्य सकलसुरासुर§§गन्धर्व्यक्षराक्षस-

* दुःखं जीति (घ) ।

† अवाहयामिति (ग) ।

‡ दद्यामीति चार्थं दद्यामि, दह्ये चेति साधु ।

§ भु जीति (ग) ।

¶ अपीति (ग), (ङ) ।

|| एवं बहुविधं कर्मस्वीकृत्यनुविंशयेति (ङ) ।

** अन्तः स्वयमेव अन्तरमिति बहुवचनं पाठः ।

†† सकलकर्माणि चेति (ग) ।

‡‡ जगदन्तरात्मन इति (ग) ।

§§ सिंहगन्धर्वेति (घ), (ङ) ।

पन्नगमुनिकिन्नरः समूहाश्चितचरणकमलं भक्तितः समभ्यर्च्य
 दुःखसंसारच्छेदनकारणभूतं वेदरहस्योपनिषद्भिः परिस्फुटं
 सकललोकपरायणं हृदि निधाय दुःखसंसाराङ्गारमतिक्रमिष्या-
 मीति मनसि भावयति । ततस्तु मातुः प्रसूतिसमये सति
 गर्भस्थो देही वाह्नेनः वायुना परिपीडितो मातुष्यापि दुःखं
 कुर्वन् कर्मपाशेन बद्धो योनिमार्गाभिष्क्रामन् सकलयातना-
 भोगमेककालमेवानुभवन्नतिक्लेशेन योनियन्त्रपीडितो गर्भा-
 बिष्क्रान्तो निःसंज्ञतां याति, तन्तु वाह्यवायुः समुज्जीवयति ।
 वाह्यवायुस्पर्शनानन्तरमेव नष्टमृतिः पूर्वानुभूताखिलदुःखानि
 वर्त्तमानस्यापि ज्ञानान्यभावाद्दुर्विज्ञायात्यन्तदुःखमनुभवति ।
 एवं बालत्वभावमापद्यन् अन्तुस्तथापि स्वमलमूत्रादिसितदेह-
 आध्यात्मिकादिदुःखेन पीड्यमानोऽपि किञ्चिदपि यत्तुं न
 शक्तः ॥ १ ॥ चुचुट्पीडितोऽनुदिने सति त्रिगोर्गर्भादिवेदना
 विद्यत इति मन्वानया ॥ १ ॥ जनन्या औपधप्रयोगः कियते । गर्भा-

• तुनिकिन्नरिति (ग) ।

† ततस्तस्या मातुरिति (क), ततस्तस्यामातुरिति (ग), ततस्तस्या प्रसूतिसमये सति (ग) ।

‡ वाह्नेयेति (क), (ग), (ङ) ।

§ ज्ञानान्यभावादिति (ग) ।

॥ बालत्वमापद्य इति (ग), (ङ) ।

॥ आध्यात्मिकादिदुःखपीड्यमान इति (ग), (ङ) ।

•• यत्तुमशक्त इति (ग) (ङ) ।

†† मन्वेति (क), चुचुट्पीडिते यदिने सति त्रिगोर्गर्भादिवेदना विद्यत इति मन्वा
 जनन्या औपधप्रयोगः कुर्वते इति (ग) ।

यद्भवेदनापीडितोऽनुदिने स्तनादिकं* देयमिति मन्वानास्ताः
 प्रयतन्ते । एवमनेकभोगाद्यधीनतया , अनुभूयमाना दंशा-
 दीनपि† निवारयितुमशक्ताः बालभावमासाद्य मातापित्रो-
 रूपाध्यायस्य ताडनं, सदा पर्यटनशीलत्वं, पांशुपङ्कभक्ता-
 दिषु क्रीडनं, सदा कलहनिरतत्वमशुचित्वं बहुव्यापाराभास-
 कार्यविनियतत्वात्सन्धवे आध्यात्मिकदुःखमेवञ्च बहुविधमतु-
 भवन्ति । ततस्तद्वृणभावे धनार्जनस्वार्जितरक्षणे तस्य नाश-
 करादिषु‡ अत्यन्तदुःखिता मायामोहिताः कामक्रोधादिदुष्ट-
 मानसाः सदासूयापरायणाः परस्त्रपरस्त्रीहरणीपाथपरायणाः
 पुत्रमित्रकलत्रादिभरणीपायचिन्तापरायणाः सृष्टाऽहङ्कार-
 दूषिताः पुत्रादिषु व्याधिपीडितेषु सक्तु सर्व्वव्याप्तिः§ परित्यज्य
 रोगादिभिः क्लेशितानां समीपे॥ स्वयमेवाध्यात्मिकादिदुःखिन
 परिप्लुता वक्ष्यमाणप्रकारेण चिन्तामुपाश्रुयन्ति॥ ।

गृहक्षेत्रादिकं कर्म किञ्चिन्नापि विचारितम् ।

समृद्धस्य॥ कुटुम्बस्य कथं भवति वरानम्॥ ॥ १ ।

* गुणादिकमिति (घ) ।

† दंशादियपीति (ग), (ङ) ।

‡ अथादिविति (क), (ग), (ङ) ।

§ व्याप्तिमिति (घ) ।

॥ वदिन इति (ङ) ।

॥ उपाश्रुयति इति (ग) ।

॥ समृद्धमिति (ङ) ।

॥ कदमेव वरानमिति (ङ) ।

मम मूलधनं नास्ति हृष्टियापि न वर्पति ।

अश्वः पलायितः, कुत्र गावः किं नागता मम ॥ २ ।

बालापत्या च मे भार्या व्याधितोऽहञ्च निर्धनः ।

अनाचारात्कृपिनंष्टा पुत्रा नित्यं रुदन्ति च ॥ ३ ।

भग्नं ह्रिन्नञ्च मे सध्न आन्धवा अपि दूरगाः* ।

न लभ्यते वर्त्तनञ्च राजबाधातिदुःसहा ॥ ४ ।

रिपवो माञ्च बाधन्ते कथं जेष्याम्यहं† रिपून् ।

व्यवसायाच्चमयाहं प्राप्तायातिथयः‡ अभी ॥ ५ ।

एवमत्यन्तचिन्ताकुलाः खदुःखं निवारयितुमक्षमाः धिग्धि-
गोष्ठग्विधं भाग्यहीनं मां किमर्थं विदधातीति दैवमाक्षिपन्ति ।
तथा ब्रह्मत्वमापन्नो ज्ञीयमानो जरापलितादिव्याप्तदेहो व्याध्य-
धैर्यान्धादिकमापन्नोऽतिकम्पमानावयवः श्वासकाशादि-
पीडितोऽतिश्लेष्मव्याप्तकण्ठः पुत्रदारादिभिर्भक्ष्यमानः कदा
मरणमुपयामीति चिन्ताकुलो मयि मृते सति मदूर्जितगृहक्षेत्रा-
दिकं सत्पुत्रादयः कथं रक्षिष्यन्ति, कस्य वा भविष्यन्ति, मद्दने
परैरपहृते पुत्रादीनां कथं जीवनं भविष्यतीति ममतादुःख-
परिप्लुतो गाढं निश्चस्य श्रेष्ठे वयसि कर्माणि कृतानि पुनः

* दुर्भगा इति (ग) ।

† जेष्यामि मे इति (ग) ।

‡ प्राप्नुयिष्या अभी इति (क), (ग) । सम्यग्मात्रं चार्थः ।

§ अधिरात्र्यादिकमापन्न इति (क), (ग) ।

॥ (४) पुत्रके नामाकीर्त्तनीयं इत्यधिकः पाठो वर्तते ।

पुनः स्मरन् चणै चणै विस्मरति च । तत्र त्वासन्नमरणे व्याधि-
पीडितोऽन्तस्तापार्त्तिः चणं शय्यायां चणं मचे इतस्ततः पर्य-
टन् घुसृट्परिपीडितः किञ्चिन्मात्रमुदकं देहीत्यतिकार्षण-
तया याचमानः, तत्रापि ज्वराविष्टानामुदकं न श्रेयस्करमिति
ब्रुवतां मनसाऽतिद्वेषं कुर्वन्मन्दचेतनो भवति । ततश्च
हस्तापादाकर्षणे न चमः रुदन्निर्बन्धुभिर्जनैर्वेष्टितो वक्तुमचमः
स्वार्जितं धनादिकं कस्य भविष्यति इति चिन्तापरो वाय्व-
विक्षोचनः । कण्ठे घुरघुरायिते सति शरीरविक्षान्तप्राणो
यमदूतैर्भर्त्स्यमानः पाशयन्त्रितो नरकादीनि पूर्ववदेवागुते ।

तस्मात्संसारदावाग्नितापार्त्तो दिवसस्तमाः ।

अभ्यसेत्परमं ज्ञानं ज्ञानान्मुक्तो भविष्यति ॥ १ ।

ज्ञानगूढा नरा ये तु पशवः परिकीर्त्तिताः ।

तस्मात्संसारमोक्षाय परं ज्ञानं समभ्यसेत् ॥ २ ।

मानुष्यं जन्म सम्प्राप्य सर्वकर्मप्रसाधकम् ।

हरिन्तु न भजेद्यसु कोऽन्यस्तस्मादचेतनः ॥ ३ ।

अहो चित्रमहो चित्रमहो चित्रं मुनीश्वराः ।

संस्थिते कामदे विण्णो नरो याति हि यातनाम् ॥ ४ ।

नारायणे जगन्नाथे सर्वकामफलप्रदे ।

स्थितेऽपि ज्ञानगूढा वै पथ्यन्ते नरके अहो ॥ ५ ।

• (५) पुनर्के आनन्दप्रवयादहदयो धावन्ति भावव ।

तथैव श्रीदिन रुधे प्राकर्मप्रवयादहदयो ।

स्तवमूत्रपुरीषे तु शरीरेऽस्मिन्न शाश्वते ।
 शाश्वतं भावयन्त्यज्ञा महामोहसमावृताः ॥ ६ ॥
 मूर्च्छितं मांसरक्ताद्यैर्देहं सम्प्राप्य यो नरः ।
 संसारच्छेदकं विष्णुं न भजेद्यः स पातकी ॥ ७ ॥
 अही कष्टमहो कष्टमहो कष्टन्तु मूर्खता ।
 हरिध्यानपरो विप्राद्यण्डालोऽपि महासुखी ॥ ८ ॥
 स्वदेहान्निर्गतं दृष्ट्वा मलमूत्रादिं क्लिप्तिषम् ।
 उद्देगं मानवा मूर्खाः किं नायान्ति हि पापिनः ॥ ९ ॥
 दुर्लभं जन्म मानुष्यं प्रार्थ्यते चिदगैरपि ।
 तप्तव्या परलोकार्थं यत्नं कुर्व्याद्विचक्षणः ॥ १० ॥
 अभ्यात्मध्यानसम्पन्नाः हरिपूजापरायणाः ।
 लभन्ते परमं स्थानं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ११ ॥
 यतो जातमिदं विश्वं यतश्चैतन्यमयुते ।
 यस्मिंश्च विलयं याति संसारस्य विमोचकः ॥
 निर्गुणोऽपि परानन्दो गुणवानिव भाति यः ।
 तं समभ्यर्च्य देवेशं संसारात्परिमुच्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥

इति श्रीहृदयारदीयपुराणे सप्तारचर्चनं नाम त्रिंशोऽध्यायः ।

एकविंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

भगवन् सर्व्वमाख्यातं यत्पृष्टं नो मुनीश्वरः ।
संसारपायमदानां दुःखानि सुबह्वनि च ॥ १ ।
एतत्संसारपायस्य हेदकः कतमः श्रुतः ।
केनोपायेन मोक्षः स्यात्तन्नो ब्रूहि महामुने ॥ २ ।
प्राणिभिः कर्मजातानि क्रियन्ते प्रत्यहर्निशम् ।
भुज्यन्ते च मुनिश्रेष्ठाः† तस्य नाशः कथं भवेत् ॥ ३ ।
कर्मणा देहमाप्नोति देही कामेन वर्धते ।
कामाक्षोभाभिभूतय लोभात्क्रोधपरायणः ॥ ४ ।
क्रोधाच्च धर्मनाशः स्वादुर्मनाशान्मतिश्चमः ।
प्रनष्टबुद्धिर्मनुजः पुनः पापं करोति च ॥ ५ ।
तस्माद्देहः पापमूलः पापकर्मरतस्तथा ।
देहजन्मवतां सिद्धिमोक्षोपायं वदस्व तत् ॥ ६ ।

श्रुत उवाच ।

साधु साधु महाभागा मतिर्वी विमलोज्ज्वला ।
यस्मात्संसारदुःखानां नाशोपायमभीक्षयः ॥ ७ ।
यस्याग्नया जगत्सर्व्वं ब्रह्मा सृजति नित्यगः ।

• विदुषा लयेति (ङ) ।

† मरयेष्टा इति (ङ) ।

हरिश्च पालकी रुद्री नाशकः स हि मोक्षकः॥ ८ ।

महदादिविशेषान्ता जाता यस्य प्रभावतः ।

तं विद्यान्मोक्षदं विष्णुं नारायणमनामयम्॥ ९ ।

यस्याभिन्नमिदं सर्वं यच्चेष्टं यच्च नेहते ।

तमीच्छाः॥मत्तरं देवं ध्यात्वा मोक्षेण युज्यते॥ १० ।

अविकारमजं शुद्धं स्वप्रकाशं निरञ्जनम् ।

ज्ञानरूपं महानन्दं॥ प्राहुस्तं मोक्षसाधकम्॥ ११ ।

यस्यावताररूपाणि ब्रह्माद्या देवतागणाः ।

समर्चयन्ति तं विद्याच्छास्त्रतस्यानन्दं॥ हरिम् ॥ १२ ।

जितप्राणा जिताहाराः सदा ध्यानपरायणाः ।

हृदि पश्यन्ति यं नित्यं तच्च ज्ञेयं॥ सुखावहम् ॥ १३ ।

निर्गुणोऽपि निराहारी लोकानुग्रहरूपधृक् ।

आकाशमध्यगः पूर्णस्तं॥ प्राहुर्मोक्षदायकम्॥ १४ ।

• मोक्षद इति (क)

† (ख) पुस्तके ८मश्लोक पराह १०मश्लोक न स्त ।

‡ निर्विमिति (क), आयमिति (क) ।

§ दुष्टेन सुच्यत इति (ग) ।

॥ अदानमिति (ख) ।

|| आधनमिति (ग), (क) ।

•• ध्यानाध्यासनमिति (ख) ।

†† तं विशेषमिति (ख), तद्विशेषं परम्परमिति (ग) ।

‡‡ आकाशमध्य पूर्णमिति (ख) ।

|| आधनमिति (ख) ।

अध्यक्षः सर्वधर्माणां योगिनां हृदये स्थितः ।
 अनुपमोऽखिलाधारस्तं देवं शरणं व्रजेत् ॥ १५ ॥
 सर्वं सङ्गृह्य कल्पान्ते शेते यस्तु जले स्वयम् ।
 तं प्राहुर्मोक्षदं विष्णुं मनुजास्तत्त्वदर्शिनः ॥ १६ ॥
 वेदार्थविद्धिः कर्मप्रैरिण्यते बहुभिर्मलैः ॥
 कर्मणां फलदो विष्णुर्मोक्षदो भक्तवत्सलः ॥ १७ ॥
 इष्यकव्यादिदानेषु पिबदेवादिरूपपृक् ॥
 भुङ्क्ते यद्विखरोऽध्यक्षस्तं प्राहुर्मोक्षदं हरिम् ॥ १८ ॥
 ध्यातो वा नमितो वाऽपि पूजितो वाऽपि भक्तितः ।
 ददाति शाश्वतं स्थानं तं दयालुं समर्चयेत् ॥ १९ ॥
 आधारः सर्वभूतानामेको यः पुरुषः स्मृतः ॥
 जरामरणनिर्मुक्तो मोक्षदो हरिरव्ययः ॥ २० ॥

* कर्मणो दिङ्गिनामिति (ख), कर्मणामिति (ग) ।

† अङ्गपग इति (ख) ।

‡ गुणाधार इति (ग) ।

§ सुनय इति (ख), (ग) । (ख) पुस्तके अष्टाष्टीकादनन्तरं ३१ श्लोकावधिक, सम्भो नालि ।

¶ धर्मप्रैरिति (ग) तत्त्वप्रैरिति (ङ) ।

॥ बहुदविषेरिति (ङ) ।

•• इष्यकव्यादिनिय येनपि देवादौति (क) ।

†† अक्षय इति (ग) । श्रीकृष्णाय परार्हे (घ) पुस्तके नालि ।

‡‡ धर्मतमिति (क) ।

§§ पर इति (ङ) ।

सम्पूज्य यस्य पादाब्जं देहिनीपिः सुनीश्वराः ।
 अमर्त्यतां व्रजन्त्याश्च तं विदुः पुरुषोत्तमम् ॥ २१ ॥
 आनन्दमचरं ब्रह्म परं ज्योतिः सनातनम् ।
 परात्परतरं यत्तु तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २२ ॥
 अचरं निर्गुणं नित्यमद्वितीयमरूपकम् ।
 परिपूर्णं ज्ञानमयं विदुर्मोक्षप्रदायकम् ॥ २३ ॥
 एवभूतं परं वसु योगमार्गविधानतः ।
 य उपास्ते सदा योगी स याति परमं पदम् ॥ २४ ॥
 सर्वसङ्गपरित्यागी श्रमादिः शुणसंयुतः ।
 कामाद्यैर्वर्जितोऽपि योगी लभते परमं पदम् ॥ २५ ॥

ऋषयः कथुः ।

कर्मणा केन योगस्य सिद्धिर्भवति योगिनाम् ।
 तदुपायं यथातत्त्वं ब्रूहि नो वदतां वर ॥ २६ ॥

सूत उवाच ।

ज्ञानलभ्यं परं मोक्षं प्राहुस्तत्त्वार्थचिन्तकाः ।
 तद्विज्ञानं भक्तिमूलञ्च भक्तिः सत्कर्मजा ॥ तथा ॥ २७ ॥

• देवा अपीति (घ) ।

† २१, २४ ओकी (घ) पुनर्लेखनम् ।

‡ अर्गतमिति (घ) ।

§ कामादिर्वर्जित इति (घ) ।

¶ महाभाग इति (घ) ।

• अमर्त्यतां (घ) ।

•• कदा इति (घ) ।

दानानि यज्ञा विविधास्तीर्थयात्रादयः कृताः ॥
 येन† जन्मसहस्रेषु तस्य भक्तिर्भवेद्धरौ ॥ २८ ॥
 अक्षयः परमो धर्मो भक्तिलेप्तेन जायते ।
 अद्वया परया चैव सर्वपापं प्रणश्यति ॥ २९ ॥
 सर्वपापेषु नष्टेषु बुद्धिर्भवति निश्चला ।
 सैव बुद्धिः समाख्याता ज्ञानग्रन्थेन सूरिभिः ॥ ३० ॥
 ज्ञानञ्च मोक्षदं प्राहुस्तत्प्राप्तं योगिनां भवेत् ।
 योगस्तु द्विविधः‡ प्रोक्तः कर्मज्ञानप्रभेदतः ॥ ३१ ॥
 क्रियायोगं विना नृणां ज्ञानयोगो न सिध्यति ।
 क्रियायोगरतः§ स्तस्माच्छ्रद्धया हरिमर्चयेत् ॥ ३२ ॥
 प्रतिमादिलभ्यग्निर्सूर्यचिन्तादिषु॥ दिनाः ।
 अर्चयेद्धरिमेतेषु विष्णुः सर्वगतो यतः ॥ ३३ ॥
 कर्मणा मनसा वाचा परपीडापराधुखः ।
 परिपूर्णोत्सुकं विष्णुं पूजयेद्भक्तिसंयुतः ॥ ३४ ॥
 अहिंसा सत्त्वमक्रोधो ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ॥
 अनीर्या च दया चैव योगयोगभयोः समाः ॥ ३५ ॥

* वेदेषु च निरूपिता इति (क) ।

† तेनेति (क) ।

‡ विविध इति (क), (घ) ।

§ क्रियायोगे मत इति (घ) ।

॥ विष्णुभक्ति इति (ग) ।

। अपरपरैरिति (ग), (ङ) ।

चराचरात्मकं विष्णुं विष्णुरेव सनातनः ।

इति निश्चित्य मनुसा योगद्वितयमभ्यसेत् ॥ ३६ ।

आत्मवत्सर्व्वभूतानि भव्त्वाना ये मनीषिणः ।

ते जानन्ति परं भावं देवदेवस्य चक्रिणः ॥ ३७ ।

यदि क्रोधादिदुष्टात्मा पूजार्ध्यानपरो^५ भवेत् ।

न तदा तुष्यते विष्णुः प्रयतो धर्म्मतः स्मृतः ॥ ३८ ।

यदि कामादिदुष्टात्मा देवपूजापरो^४ भवेत् ।

दम्भाचारस्तु विज्ञेयः स वै पातकिर्ना^३ वरः ॥ ३९ ।

तपःपूजा^१ध्यानरतो यस्त्वस्रयापरो भवेत् ।

तत्संपः सा च पूजा च तद्व्यानश्च निरर्थकम् ॥ ४० ।

तस्मात्सर्वात्मकं विष्णु शमादिगुणतत्परः ।

सुक्त्यर्थमर्चयेत्सम्यक्क्रियायोगपरो नरः ॥ ४१ ।

कर्म्मणा मनसा वाचा सर्वलोकहिते रतः ।

समर्चयति देवेशं क्रियायोगः स उष्यते ॥ ४२ ।

नारायणं जगद्योनिं सर्वान्तर्धामिनं हरिम् ।

स्तीत्राद्यैः पूजयेद्यस्तु क्रियायोगः स उष्यते^६ ॥ ४३ ।

उपवासादिभिरेव पुराणश्रवणादिभिः ।

• ध्यानपूजारत इति (ग) ।

† हरिपूजापर इति (ग) ।

‡ सर्वपातकिर्नामिति (घ) ।

§ तप पुन इति (ङ), (च) । ३८।३९ श्लोकी (घ) सुशुद्धे न स ।

¶ क्रियायोग इति स्मृत इति (ङ) ।

पुष्पाद्यैः प्रार्चनं विष्णोः क्रियायोग इति स्मृतः ॥ ४४ ॥

एवं भक्तिमतां विष्णौ क्रियार्योभरतात्मनाम् ।

सर्वपापानि नश्यन्ति पूर्वजभार्लितानि वै ॥ ४५ ॥

पापक्षयाच्छुद्धमतिर्वाञ्छति ज्ञानमुत्तमम् ।

ज्ञानं हि मोक्षदं श्रेयः तदुपायं वदामि तत् ॥ ४६ ॥

चराचरात्मकं लोके नित्यञ्चानित्यमेव च ।

सम्यग्निधारयेद्दीप्तान् सद्भिः शास्त्रार्थकोविदैः ॥ ४७ ॥

अनित्याश्च पदार्था हि नित्य एको हरिः स्मृतः ।

अनित्यानि परित्यज्य नित्यमेव समाश्रयेत् ॥ ४८ ॥

इच्छासुखं च भोगेषु विमुक्तश्च तत्रा भवेत् ।

अविरक्तो भवेद्यसु संसारे वर्तते पुनः ॥ ४९ ॥

अनित्येषु पदार्थेषु बसु रागी चरेन्नरः ।

तस्य संसारमुच्छिष्टिः कदाचिन्नैव जायते ॥ ५० ॥

शमादिगुणसम्पन्नो मुमुक्षुर्ज्ञानमभ्यसेत् ।

शमादिगुणहीनस्य ज्ञानं नैव हि सिध्यति ॥ ५१ ॥

रागद्वेषविहीनो यः शमादिगुणसयुतः ।

हरिर्ध्यानपरो नित्यं मुमुक्षुरभिधीयते ॥ ५२ ॥

सर्वभूतदयायुक्तः कामक्रोधविवर्जितः ।

हरिर्ध्यानपरो नित्यं मुमुक्षुरभिधीयते ॥ ५३ ॥

• प्रार्चनमिति (क), (ग) ।

। स चरते इति (ग) । (ङ) पुस्तके एव प्रीति, परप्रीति पुनर्वाच्यं न स ।

। प्राङ्गिरिति (ग) ।

- । चतुर्भिः साधनैरेभिर्विशुद्धमतिरच्युतम् ।
 सर्व्वगं भावयेदिन्द्राः सर्व्वभूतदयापरम् ॥ ५४ ।
 पराचरात्मकं विखं स्थितं व्याप्य सनातनम् ।
 विष्णुं ज्ञानेन जानीयात्तज्ज्ञानं योगजं विदुः ॥ ५५ ।
 योगोपायमतो वक्ष्ये संसारपरिपन्थिनः ।
 योगध्यानं विशुद्धं स्वात्तज्ज्ञानं मोक्षदं विदुः ॥ ५६ ।
 आत्मनो द्विविधं प्राहुः परापरविभेदतः ।
 हे ब्रह्मणी वेदितव्य इति चाधर्व्वणी श्रुतिः ॥ ५७ ।
 यस्तु निर्गुणः प्रोक्तः† अहङ्कारयुतोऽपरः ।
 तयोरभेदविज्ञानं योग इत्यभिधीयते ॥ ५८ ।
 एवं भूतात्मके देहे यः साक्षी हृदये स्थितः ।
 अपरः प्रोच्यते सद्भिः परमात्मा परः स्मृतः ॥ ५९ ।
 शरीरं क्षेत्रमित्याहुस्तत्त्वः क्षेत्रज्ञ उच्यते ।
 अव्यक्तः परमः शुद्धः परिपूर्ण उदाहृतः ॥ ६० ।
 यदा त्वः‡भेदविज्ञानं जीवात्मपरमात्मनोः ।
 भवेत्तदा मुनियेष्टाः§ पाशच्छेदो भविष्यति ॥ ६१ ।
 एकः शुद्धोऽक्षरो नित्यः परमात्मा जगन्नाथः ।

• साधनैरेभिर्विशुद्धमतिरच्युतम् ।

† यत्र श्रुतिविच्छेदः सार्धः ।

‡ यदावेति (य) ।

§ भवेदः क्वचिन्न वेष्टा इति (य) ।

नृणां विज्ञानभेदेन भेदवानिव लक्ष्यते ॥ ६२ ।
 एकमेवाद्वितीयन्तु परं ब्रह्म सनातनम् ।
 गीयमानश्च वेदान्तोऽस्तस्मान्नास्त्यपरो हिजाः ॥ ६३ ।
 न तस्य कर्म कार्यं वा रूपं वर्णमथापि वा ।
 कर्तृत्वं वापि भोक्तृत्वं निर्गुणस्य परात्मनः ॥ ६४ ।
 निदानं सर्वहेतूनां तेजो यत्तेजसां परम्भा ।
 अन्यथास्ति किमस्मात्तु ज्ञेयं वै ॥ मुक्तिहेतवे ॥ ६५ ।
 शब्दं ब्रह्ममयं यत्तन्महदाद्यादिकं हिजाः ।
 तद्विचाराद्भवेज्ज्ञानं परं मोक्षस्य साधनम् ॥ ६६ ।
 यस्य ज्ञानविहीनैस्तु दृश्यते विविधं जगत् ।
 परमज्ञानिनामेतत्तावद्ब्रह्मात्मिकां हिजाः ॥ ६७ ।
 एक एव परानन्दो निर्गुणः परमात्परः ।
 स तु विज्ञानभेदेन बहुरूपधरोऽव्ययः ॥ ६८ ।

* विज्ञानमादेवेति (ङ) ।

† वेदाद्यैरिति (क) ।

‡ कार्यत्वमिति (घ) ।

§ भूतानामिति (घ) ।

॥ प्रभुमिति (क), (ङ) ।

॥ अकारं तन्मयेति (क), अकारं तन्मयेति (ग), (ङ) ।

॥ भावमिति (क), (ग), (ङ) ।

॥ दृश्यव्याप्तविहीनानामिति (क), (ग), (ङ) ।

॥ परब्रह्मात्मकमिति (ग), (ग), भवेद्ब्रह्मात्मकमिति (ङ), इतीति (ङ), (ग) ।

§ स वेति (घ) ।

मायिनो मायया भेदं पश्यन्ति परमात्मनि ।
 तस्मात्मायां त्यजेद्योगान्मुमुक्षुर्विप्रसत्तमाः ॥ ६८ ॥
 नासद्गुणः न सद्गुणः माया वै नोभयात्मिका ॥
 अनिर्व्याधा यिता ज्ञेया भेदबुद्धिप्रदायिनी ॥ ७० ॥
 मायैवाज्ञानग्रन्थेन शब्दयते मुनिसत्तमाः ।
 तस्मादज्ञानविच्छेदो भवेद्विजितमायिनाम् ॥ ७१ ॥
 सनातनं परं ब्रह्म ज्ञानग्रन्थेन कथ्यते ।
 ज्ञानिनां परमात्मा वै हृदि भाति निरन्तरम् ॥ ७२ ॥
 अज्ञानं नाशयेद्योगी योगेन बुधसत्तमाः ।
 अष्टाङ्गैः सिध्यते योगस्तानि वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ ७३ ॥
 यमाश्च नियमाश्चैव आसनानि च सत्तमाः ।
 प्राणायामः प्रत्याहारो धारणा ध्यानमेव च ॥ ७४ ॥
 समाधिश्च मुनिश्रेष्ठा योगाङ्गानि यथाक्रमम् ।
 एवं संक्षेपतो वक्ष्ये विधानानि मुनीश्वराः ॥ ७५ ॥
 अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्याऽपरिग्रहाः ।
 अक्रोधश्चानन्याया च प्रीतिः सङ्क्षेपतो यमः ॥ ७६ ॥
 सर्वेषामेव भूतानामक्लेशजननं हि यत् ।
 अहिंसा कथिता सद्भिर्योगसिद्धिप्रदायिनी ॥ ७७ ॥
 यथार्थकथनं यत्तु धर्माधर्मविवेकतः ।

१ लयदिति (क), (ग), (ङ), विवेदिति (घ) ।

२ नोभयात्मिकाति (घ), (ग), (ङ) ।

३ भवेरे जितमायिनामिव (घ), (ग), (ङ) ।

सत्यं प्राहुर्मुनिर्वेष्टा अस्तेयं शृणुताधुना ॥ ७८ ॥
 धीर्येण या वस्तेनापि परम्बहरणं हि यत् ।
 स्तेयमित्युच्यते सद्धिरस्तेयं तद्विपर्ययः ॥ ७९ ॥
 सर्वत्र मैथुनत्यागी ब्रह्मचर्यं प्रकीर्त्तितम् ।
 ब्रह्मचर्यपरित्यागी ज्ञानवानपि पातकी ॥ ८० ॥
 सर्वसङ्गपरित्यागी मैथुने यस्तु वर्त्तते ।
 स चाण्डालसमी ज्ञेयः सर्ववर्णयद्विष्कृतः ॥ ८१ ॥
 यस्तु योगरतो विप्रो विषयेषु स्पृहान्वितः ।
 तत्कभाषणमात्रेण ब्रह्महत्या भवेन्नृणाम् ॥ ८२ ॥
 सर्वसङ्गपरित्यागी पुनः सङ्गी भवेद्यदि ।
 तत्सङ्गसङ्गिनां सङ्गान्महापातकदोषभाक् ॥ ८३ ॥
 अनादानं हि द्रव्याणामापद्यपि मुनीश्वराः ।
 अपरिग्रह इत्युक्तो योगसिद्धिप्रदायकः ॥ ८४ ॥
 आत्मनस्तु समुत्कर्षं कुर्वन्निष्ठुरभाषणम् ।
 क्रीधमाहुर्धनमविदो ह्यक्रोधस्तद्विवर्जितम् ॥ ८५ ॥
 धनाद्यैरधिकं दृष्ट्वा भयं मनसि तापनम् ।
 अक्षया कीर्त्तिता सद्धिस्तद्योगीऽनसूयताऽ ॥ ८६ ॥

• तिति (घ) ।

† संविद्धिधारक इति (क), (ग) ; संविद्धिधारणमिति (घ) ।

‡ विमर्शनमिति (ख), तद्विपर्यय इति (ग), (घ) ।

§ तत्प्राप्तो धनप्राप्तेति (क), (ख), (ग), (घ) ।

एवं सहेयतः प्रोक्ता यमायः बुधसत्तमाः ।
 नियमानयः यस्यामि शृणुष्व सुसमाहिताः ॥ ८० ।
 तपः स्वाध्यायसन्तोषः शौचञ्च हरिपूजनम् ।
 सन्ध्यापासनयुक्तायः नियमाः परिकीर्त्तिताः ॥ ८८ ।
 चान्द्रायणादिभिर्यत्तु शरीरस्य विशोषणम् ।
 तपस्तु गदितं सङ्गिर्भोगसाधनमुत्तमम् ॥ ८९ ।
 प्रणवञ्चोपनिषदं द्वादशाक्षरपञ्च च ॥
 अष्टाक्षरमहावाक्यमित्यादीनाञ्च यो जपः ॥ ९० ।
 स्वाध्यायश्च समाख्यातो योगसाधनमुत्तमम् ।
 स्वाध्यायं यस्त्यजिभूदस्तस्य योगो न सिध्यति ॥ ९१ ।
 योगं विनापि स्वाध्यायैः पापनाशो भवेद्भुवम् ।
 स्वाध्यायैः स्तूयमानास्तु सुप्रसीदन्ति देवताः ॥ ९२ ।
 जपस्तु त्रिविधः प्रोक्तो वाचिकोपांशुमानसैः ॥
 जपेच्चेतेषु विप्रेन्द्राः पूर्वात्पूर्वात्परो वरः ॥ ९३ ।
 मन्त्रस्योच्चारणं सम्यक् स्फुटाक्षरपदं यथा ।
 जपस्तु वाचिकः प्रोक्तः सर्वयज्ञफलप्रदः ॥ ९४ ॥

* यमा अपीति (ग) ।

† नियमाश्च प्रवक्ष्यामीति (ख) ।

‡ सुखायेति (ख) ।

§ द्वादशाक्षरमेव चेति (ख), (ग), (घ) ।

॥ योगपेदिति (क) ।

॥ मानसश्च इति बहुषु पाठः ।

•• योगविधिप्रदायक इति (ख) (क) ।

मन्तस्योच्चारणं किञ्चित्पदात्पदविवेचनम्* ।

जपस्तु कथितोपांशः पूर्वस्माद† द्विगुणाधिकः ॥ ८५ ।

धिया यदचरयेत्स्यां यत्तदर्थं विचारणम् ।

मानसस्तु जपः प्रोक्तो योगसिद्धिप्रदायकः‡ ॥ ८६ ।

जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति ।

तस्मात्स्वाध्यायसम्पन्ना लभेत्§ सर्वमनोरथान् ॥ ८७ ।

यदृच्छालाभसन्तुष्टिः सन्तोष इति गीयते॥ ।

सन्तोषहीनः पुरुषो न समिद्धर्मसम्पदः॥ ॥ ८८ ।

न जातु कामः कामानामुपभोगेन श्राम्यति ।

इत्यधिकं॥ कदा लाभ इति कामः प्रवर्तते॥ ॥ ८९ ।

तस्मात्कामं परित्यज्य देहसंश्लेषकारणम्॥॥ ।

यदृच्छालाभसन्तोषी भवेद्धर्मपरायणः ॥ ९० ।

वाद्याभ्यन्तरभेदेन शीघ्रं तद्विविधं श्रुतम् ।

* विरेचनमिति (ख) ।

† पूर्वमेवेति (क), (घ) ।

‡ ६३।८६ श्लोकी (ङ) पुस्तके न सः ।

§ लभतेति साधु ।

॥ कथ्यते इति (ख) ।

॥ अर्थं सम्यदेति (क), (ग) । कथं सम्यदेति (ङ) ।

** इतोऽधिकमिति (क), (ख), (ङ) । ततोऽधिकमिति (ग) ।

†† कामस्तु लभ्यते इति (ख) । प्रवर्तते इति (ङ) ।

‡‡ संश्लेषकारणमिति (ख) ।

मृजलाभ्यां वह्निःशुद्धिर्भावशुद्धिरथान्तरम्* ॥ १०१ ॥

अन्तःशुद्धिविहीनैस्तु याः क्रियाः विविधाः कृताः ।

न फलन्ति मुनिश्रेष्ठा भस्मानि न्यस्तहव्यवत् ॥ १०२ ॥

भावशुद्धिविहीनानां समस्तं कर्म निष्फलम् ।

तस्माद्रागादिकं सर्वं परित्यज्य सुखी भवेत् ॥ १०३ ॥

सृदां भारसहस्रेषु कोटिकुम्भजलैस्तथा ।

कृतशौचोऽविशुद्धात्मा† स चाण्डाल इति श्रुतः‡ ॥ १०४ ॥

अन्तःशुद्धिविहीनस्तु देवपूजापरो यदि ।

तद्देवमेव तं हन्ति नरकश्च प्रपद्यते॥ १०५ ॥

अन्तःशुद्धिविहीनश्च वह्निःशुद्धिं करोति यः ।

अलङ्कृतः सुराभाण्डमिवाभाति द्विजोत्तमाः॥ १०६ ॥

मनःशुद्धिविहीना ये‡‡ तीर्थयात्रां प्रकुर्वते ।

न तान् पुनन्ति विप्रेन्द्राः सुराभाण्डमिवापगाः ॥ १०७ ॥

वाचा धर्मान् प्रयदति मनसा पापमुच्छति††† ।

* तदात्तरमिति (क), (ग), (ङ) । तदापरेति (घ) ।

† शौचरा इति (घ) (ग) ।

‡ सुरात्मनि इति (घ), (ग) ।

§ चाण्डालसदृशो हि स इति (घ) ।

¶ प्रोपपद्यत इति (ग) ।

|| चाण्डालसदृशो हि स इति (घ) इति भाति द्विजोत्तमा इति (ङ) ।

‡‡ विहीनास्मिति (ग) ।

†† इत्यतीति (घ), (ग) ।

जानीयात्तं मुनिश्रेष्ठा महापातकिनां घरम् ॥ १०८ ।

विशुद्धमानसा ये तु धर्ममात्रमनुत्तमम्* ।

कुर्वन्ति तत्फलं विद्यादक्षयसुखदायकम् ॥ १०९ ।

कर्मेणा मनसा याचा सुतिस्मरणपूजनैः ।

हरिभक्तिर्दृढा यस्य हरिपूजति गीयते ॥ ११० ।

• एवं यमाद्य नियमाः संक्षेपादः प्रचोदिताः ।

एभिर्विशुद्धमनसां भोक्तुं हस्तगतं विदुः ॥ १११ ।

यमेव नियमैश्चैव स्थिरबुद्धिर्जितेन्द्रियः ।

अभ्यसेदासनं सम्यग्योगसाधनमुत्तमम् ॥ ११२ ।

पद्मकं ललितकं पीठं सौरश्चैव च† कोष्करम् ।

कौर्म‡ वज्रासनश्चैव§ वाराहं मृगधैलिकम् ॥ ११३ ।

क्रौञ्चश्च नालिकश्चैव सर्वतोभद्रमेव वा ।

वार्पभं नागमात्स्यश्च वैशाखचार्धचन्द्रकम् ॥ ११४ ।

दण्डं तार्क्षसं‡ ग्रीलं खड्गं मुद्गरमेव वा॥ ।

माकरं त्रैपद्यं काष्ठं स्थाणु वै हास्तिकर्णिकम् ॥ ११५ ।

भौमं धीरासनश्चैव योगसाधनकारणम् ।

त्रिंशत्संख्यान्यासनानि मुनीन्द्राः कथितानि यः ॥ ११६ ।

* अदुपममिति (ग), (घ), (ङ) ।

† भोवर्धंवेति (क), (ङ) । चयं कोट्टकोष्ठराविति (घ), (ग) ।

‡ मद्रासनश्चेति (ङ) ।

§ वज्रं वापामनमिति (घ) ।

॥ एव चेति (क) ।

एषामेकतमं यद्वा गुरुभक्तिपरायणः ।

अभ्यासेन जयेन्प्राणावागातीतो* विमत्तरः ॥ ११७ ॥

प्राप्तुखोदक्षुखो मापि तथा प्रत्यक्षुखोऽपि वा ।

अभ्यासेन जयेन्प्राणाग्निःमध्ये जनवर्जिते† ॥ ११८ ॥

प्राणो वायुः शरीरस्य आयामस्तस्य निघट्टः ।

प्राणायाम इति प्रीतो द्विविधः कथितो हि सः ॥ ११९ ॥

अगर्भस्य सगर्भस्य द्वितीयसु तयोर्ध्वरः ‡

जपध्यानं विनाऽगर्भः सगर्भस्तत्तमन्वितः ॥ १२० ॥

रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकः शून्यकस्तथा ।

एवं चतुर्विधः प्रीतः प्राणायामो मनीषिभिः ॥ १२१ ॥

जन्तूनां दक्षिणा नाडी पिप्पला परिकीर्तिता ।

सूर्यदेवतका चैव पितृयोनिरिति स्मृता ॥ १२२ ॥

देवयोनिरिति ख्याता इडा नाडी त्वदक्षिणा ॥ १२३ ॥

तन्नाधिदैवतं चन्द्रः शृणुष्व गदतो मम ।

एतयोर्द्वयोर्मध्ये सुषुम्ना नाडिका स्मृता ।

अतिसूक्ष्मा गुह्यतमा ज्ञेया सा ब्रह्मदेवता ॥ १२४ ॥

वामेन रेचयेद्वायुं रेचनाद्रेचकः स्मृतः ।

* एवमेकात्ममिति (क) ।

† निशान्ते जनवर्जिते इति (ख), सच परश्रीकीर्तिनाम् । ब्रह्मातीत इति (ग) ।

‡ (ग) पुस्तके श्रीकृष्णैतस्य पूर्वार्द्धे नास्ति ।

§ एतदर्थे (घ) पुस्तके नास्ति । अगर्भस्य द्वितीयसु सगर्भस्य तयोर्ध्वर इति (ख) ।

¶ एतौ श्रीकी (घ) पुस्तके न स्त । कुम्भकश्च प्रथक् प्रथमिति (क), (ग) ।

पूरयेद्दक्षिणेनैव पूरणात्पूरकः स्मृतः ॥ १२५ ॥
 स्वदेहपूरितं वायुं निगृह्य न विमुञ्चति ।
 सम्पूर्णकुम्भवत्तिष्ठेत्कुम्भकः स हि विश्रुतः ॥ १२६ ॥
 न गृह्णाति न त्यजति वायुमन्तर्वहिः स्थितम् ।
 ज्ञेयं तच्छून्यक नाम प्राणायामं यथास्थितम्* ॥ १२७ ॥
 शनैः शनैर्विजितध्याः प्राणा मत्तगजेन्द्रवत्† ॥
 अन्यथा खलु जायन्ते महारोगभयद्वराः ॥ १२८ ॥
 क्रमेण योजयेद्वायुं योगी विगतकल्मषः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मणः पदमश्रुते ॥ १२९ ॥
 विषयेषु प्रसक्तानि इन्द्रियाणि सुनीश्वराः ।
 समाहृत्य निगृह्णाति मत्वाहारस्तु स स्मृतः‡ ॥ १३० ॥
 जितेन्द्रिया महात्मानो ध्यानशून्या अपि द्विजाः ।
 प्रयान्ति परमं स्थानं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ १३१ ॥
 अनिर्जित्येन्द्रियग्रामं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
 मूढात्मानश्च तं विद्यादरानश्चास्य§ न सिध्यति ॥ १३२ ॥
 यदात्मगतिं तत्सर्वं पश्येदात्मवदात्मनि॥

* प्राणायामस्य नपुंसकत्वमार्थम् ।

† घनमंजिद्रवदिवि (क) ।

‡ सङ्कृत इति (ख) । तस्यैव इति (क), (ग) ।

§ चाप्ये इति (क), (ग) ।

॥ पश्येदात्मवदात्मनि॥ (ग) ।

प्रत्याहृतानीन्द्रियाणि धारयेत्ता सु धारणाः । १११ ।

योगी जितेन्द्रियग्रामस्तानि धृत्वा दृढं हृदि* ।

आत्मानं परमं ध्यायेत्सर्वधातारमण्युतम् ॥ ११४ ।

ध्यायेद्दिग्वात्मकं विष्णुं सर्वलोकैककारणम् ।

विकसत्पद्मपत्राद्यं चारुकुण्डलभूषितम्† ॥ ११५ ।

श्रीवत्सवचसन्देवं सुरासुरनमस्कृतम् ।

अष्टारे हृत्कारोजेऽन्तर्हृदयाङ्गुलविद्युतम्‡ ॥ ११६ ।

ध्यायेदात्मानमध्यचं परात्परतरं विभुम् ।

ध्यानं सद्धिर्निगदितं प्रयतस्यैकतानता॥ ॥ ११७ ।

ध्यानकृत्वा मुहूर्त्तं वा परं मोक्ष लभेन्नरः ।

ध्यानात्पापानि नश्यन्ति ध्यानात्क्षीयन् विन्दति§ ॥

* साधुधारणेति (ग) ।

† दृढं यदीति (ग) ।

‡ आदमण्डलभूषितमिति (ग) ।

§ अष्टारे हृत्कारोजे इति (क), अष्टिहारे हृत्कारोजे इति (ख), (ख), (ग) पुस्त-
कक्षीरजाष्टीकात् पूर्वम्—

दीर्घबाहु सुन्दराङ्ग सर्वालङ्कारभूषितम् ।

घोताम्बरधरं देवैर्नम्यश्रीपवीतितम् ॥

विभक्तं गुलसीमाक्षं कौकुमेन विराजितम् ।

इत्यधिकं पाठो वर्तते । (क) पुस्तके एव श्लोक एव नास्ति ।

¶ अव्ययमिति (ख), अव्यक्तमिति (ग) ।

॥ प्रत्ययश्लेषकाशमिरिति (ख) ।

** स विन्दतीति (ग) ।

ध्यानाद्यसीदति हरिश्चर्यानात्मत्वार्थसाधनम्* ॥ १३८ ।
यद्यद्रूपं महाविष्णोस्तत्तत्तत्रावेन्महात्मनः ।
तेन ध्यानेन तुष्टात्मा हरिर्मोक्षं ददाति वै ॥ १३९ ।
अवलम्ब्य मनः कुर्याद्देयवस्तुनि‡ सत्तमाः ।
ध्यानधेयव्याप्तभावो यथा नश्यति निर्भरम् ॥ १४० ।
अतोऽमृतत्व§ भवति ज्ञानामृतनिपेक्षणात् ।
भवेन्निरन्तरं ध्यानादभेदप्रतिपादनम् ॥ १४१ ।
सुपुतिवत्परानन्दयुक्तयोपरतेन्द्रियः ।
निर्व्यातदीपवत्तंस्यः समाधिरभिधीयते ॥ १४२ ।
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तः सदानन्दैकविग्रहः ।
नियतः परिपूर्णश्च समाधिरभिधीयते॥ १४३ ।
योगी समाध्यवस्थायां न शृणोति न पश्यति ।
न भ्राति नैव स्पृशति न किञ्चिदस्ति सत्तमाः ॥ १४४ ।
आत्मा तु निर्मलः शुद्धः सच्चिदानन्दविग्रहः ।
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तो योगिनां भाव्यवस्तुः॥ १४५ ।
निर्गुणोऽपि परो देवोऽज्ञानानुषण्वानिव ।

* ज्ञानमिति (ह) ।

† ध्यानं सर्वविद्याधनमिति (घ) ।

‡ विन्दतेति (ग) ।

§ ततोऽमृतत्वमिति (घ) (ग) (ह) ।

॥ एव द्रोण (घ) उल्लेखे नास्ति ।

॥ भाव्यवस्तु इति (घ), (ग) ।

विभात्यज्ञाननाशे तु यथापूर्वं व्यवस्थितः ॥ १४६ ।

परज्योतिरमेयात्मा मायायानिव मायिनाम् ।

तन्नाशे निर्मलं ब्रह्म प्रकाशयति पण्डिताः ॥ १४७ ।

एकमेवाद्वितीयं तत्परं ज्योतिर्निरञ्जनम् ।

सर्वेषामेव भूतानामन्तर्यामितया स्थितम् ॥ १४८ ।

अणोरणीयान्नहतो महीयान्

सनातनात्माखिलविश्वहेतुः ।

पश्यन्ति यः ज्ञानविदां वरिष्ठाः

परात्परस्मात्परमं पवित्रम् ॥ १४९ ।

सृष्टिस्थित्यन्तकरणे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 यस्यायुतायुतांशांशान्तद्वैत्यभिधीयते ॥ १५४ ।
 योगिनो हृदि पश्यन्ति परात्मानं सनातनम् ।
 अविकारात्मजं शुद्धं परब्रह्मेति गीयते ॥ १५५ ।
 ध्यानमन्यत्रवक्ष्यामि शृणुष्वमृषिसत्तमाः ।
 संसारतापतप्तानां सुधावृष्टिसमं नृणाम् ॥ १५६ ।
 नारायणं परानन्दं अरेत्प्रणवसंस्थितम् ।
 नादरूपमनौपम्यमर्चमात्रापरिस्थितम् ॥ १५७ ।
 अकारं ब्रह्मणीरूपमुकारं विष्णुरूपवत् ।
 मकार रूद्ररूपं स्यादर्चमात्रा परात्मकम् ॥ १५८ ।
 मात्रा तत्र समाख्याता ब्रह्मविष्णुशिवदेवता ।
 तेषां समुच्चयं विप्राः परं ब्रह्मप्रबोधकम् ॥ १५९ ।
 वाचन्तु परमं ब्रह्म वाचकः प्रणवः स्मृतः ।
 वाच्यवाचकसम्पन्नो ह्युपचारस्तयोर्दिजाः ॥ १६० ।
 जपन्तः परमं नित्यं मुच्यन्ते सर्वपातकैः ।
 तदभ्यासेन संयुक्ताः परं मोक्षं लभन्ति च ॥ १६१ ।
 जपद्य परमं नित्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।

० अविकारमजमिति (ख) पाठः ।

१ परब्रह्मेति (घ) पुनस्तस्य पाठः ।

२ अत्ररूपमिति (क) पाठः ।

३ अर्चमात्रापरिस्थितमिति (क), (ङ) पुनस्तस्य पाठः ।

४ लभन्ते इति माधु ।

विभात्यज्ञाननाशे तु यथापूर्वं व्यवस्थितः ॥ १४६ ।

परज्योतिरमेयात्मा भायावानिव मायिनाम् ।

तन्नाशे निर्मलं ब्रह्म प्रकाशयति पण्डिताः* ॥ १४७ ।

एकमेवाद्वितीयं तत्परं ज्योतिर्निरञ्जनम् ।

सर्वेषामेव भूतानामन्तर्यामितया स्थितम् ॥ १४८ ।

अणोरणीयान्महतो महीयान्

सनातनात्माखिलविश्वहेतुः ।

पश्यन्ति यं ज्ञानविदां परिष्ठाः

परात्परस्मात्परमं पवित्रम् ॥ १४९ ।

अकारादि-चकारान्त-वर्णभेद व्यवस्थितः ।

पुराणपुरुषोऽनादिः शब्दब्रह्मेति† गीयते ॥ १५० ।

पञ्चभूतात्मके देहे ह्यन्तःकरणसंयुतः ।

पुराणपुरुषोदेवः अपरात्मेति कीर्त्यते ॥ १५१ ।

विशुद्धमजरं नित्यं पूर्णमाकाशमव्ययम्‡ ।

ज्ञानन्दं निर्मलं शान्तं परं ब्रह्मेति गीयते ॥ १५२ ।

यतोवाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

परं ज्योतिः परं धाम परं ब्रह्मेति गीयते§ ॥ १५३ ।

* सतमा इति (ख) ।

† आनापरस्मादिति (ख) ।

‡ य च ब्रह्मेति (ख) ।

§ आकाशमव्ययमिति (ख) ।

५ १५१—१५२ टीकाः (घ) पुरुषं न वदन्ति ।

सृष्टिरित्यन्तकरणे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 यस्यायुतायुतांशांशास्तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते ॥ १५४ ।
 योगिनो हृदि पश्यन्ति परात्मानं सनातनम् ।
 अविकारात्मजंः शुद्धं परब्रह्मेति^१ गीयते ॥ १५५ ।
 ध्यानमन्यत्र वक्ष्यामि शृणुष्वसृष्टिसत्तमाः ।
 संसारतापतप्तानां सुधावृष्टिसमं नृणाम् ॥ १५६ ।
 नारायणं परानन्दं सरेत्पणवसस्थितम् ।
 नादरूपः^२ मनोपम्यमर्हमात्रापरिस्थितम्^३ ॥ १५७ ।
 अकारं ब्रह्मणोरूपमुकारं विष्णुरूपवत् ।
 मकार रुद्ररूपं स्यादर्हमात्रा परात्मकम् ॥ १५८ ।
 मात्रा तत्र समाख्याता ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।
 तेषां समुच्चयं विद्याः परं ब्रह्मप्रबोधकम् ॥ १५९ ।
 वाच्यन्तु परमं ब्रह्म वाचकः प्रणवः स्मृतः ।
 वाच्यवाचकसम्बन्धो ह्युपचारस्तयोर्दिजाः ॥ १६० ।
 जपन्तः परमं नित्यं मुच्यन्ते सर्वपातकैः ।
 तदभ्यासेन संयुक्ताः परं मोक्षं लभन्ति^४ च ॥ १६१ ।
 जपस्य परमं नित्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।

० 'अविकारतत्रमिति (ख) पाठः' ।

१ 'परब्रह्मेति (घ) पुनकस्य पाठः ।

२ 'अद्वैतमिति (ङ) पाठः' ।

३ 'यदैमात्रापरिस्थितमिति (क), (ङ) पुनकस्य पाठः ।

४ 'लभन्ते इति आधु ।

कीटिस्त्र्यसमं तेजो ध्यायेदात्मनि निर्मलम् ।
 शालग्रामशिलारूपं प्रतिमारूपमेव वा ॥ १६२ ।
 यद्यत्पापहरं वसु तत्तदा चिन्तयेद्बुद्धि ।
 यदेतद्वैष्णवं ज्ञानं कथितं वो मुनीश्वराः ।
 एतदिदित्वा योगीन्द्रो लभेन्मोक्षमनुत्तमम् ॥ १६३ ।
 यद्यैतत्पुण्यमाख्यातं शृणुयाद्वा समारहितः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो हरिसारूप्यमनुते ॥ १६४ ।

इति श्रीसहस्रारदीयपुराणे एकविंशोऽध्यायः ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

चतुर्थः ।

समाख्यातानि सर्वाणि योगाङ्गानि महामुने^१ ।
 ददानीमपि सर्वत्र यत्पृच्छामस्तदुच्यताम् ॥ १ ।
 योगी भक्तिमतामेव सिध्यतीति त्वयोदितम्^२ ।
 यथा तुष्यति सर्वेशो^३ देवदेवो जनार्दनः ।
 तस्मै यदस्व धर्म्यं स त कारुण्यवारिणे ॥ २ ।

१. मुनीश्वर इति (ख) पुस्तके दृश्यते ।

२. ययोदितमिति (क), चतुर्भोदितमिति (ख), (ग) । तत्र (ग) पुस्तके च
 यत्र तुष्यति देवेशस्य भक्तिय आनन्दोदधिक पाठो वर्तते ।

३. देवस्य इति (ग) पाठः ।

सूत उवाच ।

पुरा सनत्कुमारेण एव पृष्टः स नारदः ।

यदुवाच मुनिश्रेष्ठाः पिवध्वं तत्कथामृतम् ॥ ३ ।

नारायणं परं देवं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।

यजध्वमृषयः सर्वे विमुक्तिं यद्यपीप्सवः ॥ ४ ।

रिपवस्तं न बाधन्ते न बाधन्ते ग्रहाय तन् ।

राक्षसाय न खादन्ति नरं विष्णुपरायणम् ॥ ५ ।

भक्तिर्हृदा भवेद्यस्य देवदेवे जनार्दने ।

श्रेयांसि तस्य सिध्यन्ति भक्तिमन्तोऽधिकास्ततः ॥ ६ ।

तौ पादौ सफलो पुंसां कृष्णायतनगामिनौ ।

तौ करो भाग्यनिलयो हरिपूजापरायणौ ॥ ७ ।

ते च नेत्रे महाभागे पश्येते ॥ ये जनार्दनम् ।

सा जिह्वा प्रोच्यते सद्भिर्हरिनामपरायणा ॥ ८ ।

सत्यं सत्य पुनः सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते ।

वेदशाम्नात्परं नास्ति न देवः केशवात्परः ॥ ९ ।

● यद्यभीष्टय इति (क), विमुक्तिमभिलिखत इति (ङ) पाठः ।

† पावकास न बाधन्ते न बाधन्ते यद्वाय तमिति (ख) पाठः ।

‡ न बाधन् इति (क) पुस्तकपाठः ।

§ ततोऽधिका इति (ग) पुस्तकपाठः ।

¶ सफलो पुण्यौ विष्णुयतनगामिनामिति (ख), (ग) पुस्तकेऽपि विष्णुयतनगामिनामिति पाठः ।

॥ हृजेत इति (ख), (ग), (ङ) पुस्तकपाठः ।

●● नानि वेदादयं शास्त्रमिति (ग) पाठः ।

सत्यं वच्मि हितं वच्मि सारं वच्मि पुनः पुनः ।
 असारे दग्धसंसारेऽसारे^१ यद्विष्णुपूजनम् ॥ १० ।
 संसारपाथं सुदृढं महामोहप्रदायकम् ।
 हरिभक्तिकुठारेणः^२ कृत्वात्यन्तसुखी भवेत् ॥ ११ ।
 तन्मनः संयुत विष्णौ सा वाणी तत्परायणा ।
 ते श्रोत्रे तत्कथासारयूजिते^३ लोकवन्दिते ॥ १२ ।
 आनन्दमक्षरं शुद्धं पूज्यञ्च विदग्धैरपि ॥
 आकाशमध्यगं देवं यजध्वमृचिसत्तमाः ॥ १३ ।
 स्थानं वा शक्यते वक्तुं स्वरूपं वा कदाचन ।
 निर्देष्टुं मुनिशार्ङ्गैस्तद्गुणं वाप्यल्लताकभिः ॥ १४ ।
 समस्तकरणैर्युक्तो न च तैः करणैस्तथा^४ ॥
 असंख्यो यदात्मा च पुण्यापुण्यविवर्जितः ॥ १५ ।
 सर्वोपाधिविनिर्मुक्तो ह्यनिन्दो निर्गुणो विभुः ।
 परं ब्रह्ममयो देवः सुसुप्त इति गीयते ॥ १६ ।
 भावनामयमेतद्वै जगदस्यावरजस्वमम्^५ ॥

० खलु संसारे इति (क) पुस्तके पाठी दृश्यते ।

१ सार इति पुस्तकं व्याप्यम् ।

२ हरिभक्तिविचारेणेति (क) पाठः ।

३ तत्कथासारयूजिते इति (ग) पाठो न समीचीनः ।

४ अथ (ग) पुस्तके अथ श्रोता न सन्ति ।

॥ दृष्ट वाप्यल्लताकभिरिति (ग) पुस्तकपाठः ।

०० न चान्न करणैस्तथेति (ग) पाठः ।

११ (क), (ग), (क) पुस्तकेभ्यः परं सार्धत्रिंशोका न सन्ति ।

विद्युदिलोलं विप्रेन्द्रा यजध्वं तं जनार्दनम् ॥ १७ ।
 अहिंसा सत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ।
 वर्त्तन्ते यस्य तस्यैव तुष्यतेऽ जगतां पतिः ॥ १८ ।
 सर्वभूतदयायुक्तो विष्णुपूजापरायणः ।
 मातापित्रोश्च शूयूपुंसस्य तुष्टो जनार्दनः ॥ १९ ।
 सत्कथायाश्च रमते सत्कथाश्च करोति च ।
 सत्यवान्निरहङ्कारस्तस्य प्रीत उमापतिः ॥ २० ।
 नामसङ्कीर्त्तनं विष्णोः क्षुत्तृट्प्रह्वलितादिषु ।
 करोति सततं विप्रास्तस्य प्रीतो ह्यधोऽक्षजः ॥ २१ ।
 या तु नारी पतिमाणा पतिपूजापरायणा ।
 तस्यास्तुष्टो जगन्नाथो मधुकैटभमर्दनः ॥ २२ ।
 निरसूयापरो यस्य अहङ्कारविवर्जितः ।
 देवपूजापरयैव तस्य तुष्यति केशवः ॥ २३ ।
 तस्माच्छृणुध्वमृषयो यजध्वं सततं हरिम् ।
 आहणुध्वमहङ्कारं विद्युलोलत्रिया हतम् ॥ २४ ।
 शरीरं मृत्युसंयुक्तं जीवितञ्चापि चञ्चलम् ।
 राजादिभिर्धनं याच्चांश्च सम्पदः क्षणभङ्गुराः ॥ २५ ।
 हे जनाः किं न पश्यध्वमायुषोऽर्दन्तु निद्रया ।
 हतश्च भोजनादौघं कियदायुः समाहृतम् ॥ २६ ।

• तुष्यतीति साधु ।

† इधेति (ख), इता इति (ङ) पाठः ।

‡ वसमिति (क), (घ) पुस्तकयोः पाठः ।

क्रियदायुर्वानभावाद्ब्रह्मभावात्क्रियदृतम् ।

क्रियद्विषयभोगेयं कदा धर्मान् करिष्यथ ॥ २७ ।

बालभावे च यार्द्ध्ये न घटेताश्चुतार्धनम्* ।

वयस्येव च धर्मान्ने कुरुध्वमनङ्गताः † ॥ २८ ।

मा विनाशय† संसारगते मग्ना वृथा जनाः ।

वपुर्विनाशनितयमापदां परमं पदम् ॥ २९ ।

• शरीरं रोगनिलयं मत्साद्यैः परिदूषितम् ।

किमर्थं ग्राह्यतद्विया पापं कुरुष्व सर्वदा‡ ॥ ३० ।

असारभूते संसारे नानादुःखसमन्विते ।

विश्वासी नात्र§ कर्त्तव्यो निश्चितं नाशमेति ॥ ३१ ।

शृणुध्वमृषयः॥ सर्वे सत्यमेतन्मयोच्यते ।

कायः सन्निहितापायः पूज्य एव जनार्दनः ॥ ३२ ।

मानन्त्यजत हन्तारं॥ कामक्रोधादिवर्जिताः॥ ३३ ।

यजध्वं सततं कर्णं†† मानुष्यमतिदुर्लभम् ॥ ३३ ।

कोटिजन्मसहस्रेषु स्थावरादिषु सत्तमाः ।

* न समेताश्चुतार्धनमिति (ख) पुस्तकस्य पाठः ।

† विनाशय इति (ख), अत्रात्मनेपदमार्धम्, सर्वत्र क्रियावत्प्रत्ययवचनस्यार्धम् ।

‡ सर्वघेति (क), (घ) पुस्तकयोः पाठः ।

§ न चेति (ख) पुस्तके दृश्यते ।

॥ मृषध्वमृषय इति (ग) पाठः ।

॥ मान मन्त्र्य अहङ्कारमिति (ग) । अत्र व्यक्तेति साधु ।

०० कामक्रोधादिभिर्विजा इति (ङ) पाठो न मनोरमः ।

†† सततं विष्ठा इति (ग) पाठः ।

सम्वान्तस्य तुः मानुष्यं कथञ्चित्परित्यज्यते ॥ ३४ ।
 तत्रापि देवताबुद्धिर्ज्ञानबुद्धिः[†] सत्तमाः ।
 भोगबुद्धिस्तथा नृणां जन्मान्तरतपःफलम् ॥ ३५ ।
 मानुष्यं दुर्लभम्प्राप्य यो हरिं नार्चयेत्कृतार्थः ।
 मूर्खः परतरस्तस्मात्कोऽन्यस्तस्मादचेतनः ॥ ३६ ।
 दुर्लभम्प्राप्य मानुष्यं नार्चयन्ति च ये हरिम् ।
 तेषामतीव मूर्खाणां विवेकः कुत्र तिष्ठति ॥ ३७ ।
 आराधितो जगन्नाथो ददात्यभिमतं फलम् ।
 कस्तं न पूजयेद्धिप्रः संसारान्निपदीपितः[‡] ॥ ३८ ।
 * चाण्डालोऽपि मुनियेष्ठो विष्णुभक्तो द्विजाधिकः[§] ।
 विष्णुभक्तिविहीनय द्विजोऽपि श्वपचाधिकः ॥ ३९ ।
 रागद्वेषपरित्यक्तचाण्डालोऽपि^{||} द्विजाधिकः ।
 तस्मात्कामादिकं त्यक्त्वा यजध्वं हरिमव्ययम् ।
 तस्मिन्नुटे जगत्तुष्टं^० यतः सर्वगतो हरिः ॥ ४० ।
 यथा हस्तिपदे सर्वं पदमात्रं विलीयते ।

० * सम्भवतः त्विति (ग), समवेधिति (ङ) पाठः ।

† ज्ञानबुद्धिरेवेति (ग), (ग) ; ज्ञानबुद्धिश्च ज्ञानमतीति (ङ) पाठः ।

‡ नार्चयन्ति च ये हरिमिति (छ) । तथातः परं चत्वारः पादा न सन्ति ।

§ प्रपीडित इति (घ) पुनर्के दृश्यते ।

|| अतः परं (ग) पुनर्के चत्वारः पादा न सन्ति ।

|| श्वपचोऽपि द्विजाधिक इति (छ) पाठः ।

०० तस्मिन्नुटेऽखिलं तुष्टमिति (ग) पाठः ।

तथा चराचरं विश्वं कृष्ण एव प्रलीयतेऽ ॥ ४१ ।

आकाशेन यथा व्याप्तं जगत्स्थायरजद्रमम् ।

तथैव हरिणा व्याप्तं विश्वमेतच्चराचरम् ॥ ४२ ।

जन्मने मरणं नृणां मरणं जन्मसाधनम्[†] ।

उभे ते सङ्कटेऽ नृणां तन्नागो हरिर्षेवया ॥ ४३ ।

ध्यातः स्मृतः स्तुतो वापि नमितो वा जनार्दनः ।

संसारपाशविच्छेदी कस्तन प्रतिपूजयेत् ॥ ४४ ।

यन्नामोच्चारणादेव महापातकनाशनम् ।

यं समभ्यर्च्य विमोक्षाः पर मोक्ष लभेद्भुवम्[‡] ॥ ४५ ।

अहो चित्रमहो चित्रमहो चित्रमिदं द्विजाः ।

हरिनान्नि स्थिते लोकः संसारे वर्तते पुनः ॥ ४६ ।

भूयो भूयोऽपि वक्ष्यामि सत्यमेतत्तपोधनाः ।

नीयमानो यमभटैर्यतो धर्मसाधने ।

यावन्नेन्द्रियवैकल्यं यावद्वाधिर्न बाधते[§] ।

तावदेवार्चयेद्दिणु यदि मुक्तिपरो[॥] नरः ॥ ४७॥४८ ।

* विष्णवेवेति (ख) । (ग) पुस्तके एव श्लोकी नास्ति । (क), (ङ) पुस्तकयोः श्लोक
स्थाने केवलं पूर्वाह्नमस्ति ।

† (ग) पुस्तके श्लोकस्थाने पर्याहं नास्ति ।

‡ निकटे इति बहुषु पुस्तकेषु पाठः ।

§ लभेदिति आर्थे, लभेतेति साधु ।

॥ अ. नास्ति इति (ख) पुस्तकस्य पाठः ।

॥ मुक्तिरयं इति (ख), भक्तिपर इति (क) पाठः ।

मातुर्गर्भाद्विनिष्क्रान्तो यदा जन्तुस्तदैव हि ।
 मृत्योर्वीक्ष्यगतं वादं^० तस्माद्वर्ण्यरतो^१ भवेत् ॥ ४८ ।
 अहो कष्टमहो कष्टमहो कष्टमिदं वपुः ।
 विनाशधर्मं विप्रेन्द्रा वज्रध्वं याश्वतं प्रभुम् ॥ ५० ।
 सत्यं सत्यं पुनः सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते ।
 दम्भाचारं परित्यज्य यजध्वं चक्रपाणिनम् ॥ ५१ ।
 भूयो भूयो हितं वचिम् भुजमुद्धृत्य पण्डिताः ।
 विष्णुः सर्वात्मना पूज्यस्यान्धाऽसूत्रा तथाऽष्टतिः^३ ॥ ५२ ।
 क्रोधमूलो मनस्तापः क्रोधः संसारसाधनम् ।
 धर्मक्षयकरः^४ क्रोधस्तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ ५३ ।
 काममूलमिदं^५ जन्म कामः पापस्य कारणम् ।
 ययःक्षयकरः कामस्तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ ५४ ।
 समस्तदुःखजानानां मात्सर्यं कारणं स्मृतम् ।
 नरकाणां साधनञ्च मात्सर्यं तत्परित्यजेत्^६ ॥ ५५ ।
 मम^७ एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
 तस्मात्तदेव संयोज्य परात्मनि सुखी भवेत् ॥ ५६ ।
 अहो धैर्यमहो धैर्यमहो धैर्यमहो नृणाम् ।
 विष्णो स्थिते जगन्नाथे न भजन्ते मदोदताः ॥ ५७ ।

० गार्हमिति (ग) । १ धर्मपर इति (ग) । ३ (ग) पुनर्कृतः परं सार्द्धं द्वौको
 नाभिः । तदा द्वाभिर्मिति (ग), (घ) । ४ कर्षयकर इति (ग) । ५ काममूलादिद
 मिति (घ) । ६ तदात्मनं विषयंयदिति (ङ) । ७ एषप्रोक्तः (घ) पुनर्क नाभिः,
 ममसपापनामिति (ग) । ११ मम एवेति अर्थस्य पाठः ।

अनाराध्य जगन्नाथं सर्वधातारमच्युतम् ॥
 संसारसागरे मग्नाः कथं पारं गमिष्यथ ॥ ५८ ॥
 अच्युतानन्तर्गोविन्दनामोच्चारणभीषिताः ।
 नश्यन्ति सकला रोगाः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ ५९ ॥
 नारायण जगन्नाथ वासुदेव जनार्दन ।
 इतीरयन्ति ये नित्यं ते वै सर्वत्र वन्दिताः ॥ ६० ॥
 अद्यापि च मुनिश्रेष्ठा ब्रह्माद्या अपि देवताः ।
 प्रभावं न विजानन्ति विष्णुभक्तिरतात्मनाम् ॥ ६१ ॥
 अहो मौर्ख्यमहो मौर्ख्यमहो मौर्ख्यं दुरात्मनाम् ।
 हृत्पद्मसंस्थितं विष्णुं न विजानन्ति सर्वदा ॥ ६२ ॥
 ऋणध्वंसयः सर्वे भूयो भूयो वदाम्यहम् ।
 हरिः श्रद्धावतां तुष्टो न धनेर्न च वात्सवैः ॥ ६३ ॥
 बन्धुमत्त्वं धनाप्यत्वं पुत्रवत्त्वञ्च सत्तमाः ।
 विष्णुभक्तिमतां नृणां भवेद्दे जन्मजन्मनि ॥ ६४ ॥
 पापमूलमयं देहः पापकर्म्मरतस्तथा ।
 एतद्दिदित्वा सततं पूजयध्वं जनार्दनम् ॥ ६५ ॥
 पुष्पमित्रकलत्राद्या बहवः सायसम्पदाः ॥
 हरिपूजारतानाञ्च भयन्त्येष न संग्रहः ॥ ६६ ॥
 दद्यात्सुख फलं प्रेषुः पूजयेत्सततं हरिम् ॥

* सर्वसाधारणच्युतमिति (ब) । † भक्तिमतां वृत्तामिति (ग) । ‡ बहवः शुः ससम्पद
 इति (द), (घ) ।

इहामुत्र सुखं प्रेसुः परनिन्दाम्परित्यजेत् ॥ ६७ ।
 धिग्जन्म मक्तिहीनानां देवदेवे जनाईने ।
 सत्पात्रदानशून्यश्च तदनं धिक् पुनः पुनः ॥ ६८ ।
 न नमेद्विष्णवे यस्य शरीरं जन्मभेदिने ।
 पापानामाकरं तद्वै क्षीयं विबुधसत्तमाः ॥ ६९ ।
 सत्पात्रदानरहितं यद्व्यं येन रक्षितम् ।
 सप्रेमं रक्षितमिव इति लोकेषु निश्चितम् ॥ ७० ।
 तद्विज्ञोन्नयिया मत्ता क्षणभद्ररंगाशिनः ।
 नाराधयन्ति दिविषं पशुपदविमोचकम् ॥ ७१ ।
 सृष्टिस्तु द्विविधा ज्ञेया देवासुरविभेदतः ।
 हरिभक्तियुता दैवी तद्दीना ह्यासुरी स्मृताः ॥ ७२ ।
 तस्माच्छृणुत विमोक्षा हरिभक्तिपरायणाः ।
 श्रेष्ठाः सर्वत्र विख्याता यतो भक्तिः सुदुर्लभा ॥ ७३ ।
 अक्षय्यरहिता ये तु विप्रज्ञानपरायणाः ॥
 कामादिरहिता ये तु तेषां तुष्यति केयवः ॥ ७४ ।
 सग्राज्जनादिभिर्ये तु हरिशून्यपणे रताः ॥
 सत्पात्रदाननिरताः प्रयान्ति पदमुत्तमम् ॥ ७५ ।

तस्मात्संसारतप्तानां हरिरेव परा गतिः ।

यन्नामश्रवणाद्देवः प्रयान्ति पदमुत्तमम् ॥ ७६ ।

इति श्रीहहन्नारदीयपुराणे हरिभक्तिकथनो नाम

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

पुनर्वक्ष्यामि माहात्म्यं देवदेवस्य चक्रिणः ।

पठतां शृण्वतां सद्यः पापराशिः प्रणश्यति* ॥ १ ।

शान्ता जितारिषड्वर्गा योगेनाप्यनहङ्गताः ।

यजन्ति ज्ञानरूपेण ज्ञानरूपिणमव्ययम् ॥ २ ।

तीर्षस्नानविशुक्ता ये व्रतदानतपोमयैः ।

यजन्ति कर्मयोगेन† सर्वधातारमभ्युतम् ॥ ३ ।

लुब्धा व्यसनिनोऽप्राय न यजन्ति जगत्पतिम् ।

अनरामरवम्भूदास्तिष्ठन्ति नरकीटकाः ॥ ४ ।

* अरणादिति (क), (ख) ।

† विनश्यतीति (ग) । † ज्ञानयोगिनेति (ख) ।

तद्धिम्नोलत्रिया मत्ताः॥ वृथाऽहदारदूषिताः॥ १ ।
 न यजन्ति जगन्नाथं सर्वत्रेयोविधायकम् ॥ ५ ।
 हरिधर्मरताः॥ शान्ता हरिपादालसेवकाः ।
 देवात्केऽपीहऽ जायन्ते लोकानुग्रहतत्पराः ॥ ६ ।
 कर्मणा मनसा वाचा यो यजेद्भक्तितोषं हरिम् ।
 स याति परमस्थानं॥ सर्वलोकोत्तमोत्तमम्॥ ७ ।
 अत्रैवो॥॥दाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 पठतां शृण्वताश्चैव सर्वपापप्रणागिनम्॥॥ ८ ।
 विप्राः शृणुध्वं चरितं यज्ञमासिसुमान्विनोः ।
 यस्य श्रवणमात्रेण बालिमेघफलं लभेत्॥॥ ९ ।
 कथिदासीत्पुरा विप्रा ब्राह्मणो रैवतेऽन्तरेण॥ ।
 देवमासिरिति॥॥ श्रुत्वातो वेदवेदाङ्गपारगः ॥ १० ।
 सर्वभूतदयायुक्तो हरिपूजापरायणः ।
 पुष्टमित्रकलचार्थं धनार्जनपरोऽभवत् ॥ ११ ।
 अपण्यविक्रयस्तत्रै तद्या च रसविक्रयम् ।
 चाण्डालाद्यैरपि तथा प्रतिग्रहपरोऽभवत् ॥ १२ ।

• तद्धिम्नोलत्रिया मत्ता इति (ग) । + मूषिता इति (घ) ; दु म्बिता इति (ङ) ।
 † हरिधर्मरता इति (ङ), (च) । ‡ द्विष्यन्ति (च) । ॥ योऽर्चयेद्भक्तित इति (ख) ।
 | परमानन्दमिति (घ) । •• सर्वपापप्रणागिनमिति (घ) । †† तत्रैवेति (घ) । ‡‡ एव
 ङीक (ग) पुनः क जालि । §§ अर्चयेति माधु । ॥॥ रैवते विराजति (घ) । || वेद
 मानिरिति (ग), (घ) । एवं परचापि ।

तपसां विक्रयश्चक्रे ततानां विक्रयन्तथा ।
 परार्थं तीर्थगमनं कलत्रार्थमकारयत् ॥ १३ ।
 कालेन गच्छता विप्रा जाता तस्य सुताबुभौ† ।
 यज्ञमाली सुमाली च‡ समानावतिशोभिनी ॥ १४ ।
 ततः पिता कुमारी तावतिजैहसमन्वितः§ ।
 योजयामास॥ चात्सल्याश्चकुभिः साधनैस्त्रया ॥ १५ ।
 देवमालिर्बह्मपायैर्धनं सम्पाद्य यत्नतः ।
 स्वधनं गणयामास कियत्स्यादिति वेदितुम् ॥ १६ ।
 निष्ककोटिसहस्राणां कोटिकोटिगुणान्वितम्॥ ।
 विगण्य स्वयं हृष्टो विस्मितयाः॥प्यविस्तयत् ॥ १७ ।
 असप्रतिग्रहैद्यैमपण्यानाञ्च विक्रयैः ।
 महातपोविक्रयाद्यैरेतत्तु समुपार्जितम्†† ॥ १८ ।
 अद्यापि शान्तिं नापवा मम हृष्यातिदुःसहा ।
 मेरुतुल्यसुवर्णानि चासंख्यातानि‡‡ वाञ्छति ॥ १९ ।
 अहोमन्ये महाकष्ट समस्तक्षेत्रसाधनम्§§ ।
 सर्वान् कामानवाप्याश पुनरन्यच्च काङ्क्षति॥ ॥ २० ।
 जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।

• तपस इति बहुषु पाठः । † कालेन विप्रा जज्ञेतां चात्सी तस्य सुताबुभाविति (ख)

‡ यज्ञमालि सुमालियेति (क), (ख), यज्ञमालि सुमाली येति (ग) । § समन्वि-

इति (ङ) । ॥ योजयामासेति (ग) । ॥ समन्वितमिति (ङ) । •• विक्रययेति (क), (घ)

†† एतद्भनमुपार्जितमिति (ख), (ग) । ‡‡ असंख्येतानीति (ख) । §§ साधकमिति (ङ)

•• (ख) पुस्तकेऽत अष्टौ श्लोका न सन्ति ।

चतुःशोचे च जीर्यते दृष्टैका तरुणावते ॥ २१ ।
 ममेन्द्रियाणि सर्वाणि मन्दभावं व्रजन्ति च ।
 बलं हतञ्च जरसा सा दृष्टा तारुणं गता ॥ २२ ।
 कटा सा वर्तते यस्य स विद्वानध्यपण्डितः ।
 स गान्तोऽपि प्रमन्युः स्वाहीमानप्यतिमूढधीः ॥ २३ ।
 आया भङ्गकरी पुंसामजेयाऽरातिसन्निभा ।
 तस्मादायान्त्यजिष्वाप्नो यद्रीच्छेच्छाश्वतं सुखम् ॥ २४ ।
 वलन्तेजो यगद्यैव विद्यां शीर्यच्च वृद्धताम् ॥
 तद्यैव सुकुले जन्म आया हन्त्यतिवेगतः ॥ २५ ।
 दृष्टामायाभिभूतानामाद्यर्थमिदमुच्यते ।
 किञ्चिद्दृष्ट्वाऽपि चाण्डालः स्तस्मादधिकतां गतः ॥ २६ ।
 आयाभिभूता ये मर्त्या महामोहाः शुचोदताः ॥
 अवमानादिकं दुःखं न जानन्ति यदप्यही ॥ २७ ।
 तथाप्येवं बहुक्लेगैरेतदनमुपाज्जितम् ॥
 गरीरमपि जीर्यच्च जरसाऽपहृतं बलम् ॥ २८ ।
 हतः परं ॥ यतिष्यामि परलोकार्थमादरात् ।
 एष निधित्य विप्रेन्द्रा धर्ममार्गरतोऽभवत् ॥ २९ ॥

० दृष्टैका तरुणावते इति (ग) । † विदो जानयति (घ), (ग), (ङ) । ‡ किञ्चिद्दृष्ट्वा न चाण्डाल इति (घ) । § महामोहिन्योदता इति (ग) । ॥ यत इत्युदाहरितमिति (घ) । ॥ यत परमिति (घ) ।

सद्यएव धनं सस्यं चतुर्धा व्यभजत्ततः॥१॥
 स्वयन्तु भागद्वितयमूर्जकत्वादपाहरत् ॥ ३० ॥
 शेषन्तुः॥ भागद्वितयं पुनर्योगमयोर्ददौ॥
 स्नेनार्जितानां पापानां नाशं कर्तुमनास्तदा ॥ ३१ ॥
 प्रपातङ्गागारामांश्च तस्या देवगृहान् यज्ञान् ।
 अन्नादीनाञ्च दानानि गङ्गातीरे चकार सः ॥ ३२ ॥
 एवं धनविशेषञ्च विद्याञ्च हरिभक्तिमान् ।
 नरनारायणस्थानं जगाम तपसे वनम् ॥ ३३ ॥
 तत्रापश्यन्महारण्ये आश्रमं सुनिषेवितम् ।
 फलितैः पुष्पितैश्चैव शोभितं वृक्षसङ्कुलैः ।
 गृणद्भिः परमं ब्रह्म शास्त्रचिन्तापरैस्तथा ।
 परिचर्यापरैर्वृद्धैर्मुनिभिः परियोभितम् ॥ ३४ ॥
 गृणन्तं परमं ब्रह्म तेजोराशिं ददर्श ह ।
 शमादिगुणसंयुक्तं रागादिरहितं मुनिम् ॥ ३५ ॥
 शीर्षपर्णाग्रमं दृष्ट्वा देवमालिर्ननाम तम् ।
 तस्य जानन्तिरागन्तीः कल्पयामास चार्हयाम् ॥ ३६ ॥
 कन्दमूलफलाद्यैस्तु नारायणधिया तदा ।
 कृतातिथ्यक्रियस्तेन देवमालिः कृताञ्जलिः ।

* सस्येन तद्वनमिति (क), (घ) ; सद्य एतद्वनमिति (ख), (ग) । † तर्हिति
 (ख), (ग) । ‡ शेषवेति बहुषु पुनश्चकेषु पाठः । § उभयोरपीति (क), (ख),
 (ङ) । ॥ अर्पादीनामेति (क), दीनाभानामेति (ख) । ॥ वर्यैरिति (क), (ङ) ;
 चापीति (ख) ।

विनयावनतो भूत्वा प्रोवाच वदतां वरम् ॥ ३७ ।

भगवन् कृतकृत्योऽस्मि विगतं कल्मषं मम ।

मासुद्धर महाभाग ज्ञानदानेन पण्डित ॥ ३८ ।

एवमुक्तस्तस्मै ज्ञानन्तिर्मुनिसत्तमः ।

उवाच प्रहसन् वाणीं देवमानिं गुणान्वितम् ॥ ३९ ।

ज्ञानन्तिस्त्वाच ।

शृणुष्व विप्रगार्हूल संसारच्छेदकारणम् ।

प्रवक्ष्यामि समासेन दुर्जभं दुष्कृतात्मनाम् ॥ ४० ।

भज विष्णुं परं नित्यं ॥ अर नारायणं प्रभुम् ।

परापवादं पैशुन्यं कदाचिदपि मा कृथाः ॥ ४१ ।

परोपकारनिरतः ॥ सदा भव महामते ।

हरिपूजापरयैव त्यज मूर्खसमागमम् ॥ ४२ ।

कामं मोक्षं लोभं मोहं मदमत्सरौ ।

परित्यज्यात्मयत्नोक्तं मत्वा ॥ शान्तिं गमिष्यसि ॥ ४३ ।

असूयां परनिन्दाञ्च कदाचिदपि मा कृथाः ।

दम्भाचारमहङ्कारं नैर्दुर्यञ्च ॥ परित्यज ॥ ४४ ।

दयां क्रुद्धञ्च भूतेषु शत्रूणाञ्च तथा सताम् ।

० अतः परं (ग) पुनर्दे देवमानिष्वधीनधिकः पाठो वर्धते । + बहुमन्त्रा-
इति (घ) । ‡ परानन्दमिति (ङ) । § परापवादविरत इति (ज) । ॥ (ग) पुनर्देः
परं प्रीकार्यं नास्ति । ॥ मतेति (क), (ख), (घ) ; दहेति (ग) । ०० निरुरध परि-
त्यजति (क), (घ), (ग), (ङ) ।

त्वया कृतांश्च घर्मान्ने० यथार्थं वद पृच्छताम्ः ॥ ४५ ।

अनाचारपरान्दद्वा नीपेक्षां कुरु शक्तिःऽ ।

पूजयस्वातिथीत्रित्यं स्वयमेवाऽविरोधतः ॥ ४६ ।

पत्रैः पुष्पैः फलैर्वापि दूर्वाभिः पल्लवैस्तथा ।

पूजयस्व जगन्नाथं नारायणमकामतः ॥ ४७ ।

देवानृषीन् पितॄन् चैव तर्पयस्व यथाविधि ।

अग्नेयं विधिवद्विप्रं परिचर्यापरोभव ॥ ४८ ।

देवतायतने नित्यं सञ्चारार्जनपरोभव ॥ ४९ ।

तद्योपलेपनश्चैवः कुरुष्व सुसमाहितः ॥ ४९ ।

शीर्णस्फुटितसन्धानं कुरु देवगृहे सदा ।

मार्गशोभाच्चऽऽ दीपञ्च विष्णोरायतने कुरु ॥ ५० ।

कन्दमूलफलैर्वापि सदा पूजय माधवम् ॥

प्रदक्षिणं नमस्कारैस्तोत्राणां पठनैस्तथा ॥ ५१ ।

पुराणश्रवणश्चैव पुराणपठनस्तथा ।

वेदान्तपठनश्चैव कुरुष्व प्रत्यहं द्विज ॥ ५२ ।

एवं स्थिते तव ज्ञानं भविष्यत्युत्तमोत्तमम् ।

ज्ञानात्मसुखापानां मोक्षमाहुर्विपश्चितः ॥ ५३ ॥

• ज्ञातायेति (ग) । + घर्मानिमिति (घ) । ‡ एव श्लोक. परश्लोकस्य पूर्वार्धस्य (क) प्रसक्तं नास्ति । § पण्डित इति (घ) । ¶ पूजयधमिति (क), (ङ) । ॥ मनामयमिति (ख) । ०० तर्पयधमिति (क) । † एवदहं (ख) प्रसक्तं नास्ति । ‡ चापीति (ङ) । § मार्गशोभायेति (घ) । ¶ केजवीमीति (ग) । ॥ मदीयमीरीति (ख) । ००० पापयेति (क), (ख), (ग), (ङ) ।

सूत उवाच ।

एवं प्रबोधितस्तेन देवमालिर्महामतिः ।

तदा ज्ञानरतीनित्यं ज्ञानलेयमवाप्तवान् ॥ ५४ ।

देवमालिः कदाचित्तु ज्ञानलेयः प्रबोधितः ।

कोऽहं मम क्रिया केति स्वयमेव विचारयन् ॥ ५५ ।

मम जन्म कथं जातं रूपद्वीदृग्विधं मम ॥ ५६ ।

एवं विचारयामास अहमेकोऽथवा बहुः ॥ ५७ ।

अनिश्चितमतिः सद्योदेवमालिर्हि नोत्तमः ।

पुनर्जानन्ति मागत्य ॥ प्रणम्य समुवाच ह ॥ ५८ ।

देवमालिरुवाच ।

मम चित्तमतिभ्रान्तं गुरो ब्रह्मविदां धर ।

कोऽहं मम क्रिया का वा मम जन्म कथं यद् ॥ ५९ ।

ज्ञानन्तिरुवाच ।

सत्यमाह महाभाग चित्तभ्रान्तं सुनिश्चितम् ।

अविद्यानिलयं चित्तं कथं सद्भावमेष्यति ॥ ६० ।

ममेति गदितं यस्तु तदपि भ्रान्तिरिष्यते ॥ ६१ ।

अहङ्कारो मनोधर्म आत्मनो न हि पण्डित ॥ ६२ ।

पुनर्येकोऽहमित्युक्तं देवमासे त्वया मुने ।

* ब्राह्मणेनेति (घ) । † स्वयमेवविचारयदिति (ग), (ङ) । ‡ कोहृद्विधिमममिति (ङ) । § विद्याकुलितमानस इति (घ) । ६ आस्येति बहुषु पाठः । ॥ अथमेतदुवाच इति (क), (ख) , अथमेतदुवाच इति (ग), (ङ) । ०० अतिक्रान्तमिति (क) । ॥ क्रिया का चेति बहुषु पाठः । † गदितमिति (क) । ॥ भ्रान्तमिष्यते इति (घ) ।

नामजात्यादिशून्यस्य कथं नाम करोम्यहम् ॥ ६१ ।
 अपरिच्छिन्नभावस्यः निर्गुणस्य परात्मनः ।
 नीरूपस्याग्रमेयस्य कथं रूपादिः कथ्यते ॥ ६२ ।
 परं ज्योतिःस्वरूपस्यः कथं नाम करोम्यहम् ॥ ६३ ।
 अपरिच्छिन्नभावस्यः कथ्यते ॥ याः कथं क्रिया ॥ ६४ ।
 स्वप्रकाशात्मनो विप्र नित्यस्य परमात्मनः ।
 अनन्तस्याक्रियास्यस्यः कथं जन्म च कथ्यते ॥ ६५ ।
 ज्ञानस्य वेद्यमजर परं ब्रह्म सनातनम् ।
 परिपूर्णमदानन्द तस्मात् यज ह्वे द्विजः ॥ ६६ ।
 तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थः ज्ञानं मोक्षस्य साधनम् ।
 ज्ञाने चानाहतेषां सिद्धे सर्वं ब्रह्ममयमवेत् ॥ ६७ ।
 एवम्यबोधितस्तेन देवमालिर्मुनीश्वराः ॥ ६८ ।
 सुमोदः पश्यः ब्रह्मात्मानमात्मन्येवाच्युतमभुम् ॥ ६९ ।
 उपाधिवर्जितं ब्रह्म स्वप्रकाशः निरञ्जनम् ।

• अरूपस्य स्वभावस्येति (क), (ख), (ग), (ङ) । † रूपाणीति (घ) । ‡ स्वभावस्येति (घ) । § परिपूर्णमिदमिति (ग) । ¶ अपरिच्छिन्नस्वभावस्येति (ग) । ॥ कथ्यते इति (ङ) । ०० चेति बहुषु पाठः । †† अविपापस्येति (ख), अक्रियस्येति (ग) । ‡‡ यजत द्विजेति (क), सुषुप्तिं द्विज इति (ख), (ङ), तस्माद्ब्रह्मदिष्टं द्विजेति (घ) । §§ तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थेति (ख) । ॥ ज्ञाने चानाहते इति (घ) । ||| ब्रह्मसमं भवेदिति (क), (ख), (ङ) । अतः परं (ख) पुस्तके गूढं उवाचेति पाठो दृश्यते । ००० सुमीश्वर इति (क), (ख) । ††† सुमोदेति (क), (ख), (ग), (ङ) । ‡‡‡ ज्ञानमिति (ङ) । §§§ वेद्यमिति (घ) ।

अहमेवेति निश्चित्य परां गान्तिमवाप्तवान् ॥ ६८ ।
 ततश्च व्यवहारार्थं देवमानिर्मुनीश्वरम् ।
 गुरुं प्रणम्य जानन्तिं सदा ध्यानपरोऽभवत् ॥ ६९ ।
 गते बहुतिथे काले देवमानिर्महामतिः ।
 वाराणसीम्पुरीम्प्राप्य परं नौप्रमवाप्तवान् ॥ ७० ।
 य इमं पठतेऽध्यायं शृणुयाद्वा समाहितः ।
 स्वकर्मपाशविच्छेदं सम्प्राप्य सुखमयुते ॥ ७१ ।
 इति दौहङ्गशास्त्रीप्रवृत्तये विष्णुशास्त्रार्थे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

देवमानेः सुतो मोक्षो यावुभौ मुनिमुत्तमाः ।
 यत्रमानिः सुमालीतिः तयोः कर्माधुनोच्यते ॥ १ ।
 तयोरादौ यत्रमानिर्विभिद् पितृमद्वितम् ।
 धनं दिक्षा कनिष्ठस्य भागमेकन्ददौ तदा ॥ २ ।
 सुमाली तदनं सर्वं ध्यमनाभिरतस्तदा ।
 असज्जनादिभिश्चैव नामयानाम मोक्षं दिजाः ॥ ३ ।

* सुमाली चेति (ग) । † कन्दर्पदिभिर्द्वित (क), (ग) । ‡ दि दिजा इति

गीतवाद्यरतो नित्यं मद्यपानरतोऽभवत् ।
 वेश्याविभ्रमलुब्धोऽसौ परदाररतोऽभवत् ॥ ४ ।
 तस्मिन्नाशे समावांते हिरण्ये पितृसञ्चिते ।
 अपहृत्य परद्रव्यं वारस्त्रीनिरतोऽभवत् ॥ ५ ।
 दृष्ट्वा सुमालिनः शीलं यज्ञमालिमहामतिः ।
 बभूव दुःखितो गाढं मनुजश्चेदमन्नवीत् ॥ ६ ।
 अलमत्यन्तकष्टेन वृत्तेनानुज मत्कुलेऽ ।
 त्वमेक एव दुष्टात्मा महापापरतोऽभवः ॥ ७ ।
 एवन्निवारयन्तश्च बहुशोऽभ्रातरन्ततः ।
 हनिष्यामीति निधित्य खड्गहस्तः ॥ कचेऽयहीत् ॥ ८ ।
 ततो द्वाहारवो जप्ते नगरे सुनिसत्तमाः ।
 बबन्धुर्नगराद्यैनं कुपितास्ते सुमालिनम् ॥ ९ ।
 यज्ञमालिरभेयात्मा पौरान् सम्प्रार्थ्य दुःखितः ।
 बन्धनाभ्योचयामास भ्रातृस्तेहविमोहितः ॥ १० ।
 यज्ञमालिः पुनयापि विभिदेः स्वधनं द्विधा ।
 आददे स्वयमर्हं च ददावर्हं कनीयसे ॥ ११ ।
 सुमास्ती त्वतिमूढात्मा तदनेनापि सत्तमाः ।

• गृह इति (ख) । † आदमिति (ग) । ‡ (ख) पुस्तकेऽपि यज्ञमालिरवाप्य
 धिक. पाठो वर्तते । § यस्कुमि इति (घ) । ¶ य इदं इति (ख) । ॥ यज्ञभृत् इति
 (क) , यज्ञभृत् तं करे इति (ख) ; यज्ञं गुणमिति (ग) । ०० हविमदानिति (घ) ।
 ११ धान्. येहविमीहित इति (ग) ; मादयेहेन भीहित इति (ग) । ‡ विभेद इति (ग) ।
 § कनीयस इति (ग), (घ) ।

पूर्वैः* पापण्डचाण्डालैर्बुभुजे च मदीदतः ॥ १२ ।
 असतामुपभोगाय दुर्जनानां विभूतयः ।
 पितुमर्हः फलाढ्योऽपि काकैरेवेह भुज्यते† ॥ १३ ।
 भ्रात्रा दत्तं धनमप्य सुमाली मत्ततां गतः ।
 शर्करासहितं दुग्धं पीत्वैव पवनाग्नः ॥ १४ ।
 सुमाली ह्यतिमूढात्मा चाण्डालत्वमुपागतः‡ ॥
 मद्यमानप्रमत्तश्च गोमांसादीन्धमचयत् ॥ १५ ।
 त्यक्तोबन्धुजनैः सर्व्वेयाण्डालस्त्रीसमन्वितः ।
 राज्ञाऽपि बाधितयाऽपि प्रपेदे निर्जनं वनम् ॥ १६ ।
 यज्ञमालिः सुधीर्विप्रः सदा धर्मरतोऽभवत् ।
 अवारितं ददावन्नं समङ्गगतकल्मषः ॥ १७ ।
 पित्रा कृतानि सर्व्वान्नि तद्गागादीनि सत्तमाः ।
 अपालयद्यज्ञमालिः सत्यधर्मपरायणः ॥ १८ ।
 विश्राणितं धनं सर्व्वं यज्ञमालिर्महात्मनः ।
 सत्पात्रदाननिष्ठस्य धर्ममार्गप्रवर्त्तिनः ॥ १९ ।
 अहो सदुपभोगाय§ सज्जनानां विभूतयः ।
 व्यसृज्य ह्यफलं सर्व्वममरैरेव भुज्यते¶ ॥ २० ।
 धनं विश्राण्य धर्मार्थं यज्ञमालिर्महामतिः ।
 नित्यं विष्णुमृहे सम्यक् परिचर्यापरोऽभवत् ॥ २१ ।

* मूर्खैरिति (ख), (ग) । † विभुज्यते इति (क) ; हि भुज्यते इति (ख) । ‡ एतदर्थं (ख) पुनर्लेखः नास्ति । § समुपभोगाय इति (ख) । ¶ च भुज्यते इति (ख) ।

कानेन गच्छता ती तु हृदभावमुपागतौ ।

यज्ञमालिः सुमाली च एककालमृतो द्विजाः* ॥ २२ ।

हरिपूजारतस्यास्य यज्ञमालेर्महात्मनः ।

हरिः समीपयामास विमानशतमुत्तमम् ॥ २३ ।

दिव्यं विमानमारुह्य यज्ञमालिर्महामतिः ।

पूज्यमानः सुरगणैस्तूयमानोमुनीश्वरैः ॥

गन्धर्वैर्गीयमानश्च अप्सरोभिश्च सेवितः ।

कामधेन्वाकृष्यमाणश्चिन्ताभरणभूषितः ॥

क्रोमलैर्लुलसीमास्त्रैर्भूषितस्तेजसां निधिः ।

गच्छन्विष्णुपुरन्तूर्णमनुजं पथि दृष्टवान्† ॥ २४-२५ ।

ताड्यमानं यमभटैः क्षुत्पृष्ठापरिपीडितम् ।

प्रेतभूतं विवस्त्रश्च दृष्टवाग्पाशवेष्टितम् ॥ २७ ।

इतस्ततः प्रधावन्त विलपन्तं स्वकथं च ।

क्रोशन्तश्च रुदन्तश्च मजन्तं पथि दृष्टवान्‡ ॥ २८ ।

यज्ञमालिर्दयायुक्तो हरिद्रूतान् समागतान्§ ।

कोऽयं भटैर्बाध्यमान इत्यपृच्छत्कृताञ्जलिः ॥ २९ ॥

अथ ते हरिद्रूतास्तं यज्ञमालि महौजसम् ।

असी सुमाली भ्राता ते पापात्मा इत्यबोधयन्¶ ॥ ३० ।

यज्ञमालिः समाकर्ण्य आस्यातं विष्णुकिङ्करैः ।

* यतावुभाधिति (ख) । † दृष्टवान् पठति (ग) । ‡ २७-२८ श्लोकी (ख) पुस्तके न स । § समीपयामिति (ग) । ¶ अपोदयमिति (क) , अबोधयति (ग) ।

मनसा दुःखमापन्नः पुनः पप्रच्छ चापि तान् ॥ ३१ ।

कथमस्य भवेन्नोचो ह्यर्जितैः* पापमृच्छितैः ।

तदुपायं वदस्व मे शीघ्रं यूयं हि बान्धवाः† ॥ ३२ ।

सख्यं सात्तपदीन स्यादित्याहुर्धर्मकोविदाः ।

तस्मान्मे बान्धवा यूयमप्रार्थितसमागताः‡ ॥ ३३ ।

यज्ञमालेर्वचः श्रुत्वा विष्णुदूती॥ दयाधरः ।

पुनः क्षितमुखो भूत्वा यज्ञमालिं हरिप्रियम्॥ ॥ ३४ ।

विष्णुदूत उवाच ।

यज्ञमाले महाभाग नारायणपरायण ।

उपायं तव वक्ष्यामि शृणुष्व वदतो मम॥ ॥ ३५ ।

कृतन्तु सुमहत्कर्म त्वया प्राप्तनजन्मनि ।

प्रवक्ष्यामि समासेन शृणुष्व सुसमाहितः ॥ ३६ ।

पुरा त्वं वैश्वजातीयो नाम्ना विश्वभरः स्मृतः ।

त्वया कृतानि पापानि महान्त्यगणितानि वै ॥ ३७ ।

स्वकर्मकामनाहीनो मातापित्रोस्तथोज्भक्तः ।

एकदा बभूवुभिर्युक्तः शोकसन्तापपीडितः॥ ॥ ३८ ।

क्षुधाग्निनाऽपि सन्तप्तः प्राप्तवान्हरिमन्दिरम् ॥ ३९ ।

* रजित इति (क), (ख), वेदितु इति (ग) । † स्वार्जितैरिति (ख) । ‡ श्रीदत्तव
हि बान्धवा इति (ख) । § तदुपायं वदस्व मे इति (क), (ख), वदाम्य मे इति (ग) ।
श्रुत पर (ख) पुस्तके मूल उवाच इत्यधिक पाठोऽस्ति । ॥ हरिदूत इति बहुषु पाठ ।
॥ उवाचेति क्रियापदसूत्रम् । ७७ वदतो ममेति (क), (ख), (ग) । †† शोकताप
प्रपीडित इति (ख) ।

तत्र हृदिसमुद्भूतं कर्षमं हातुमिच्छताः ।
 निवारितस्त्वया भूऽपि उपलेपनतां गतः ॥ ३८ ।
 उपोषितश्च तद्रात्रौ तन्मिन्देवालये द्विजाः ।
 सर्पेण दंशितः स्तत्र प्रातः पञ्चत्वमागतः ॥ ४० ।
 तेन पुण्यप्रभायेण उपलेपनजेन ते ।
 विप्रजग्न च तत्रापि हरिमक्तिरचक्षता ॥ ४१ ।
 कल्पकोटिगतं सायं निर्व्येष्टः हरिसन्निधौ ।
 तत्रैव ज्ञानऽमासाद्य परं मोक्षं गमिष्यसि ॥ ४२ ।
 अगुजं पातकियैष्ठं यत्तु भीक्षुमिच्छेत्सि ।
 उपायं तत्र वक्ष्यामि ॥ तच्छृणुष्व महामते ॥ ४३ ।
 गोचर्ममात्रभूमेस्तु उपलेपनजं फलम् ।
 दत्त्वोत्तरं महाभाग तस्माच्छ्रेयो भविष्यति ॥ ४४ ।
 एवमुक्तस्तस्मिन् यत्नमात्मिर्महामतिः ।
 देवदूतोक्तमात्रन्तु ॥ ददौ तस्मै फलमदा ॥ ४५ ।
 विनष्टमभवत्तस्य पापजातं सुनीश्वराः ।
 यमाज्ञाकारिणः सर्वे तं विमुच्य प्रदुदुवुः ॥ ४६ ।
 विमानमागतं सद्यः सर्वभोगसमन्वितम् ।
 समारुह्यः सुमाली चऽऽमुमुदे देववत्तदा ॥ ४७ ।

० हातुमिच्छति (ग) । † दष्ट इति भाष । ‡ निर्व्येष्टेति (घ) । § भीक्ष
 मासादेति (ग) । ॥ यत्तु भीक्षुमिच्छतीति (ख) । ॥ उपायन्तु प्रवत्यामीति (ख) ।
 ०० एष द्रीक (ग) पुस्तके नास्ति । † देवदूतोक्तमात्रन्तिति (ग) । ‡ सहास्रयि
 (घ), (ग) । ॥ ग इति (क) ।

तावुभौ भ्रातरो विप्रा देवहृन्दनमस्तुतौ* ।
 अवापतुर्महाप्रीतिं समालिङ्ग्य परस्परम् ॥ ४८ ।
 यत्नमालिः सुमाली च स्तूयमानौ महर्षिभिः ।
 गीयमानौ च गन्धर्वैर्विष्णुलोकमुपागतौ† ॥ ४९ ।
 अवाप हरिसारूप्यं सुमाली द्विजसत्तमाः ।
 यत्नमालिय धर्मात्मा हरिसारूप्यतामगात् ॥ ५० ।
 मुक्ता भोगांश्चिरं तत्र यत्नमालिर्महामतिः ।
 तत्रैव ज्ञानसम्पन्नः परं मोक्षमुपागतः ॥ ५१ ।
 सुमाली च महाभागो विष्णुलोके युगायुतम्‡ ।
 स्थित्वा भूमिं पुनः प्राप्य भूयोविप्रत्वमागतः ॥ ५२ ।
 यत्नानियाजऽ तत्रैव मोक्षार्थं विष्णुतत्परः ।
 समस्तव्रतदानानि धर्मांश्च कृतवांस्तथा ॥ ५३ ।
 हरिपूजापरो नित्यं हरिनामपरायणः॥ । .
 व्याहरन् हरिनामानि प्रपेदे जाह्नवीतटम् ॥ ५४ ।
 तत्र स्नातश्च॥ गङ्गायामिष्टाः॥ विश्वेश्वरं प्रभुम् ।
 अवाप परमं स्थानं योगिनामपि दुर्लभम् ॥ ५५ ।
 अतिशुद्धकुले जातो गुणवान्नेदपारगः ।
 सर्वसम्पत्समायुक्तो हरिपूजापरायणः ॥ ५६ ॥††

* अतः परं (ख) पुलके सार्वश्लोकस्य नास्ति । † विष्णुलोके समागताविति (क) ।

‡ विष्णुलोके च शशते इति (ख) । विष्णुलोकमुपागत इति (ङ) । § यत्नानियाजः सुवह्निति (ग) । ॥ हरिपूजापरायण इति (घ) । ॥ तत्र स्थितश्चेति (ख) । ॥ दृष्टेति (क), (ख), (ग), (ङ) । †† एष श्लोकः (क), (ग), (घ) पुस्तकेषु नास्ति ।

उपलेपनमाहात्म्यं कथितं वो सुनीखराः ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पूजयध्व जनार्दनम् ॥ ५७ ।
 न तेषां नरक विप्राः ये प्रपन्ना जनार्दनम् ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सम्पूज्यो जगतां पतिः ॥ ५८ ।
 अकामादपिः ये विष्णोः सक्तपूजां प्रकुर्वन्ति ।
 न तेषां भवन्नन्यसु कदाचिदपि जायते ॥ ५९ ।
 हरिपूजारतान् यस्तु हरिबुद्ध्या प्रपूजयेत् ।
 तं पूजयन्ति वा विप्रेन्द्रा ब्रह्माविष्णुमहेश्वराः ॥ ६० ।
 हरिभक्तिपराणान्तु सङ्गिनां सङ्गमाचतः ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो महापातकवानपि ॥ ६१ ।
 हरिपूजापराणान्तु हरिनामरतात्मनाम् ॥
 शुश्रूषानिरता यान्ति पापिनोऽपि परां यतिम् ॥ ६२ ।

इति श्रीहृद्वारदीयपुराणे हरिभक्तिमाहात्म्ये चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

* न तेषां रजो विप्रा इति (क), (ङ) । † एतदर्थं (ख) पुस्तके नास्ति ।
 ‡ कदाचिदपीति (ग) । § हरिपूजापरानिति (ख), हरिभक्तिरतानिति (ग) । ॥ तस्य
 शुश्रूषीति (क), तस्यान् पृच्छन्तीति (ख), तस्य पूज्यन्तीति (ग), (घ), एतान् चार्थं, तेन
 पूज्यन्ते इति भावः ॥ ॥ योगिनामिति (ङ) । ॥ ६० हरिभक्तिपरा ये च हरिनामरता
 सधेति (ख) ।

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

सुत उवाच ।

भूयः शृणुतः विप्रेन्द्रा माहात्म्यं कमलापतेः ।
 कस्य नो जायते प्रीतिः श्रोतुं हरिकथामृतम् ॥ १ ।
 नराणां विषयार्त्तानां^१ ममताकुलचेतसाम्^२ ।
 एकमेव हरेर्नाम सर्वपापप्रणाशनम्^३ ॥ २ ।
 सकदा न जनेद्यन्तु विष्णवे कर्महारिणे ।
 शवोपमं तं जानीयात्कदाचिदपि नालपेत् ॥ ३ ।
 हरिपूजाविहीनस्तु यस्य वेश्म द्विजोत्तमाः ।
 श्मशानसदृशं विद्यान् कदाचिद्विशेषं तत् ॥ ४ ।
 हरिपूजाविहीनाय वेदविद्वेपिणस्तथा ।
 द्विजगोद्वेपिणश्चैव^४ राक्षसाः परिकीर्त्तिताः ॥ ५ ।
 यो वा को वापि विप्रेन्द्राः विप्रद्वेषपरायणः^५ ।
 यद्यर्चयति^६ गोविन्दं सा पूजा विफला भवेत् ॥ ६ ।
 अन्यत्रेयोविघातार्थं^७ येऽर्चयन्ति जनार्दनम् ।
 सा पूजा^८ सुमहाभागाः पूजकानां हन्ति वै ॥ ७ ।

१ अणुत्वमिति (ख), (ग) । २ विषयार्त्तानामिति (क), विषयाधीनानामिति (ख) ;
 विषयान्धानामिति (ग), विषयोक्तानामिति (ङ) । ३ ममता गतचेतसामिति (ख) ।
 ४ सर्वपापकनाशनमिति (ङ) । ५ चापीति बहुषु पाठ । ॥ विप्रद्वेषपरायण
 इति (ङ) । ७ अन्यत्रैवतीति (घ) । ८ विनाशायमिति (ग) । ९ सा पूजाऽपीति
 (ख), सा तु पूजिति (ग) ।

हरिपूजापरो यस्तु यदि पापं करोति वै ।
 तमेव विष्णुद्वेष्टारं प्राहुस्तत्त्वार्थकोविदाः ॥ ८ ।
 ये विष्णुनिरताः शान्ता लोकानुग्रहतत्पराः ।
 सर्व्वभूतदयायुक्ता विष्णुरूपाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ९ ।
 कीटिजन्मार्ज्जितैः पुण्यैर्विष्णुभक्तिः प्रजायते ।
 दृढभक्तिमतां विष्णोः पापमुद्धिः कथं भवेत् ॥ १० ।
 जन्मकोट्यर्ज्जितं पापं हरिपूजारतात्मनाम् ।
 क्षीणं याति क्षणादेव तेषां स्यात्पापधीः कथम् ॥ ११ ।
 विष्णुभक्तिविहीना ये चाण्डालाः परिकीर्त्तिताः ।
 चाण्डाला अपि वै पूज्याः हरिभक्तिपरायणाः ॥ १२ ।
 नराणां विषयान्धानां सर्व्वदुःखविनाशिनी ।
 हरिसेवेति विख्याता भक्तिमुक्तिप्रदायिनी ॥ १३ ।
 सङ्गान्मोहात्तयाः लोभादज्ञानाद्वापि यो नरः ।
 विष्णोरुपासनं कुर्यात्कोऽचर्यं स्वर्गमश्नुते ॥ १४ ।
 हरिपादोदकं यस्तु कणमाचनन्तु धारयेत् ।
 स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु विष्णोः प्रियतरो भवेत् ॥ १५ ।
 अकालमृत्युममनं सर्व्वव्याधिविनाशनमङ्कुरः ।

• दृढभक्तिमतामिति (क), (ख), (ग), (ङ) । † तेषामिति (ङ) । ‡ कीटि
 जन्मार्ज्जितमिति (ग) । § अपि वै चेष्टा इति (क), (ग) । ¶ विषयान्धानामिति
 (क), (ङ) ; अपि वै यद्वा इति (ग) ; विषयधीनामिति (ख) । ॥ (ख) पुनर्क एतदर्थं
 नास्ति । •• ज्ञानप्रपि भयादिति (क), (ख), (ङ) ; जायु चेष्टायादिति (ग) ।
 †† प्रियतरस्तथेति षड्पु पाठः । ‡‡ सर्व्वव्याधिविर्ज्जितमिति (ग) ।

सर्व्वदुःखोपशमनं हरिपादोदकं शुभम् । १६ ।
नारायणपरं धाम ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमम् ।
ये प्रपन्ना महात्मानस्तेषां मुक्तिर्हि शाश्वती ॥ १७ ।

सुत उवाच ।

आसीत्पुरा कृतयुगं कणिकोऽनाम सुध्वजः ।
परदारपरस्वापहरणे सततोद्यतः ॥ १८ ।
परनिन्दापरोनित्य जन्तुपीडारतः सदा ॥
हतवाग्ब्राह्मणान् गात्रं घतशोऽथ सहस्रगः ॥ १९ ।
देवस्त्रहरणे नित्यं परस्त्रहरणे तथा ।
उद्युक्तो वर्ष्मरोऽविप्राः कीणाशानामधीश्वरः ॥ २० ।
तेन पापान्यनेकानि कृतानि सुमहात्मि च ।
न तेषां शक्यते घातुं संख्या वत्सरकोटिभिः ॥ २१ ।
स कदाचिन्महापापोऽजनानामन्तकोपमः ॥
सौचीररात्रां नगर सर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितम् ॥
योपिद्विभूयिताभिश्चत्त सरोभिर्निर्ग्यलोदके ।
असङ्गत विपणिभिर्ययौ देवपुरोपमम् ॥ २२।२३ ।
तस्योपवनमध्यस्थं रम्यं केशवमन्दिरम् ।

* काचको नामिति (ग) । † परद्रव्यहरणे सततोद्यत इति बहुषु पाठ । ‡ तथेति (ख), (ग) । § सर्व्वदेति (क), (ख), (ङ) , सवतमिति (घ) । ¶ महापापीति (क), (ङ) । ॥ अन्तिके युतमिति (क), (ख), (ङ) । ०० सौवीर नामेति (ख) , सौवीररात्र इति (ग) । †† भूपितचैवेति (घ) ।

आदिगं हेमकममैर्दृष्टा व्याधो मर्द ययो ॥ २४ ।
 हाराम्यत्र सुवर्णानि वह्निं च विनियतः* ।
 जगाम विष्णुभवनं कीर्णागयार्थनोलुपः† ॥ २५ ।
 तत्रापग्नद्विजवरं गान्तं तत्त्वार्थकोविदम् ।
 परिचर्यापरं विष्णोरुतङ्गं तपसां निधिम् ॥ २६ ।
 एकाकिनं दयायुक्तं‡ निष्पृहम्यानलोलुपम् ।
 दृष्ट्वाऽसौ सुखको मेने तं चौर्यस्यान्तरायिकम्§ ॥ २७ ।
 देवस्य द्रव्यजातन्तु समादातुमना निगि ।
 उत्तङ्गं हन्तुमारभे विष्टतासिर्गमदोदतः ॥ २८ ।
 पादेनाक्रम्य तद्वचोनिगृह्य पाणिना कचम्॥ ।
 एवङ्गतमतिं॥ तन्तु उत्तङ्गः प्रेक्ष्य धाम्नीत् ॥ २९ ।
 भो भोः साधो हृद्या मान्त्वं हनिष्यसि निरागसम् ।
 मया किमपराधन्ते॥ कृतं तद्वद सुखकः॥ ॥ ३० ।
 कृतापराधिनी लोके§§ शिवां कुर्वन्ति यत्नतः ।
 न हिंसन्ति हृद्या सौम्य सज्जना अपि पापिनम् ॥ ३१ ।
 विरोधिष्वपि मूर्खेषु निरीक्षावस्थितान् गुणान् ।

* विनियतमिति (घ) । † चौर्यलोलुप इति (ख), (ग) । ‡ दयायुक्तमिति (ख), दयायुचेति (ग) । § तच्चौर स्वर्णहारकमिति (ख), चौरस्यान्तरायिणमिति (ग) । ॥ विष्टतासिरिति (ख) । ॥ कच निर्गृह्य पाणिनेति (ख), कटां संगृह्य पाणिनेति (ग) । ॥ हन्तुं कृतमतिमिति (ग) । †† अपराधशब्दस्य लीवलमार्थम्, किमपराध ते इति (ख), (ङ) पुस्तकयो पाठ । ‡‡ सुखक तद्वदिति (ङ) । §§ लोका इति (ख), (ग) ।

विरोधं नापि गच्छन्तिः सज्जनाः शान्तचेतसः ॥ ३२ ।

बहुधा बाध्यमानोऽपि यो नरः क्षमयान्वितः ।

तमुत्तम नरं प्राहुर्विष्णोः प्रियतरं तथा ॥ ३३ ।

भुजगो न याति वैरं परहितबुद्धिर्विनाशकालेऽपि ॥

छिदेऽपि चन्दनतरुर्वासयति सुखं कुठारस्रग् ॥ ३४ ।

अहो विधिवै बलवान् बाधते बहुधा जनान् ।

सर्वसङ्गविहीनोऽपि बाध्यते च दुरात्मनाः ॥ ३५ ।

अहो निष्कारणं लोके बाधन्ते पिशुना जनान् ।

तत्रापि साधून् बाधन्ते न समानान्कथञ्चन ॥ ३६ ।

नृगमीनसज्जनानां दृणजलसन्तोषविहितदृष्टीनाम् ।

सुव्यकधीयरपिशुना निष्कारणवैरिणो जगति ॥ ३७ ।

अहो बलवती माया मोहयत्यखिलं जगत् ।

पुत्रमित्रकलत्रार्थं सर्वदुःखैः न नियोजति ॥ ३८ ।

परद्रव्यापहारेण कलत्रं पोषितं तु यैः ।

अन्ते तत्सर्वमुत्सृज्य एक एव प्रयाति वै ॥ ३९ ।

मम माता मम पिता मम भार्या ममात्मजः ॥

० गृह्णन्तीति (ख), नाधिमण्डनीति (ग) । † विनाशनेऽप्येति (घ), तत्र हन्दीदीप ।

‡ एष श्लोकी (ङ) पुस्तके नास्ति । श्लोक एष प्रचिन्न इत्यनुमीयते । § बाध्यते भ दुरा
कथनेति (ग), (ङ) । (ख) पुस्तके एतदर्थं नास्ति । ¶ तत्रापि साधु जायन्ते न समान
कथञ्चनेति (क), (ङ) पुस्तकयोः पाठ । ॥ एष श्लोक (ङ) पुस्तके नास्ति । प्रचिन्नथाय
मित्यनुमीयते । ०० सर्वं दुःखमिति (ङ) । †† नियुज्जे इति साधु । नियोजितमिति
(ख), (ग) । ‡‡ ममानुज इति (क) ।

ममेदमिति जन्तूनां ममता बाधते वृथा ॥ ४० ।
 धर्माधर्मौ सहेवास्तामिहाऽमुत्र न चापरः ।
 यावदर्जयति द्रव्यं तावदेव हि बान्धवाः ॥ ४१ ।
 धर्माधर्मार्जितैर्द्रव्यैः पोषिता येन ये नराः ।
 मृतमग्निमुखे हुत्वा वृत्तान्^० भुञ्जते हि ते ॥ ४२ ।
 गच्छन्तं परलोकश्च नरं तं ह्यनुतिष्ठतः ।
 धर्माधर्मौ न च धनं न पुत्रा न च बान्धवाः ॥ ४३ ।
 कामः समृद्धिमायाति नराणां पापकर्म्मणाम् ।
 वृथाऽयं बाधते लोको धनादीनामुपार्जने^१ ।
 यद्भावि तद्भवत्येव नैतज्जानन्त्यबुद्धयः^२ ॥ ४४ ।
 पादेनैकेन वक्ष्यामि यदुक्तद्वयकोटिभिः^३ ।
 भवितव्यं भवत्येव तच्च लोको न बुध्यते^४ ॥ ४५ ।
 यद्भावं तद्भवत्येव यदभावं न तद्भवेत् ।
 इति नियतबुद्धीनां न चिन्ता बाधते कश्चित् ॥ ४६ ।
 देवाधीनमिदं सर्वं^५ जगत्स्वावरजद्रमम् ।
 तस्मान्जाना च मृत्युश्च दैवं जानाति नाऽपरः^६ ॥ ४७ ।

० वृत्तमग्निमुखे हुत्वा मृताये भुञ्जते इति (ग), '(क) पुत्रके वृत्तमग्निमुखे हुत्वा वृत्तात्र
 मिति पाठो वर्धते । † सदाज्जने इति (क), (ख), तथाज्जने इति (ग), (ङ) ।
 ‡ न जानन्त्यबुद्धय इति (ङ) । § मल्लकोटिभिरिति (ग) । ¶ (क) पुत्रकेऽत परं यन्मात्र
 तद्भवत्येव तच्च लोको न बुध्यते इत्यधिकारं वर्धते । ॥ अयमसर्वमिति (ङ) । ७७ नैकं
 जानाति नापरमिति (घ) ।

यत्र कुत्र स्थितस्यापि॥ यद्वाच्यं तद्वेदेषुवम् ।
 लोकस्तु तद्विघ्नाय† हृद्यावाससमाकुलः‡ ॥ ४८ ।
 अहो दुःखं मनुष्याणां ममताकुलचेतसाम् ।
 महापापानि कृत्वाऽपि परान् पुष्यन्ति॥ यन्नतः ॥ ४९ ।
 अर्जितन्तु धनं सर्वं मुञ्चते वान्धवाः समम् ।
 स्वयमेको नामगं मूढस्तत्पापफलमगृते॥ ॥ ५० ।
 इति वृषाणन्तर्मपिं विमुच्य भयविह्वलः ।
 कनिकः प्राञ्जलिः प्राह क्षमस्वेति पुनः पुनः ॥ ५१ ।
 तत्संसर्गप्रभावेण॥ हरिसन्निधिमावतः ।
 गतपापोलुब्धकय†† अनुतापीदमवधीत्‡‡ ॥ ५२ ।
 मया कृतानि पापानि मृहन्ति सुवह्नि च॥ ॥ ५३ ।
 तानि सर्वाणि नष्टानि विप्रेन्द्र तव दर्मनात् ॥ ५३ ।
 अहोऽहं गं पापघोर्निर्लभं महापापं समाचरम् ।
 कथं मे निष्कृतिर्भूयात्कं घामि यरणं विभो ॥ ५४ ।
 पूर्वजन्मार्जितैः पापैर्लुब्धकत्वमवाप्तवान्॥ ॥

• 'यत्र' पर (ख) पुस्तके चरणचतुष्टयं नास्ति । तत्र यत्र कुत्र स्थितस्यापि नरस्याकुल-
 चेतस इत्येव पाठो वर्तते । † तत्र विघ्नावेति (ग), (ङ) । ‡ हृद्यावाससमाकुल-
 इति (घ) । § परानग्रन्थीति (क), परान् पुष्यन्तीति (ग), (ङ) । ५ स्वयमेकोमूढतम-
 इति (ग) । ॥ (ख) पुस्तकेऽतः परं गत उवाचेति पाठो वर्तते । ७७ तद्वदस्य
 प्रभावेणेति (ग) । †† स तु पापो लुब्धकश्चेति (ख), गतपापो लुब्धक इति (ग) ।
 ‡‡ अतः पर (ख) पुस्तके कनिक उवाचेत्यधिक पाठो वर्तते । §§ सुहृदनिवति (ख) ।
 ५५ अतीवहमिति (घ) । ॥ अवाप्तुयामिति बहुषु पाठः ।

तथापि पापजालानि कृत्वा कां गतिमाप्नुयाम् ॥ ५५ ।

अहो ममायुः क्षयमेति शीघ्रं

पापान्यनेकानि समार्जितानि ।

प्रतिक्रिया नैव कृता मयैषां

गतिश्च का स्वात्मम जन्म किं वा ॥ ५६ ।

अहो विधिः पापशताकुलं मां

किं सृष्टवान् भारकरश्च मद्याः ।

कथं नु तत्पापफलानि मोक्षेय

कियत्सु जन्मस्वप्नमुपकर्म्या ॥ ५७ ।

एवं विनिन्द्य* चात्मानमात्मना सुख्यकस्तदा ।

अन्तस्तापातिसन्तप्तः† सद्यः पञ्चत्वमागतः ॥ ५८ ।

उतहः परितप्तं प्रेक्ष्य‡ सुख्यकन्तं दयापरः ।

विष्णुपादोदकेनै§ नृणामभ्यसिञ्चन्महामतिः ॥ ५९ ।

हरिपादोदकस्पर्शासुख्यको वीतकल्मषः ।

दिव्यं विमानमारुह्य मुनिमेनमथाव्रवीत् ॥ ६० ।

कनिक उवाच ॥

उतह मुनिशार्दूल गुरुस्त्वं मम सुव्रत ।

विसृज्यस्वप्नसादेन महापातकबन्धनात् ॥ ६१ ।

* विनिन्दितात्मानमिति (क), (ख) ; निन्दनमात्मानमिति (ग) ; निदिन्द चात्मानमिति (ङ) । † अन्तस्तापाभिस्सन्तप्त इति (क), अन्तस्तापाघिसन्तप्त इति (ङ) । ‡ वीक्ष्येति (ग) । § हरिपादोदकेनेति (ग) । ॥ एवेति बहुषु पाठः । ॥ दिव्यदृष्ट उवाचेति (घ) ।

जातस्तदुपदेशान्मे सन्तापोऽ मुनिपुङ्गव ।
 तेन मे पापजालानि विनष्टानि महामते ॥ ६२ ।
 हरिपाटोदक यस्मान्मयि त्वं सिक्तवानसि ।
 प्रापितोऽस्मि ततस्तस्मात्तद्विष्णोः परमम्पदम् ॥ ६३ ।
 त्वयाऽहं हृतकृत्योऽस्मि गुरुस्त्वं मम सुव्रत ।
 तस्मान्नतोऽस्मि ते विहन्यत्कृतं तत्त्वमस्य मे ॥ ६४ ।
 इत्युक्त्वा देवकुसुमैर्मुनियेष्टमवाकिरत् ।
 प्रदक्षिणत्रयहृत्वा नमस्कारश्चकार सः ॥ ६५ ।
 ततो विमानमारुह्य सर्व्वकामसमन्वितम् ।
 अस्तरोगणसङ्कीर्णं प्रपेदे हरिमन्दिरम् ॥ ६६ ।
 एतद्वद्वा विस्मितोऽसावुतहस्तपसां निधिः ।
 शिरस्थस्त्रलिमाधाय अम्बुपीत्कमलापतिम् ॥ ६७ ।
 तेन स्तुतो महाविष्णुर्दत्तवान्वरमुत्तमम् ।
 वरेण तेनोतङ्गोऽपि प्रपेदे परमम्पदम् ॥ ६८ ।

इति श्रीहरप्रारदीयपुण्ये हरिमाहात्म्यावर्णने पञ्चविंशोऽध्यायः ।

० अथत इति (क), (ङ), विवेक इति (ग) । † अत पर (ख) पुष्पके दत्त
 लवार्चनधिक पाठो वर्तते । ‡ प्रपेदे परम पदमिति (क), तत्र श्लोकद्वय नास्ति, (ख)
 पुष्पके चैव श्लोकः ।

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

किं तरस्तीव्रं महाभाग कथन्तुष्टी जनार्दनः ।

उतङ्गः पुण्यः पुरुषः कीदृश लब्धयान्वरम् ॥ १ ॥

सूत उवाच ।

उतङ्गी नाम विप्रेन्द्रो हरिध्यानपरायणः ।

हरिपूजनसामर्थ्यं दृष्ट्वा तुष्टाव भक्तितः ॥ २ ॥

नमामि नारायणमादिदेवं

जगन्निवासं जगदन्तर्हितम् ।

चक्रासिशाङ्गान्धरं महान्तं

स्मृतार्तिविच्छेदकरं प्रसन्नम् ॥ ३ ॥

यन्माभिजाजप्रभवो विधाता

सृजत्यमुं लोकसमुच्चयं यः ।

यत्क्रोधजोरुद्र इमं समन्ति

तमादिनाथं प्रणतोऽस्मि विश्वम् ॥ ४ ॥

• हरिर्दाञ्जनसामर्थ्यमिति (क), हरि जज्वालय सामान्यदृष्टेति (ख), हरिपूजन माहात्म्यमिति (ग); हरियाञ्जनसामर्थ्यमिति (ङ) । + नतोऽस्मि नारायणमिति (घ) ।
‡ चक्रासिशाङ्गान्धरमिति (ख) । § यन्माभिजाजप्रभव इति (ख), यन्माभि
ष्पाप्रभव इति (ङ) । ॥ सृजत्ययमिति (ख), (घ) । ॥ इदमिति (क), (ख), (घ),
(ङ) । ०० आदिदेवमिति (क) । †† विश्वमिति (घ) ।

पद्मापतिं पद्मदलायताक्षं -
 विचित्रवीर्यं निखिलैकहेतुम् ।
 वेदान्तवेद्य पुरुष पुराणम्
 तेजोनिधि विष्णुपद प्रपद्ये† ॥ ५ ।
 आत्मा श्रुतः‡ सर्वगतोऽच्युताख्यो
 ज्ञानात्मको ज्ञानविदां वरिष्ठः§ ।
 नित्य प्रपन्नार्त्तिहरः परात्मा
 दयाम्बुधिर्मे वरदः स्वरूप.गा ॥ ६ ।
 यत्॥ स्थूलसूक्ष्मादिविशेषमेदै-
 र्जगत्सु विस्तारित॥००मेतदीश ।
 त्वमेव तत्सर्वमनन्तसार
 त्वत्तः पर नास्ति परापरात्मन् ॥ ७ ।
 अगोचरं यत्तव सूक्ष्मरूप
 मायाविहीन†† गुणजातिहीनम् ।
 निरञ्जन निश्चलमप्रमेयं
 पश्यन्ति सन्तः परमात्मसंज्ञम् ॥ ८ ।

* पद्मदलामलाचमिति (ख) । † प्रपन्न इति (ख), (ग), (ङ) । ‡ अनादित
 इति (ख), आत्माच्युत इति (ग) । § प्रपन्न इति (ग), यत पर (ग) (ङ), प्रसक्तयो
 ज्ञानैकवेदी भगवान्नादि प्रसीदतु व्यक्तिसमष्टिरूप । अनन्तवीर्यो गुणजातिहीनो
 गुणात्मको ज्ञानविदां वरिष्ठ इत्यधिक पाठो दृश्यते । ॥ स भूयादिति (ग) (ङ) ।
 ॥ य इति बहुषु पाठ । ०० सविस्तारितमिति (ख), (ङ), प्रविस्तारितमिति (ग) ।
 †† भासा विहीनमिति (ख) ।

एकेन हेम्नैव विभूषणानि
जातानि भिन्नत्वमुपाधिभेदात् ।
तथैव सर्वेश्वर एक एव
प्रदृश्यते भिन्न इवाखिलात्मा ॥ ८ ।
यन्मायया मोहितमानसा ये
पश्यन्ति नात्मानमपि प्रपन्नम्* ।
त एव मायाविगतास्तदैव
पश्यन्ति सत्त्वात्मकमात्करूपम् ॥ १० ।

निर्गुणस्परमानन्दममायमजरं भ्रुवम्† ।
परं ज्योतिरनीषम्यं विष्णुसंज्ञं नमाम्यहम् ॥ ११ ।
समस्तमेतदुद्भूतं यतीयञ्च प्रतिष्ठितम् ।
यतश्चैतन्यमायाति यद्रूपं‡ तस्य वै नमः ॥ १२ ।
अप्रमेयमनाधारमाधारऽञ्जगतामपि ।
परमानन्दचिन्मात्रं वासुदेवन्नमाम्यहम् ॥ १३ ।
ब्रह्महानिलयन्देवं योगिभिः परिचेदितम् ।
योगानामादिभूतन्तं नमामि प्रणयस्थितम् ॥ १४ ।
नादात्मकं नादबीजं प्रयतं॥ प्रणवात्मकम् ।
सम्भवं॥ सच्चिदानन्दं वन्दे तं तिग्मऽक्षकिणम् ॥ १५ ।
अक्षरं जगतां॥ साच्चि न वाङ्मनसगोचरम् ।

* प्रसिद्धमिति (ग) ; प्रसद्धमिति (ङ) । † विभुमिति (ग) । ‡ तद्रूपमिति (ङ) ।

§ मायानं जनतामिति (ख) । ५ प्रयत इति (क), (ख), (ङ) । ॥ सदाशमिति (ग) ।

०० तीक्ष्णक्षकिणमिति (ग) । †† जनन इति ब्रह्म पाठः ।

निरञ्जनमवन्ताख्यं विश्वरूपं* नतोऽस्मिन्नहम् ॥ १६ ।

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिः सत्त्वं तेजोबलं, धृतिः ।

वासुदेवात्मकान्याहुः चैत्रहृत्तन्त्रमेव च ॥ १७ ।

विद्याविद्यात्मकं प्रादुर्यमीशं जगतां पतिम् ।

परात्परात्मकं प्राहुः परात्परतरं तथा ॥ १८ ।

अनादिनिधनं शान्तं सर्वधातारमच्युतम् ।

ये प्रपन्ना महात्मानस्तेषां सुक्तिर्हि शश्वती† ॥ १९ ।

वरं वरेण्यं वरदं पुराणं

सनातन सर्वगतं प्रसन्नम् ।

नतोऽस्मि भूयोऽपि नतोऽस्मि भूयो

नतोऽस्मि भूयोऽपि नतोऽस्मि भूयः‡ ॥ २० ।

यत्पादतीयं भवरोगवैद्यं

यत्पादपांशुर्विभलत्वसिद्धौ ।

यन्नाम दुष्कर्मनिवारणीयं

तमप्रमेयं पुरुषं भजामि ॥ २१ ।

सद्रूपं तमसद्रूपं सदसद्रूपमव्ययम् ।

तत्तद्विलक्षणं श्रेष्ठं श्रेष्ठाच्छ्रेष्ठतरश्च ॥ २२ ।

निरञ्जन निराकारं पूर्णमाकाशमध्यगम् ।

परं च विद्याऽविद्याभ्यां हृदम्बुजनिवासिनम् ॥ २३ ।

अप्रकाशमनिर्देश्यं महतां वा महत्तरम् ।

* विष्णुरूपमिति (ग) । † एतौ (१८-१९) शोबी (ख) (घ) पुस्तकयो न स ।

‡ नतोऽस्मि रूपोऽपि नतोऽस्मि रूप इति (क) (ख) इत्यन्वयो नास्ति ।

अशीरणीयांसमजं सर्वोपाधिविवर्जितम् ॥ २४ ॥

यन्नित्यं परमानन्दमूर्णं ब्रह्म सनातनम् ।

विष्णुसंज्ञं जगद्धाम तमस्मि शरणद्वतः ॥ २५ ॥

यं भजन्ति क्रियानिष्ठाः* यं पश्यन्ति च योगिनः ।

पूज्यात्पूज्यतरं शान्तं नतोऽस्मि शरणं प्रभुम् ॥ २६ ॥

यत्र पश्यन्ति विद्वांसो यच्च तद्ग्राह्य तिष्ठति ।

सर्वस्मादधिकचित्त्वं नतोऽस्मि विभुमव्ययम् ॥ २७ ॥

अन्तःकरणयोगादिः जीव इत्युच्यते च यः ।

अविद्याकार्यैरहितः परमात्मेति गीयते ॥ २८ ॥

सर्वात्मकं सर्वहेतुं सर्वकर्माफलप्रदम् ।

यदं वरेण्यमजरं प्रणतोऽस्मि परात्परम् ॥ २९ ॥

सर्वज्ञातं‡ सर्वगतं महान्तं

वेदान्तगं वेदविदां परिष्ठम॥ ।

तं वाङ्मनोऽचिन्त्य॥मनन्तशक्तिम्

ज्ञानैकवेद्यं०० पुरुषभजामि ॥ ३० ॥

इन्द्राग्निकालासुरपाग्निवायु-

सोमेशमार्त्तण्ड††पुरन्दराद्यैः ।

• पुनर्वैव सनातनमिति (ख) । † क्रियानिष्ठा इति (क) । ‡ अल करणप्राप्तु इति (ग) , अल करणसंयोगादिति (ग), (ङ) । § सर्वशक्तमिति (ग), (ग), (ङ) । ॥ वेदान्तसंवेदविदासंवेद्यमिति (क) , वेदात्मकं वेदविदां परिष्ठमिति (ग) , वेदान्तं वेदविदां परिष्ठमिति (क) , वेदान्तसंवेदविदां परिष्ठमिति (ङ) । ॥. तस्यो मनीऽचिन्त्य मिति (घ) । •• आत्मैकवेद्यमिति (ख) । †† सीमपमपेदेति (क), (ग), (ङ) ।

यः पाति लोकान् परिपूर्णभावः
तमप्रमेयं शरणं प्रपद्ये ॥ ३१ ।
सहस्रशीर्षश्च सहस्रपादं
सहस्रबाहुश्च सहस्रनेत्रम् ।
समस्तयज्ञं* परिपूर्णमाद्यं
नतोऽक्षरभीष्टप्रद†मुग्रवीर्यम् ॥ ३२ ।
कालात्मकं कालविभागहेतुं
गुणत्रयातीतमजं गुणेशम् ।
गुणप्रियं कामद‡मस्तुसंज्ञ-
मतीन्द्रियं§ विश्वभुजं विद्वण्मू॥ ३३ ।
निरीहमग्रं मनसाऽप्यगम्यं
मनीमयश्चात्ममयं॥ स्वरूपम्*
अवाक्ष्यं†† प्राणमय‡‡मजामि-
विज्ञानभेदप्रतिपन्नकल्पम् ॥ ३४ ।
न यस्य रूपं न बलं प्रभावो§§
न यस्य कर्माणि न यत्प्रमाणम् ।

* सहस्रयागमिति (ख) ; समनयज्ञं. परिपुष्टमिति (ग) । † अतीतप्रदमिति (क), (ङ) । ‡ गुणत्रयीकामदमिति (ग) । § अनादितमिति (क) ; अनादिममिति (द) ।
॥ विद्वटमिति (क) ; मजामीति (ग) ; विद्वटमिति (ङ) । ॥ आत्ममयमिति (क), (ग),
आत्ममयमिति (ख), (ग) । ** स्वरूपमिति (ङ) । †† न वा॥ममिति (क), (ग) ।
‡‡ प्राणमयमिति (ग) । §§ न बलप्रभावो (क), (ङ) ।

जानन्ति देवाः कमलोद्भवाद्याः

स्तोष्यामि नित्यं* कथमात्मरूपम् ॥ ३५ ।

संसारसिन्धौ पतितञ्चङ्गं मां†

मोहाकुलं कामशतेन बद्धम्‡ ।

विज्ञानभेदभ्रमितात्मबुद्धिम्§

त्रायस्व विष्णो सततं नमस्ते॥ ॥ ३६ ।

लज्जाविहीनञ्च दयाविहीनं

तुच्छं॥ परद्रव्यपरायणं माम् ।

ममत्वपाशान्तरवस्थितञ्च॥

त्रायस्व विष्णो सततं नमोऽस्तु ॥ ३७ ।

अकीर्त्तिभाजं पिशुनहृतघ्नं

सदाऽशुचिं पापघ्नं प्रमन्युम्¶ ।

दयाम्बुधे चाहि भयाकुलं मां

पुनः पुनस्त्वां शरणं प्रपद्ये ॥ ३८ ।

इति प्रसादितस्तेन दयालुः कमलापतिः ।

प्रत्यक्षतामगात्तस्य भगवांस्तेजसाविधिः ॥ ३९ ।

• स्तोष्याम्यहं स्तामिति (क) । † य एनमिति (क), (ख), (ङ), जन्म मामिति (ग) ।
‡ नाप्यमिति (क), (ख), (ग), (ङ) । § विज्ञानभेदभ्रमितात्मबुद्धिमिति (क), (ख),
(ङ) ; विज्ञानभेदभ्रमितात्मबुद्धिमिति (घ) । ¶ तुभ्यं सततं नमोऽस्ति (क) ; तुभ्यं
सततं नमोऽस्मीति (ग) ; तुभ्यं नमस्कृत्य नमोऽस्ति (ङ) । ॥ तुभ्यमिति (क), (ख), (ङ) ।
॥ पाशाश्रयताभितथेति (क), (ख), (ङ) , पाशाश्रयताभितथेति (ग) । †† प्रसन्नेति
बहुष पाठ ।

यतसीपुष्पसङ्काशं फुल्लपद्मलोचनम् ।
 किरीटिनद्गुण्डलिनं हारकेयूरमूपितम् ॥
 श्रीवत्सकौमुभधरं जेमयश्रीपवीतिनम् ।
 नासाग्रन्यस्तमुक्ताभावर्हमानतनुच्छविम् ॥
 पीतान्धरधरं देवं वनमालाविभूषितम् ।
 तुलसीकोमलदलैरर्चिताङ्घ्रिं महाद्युतिम् ॥
 किङ्किनीनूपुराद्यैश्च शोभितं गगदञ्जलम् ।
 दृष्ट्वा ननाम विप्रेन्द्रो दण्डवत्प्रतिमण्डले ॥ ४०—४१ ॥
 चालयन् चरणौ विष्णोः परतद्वो हर्षयारिभिः ।
 मुरारे रच रजेति व्याहरवान्यधीस्तदा ॥ ४४ ॥
 तमुत्थाप्य महाविष्णुरालिखिजे दयापरः ।
 वरं वृणीष्व वल्लेति प्रोवाच मुनिपुङ्गवन् ॥ ४५ ॥
 असाध्यं नास्ति किञ्चित्ते प्रसन्ने मयि सत्तम ।
 वरं वरय तन्मात्त्वमित्याह भगवान्हरिः ॥ ४६ ॥
 इतीरितं समाकर्ष्य ततश्चक्रुः पाणिना ।
 पुनः प्रणम्य तन्ग्राह्यं देवदेवं जनार्दनम् ॥ ४७ ॥
 किं मां मोहयसीय त्वं किमन्येदेव मे वरैः ।
 त्वयि भक्तिर्दृढा मेऽसु जन्मजन्मान्तरेऽपि ॥ ४८ ॥

• विष्णुमिति (ग) । + महेष्टमिति (अ), (ख), (ग), (ङ) । † इत्यन्विता
 पादाविति (ग) । § व्याजहारति घोरद्वेष्टति (ख) ; व्याजहारविद्विषित इति (ङ) ।
 १ यत परं (ख) पुस्तके श्रीवत्सकौमुदधरं पाठोऽस्ति । ॥ एव द्रोक. (ख) पुस्तके
 नास्ति । २२ मोहयमे मज्जति (अ), (ख), (ग), (ङ) ।

कीटेषु पक्षिषु मृगेषु सरीसृपेषु

रक्षःपिशाचमनुजैश्चपि यत्र तत्र ॥

जातस्य मे भवतु केशव तेन प्रसादा-

त्त्वय्येव ॥ भक्तिरचलाऽथ्यभिचारिणी च ॥ ४८ ॥

एवमस्त्विति देवेशः गङ्गप्रान्तेन तं स्पृशन् ।

दिव्यज्ञानन्दो तस्मै योगिनामपि दुर्लभम् ॥ ५० ॥

पुनस्तुवन्त विप्रेन्द्रं देवदेवी जनार्दनः ।

इदमाह क्षितमुखो हस्तं तच्छिरसि विपन्ना ॥ ५१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

आराधय क्रियायोगैर्मा सदा विप्रसत्तम ॥

नरनारायणस्थानं व्रज मोक्षो भविष्यति ॥ ५२ ॥

त्वयाकृतमिदं स्तोत्रं यः पठेत्सततं नरः ।

सर्वान् कामानवाप्नोति ततोमोक्षमवाप्नुयात् ॥ ५३ ॥

इत्युक्त्वा माधयोदेवस्तत्रेवान्तरधीयत ॥

नरनारायणस्थानमुतङ्गोऽपि समाययौ ॥ ५४ ॥

तस्माद्भक्तिः सदा कार्या देवदेवे जनार्दने ।

हरिभक्तिः परा प्रोक्ता ॥ सर्वकामफलप्रदा ॥ ५५ ॥

• यत्र यथेति (ग) । † भवतु नाम तथेति (ङ) । ‡ प्रसादस्तुत्येति (घ) ।

§ अत परं (ख) पुलके मूलं चवाचैव्यभिच पाठो वर्तते । ॥ हस्तं शिरसि संक्षिपन्निति (ग), (ङ), (घ) पुलके एव श्लोकं पूर्वस्य परादं न स । ॥ अविमग्नम इति (ग) ।

॥ तत्रेवानन्दं तदेति (ग) । †† सदा कार्येति (घ) ।

पूजयध्वं महादेवं५ विप्रेन्द्रा गरुडध्वजम् ।
 पूजितो नमितो वापि संभृतो वापि मोक्षदः ॥ ५६ ॥
 तस्मात्पारायणन्देवमनन्तमपराजितम् ।
 इच्छामुत्र फलप्रेप्सु ॥ पूजयेद्भक्तिसंयुतः ॥ ५७ ॥
 यः पठेद्दिसमध्यायं शृणुयाद्वा समाहितः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमम्यदम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भारतीयपुराणे हरिभक्तिमहात्म्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

भूयः शृणुत५ विप्रेन्द्रा माहात्म्यं परमेष्ठिनः ।
 सर्वपापहरं पुण्यं नारदेन प्रभाषितम् ॥ १ ॥
 अहो हरिकथा लोके पापघ्नी पुण्यदायिनी ॥
 शृणुता श्रुत्वा चैव तद्वक्तानां विजेषतः ॥ २ ॥

० मदा देवमिति (ग) । † फल निम्नरिति (ग) ।

॥ प्रशुभमिति (ग), (ङ) । † हरिकथालाप पापघ्न पुण्यदायक इति (ङ) ।

हरिभक्तिरसाम्बादमुदिता ये नरोत्तमाः ।
 नमस्करोम्यहं तेषां तत्त्वज्ञी मुक्तिभाग्यतः ॥ ३ ।
 हरिभक्तिपरा ये तु हरिनामपरायणाः ॥ ४ ॥
 दुर्वृत्ता या सुवृत्ता या तेषां नित्यं नमोनमः ॥ ५ ॥
 संसारसागरन्तर्तुं य इच्छेन्मुनिपुङ्गवाः ।
 स भजित्पदमात्मानं भक्तास्ते पापहारिणः ॥ ६ ॥
 दृष्टः स्मृतः पूजितो वा ध्यातो वा नमितोऽपि वा ।
 समुद्धरति गोविन्दो दुस्तराद्भवसागरात् ॥ ७ ॥
 स्वपन् भुञ्जन्नपि स्तिष्ठन्ननुत्तिष्ठन्न चरन्तथा ॥
 वदन्ति ये हरेर्नाम तेषां नित्यं नमोनमः ॥ ८ ॥
 अहो भाग्यमहो भाग्यं विष्णुभक्तिरतात्मनाम् ।
 यस्मान्मुक्तिः करस्यैव योगिनामपि दुर्लभा ॥ ९ ॥
 आसीत्पुरा महीपालः सोमवंशसमुद्भवः ।
 यन्नध्वज इति ख्यातो नारायणपरायणः ॥
 विष्णोर्देवालये नित्यं सन्मार्जनपरायणः ।
 दीपदानरतयैव सर्वभूतदयापरः ॥ १०—१० ॥
 स कदाचिन्महीपालो रेवातीरे मनोरमे ।
 विचित्रं कुशलोपेतहृतवान्हरिमन्दिरम् ॥ ११ ॥

* हरिपूजापरायणा इति (ग) । † भजित् हरिभक्तानां भक्तास्ते इति (ग) ।
 ‡ पापहारिण इति (घ) । § दृष्ट इति (क) । ॥ भुञ्जन्निति (ग) । ॥ सुवृत्तयेति
 (क), (ख), वदन्त्येति (ग), व्रजंयेति (ङ) । १० भक्ति करस्यैवेति (ग) । †† तथा
 इति करस्यैव सर्वभूतदयापर इति (क) ।

सोऽपि तत्राभवद्राजाः सदा सम्मार्ज्जने रतः ।
 दीपदाने च विप्रेन्द्रा विशेषेण हरिप्रियः ॥ १२ ।
 हरिनामपरो नित्यं हरिसंसक्तमानसः ।
 हरिप्रणामनिरतो हरिभक्तजनप्रियः ॥ १३ ।
 वीतहोत्र इति ख्यात आसीत्तस्य पुरोहितः ।
 यज्ञध्वजस्य चरितन्दृष्ट्वा विस्मयमागतः ॥ १४ ।
 कदाचिदुपविष्टन्तं राजानं विष्णु तत्परम् ।
 अपृच्छवीतहोत्रस्तं वेदवेदाङ्गपारगः ॥ १५ ।

वीतहोत्र उवाच ।

राजन्परमधर्म्मज्ञ हरिभक्तिपरायण ।
 विष्णुभक्तिमतां पुंसां श्रेष्ठोऽसि भरतर्षभ ॥ १६ ।
 सम्मार्ज्जनपरोनित्यं दीपदानरतस्तथाः ।
 तन्मे वद महाभाग त्वया किं विदितम्फलम् ॥ १७ ।
 सम्पादने तु वर्त्तीनां तैलसम्पादने तथा ।
 उद्युक्तोऽसि ॥ महाभाग सदा सम्मार्ज्जने रतः ॥ १८ ।
 कर्म्मार्णन्यानि सन्त्येव विष्णोः प्रियतराणि वै ।
 तथापि त्वं ॥ महाभाग एतयोः सततोद्यतः ॥ १९ ।
 सर्व्वात्मना महापुण्यं जनेश विदितं त्वया ॥ २० ॥

० सोऽपि तत्र दृष्टार्ह इति (ग) । † राजसत्तम इति (क), (ङ) । ‡ दीपदान परस्परयेति (क) । § किञ्चिदिदं फलमिति (क), (ख), (ङ) । ॥ सम्मार्ज्जने तु वर्त्तीनां तैलसम्पादने तथेति (ग) । ॥ तन्मुक्तोऽसीति (क) । ०० तन्मे वदति (घ) । †† न तेषां विदितं तथेति (क), (ख), (ङ) ।

तद्ब्रूहि मे यद्यगुप्तं प्रीतिर्मयि तवास्ति चेत् ॥ २० ।

पुरोधसैवमुक्तस्तु[†] सततं[‡] राजसत्तमः ।

विनयावनतोऽ[§] भूत्वा प्रोवाचेदहताञ्जलिः[॥] ॥ २१ ।

यत्रध्वज उवाच ।

शृणुष्व विप्रगार्हूल[॥] ममैव चरितम्पुरा^{५५} ।

जातिस्मरत्वाज्जानामि श्रोतॄणां^{॥॥॥} विष्णयप्रदम् ॥ २२ ।

आसीत्पुरा कृतयुगे ब्रह्मन् स्वरोचिपे[॥]स्तरे ।

रैवतीनाम^{॥॥} विम्रेन्द्रो वेदवेदाङ्गपारगः ॥ २३ ।

अयाज्ययाजकश्चैव सदैव ग्रामयाजकः ।

पिशुनोनिष्ठुरश्चैव^{॥॥॥} अपस्थानाश्च विक्रयी^{॥॥} ॥ २४ ।

निषिद्धकर्माचरणः^{॥॥॥} परित्यक्तः स्वबन्धुभिः ।

दरिद्रोदुःखितश्चैव दुःशीलोऽध्याधितोऽभवत्^{॥॥॥} ॥ २५ ।

स कदाचिद्वनार्थन्तु पृथिव्यां पर्यटन्निजः ।

ममार नम्रैदातीरे काशश्चासिप्रपीडितः^{॥॥॥} ॥ २६ ।

तस्मिन्मृते^{॥॥॥} तस्य भार्या नाम्ना वन्धुमती तदा^{॥॥॥} ॥

• प्रीतिर्मेऽपि तवास्ति चेदिति (क), (ख) । † चक्रवेति (क), (ख) ; (घ) ।

‡ प्रहसन्निति (ख) । § प्रणयानगत इति (ख) । ॥ प्रोवाच त हताञ्जलिरिति (क) ।

॥ विप्रगार्हूल इति (ग) । ०० ममेवाचरित पुरेति (घ) । †† यद्रूणां विष्णयप्रद

मिति (ख) । ††† अवनोनामेति (ख) । §§ निष्ठुरश्चैवेति (क), (ख), (ङ) ।

॥॥ अपस्थानाश्च विक्रयीति (क) । ॥॥॥ निषिद्धकर्माचरणादिति (ग) । ००० अशीलो

ध्याधितोऽभवदिति (ख), अर्थादध्याधितोऽभवदिति (क) । ††† समाकुल इति (ग) ।

†††† तस्मिन् मते इति (क), (ख), (ङ) । §§§ तथेति (क) ।

कामाचाररता नित्यं परित्यक्ता स्वबन्धुभिः ॥ २७ ॥

तस्यां जातोऽस्मि चाण्डालोदण्डकेतुरिति स्मृतः ।

महापापरतो नित्यं निन्दकः पिशुनस्तथा ॥ २८ ॥

परदारपरद्रव्यलोलुपो जन्तुहिसकः ।

मावय विप्रा बहवो निहता नृगपक्षिणः ॥ २९ ॥

मेरुतुल्यसुवर्णानि बह्व्यपहृतानि च ।

मद्यपानरतो नित्यं निन्दकः पिशुनस्तथा ॥ ३० ॥

एवम्पापरतो नित्यं बहुशोमार्गरोधकतः ॥

पशुपक्षिमृगादीनां जन्तूनामन्तकोपमः ॥ ३१ ॥

स कदाचित्कामतप्तोरन्तुकामः परम्वियम् ।

शून्यं पूजादिभिर्विष्णोर्गर्भेन्द्रिं प्राप्तवान्विशि ॥ ३२ ॥

तत्रैवात्मोपभोगार्थं शयितुं तेन कामिना ।

स्वस्वप्रान्ततो मृच्छन् कियद्देशः प्रमार्जितः ॥ ३३ ॥

यावन्त्यः पांशुकणिकास्तेन सम्मार्जितास्तदा ।

तावज्जम्भकतम्पापं तदैव क्षयमागतम् ॥ ३४ ॥

प्रदीपः स्थापितस्तत्र रमणार्थेन्द्रिजोत्तम ।

तिनापि मम दुष्कर्म निःशेषहयमागतम् ॥ ३५ ॥

एवं स्थिते विष्णुगृहे आगताः पुरपालकाः ।

० भूलिति (ग) । † ब्रह्मदेवतस्येति (ग) । ‡ प्राणिद्वयक इति (द) । § पशुपद-
विरोधक इति (क) । ॥ स्वयं पूजादिभिर्विष्णोरिति (ख), (घ), (ङ) । ॥ मम
कामोपभोगार्थमिति (ग), (घ) ।

चौरीऽयमिति तत्रैव जघुरावांः द्विजोत्तम । ३६ ।

दिव्यं विमानमारुह्य सर्वभोगसमन्वितम् ।

सद्य एव तया सार्धं विष्णुलोकमुपागतः ॥ ३७ ।

तत्र स्थित्वा ब्रह्मकल्पगतं साग्रन्ध्रिजोत्तम ।

ततश्च ब्रह्मणा सार्धं तायत्कालं व्यवस्थितः† ॥ ३८ ।

दिव्यभोगसमायुक्तस्तावत्कालन्दिवि स्थितः‡ ।

ततश्च भूमिभागेषु देवयोग्येषु§ वै क्रमात् ॥

तेन पुण्यप्रभावेण यदूनां वंशसम्भवः॥

तेनैव भुज्यते सम्पत्तया॥ राज्यभक्षणकम् ॥ ३९॥४० ।

ब्रह्मन्कृत्वाऽनुरागार्थमिदं श्रेयः समाप्तवान् ।

भक्त्या कृतवतां पुंसां किञ्चवेदिति वेद नः॥ ४१ ।

तस्मात्सम्यक्कर्त्तुं नित्यन्दीयमाने तु†† सत्तम ।

यतिष्ये परया भक्त्या ह्यहं जातिछरो यतः ॥ ४२ ।

यः पूजयेज्जगन्नाथमेकाकी विगतस्पृहः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमम्पदम् ॥ ४३ ।

अवशेनापि यत्कर्म कृत्वेमां श्रियमागतः ।

० चारीऽयमिति तत्रैव हतवन् इति (क), (ग), (ङ) । चौरीऽयमिति तत्रैव हतवन्-
इति (ख) । † तावत्कालं व्यवस्थित इति (क), (ङ) । कानेन संस्थित इति (ख) ।
‡ एतदर्थं (क), (ख) (ग) पुस्तकेषु नास्ति । § देवयोग्येभ्य इति (क), (ख), (ङ) ; देव
योग्येनेति (ग) । ॥ यदुर्वंशसमुद्भव इति (क) । ॥ अच्युता सम्पदिति (ख), (ङ) ; न
च्युता सम्पदिति (ग) । ०० वंशि-नेति (ख), (ग), (ङ) । †† दीपदानेनेति षड्प
पाठः ।

भक्तिमद्भिः प्रशान्तैश्च किम्फलं सम्यगर्चनात् ॥ ४४ ।

इति भूपवचः श्रुत्वा वीतहोत्रोद्धिजोत्तमः ।

अत्यन्ततुष्टिमापन्नो हरिपूजापरोऽभवत् ॥ ४५ ।

तस्माच्छृणुत विप्रेन्द्रा देवोनारायणोऽव्ययः ।

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि पूजकानां विभुक्तिदः ॥ ४६ ।

अनित्यानि शरीराणि विभवो नैव शाश्वतः ।

नित्यं सन्निहितो मृत्युः कर्षय्यो धर्मसद्गृहः ॥ ४७ ।

अनित्या बान्धवाः सर्वे सम्पद्यन्त चञ्चलाः ।

शरीराणां ह्युयो मृत्युस्तस्माद्यजत केशवम् ॥ ४८ ।

हे जना किं इथा गर्वं करिष्यथ मदीहताः ॥

कायः सन्निहितापायो धनादीनां किमुच्यते ॥ ४९ ।

जन्मकोटिसहस्रेषु पुण्यं यैः समुपार्जितम् ।

तेषां भक्तिर्भवेच्छ्रद्धा देवदेवे जनार्दने ॥ ५० ।

सुलभं जाङ्घीस्नानं तथा चातिथिपूजनम् ।

सुलभाः सर्व्वयज्ञाय विष्णुभक्तिः सुदुर्लभा ॥ ५१ ।

दुर्लभा तुलसीसेवा दुर्लभा सङ्गतिः सताम् ।

• दुर्लभा हरिभक्तियः संसारार्णवपातिनाम् ॥ ५२ ।

सर्व्वभूतदया वापि दुर्लभा यस्य कस्यचित् ।

सत्सङ्गतुलसीसेवाऽ हरिभक्तियः दुर्लभा ॥ ५३ ।

० किं पुनरिति बहुषु पाठः । + अस्माच्छ्रुत्वा दामनर (ख) पुनर्के सन् एवावेति

पाठो वर्तते । † नित्यमित्यारभ्य मदीहता इत्यन्तः पाठः (क) (घ) पुनः कथीर्नास्ति ।

‡ दुर्लभा इत्यारभ्य तुलसीसेवा इत्यन्तः पाठः (घ) पुनर्के नास्ति ।

दुर्लभश्चापिः मानुषं मा वृथा नाशयिष्यथ^१ ।
 अर्चयध्वं महात्मानं भूयोभूयोवदामि वः ॥ ५४ ॥
 तर्त्तुं यदीच्छथ जना दुस्तरं भवसागरम् ।
 हरिभक्तिविधानञ्च आययध्वं^२ सुदुर्लभम् ॥ ५५ ॥
 यजध्वमाशु गोविन्दं विलम्बं किङ्करिष्यथ ।
 आसन्ननेव नगरं क्षतान्तस्थ ह^३ दृश्यते ॥ ५६ ॥
 नारायणं जगद्योनिं सर्वकारणकारणम् ।
 समर्चयध्वं विम्रेन्द्रा यदि सुक्तिमभीषथ ॥ ५७ ॥
 सर्वार्धारं सर्वयोनिं सर्वान्तर्यामिनमभुम्गा ।
 ये प्रपन्ना महात्मानं^४ ते क्षतार्था न संशयः ॥ ५८ ॥
 ते बान्धवास्ते पूज्याय^५ नमस्कार्या विशेषतः ।
 येऽर्चयन्ति महाविष्णु प्रणतार्त्तिप्रणयनम् ॥ ५९ ॥
 यो विष्णुभक्ताविष्कामान् भोजयेच्छ्रद्धयान्वितः^६ ।
 त्रिःसप्तकुलसंयुक्तः स याति हरिमन्दिरम् ॥ ६० ॥
 विष्णुभक्ताय यो दद्यान्निष्कामाय महात्मने^७ ।
 पानीयं वा फलं वापि स एव भगवान् हरिः ॥ ६१ ॥
 विष्णुपूजापराणाञ्च शत्रूणां कुर्वते तु ये^८ ॥

० दुर्लभं प्राप्येति (ग) । † नाशयिष्य इति (ङ) । ‡ हरिभक्तिविधानागामांशयध
 मिति (क), (ग) ; हरिभक्तिविधाने तमिति (घ) । § क्षतान्तस्थेति (घ) । ॥ विष्णु
 मिति (ग), (ङ) । ॥ महात्मान इति (ग), (ङ) । ०० ते बान्धवास्ते प्रपूज्यायेति
 (ग), (ङ) । ११ यो विष्णुभक्तोनिष्काम पूजयेच्छ्रद्धयान्वित इति (ङ) । १२ कुटुम्बिने
 इति (ग) । १३ धे तु कुर्वते इति (ग) , कुर्वन्त इति (ङ) ।

ते यान्ति विष्णुभवनन्विसप्तपुरुषान्विताः ॥ ६२ ।
 ये यजन्ति स्पृहाशून्या हरिं वा हरमेव वा ।
 त एव भुवनं सर्वं पुनन्ति विबुधैर्भवाः ॥ ६३ ।
 देवपूजापरो यय[†] गृहे वसति सर्वदा ।
 तत्रैव सर्वदेवाय हरिश्चैव श्रियान्वितः ॥ ६४ ।
 पुण्यमाप्ता च[‡] तुलसी यस्य वेश्मनि[§] तिष्ठति ।
 तस्य श्रेयांसि सर्वाणि सिध्यन्त्यहो[॥]रहर्दिजाः ॥ ६५ ।
 शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केयवः ।
 न बाधन्ते ग्रहास्तत्र[॥] भूतवेतालकादयः ॥ ६६ ।
 शालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ।
 यतः^{॥०} सन्निहितस्तत्र भगवान्मधुसूदनः ॥ ६७ ।
 यद्गृहे नास्ति तुलसी शालग्रामशिलार्चना ।
 श्मशानसदृशं विद्यात्तद्गृहं शुभवर्जितम् ॥ ६८ ।
 पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि च द्विजाः ।
 साङ्गवेदाय सर्वस्य^{††} विष्णोरूपं प्रकीर्तितम् ॥ ६९ ।
 भक्त्या कुर्वन्ति ये विष्णोः प्रदक्षिणचतुष्टयम् ।
 ते प्रयान्ति^{‡‡} परं स्थानं सर्वलोकोत्तमोत्तमम् ॥ ७० ।
 अत्रैव नारदेनोक्तमिति हासं पुरातनम् ।

० तत्र भुवनं सर्वे फलन्तीति (ड) । † परी ययेति (ग), यमु इति (ड) ।

‡ पूजमानेति (क), (घ) । § शिरसीति (क), (ग), (ड) । ॥ श्रेयांसि तस्य सर्वानि
 बन्धयन्तीति (ग) । ॥ मयन्तेति (ग), (ग), (ड) । ०० मत इति (क) । †† साङ्ग-
 वेदस्य सर्वमिति (क), (घ), (ड) । ‡‡ तेऽपि यन्तीति वक्ष्य पाठः ।

वदतां शृण्वताश्चैव सर्वपापहरं द्विजाः ॥ ७१ ।

वैतस्वतेऽन्तरे पूर्वं शूक्रस्य च बृहस्पतेः ।

संवादसु महानासीत्तं वक्ष्येऽशृणुत द्विजाः ॥ ७२ ।

एकदा सर्वभोगाढ्यो विबुधैः परिवारितः ।

अप्सरोगणसंकीर्णो बृहस्पतिमभाषत^१ ॥ ७३ ।

इन्द्र उवाच ।

बृहस्पते महाभाग सर्वतत्त्वार्थकोविद् ।

अतीतब्रह्मणः कल्पे स्वर्गः कीदृग्विधः स्मृतः^२ ॥ ७४ ।

इन्द्रसु कीदृशः प्रोक्तोऽपिबुधाः कीदृशाः स्मृताः ।

तेषाञ्च कीदृशं कर्म यथावद्वक्तुमर्हसि^३ ॥ ७५ ।

बृहस्पतिरुवाच ।

अहमद्यतनः शक्र नहि जानामि^४ किञ्चन ।

पूर्वेद्युः कृतकर्माणि^५ अपि यत्तुं न शक्यते ॥ ७६ ।

वर्तमानदिने वाऽपि विधातुः परमेष्ठिनः ।

मनवः समतीताश्च तद्वक्तुमपि न क्षमः ॥ ७७ ।

सुधर्म इति विख्यातः कश्चिदास्ते पुरन्दरः^६ ।

स एवैतद्विजानाति तं पृच्छामो यथातथम्^७ ॥ ७८ ।

० त गच्छामिति (ख) । † (ग) पुस्तके एष श्लोक परश्लोकश्च न स्त । ‡ स्थित इति (ग) । § (घ) पुस्तके स इन्द्रसु कीदृशं कर्म यथावद्वक्तुमर्हसीत्येतावन्मात्रं पाठ । ¶ अहमाद्यतनं शक्र नहि जानामि कश्चमेति (क) , अहमाद्यसु इति (घ) ; अहमाद्यं ततः शक्र नहि जानामीति (ङ) । ॥ पूर्वे कृतानि कर्माणीति (ग) । ०० पुरं तद्वति (ग) । †† यथावद्वति (घ) ।

इति निश्चित्य गङ्गोऽपि बृहस्पतिपुरोगमः ।

देवतागणसंकीर्णः सुधर्मं प्राप्तवान्स्त्रुदा ॥ ७८ ।

समागतं देवपतिं बृहस्पतिसमन्वितम् ।

यथार्हमर्चयामास माधनैर्वहुविस्तुरैः ॥ ८० ।

सुधर्मैर्वाहितः गङ्गो बृहदा तच्छ्रियमुत्तमाम् ।

मनसा विस्मयाविष्टः प्रोवाच विनयान्वितः ॥ ८१ ।

इन्द्र उवाच ।

सुधर्मं सर्वधर्मज्ञ सर्वसम्पत्समन्वितः ।

यशसा तेजसा कीर्त्या मत्तो ह्यधिकतां गतः ॥ ८२ ।

दानेन वा तपोभिर्वा यज्ञैर्वा तीर्थसेवनैः ।

यंसं केन प्रभावेण ईदृशं प्राप्तवान् श्रियम् ॥ ८३ ।

अतीतब्रह्मकल्पस्य वृत्तान्तं वेत्सि त्वं किल ।

गतानिन्द्राद्य देवाद्य केन जानामिषा तद्दद ॥ ८४ ।

इत्युक्तो दैत्यराजेन सुधर्मः प्रहसंस्त्रुदा ॥

प्रोवाच विनयाविष्टः पूर्ववृत्तं यथाविधि ॥ ८५ ।

सुधर्म उवाच ।

अतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणोदिनमुच्यते ।

तस्मिन्नेव दिने गङ्गा मनवशु चतुर्दश ॥ ८६ ।

० देवतागणसंकीर्णमिति (ड) । † समन्वित इति (ड) । ‡ अधिकतामिति (ख) ।

§ मय्यामिति (ड) । ॥ जानामीति (ख), (ग) ; यथाश्चौकावरं (ख) पुनरेव नत
उवाच इत्यधिकः पाठो वर्धते । ॥ मह्यं तदेति (ड) । ०० विनयाविष्ट इति (ग) ।

† एव पाठः (ख), (ग), (ड) पुनरेव नास्ति । ‡ मनववेति (ड) ।

इन्द्रायतुर्दश पीताः देवान् ० विविधाः ॥ ४४ ॥
 इन्द्राणां चैव सर्वेषां सम्पदायाः ॥ पूर्ववत् ॥ ८० ॥
 तेषां नामानि वक्ष्यामि मन्वादीनां शृणुष्व मे ।
 तत्तन्मन्वन्तरे ॥ गच्छ तत्तन्मनुसुताञ्च नृपाः ॥ ८८ ॥
 स्वायम्भुवोमनुः पूर्वमन्तः सारोचिप्रस्ताया ० ॥
 उत्तमस्तामसश्चैव रैवतयास्तपस्तायाः ॥ ८९ ॥
 वैवस्वतोमनुश्चैव सूर्यसावर्णिः ॥ ९० ॥
 नवमो दक्षसावर्णिः सर्व्ववर्णहृते रतः ॥ ९१ ॥
 दशमो मत्स्यसावर्णिर्धर्मसावर्णिकस्ततः ।
 ततस्तु रुद्रसावर्णीरोचमानस्ततः स्मृतः ।
 भौत्य ॥ यतुर्दश प्रोक्त एते च मनवः स्मृताः ॥ ९२ ॥
 देवानिन्द्रांश्च वक्ष्यामि शृणुष्व विबुधयेभ ॥ ९३ ॥
 यामा इति ० ० ० समाख्याता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 महीपतिः समाख्यातस्तेषामिन्द्रोमहामतिः ॥ ९४ ॥
 पारावताः सन्तुषिता देवाः सारोचिषेऽन्तरे ।

० देवायेति (ङ) । † विबुधा इति (ग) । ‡ सम्पदायायेति (ख), (ग), (ङ) ।
 § तत्तन्मन्वन्तरे इति (क) । ॥ तत्तन्मनुसुता इति (क), (ङ) , तत्तन्मन्वन्तरे इति (ख) ।
 ॥ पूर्वमिति (ग), (ङ) । ०० सारोचिषान्तर इति (क), (ङ) । †† तामसस्तयेति (घ) ।
 ‡‡ सूर्य सावर्णिः इति (क) । §§ सूर्यसावर्णिर्दृष्ट इति (घ) । ॥ ९० सर्व्ववर्णहृते रत
 इति (ख) , सर्व्ववर्णस्त्रितो रत इति (घ) । ॥ भौत्य इति (क) , तोय इति (ख) , भौय
 इति (ङ) । ००० यमा इतीति (ङ) । ††† महीपतिरिति (ग) ।

विपश्चिन्नाम तत्रेन्द्रः सर्वसम्पत्समन्वितः* ॥ ८४ ।

सुधामानस्तथा† सत्वाः शिवाद्याः‡ प्रतर्द्दनाः॥ ॥

तेषामिन्द्रः सुशान्तिश्च§ ष्ठतीये परिकीर्त्तितः ॥ ८५ ।

स्वपावाहवयश्चैव¶ सुप्ताय सुधियस्तथा॥ ।

तेषामिन्द्रः शिव प्रोक्तायतुर्थे परिकीर्त्तितः ॥ ८६ ।

ऋभुनामा** देवपतिः पञ्चमः परिकीर्त्तितः ।

अमिताभाद्योदेवाः षष्ठमिन्द्रश्च†† मे शृणु ॥ ८७ ।

अर्ध्याद्या‡‡ विवुधाः प्रोक्तास्तेषामिन्द्रोमनोजवः ।

आदित्यवसुक्राद्याः§§ देवा वैवस्वतः॥ ८८ ।

इन्द्रः पुरन्दरः प्रोक्तः सर्वकामसमन्वितः ।

अष्टमे चापि विवुधाः सुतपाद्याः¶¶ प्रकीर्त्तिताः ॥ ८९ ।

विष्णुपूजामभावेण तेषामिन्द्रोवनिः श्रुतः ।

पारावताद्या नवमे इन्द्र्याहुत उच्यते|| ॥ १०० ।

* विप्रेन्द्रा सर्वसम्पत्समन्विता इति (ख), (घ), देवन्द्र सर्वसम्पत्समन्वित इति (ग), विप्रेन्द्र सर्वसम्पत्समन्वित इति (ङ) । † सुधामानस्तथा मय इति (ख), अध्यमाना स्तथाऽमर्षा इति (घ) । ‡ शिवाद्याः प्रकीर्त्तिता इति (ख) । § तेषामिन्द्रश्च शान्ति चेति (घ), (ग), (ङ) । ¶ स्वपावाहवयश्चैवेति (ख), अपवावाहवयश्चैवेति (घ) । ॥ आर धियस्तथेति (ख), स्वपावाहवयश्चैवेति सत्वाय सुधियस्तथेति (ग) । ** ऋभुनामेति (क), चाभुनामेति (ख) ; ऋभुनामेति (घ) । †† षष्ठमानपि मे श्रण्विति (क), (ख), (ग), (ङ), अत्र षष्ठमानिति आये षष्ठानिति साधु । ‡‡ अर्ध्याद्या इति (ख), अर्ध्याद्या इति (ग), (ङ) । §§ आदित्यवसुक्राद्या इति (क), (ख), (ङ), आदित्यवसुमित्राद्या इति (ग) । ¶¶ सुतपाद्या इति (ख) । §§ पारावताद्यामे देवा इन्द्र्याहुती दृश्यन्ते इति (ख), पाराद्या नवमे देवा इन्द्र्याहुत उच्यन्ते इति (ग), (ङ), एव डीक (घ) पुनश्च नास्ति ।

सवामनाद्या दशमे विबुधाः८ परिकीर्त्तितः ।

शान्तिर्नाम१० च तृचेन्द्रः सर्वभोगसमन्वितः ।

विहङ्गमाद्या देवाय तेषामिन्द्रोष्टपः स्मृतः ॥ १०१ ।

एकादशतमाः प्रोक्ताः शृणु द्वादशमास्तथाः३ ।

ऋतुनामा च तचेन्द्रोऽ१ हविताद्यास्तथा सुराः ॥ १०२ ।

सुवामाणादयो देवास्त्रयोदशतमाः स्मृताः ।

दिवस्पतिर्गर्भहावीर्यस्त्रेपामिन्द्रः प्रकीर्त्तितः ॥ १०३ ।

चतुर्हय चाक्षुपाद्या देवा इन्द्रः शुचिः स्मृतः ॥ १०४ ।

एवन्ते मनवः प्रोक्ता देवा इन्द्राय॥ तत्त्वतः ।

• एकस्मिन्८८ ब्रह्मदिवसे स्वाधिकारान् प्रभुञ्जते ॥ १०५ ।

लोकैश्चसर्वसर्गेषु१०१ सृष्टिरेवंविधा स्मृता ।

कर्त्तारो महवः सन्ति तत्संख्यां वेत्ति कोदिवि३३ ॥ १०६ ।

मयि स्थिते विशुलोके ब्रह्माणो बहवोगताः ।

तेषां संख्यां न संख्यातुं शक्नोऽस्म्यदितिजोत्तम ॥ १०७ ।

• स वामनाद्याविबुधा दशमा इति (क), (ख), (ग) । एतद्वैमपि (घ) पुलकिते
आस्ति । † शान्तिर्नामेति (ग) । ‡ द्वादश सप्तमा इति (क), एकादशतम प्रोक्त यथा
द्वादशमशयेति (घ), द्वादशम इति आप्ये, द्वादश द्वादशान् वा साधु । § परितुर्नामा
च विचेन्द्रा इति (क), धातुर्नामा च विचेन्द्र इति (ख), ऋतुनामा च दिवेन्द्र इति (ग),
रिभुर्नाम च दिवेन्द्र इति (ङ) । ॥ दिवापतिरिति (घ) । ॥ इन्द्रा देवाय तत्त्वत इति
अपिपाठः । १०१ एतत्त्रिभिर्भित्ति (क), ११ सर्वसर्गेषु इति (ख), सर्वसर्गेषु इति (ग) ।
११ कीविद इति वज्रपु पाठः ।

स्वर्गलोकं मयि प्राप्ते यावत्कालं शृणुष्व मे^२ ।
 चत्वारो मनवीज्जीता मम शीघ्रातिविस्तारा ॥ १०८ ।
 स्थातव्यश्च मयाऽत्रैव युगकोटिसमं^३ प्रभो ।
 ततः परं गमिष्यामि^४ कर्मभूमिं शृणुष्व मे ॥ १०९ ।
 मया कृतञ्च सुकृतं वदामि तव पण्डित ।
 षट्तां शृणुताश्चैव सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ११० ।
 अहमासं पुरा गच्छ गृध्रः पापाऽवशेषतः^५ ।
 स्थितय भूमिभागे वै अभिध्यामिषभोजनः ॥ १११ ।
 एकदाऽहं विष्णुगृहप्राकारे संस्थितः प्रभो ।
 पतितो व्याधयस्त्रेण गच्छन् विष्णोर्गृहापतः^६ ॥ ११२ ।
 मयि कण्ठगतप्राणे भयको^७ मांसलो लुपः ।
 जग्राह मां खवक्त्रेण श्वभिरन्येरभिद्रुतः^८ ॥ ११३ ।
 मयन्मां^९ खमुत्तेनैव भीतोऽन्यैर्भयकेस्तथा^{१०} ।
 गतः प्रदक्षिणाकारं विष्णोस्तस्मिन्दिरं प्रभो ॥ ११४ ।
 तेनैव तुष्टिमापन्नं अन्तरात्मा जगन्मयः ।
 मम चापि गुनयापि दत्तवान् परमं पदम् ॥ ११५ ।

० श्रीकृष्णे (क), (ख), (ग), (ङ) पुनश्चैव पठित — तेषां संख्या न संप्रयातु
 श्रुतींश्चि द्विजिगीषमा । स्वर्गभोगमपि प्राप्य यावत्कालं शृणुष्व मे । † मयाऽत्रैव
 युगकोटिमतमिति (ग) । ‡ परित्यमिष्यामीति (घ) । § अवशेषित इति (क), (ग) ।
 ६ मायं विष्णोर्गृहागत इति (घ) । ॥ भुक्क इति (क), (ग), (ङ) । ०० श्रुतींश्चिनाद
 तस्मिन् इति (क), (ख), (ङ) । †† वदामामिति (ग) । ‡‡ भीतोऽपि भयकम
 इति (ङ) ।

प्रदक्षिणाकारतया गतस्यापीदृशं फलम् ।

संप्राप्तं विबुधयेष्ट किं पुनः सम्यग्दर्शनात्* ॥ ११६ ।

द्रव्युक्तोदेवराजसु सुधर्मेण† महात्मना ।

मनसा प्रीतिमापन्नो हरिपूजारतोऽभवत्‡ ॥ ११७ ।

अद्यापि निर्जराः सर्वे भारते जन्मलिखवः ।

समर्चयन्ति विबुधा नारायणमनामयम् ॥ ११८ ।

ये यजन्ति§ सदा भक्त्या नारायणमनामयम् ।

तानर्चयन्ति¶ सततं ब्रह्माद्या देवतागणाः ॥ ११९ ।

नारायणानुष्मरणाद्यतीनां॥

महात्मनां त्यक्तपरिग्रहाणाम् ।

कथं भवत्युग्रभवस्य** बन्ध-

स्तसङ्गसुधा अपि मुक्तिभाजः†† ॥ १२० ।

ये मानवाः प्रदिदिनं परिसुक्तसङ्गा

नारायणं गरुडवाहनमर्चयन्ति ।

ते सर्वपापनिचयैः‡‡ परिमोचिताय

* चत (ख) पुनर्के गत उवाच इति पाठो वर्तते । † सुधर्मेणेति (ख) ।

‡ हरिपूजा परीक्षत्रदिति (ख), (ग), (ङ) । § चर्चयन्ति चेति (ग) । ¶ तमर्चयन्तीति (क), (ख), (ग), (ङ), बहुवचनान्यस्त्येनोपात्तस्य निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये बहुवचनान्य तस्यैव प्रयोग एव युक्तस्तत्तत्प्रतिबोधकवचनमार्थम् । (ख) पुनर्के श्लोकस्य पूर्वार्धे भाति । ॥ चरन्ते इत्यात्मामिति (ख), चरन्तोद्यतानामिति (ग), (ङ) । ** तेषां नोति काममभावनीयेति (ख) । †† भाक्तिभाज इति (ङ) । ‡‡ सर्वपापनिचयेति (ख), (ग) ।

विष्णोः यदं शुभतरं* प्रतिशान्तिं दृष्टाः ॥ १२१ ।

ये मानवा विगतरागपरापङ्क्षा
नारायणं सुरगुरुं सततं स्मरन्ति ।

ध्यानेन तेन हतकिस्त्रिपवेदनास्ते†
मातुः पयोधररसं न पुनः पिवन्ति ॥ १२२ ।

ये मानवा हरिकथायवणास्तदोपा-
स्तत्पादोपप्लविनिवेशितमानसाश्च ।
ते वै पुनन्ति जगतां क्षरणाच्च सङ्घात
सम्प्रापणादपि ततो‡ हरिरेव पूज्यः ॥ १२३ ।

हरिपूजापरा यत्र महान्तः शुद्धबुद्धयः ।
तत्रैव सकलं भद्रं यथा निम्बे जलं द्विजाः ॥ १२४ ।

हरिरेव परोबन्धुर्हरिरेव परा गतिः ।
हरिरेव परः पूज्यो यतयेतन्यकारणम् ॥ १२५ ।

स्वर्गापवर्गफलदं सदानन्दं निरामयम् ।
पूजयध्वं द्विजश्रेष्ठाः परं श्रेयोभविष्यति ॥ १२६ ।

पूजयन्ति हरिं ये तु निष्कामाः शुद्धमानसाः ।
• तेषां विष्णुः प्रसन्नात्मा सर्वान् कामान् प्रयच्छति ॥ १२७ ।

यथैतच्छृणुयाद्वापि॥ पठेद्वा सुसमाहितः॥ ।

संप्राप्नोत्य०॥ श्वमेधस्य फलं विबुधसत्तमाः ॥ १२८ ।

* विपतरमिति (ग) । † ध्यानेन हतकिस्त्रिपवेदनास्ते इति (क), (ग), (ङ) ।

‡ यथादेति (ग) । § ज्ञातं समनश्चितमिति (घ) । ¶ यत्नेन यत्प्रयासापीति (क), (घ), (ङ) । ॥ पठेद्वापि श्रद्धाविन इति (ग) । ८० ॥ प्राप्नोतीति (घ) ।

इत्येतदः समाख्यातं हरिपूजाफलं दिजाः ।

सङ्कोचविस्तराभ्याधुः किमन्यत्कथयामि वः ॥ १२८ ॥

इति श्रीसहस्रारदीयपुराणे हरिमक्तिमाहात्म्यावर्णने
सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथ अष्टाविंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

आख्यातं भवता सर्व्वं सृतं तत्त्वार्थकोविद ।

इदानीं श्रोतुमिच्छामो युगानां स्थितिलक्षणम् ॥ १ ॥

सृत उवाच ।

साधु साधु महाप्रज्ञा यूयं लोकोपकारिणः ।

युगधर्मान् प्रवक्ष्यामि युगधर्मोपकारकान् ॥ २ ॥

धर्मा विवृद्धिमायान्ति ॥ कालेऽऽ कस्मिंश्चिदुत्तमाः ।

तथा विनाशमायान्ति धर्मा एवम् महीतले ॥ ३ ॥

स्रुतन्नेता द्वापरयः कलिचेति चतुर्युगम् ।

० विनाशमायान्ति (ग) ।

० पुराणमिति (घ) । † सञ्जमीकोपकारकानिति (घ) । ‡ धर्मोऽपि वृद्धिमाया
मीति (क) , धर्मा विवृद्धिमायानीति (ख) , धर्मा प्रवृद्धिमायानीति (ग) । § लोके
इति (ङ) । ॥ विनाशमायान्ति धर्मा एवेति (क) । ॥ द्वापरयेति (ग), (ङ) ।

दिव्यैहोदशभिर्ज्ञेयं सहस्रैस्तच्च सत्तमाः ॥ ४ ।

सन्ध्यासन्ध्यांशयुक्तानि युगानि सदृशानि वै ।

कालतोवेदितव्यानि इत्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ५ ।

आद्यकृतयुगम्राहुस्ततस्त्रेताभिधायिनम् ।

ततश्च द्वापरम्राहुः कलिमन्त्यं विदुर्बुधाः ॥ ६ ।

देवदानवगन्धर्व्यथघराक्षसपन्नगाः ।

इमे कृतयुगे विप्राः सर्वे देवसमाः ॥ स्मृताः ॥ ७ ।

सर्वे द्रष्टाश्च धर्मिष्ठा न तत्र क्रयविक्रयौ ।

वेदानाश्च विभागश्च न युगे कृतसंज्ञके ॥ ८ ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राः स्वाचारतत्पराः ॥

सदा नारायणपरास्तपोध्यानपरायणाः ॥ ९ ।

कामादिदोषनिर्मुक्ताः शमादिगुणतत्पराः ।

आयमाचारनिरता गतासूया अदात्मिकाः ॥ १० ।

सत्यवाक्यरताः सर्वे चातुरात्रमधर्मिणः ।

वेदाध्ययनसम्पन्नाः सर्वशास्त्रविचक्षणाः ॥ ११ ।

चातुरात्रमयुक्तेन कर्मणा कालयोनिना ॥

• अकामफलसंयोगात्तद्व्याप्तिं निरयां गतिम् ॥ १२ ।

४ विदुः क्रमादिति (ग) । ५ गन्धर्व्या इति (घ) । ६ देवसमा इति (घ) ।

७ अशूरायेति (घ) । ८ स्वाचारतत्परा इति (ख), (ङ) । (ख) पुस्तकेतः परं परश-
चमुच्यं नास्ति । तच्च चातुरात्रमधर्मिण इत्यतः परं दृश्यते । ॥ विगारदा इति (क) ।

१० कालयोनिनेति (ग), (ङ) ; कालयोगिन इति (ग) । ११ अकामफलसंयोगा इति
(ङ), (ग), (ङ) ; अकामफलसंयोगा इति (ख) । १२ परमां गतिमिति (ख), (ग), (ङ) ।

नारायणः कृतयुगे शुक्लवर्णः सुनिर्मलः* ।

चेताधर्मान् प्रवक्ष्यामि शृणुष्व सुसमाहिताः ॥ १२ ।

धर्मः पादोनतां याति चेतायां विबुधर्षभाः ।

हरिस्तु रक्ततां याति किञ्चित् क्लेशान्विता नराः ॥ १४ ।

क्रियायोगरताः सर्वे यज्ञकर्मसु निष्ठिताः ।†

सत्यव्रता ध्यानपरा दानादानपरायणाः‡ ।

द्विपादीनगते धर्मे§ हापरे च मुनीश्वराः ॥ १५ ।

पीतत्वञ्च हरिर्याति॥ वेदस्यापि विभज्यते ।

असत्यनिरतस्यापि यः कचिदपि वर्त्तते॥ ॥ १६ ।

ब्राह्मणाद्याश्च वर्णाश्च किञ्चिद्रागादिदुर्गुणाः॥०॥

केचित्स्वर्गोपभोगार्थं†† विप्रा यज्ञान् प्रकुर्वते ॥ १७ ।

केचिद्वनादिकामाश्च‡‡ केचित्कल्मषचेतसः ।

धर्माधर्मौ प्रवर्त्ततां§§ हापरे विप्रसत्तमाः ॥ १८ ।

अधर्मस्य प्रभावेण जीयन्तेऽत्र प्रजास्तथा ।

अल्पायुषोभविष्यन्ति केचिच्चापि मुनीश्वराः ॥ १९ ।

* सुनिर्मल इति (ख) । † त्रयीदशग्रीक, चतुर्दशस्य पूर्वार्द्धे च (घ) पुस्तके गतम् ।

‡ दानादानपरायणा इति (ख), ददादाचपरायणा इति (घ) । § द्वी पादौ न गते धर्मे इति (ङ) । ॥ हरि पीतत्वमायातीति (ग) । ॥ अतिवर्त्तते इति (ग) । ०० किञ्चिद्रागादिबर्जिता इति (क), (ख) ; कियद्रागादिबर्जिता इति (ग), किञ्चिन्नासादिबर्जिता इति (घ) ।

†† यज्ञीपभोगार्थमिति (ग) । ‡‡ वनानि कामायेति बहुषु पाठः । §§ धर्माधर्मपरीं स्थातामिति (क), धर्माधर्मौ समौ स्थातामिति (ख) ; धर्माधर्मपरीं स्थातामिति (ग) ; धर्माधर्मौ परीं स्थातामिति (ङ) ।

केचित्पुण्यपरान्दृष्टा असूयां कुर्वन्ते सदा ।

कलेः स्थितिः प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ २० ।

धर्मः कलियुगे प्राप्ते त्रिपादीनः प्रवर्तते ।

तामसं युगमासाद्य हरिः कृष्णत्वमागतः† ॥ २१ ।

यः कथिदपि धर्मात्मा यज्ञं दानं‡ करोति च§ ।

यः कथिदपि धर्मात्मा क्रियायोगरतो॥ भवेत् ॥ २२ ।

नरं धर्मरतं दृष्ट्वा सर्वेऽसूयां प्रकुर्वन्ते ।

व्रताचाराः प्रणश्यन्ति ध्यानयज्ञादयस्तथा ॥ २३ ।

उपद्रवा भविष्यन्ति चाधर्मस्य प्रवर्तनात्॥ ।

असूयानिरताः सर्वे दम्भाचारपरायणाः

प्रजायात्पायुषः सर्वे भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ २४ ।

ऋषय ऊचुः॥॥ ।

युगधर्माः समाख्यातास्त्वया सचेपते मुने ।

कलिं विस्तरतो ब्रूहि त्वं हि वेदविदां†† वरः ॥ २५ ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राय मुनिसत्तम‡‡ ।

क्रिमाद्वाराः क्रिमाचारा भविष्यन्ति वदस्व नः§§ ॥ २६ ।

० कालस्थितिमिति (घ) । † कृष्णत्वमेव चेति (क), (ख), (ग), (घ) । ‡ यज्ञ
दानमिति (घ) । § एतदर्थे (ख) पुनः के नाम्नि । ॥ क्रियाचाररत इति (ङ) ।
॥ अधथोऽपि प्रवर्तते इति (च), स्वधर्मस्य प्रवर्तनादिति (घ) । ॥० अयिरुवाचेति (ङ) ।
†† सर्वविदां वर इति बहुषु पाठः । ‡‡ मुनिसत्तमा इति बहुषु पाठः । §§ वदस्व मे
इति (ङ) ।

सूत उवाच ।

शृणुष्वं सुनयः सर्व्वे नारदेन महात्मना ।

सनत्कुमारमुनये कथितं यद्वदामि तत् ॥ २७ ।

सर्व्वे धर्म्मा विनश्यन्ति क्षणे क्षणत्वमागते ।

तस्मात्कालिर्महाघोरः सर्व्वपापस्य साधकः ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा धर्म्मपरास्तुष्टाः* ॥ २८ ।

घोरि कलियुगे प्राप्ते द्विजा वेदपरास्तुष्टाः† ।

व्याधधर्म्मरताः सर्व्वे दम्भाचारपरायणाः‡ ॥ २९ ।

लीलुपाय क्षतघ्नाय तथा वै भण्डकाः नराः§ ।

अतः स्वल्पायुयः सर्व्वे भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ ३० ।

अल्पायुद्धान्मुत्प्याणां न वेदग्रहणं द्विजाः ।

विद्याग्रहणशून्यत्वादधर्म्मां वर्त्तन्ते॥ पुनः ॥ ३१ ।

व्युत्क्रमेण प्रजाः सर्व्वां म्रियन्ते पापतत्पराः॥ ।

ब्राह्मणाद्यास्तथा वर्णाः सङ्कीर्य्यन्ते परस्परम् ॥ ३२ ।

कामक्रौधपरा मूढा वृथाऽहङ्कारपीडिताः॥ ३३ ।

विवर्त्तयन्ति परस्य धनलिप्तवः॥ ३४ ॥ ३३ ।

• वैतसिका इति अन्यत्र पाठः । † अत परं (क), (ख) पुस्तकयोरेषोऽधिक पाठो वर्त्तते—यथा अनाचाररता सर्व्वे दम्भाचारपरायणाः । अस्यानिरतायेर्द्वयथा इदमभूतिता । सर्व्वे संविष्यन्ते सर्व्वेनरे पण्डितगर्भिते । इति ‡ एतदर्थं (ग) पुस्तके गालि । § एतदर्थं (घ) पुस्तके विज्ञाय नात्यत्र वर्त्तते । ॥ विपत इति (ङ) । ॥ एतदर्थं (च) पुस्तके गालि । अर्थव्यत्यय इति (ज) । (ख) पुस्तकस्यापि परस्परं व्यथितं वर्त्तते । ०० तथाऽहङ्कारपीडिता इति (न) । †† परस्परवर्धय इति (न) ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः सर्वे धर्मपराङ्मुखाः ।

अन्यार्याश्च भविष्यन्ति^१ तपःसत्यविवर्जिताः ॥ ३४ ॥

सर्वे जना दयाहीना दाक्षिण्यपरिवर्जिताः ।

उत्तमा नीचतां यान्ति नीचाद्योत्तमतां तथा ॥ ३५ ॥

राजानयार्थनिरतास्तथा लोभपरायणाः ।

धर्मकञ्चुकसयीता धर्मविध्वंसकारिणः ॥ ३६ ॥

अस्मिन् कलियुगे घोरे^२ सर्वाधर्मसमन्विते^३ ।

या यो रथाश्वनागाद्यः स स राजा भविष्यति ॥ ३७ ॥

किहाराय भविष्यन्ति शूद्राणाञ्च द्विजातयः ।

धर्मस्त्रिय न गच्छन्ति^४ पतयो नारत्नक्षणाः ॥ ३८ ॥

द्विपन्ति पितरं पुत्रा गुरुं शिष्या द्विपन्ति च ।

पतिश्च वनिता द्वेष्टि कृष्णे कृष्णत्वमागते ॥ ३९ ॥

लोभाभिभूतमनसः सर्वे दुष्कर्मशीलिनः ।

परावलीनुषा नित्यं भविष्यन्ति द्विजातयः ॥ ४० ॥

परस्त्रीनिरताः सर्वे परद्रव्यपरायणाः ।

मत्स्यामिपेण जीयन्ति दुहन्ति चाप्यजाविकाः^५ ॥ ४१ ॥

• घोरे कलियुगे प्राप्ते नरं धर्मपरायणम् ।

असूयानिरताः सर्वे उपद्रवमप्रकुर्वन्ते ॥ ४२ ॥

० शूद्रगुणा भविष्यन्तीति (क) । १ घोरे कलियुगे प्राप्ते नरं (क), (ग), (घ) ।

२ सर्वपशुदिवर्जितं इति (क) । ३ धर्मविध्वंसकालीति (क) ; अन्धकार-
मयलीति (घ) । ४ अपराधवर्जितं बहुषु प्राद ।

सरित्तीरे बह्वहानैः सर्पापयिष्यन्ति चोपधीः ।
 अल्पमल्पं फलन्तासां भविष्यति कलो युगे ॥ ४३ ।
 वेण्यालापण्यगीलेषु स्पृहां कुर्वन्ति योपितः ।
 धर्मविघ्ना भविष्यन्ति स्त्रियः स्रपुरुषेषु च ॥ ४४ ।
 प्रायशः कृपणानाञ्च बधूनाञ्चः तथा द्विजाः ।
 साधूनां विधवानाञ्च वित्तान्यपहरन्ति च ॥ ४५ ।
 न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः ।
 न यज्यन्ति न होष्यन्ति हेतुवादैर्विनाशिताः ॥ ४६ ।
 द्विजाः कुर्वन्ति दम्भार्थं पितृयज्ञादिकाः क्रियाः § ।
 अपानेषु च दानानि कुर्वन्ति च तथा नराः ॥ ४७ ।
 क्षीरोपायनिमित्तेन ग्रीष्मे प्रीतिश्च कुर्वते ।
 न कुर्वन्ति तथा विप्राः स्नानग्रीवादिकाः क्रियाः ॥ ४८ ।
 अकालधर्मनिरताः कूटयुक्तिविशारदाः ।
 देवनिन्दापराधैव विप्रनिन्दारतास्तथा ।
 न कस्यचिदभिमतो विष्णुभक्तिपरस्तथा ॥ ४९ ।
 देवपूजापरान्दृष्ट्वा उपहासं प्रकुर्वते ।
 बध्नन्ति च द्विजानेव धनार्थं राजकिङ्कराः ।
 ताडयन्ति च विप्रेन्द्राः कृष्णे कृष्णत्वमागते ॥ ५० ।

* सदा घरासु कुडालैरिति (क) , सरित्तीरेषु कुडालैरिति (ग) , सरित्तीरे च कुडालैरिति (ङ) । + स्त्रियेषु पुरुषेषु चैति (क), (ङ) , स्त्रिय स्रपुरुषेषु चैति (ग) ।
 † बधूनामिति (ग) । § अतः पर (घ) पुस्तके यद् अस्मा न सन्ति । ॥ क्षीरोपायनिमित्तेनेति (ङ) । ॥ विष्णुभक्तनिरस्तचैति (ग) ।

दानयज्ञजपादीनां विक्रीणन्ते फलं द्विजाः ।

प्रतियहं प्रकुर्वन्ति चाण्डालाद्यैरपि द्विजाः ॥ ५१ ।

कलेः प्रथमपाटेऽपि विनिन्दन्ति३ हरिवराः† ।

युगान्तेऽपि हरेर्नाम नैव कथित्स्मरिष्यति ॥ ५२ ।

शूद्रस्त्रीसङ्गनिरता विधवाचङ्गलोलुपाः ।

शूद्रावभोगनिरता भविष्यन्ति कलौ द्विजाः ॥ ५३ ।

कुहकैरक्षरैस्तत्र३ हेतुवादविशारदैः ।

पापण्डिनो भविष्यन्ति चातुरायस्यनिन्दकाः ॥ ५४ ।

न च द्विजातिशूद्राणां न स्वधर्मप्रवर्त्तनम् ।

करिष्यन्ति तदा शूद्रा प्रमन्यालिङ्गिनोऽधमाः ॥ ५५ ।

शूद्रा धर्मान् प्रवक्ष्यन्ति३ कूटयुक्तिविशारदाः ॥ ५६ ।

अशौचयुक्तमतयः॥ परपक्षावभोजिनः ।

भविष्यन्ति दुरात्मानः शूद्राः॥ प्रव्रजितास्तथा३ ॥ ५७ ।

उत्कीचजीविनस्तत्र महापापपरतास्तथा ।

भविष्यन्त्यथ पापण्डाः कापाला भिचवस्तथा॥ ५८ ।

धर्मविध्वंसशीलानां द्विजानां विप्रसत्तमाः ।

• शूद्रा धर्मान् प्रवक्ष्यन्ति प्रमन्यालिङ्गधारिणः ॥ ५९ । ॐ३

३ विनिप्रन्योति (क) । † हरिं द्विजा इति (ह) । ‡ कुहकैश्च जनैरिति (क), (ग), (ङ) । § शूद्रा धर्मान् करिष्यन्तीति (ख) । ॥ अशौचवक्तव्यमतय इति (क), (ङ) ; अशौचरक्तमतय इति (ख), (ग) । ॥ पुत्रा इति (क), (ख), (ङ) । ७७ विप्रजिता सयेति (ग) । †† कापालाभिभवास्तथेति (ख) । ‡‡ कूटयुक्तिविशारदा इति (ङ) ; एतदर्थं (घ) पुस्तके नास्ति ।

एते चान्ये च बहवः पापण्डा विप्रसत्तमाः ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ ६० ।
 गीतवाद्यपरा विप्रा वेददेवपरास्तुष्टाः* ।
 भविष्यन्ति कलौ प्राप्ते शूद्रमार्गप्रवर्तिनः ॥ ६१ ।
 अल्पद्रव्या ह्यसिद्धा ह्यऽहङ्कारदूषिताः† ।
 हर्तारो न च दातारो भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ ६२ ।
 प्रतियहपरा नित्यं जगदुन्मार्गशीलिनः ।
 आत्मस्तुतिपराः सर्वे परनिन्दापरास्तथा ॥ ६३ ।
 विश्वासहीनाः पिशुना वेददेवदिजातिषु‡ ।
 असंस्कृतीतिवक्तारो§ बहुद्वेषरतास्तथा ॥ ६४ ।
 परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि॥ षोडश ।
 ततः प्राणान् प्रहास्यन्ति कृण्वे कृण्वत्वमागते ॥ ६५ ।
 पञ्चमे वाऽथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते ।
 सप्तवर्षाष्टवर्षाः॥ प्रयास्यन्ति॥ नरास्तथा ॥ ६६ ।
 स्वकर्मत्यागिनः सर्वे कृतघ्ना भिन्नहृत्तयः ।
 याचकाः¶ पिशुनाद्यैव भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ ६७ ।
 परापमाननिरता आत्मस्तुतिपरायथाः ।

* वेदवादपरास्तुष्टा इति (क), (ग), (ङ) ; वेदशास्त्रपरास्तुष्टा इति (ख) ।
 † भूषिता इति (ग) । ‡ वेदभेददिजातिषु इति (क) , देवदेवदिजातिषु इति (ख) ।
 § अगच्छतीतिनिरता इति (क) । ॥ तथा वर्षाणीति (ग) । ॥ सप्तवर्षाष्टवर्षायेति
 बहुषु पाठ । ०० प्रहास्यन्तीति (क) , प्रजा क्षति नरास्येति (ख), (ग) । † याचका
 इति (ख) , याजका इति (घ) ।

परस्त्रहरणीपायचिन्तकाः सर्व्वदा जनाः ॥ ६८ ।
 अत्याह्नादपरास्तत्र॥ भुञ्जते परवेश्मुनि ।
 तथैव निन्दानिरता वृथाभिगन्तिनो जनाः† ॥ ६९ ।
 निन्दां कुर्व्वन्ति सततं पिष्टमाष्टसुतेषु च‡ ।
 वदन्ति वाचा‡ धर्म्मार्थं चेतसा पापलोभुषाः ॥ ७० ।
 धनविद्यावयोमन्ताः॥ सर्व्वदुःखपरायणाः॥ ।
 व्याधितस्करदुर्भिचैः पीडिता अतिमायिनः ॥ ७१ ।
 प्रदिपन्ति तथैवाऽन्यः॥ प्रविचार्य्य सुदुष्कृतम् ।
 छादयन्ति प्रयत्नेन स्वदीपं†† पापकर्मणः‡‡ ॥ ७२ ।
 स्वमायां दुष्कृताः‡‡ सम्यक् विवृण्वन्ति जराधमाः ।
 धर्ममार्गप्रणितारं तिरस्कुर्व्वन्ति पापिनः॥ ॥ ७३ ।
 धर्मकार्य्यरतश्चैव हथा विग्रभिणी जनाः ।
 भविष्यन्ति कलौ प्राप्ते राजानो स्नेह्यजातयः ॥ ७४ ।
 शूद्रा भैक्षरतायैव॥ तेषां युग्यवयोः॥ द्विजाः ।

† अत्याह्नादपरास्तत्रेति (ख) । † इथाभिधानिनीजना इति (घ) ; इथाभिधानिनी-
 जना इति (ङ) ; एष द्वीध. (घ) पुलके नास्ति । ‡ माष्टपिष्टमष्टसुतेषु इति (ङ) । ‡ वाद्या-
 निति, (ङ) । ‡ मदीयता इति (ख) ; अथोद्यता इति (ङ) । ॥ सर्व्वे दुःखपरायणा
 इति षड् षाठ । ७० तथैवाऽन्यनिति (क), (घ) ; प्रविशन्ति तथाऽऽरयानिति (ख),
 (ङ) । †† स्वदीपानिति (क), (घ) । ‡‡ पापकर्मिण इति षड् षाठः । ॥ स्वमाया
 दुष्टतामिति (ग) । ७३ (ख) पुलकेऽतः परं साङ्गे द्वौकट्यं नास्ति । ॥ शूद्राभ-
 रता इति (क) ; शूद्रभक्षरता इति (ग) ; शूद्रतस्वरता इति (ङ) । ७०० मयूषिव
 इति (क) ।

द्विजाय चक्षिया वैश्याः शूद्रायान्धाय जातयः ।
 अत्यन्तकामिनः सर्वे सद्दीर्यन्ते परस्परम् ॥ ७५ ।
 न शिष्यो न गुरु, कश्चिन्न पुत्रो न पिता तथा ।
 न भार्या न पतियैव भविता तन्न सङ्करः ॥ ७६ ।
 कलौ युगेभ्यो भविष्यन्ति धनाढ्या अपि याचकाः ।
 रसविक्रयिण्येवः भविष्यन्ति द्विजातयः ॥ ७७ ।
 धर्मकचुकसंवीता मुनिवेशधरा द्विजा ।
 अपण्यविक्रययता भविष्यन्ति द्विजातयः ॥ ७८ ।
 वेदनिन्दापरायेव धर्मशास्त्रविनिन्दकाः ॥ ७९ ।
 शूद्रवृत्त्या च जीवन्ति द्विजा नरकभागिनः ॥ ८० ।
 अनादृष्टिभयप्राप्ता गगनासक्तदृष्टयः ।
 भविष्यन्ति तदा सर्वे जनाः सुद्वयकातराः ॥ ८१ ।
 कन्दर्पफलहाजरास्तापसा इव मानवाः ।
 आत्मानं घातयिष्यन्ति अनादृष्ट्यातिदुःखिताः ॥ ८२ ।
 कामार्ताः क्लृप्तदेहाश्च बहुभ्रातृशततत्पराः ॥ ८३ ।
 कलौ सर्वे भविष्यन्ति अल्पभाग्या बहुप्रजाः ॥ ८४ ॥

० भविता च कलौ युगे इति (क) । † कलियुगे इति (ङ) । ‡ (ख) पुस्तकेऽतः परं
 अत्यन्तं नास्ति । § धर्मशास्त्रविनिन्दिता इति (ग) । ॥ शूद्रवृत्त्येवेति (ग) ।
 ॥ नरकभागिन इति (ख), (ग), (ङ) । ०० अनादृष्टिभयभावेति (ग) । †† भविष्यन्ति
 नरा सर्वे तर्दति (ख) । ‡‡ आत्मानं रचयिष्यन्तीति (ग) । §§ अनादृष्ट्यातिदुःखिता
 इति (ख), अनादृष्ट्या तु दुःखिता इति (ग) । ८८ एतदर्थं (ख) पुस्तके नास्ति । ॥॥ पुत्रप्रा
 ष्ठीनदीप्यन्ता इति (क) , तथातः परं दीकृत्य नास्ति ।

शूद्रस्त्रीपोषणपराः वेस्त्रास्तावण्यगीनिनः ।

श्रुतिवाक्यमनादृत्य सदा खगृहतत्पराः† ॥ ८३ ।

दुःशीला दुष्टशीलेषु करिष्यन्ति सदा स्पृहाः ।

असहता भविष्यन्ति पुरुषेषु कुलाङ्गनाः ॥ ८४ ।

पर्यावृतभाषिण्यो‡ देहसंस्कारवर्जिताः ।

वाचालाश्च भविष्यन्ति कलौ प्राप्ते च§ योषितः ॥ ८५ ।

नगरेषु च ग्रामेषु प्राकारेष्वधिका जनाः¶ ।

चोरादिभयभीताश्च काष्ठयन्त्राणि कुर्वन्ते॥ ८६ ।

दुर्मित्रकरपीडाभिरतीवोपद्रुता जनाः ।

गोधूमाव्य॥ यवान्माव्य देशं यास्यन्ति दुःखिताः ॥ ८७ ।

निधाय हृदि कर्माणि ईरयन्ति†† वचः शुभम् ।

स्वकार्यसिद्धिपर्यन्तं बन्धुत्वं कुर्वन्ते जनाः ॥ ८८ ।

मित्रवत्त्वापि मित्रादि स्नेहसम्वन्धयन्तिताः‡‡ ।

अत्रोपाधिनिमित्तेन§§ शिष्यान्गणं गृह्णन्ति मित्रवः॥ ८९ ।

उभाभ्यामपि हस्ताभ्या॥॥ शिरःकण्डूयनं स्त्रियः ।

० स्त्रीशूद्रपोषणपरा इति (ख), स्त्रीशूद्रपोषणपरा इति (ग), (ङ) । † स्वपद
तत्परा इति (ग) । ‡ पुरुषावृतभाषिण्य इति बहुषु पाठः । § बन्धो प्रतिपद्यति (क),
बन्धो प्राप्ते इति (ग) । ¶ प्राकारादिषु धे नरा इति (क), (ख), प्राकाराद्यादिका नरा
इति (ग), प्राकारादिषु धे नरा इति (ङ) । ॥ काष्ठयन्त्रादि कुर्वन्ते इति (ङ) । ०० गार्धू
माव्येति (ख) । †† ईरयन्तीति (घ) । ‡‡ मित्रवत्त्वापि मित्रादि च ह सन्धयन्ति
इति (क), (घ), (ङ) । मित्रवत्त्वापि मित्रादीनि (ख) । §§ अर्घ्योपाधिनिमित्तेनेति (ख) ।
६६ शिष्यमिति (घ) । ॥॥ उभाभ्यामपि पाणिभ्यामिति (क), उभाभ्यां पाणिभ्यामिति
(ग), (ग), (ङ) ।

कुर्वन्मयो गुरुभर्तृणामाज्ञां भर्त्सयन्नादृताः ॥ ८० ॥
 पापजालेन निरताः पापफलजनसङ्गिनः ॥
 यदा द्विजा भविष्यन्ति तदा वृद्धिं गतः कलिः ॥ ८१ ॥
 यदा यदा न यक्ष्यन्ति न ह्योष्यन्ति द्विजातयः ।
 तदा तदा कलेर्बृहिरनुमेया विचक्षणैः ॥ ८२ ॥
 अधर्मवृद्धिर्भविता बालमृत्युरपि द्विजाः ।
 सर्वधर्मेषु नष्टेषु याति निःश्रीकतां जगत् ॥ ८३ ॥
 एवं कलेः स्वरूपश्च कथितं द्विजसत्तमाः ॥
 हरिभक्तिपराणाञ्च ॥ न कलिर्बाधते क्वचित् ॥ ८४ ॥
 तपः परहृतयुगे चेतायां ध्यानमेव हि ॥
 हापरे ज्ञानमेवाहुर्दानमेक कलौ युगे ॥ ८५ ॥
 यत्कृते दशभिर्वर्षे स्त्रीतायां हायनेऽपि तत् ॥
 हापरे तच्च मासेन चाहोरात्रेण तत्कलौ ॥ ८६ ॥

कुर्वन्ति हरिपूजाय न कलिर्वाधते हि तान् ॥ ८८ ।
 नमोनारायणाद्येति कीर्तयन्ति च ये नराः ।
 निष्कामा वा सकामा वा न कलिर्वाधते हि तान् ॥ ८९ ।
 हरिनामपरा ये तु घोरे कलियुगे हिजाः ।
 त एव कृतकृत्याय न कलिर्वाधते हि तान् ॥ ९० ।
 शिवपूजापरा ये तु शिवनामपरायणाः ।
 त एव शिवतुल्याय घोरे कलियुगे हिजाः ॥ ९१ ।
 समस्तजगदाधारं परमात्मस्वरूपिणम् ।
 घोरे कलियुगे प्राप्ते विष्णुं ध्यायन्न^१ सीदति ॥ ९२ ।
 परमार्थमग्रेष्वस्य^२ जगतामादिकारणम् ।
 शरणं शरणं यातो गोविन्दं नाऽवसीदति ॥ ९३ ।
 हरत्यघमग्रेष्व^३ हरिः शहावतां हिजाः ।
 तमादिदेवमजरं नरो ध्यायन्न सीदति ॥ ९४ ।
 अहोऽतीव सभाष्यान्ते सकृदा कैगवार्धकाः ।
 घोरे कलियुगे प्राप्ते सर्वधर्माविवर्जिते ॥ ९५ ।
 न्यूनातिरिक्ता सिद्धा कस्तो वेदोक्तकर्मणाम् ।
 • हरिस्मरणमेवाऽत्र सम्पूर्णफलदायकम् ॥ ९६ ।
 • हरे कैगव गोविन्द वासुदेव जगन्नाथ ।
 इतीरयन्ति ये नित्यं न हि तान् वाधते कलिः ॥ ९७ ॥

• पाठते च तानिति (इ) । † विषयमात्रं मोदतीति (ख) । ‡ परमाद्यर्थेऽप्येति (घ) । § ते कृतार्था न संशय इति (ङ) ।

कुर्वन्ति हरिपूजाञ्च न कलिर्बाधते हि तान् ॥ ८८ ।
 नमोनारायणायेति कीर्तयन्ति च ये नराः ।
 निष्कामा वा सकामा वा न कलिर्बाधते हि तान् ॥ ८९ ।
 हरिनामपरा ये तु घोरे कलियुगे द्विजाः ।
 त एव हतस्तुत्या न कलिर्बाधते हि तान् ॥ ९० ।
 शिवपूजापरा ये तु शिवनामपरायणाः ।
 त एव शिवतुल्या घोरे कलियुगे द्विजाः ॥ ९१ ।
 समस्तजगदाधार परमात्मस्वरूपिणम् ।
 घोरे कलियुगे प्राप्ते विष्णुं ध्यायन्न सीदति ॥ ९२ ।
 परमार्थमशेषस्यः जगतामादिकारणम् ।
 शरणं शरणं यातो गोविन्दं नाऽवसीदति ॥ ९३ ।
 हरत्वमशेषञ्च हरिः श्रद्धावतां द्विजाः ।
 तमादिदेवमजरं नरो ध्यायन्न सीदति ॥ ९४ ।
 अहोऽतीव सभाग्यास्ते सकृद्वा केशवार्चकाः ।
 घोरे कलियुगे प्राप्ते सर्वधर्मविषर्जिते ॥ ९५ ।
 न्यूनातिरिक्ता सिद्धा कलो वेदोक्तकर्मणाम् ।
 हरिस्मरणमिवाऽत्र सम्पूर्णफलदायकम् ॥ ९६ ।
 हरे केशव गोविन्द वासुदेव जगन्नाथ ।
 इतीरयन्ति ये नित्यं न हि तान् बाधते कलिः ॥ ९७ ।

• बाधते च तानिति (ङ) । † विषयान्नात्र श्रूयसीति (ख) । ‡ परमाद्यप्यशेषेति (ग) । § ते कृतार्था न संशय इति (ङ) ।

शिव शङ्कर रुद्रेण नीलकण्ठ त्रिलोचन ।

इतीरयन्ति ये नित्यं न हि तान् बाधते कलिः ॥ १०८ ॥

महादेव विरूपाक्ष गङ्गाधर मृडाऽव्यय ।

इतीरयन्ति ये नित्यं ते कृतार्था न संशयः ॥ ११० ॥

जनार्दन जगन्नाथ पीताम्बरधराश्रुतः ।

इतीरयन्ति ये नित्यं ते कृतार्था न संशयः ॥ १११ ॥

ससारे भ्रमतां लब्ध्वा पुनर्दारुणनादयः ।

घोरे कलियुगे प्राप्ते हरिमन्त्रिः सुदुर्लभा ॥ ११२ ॥

सनत्कुमार उवाच ॥ १ ॥

सत्यमुक्तं महाभाग त्वया कारणवारिधिः ॥

पुनः शृणोमि विप्रेन्द्र ॥ तथापि वदतां वर ॥ ११३ ॥

त एव मुनिशार्दूलः पापघ्ना वेदनिन्दकाः ।

सम्यक् कदाचिद्गीताद्यैः इति पूर्वं त्वयोदितम् ॥ १ ॥

अधर्मानिरतानाञ्च यातनाः परिकीर्त्तिताः ॥

घोरे कलियुगे प्राप्ते वेदमार्गवहिष्कृते ॥ ११५ ॥

० इति (ख), अत्र ॥ अन्तोदीय । † (ङ) पुनः एव श्लोक परश्रीकृत्य च ।
न स । ‡ कृतार्था नात संशय इति (ख) । § पीताम्बरधराव्यय इति (क) । ॥ १ ॥
साऽनसंशय इति (ख) , एव श्लोक (घ) पुनः नास्ति । ॥ यापे इति (ङ) । ॥ १ ॥
कुमार उवाच इति (ख) । †† मुने कारणवारिधि इति (क), (ख), (ङ) । ‡ त्वय
विप्रेन्द्रा इति (क), (ग) । § त्वमेव मुनिशार्दूल इति (क), (ख) , त्वमेव मुनि
इति (ग), (ङ) । ॥ कदाचिद्गीताद्यैः इति (ग) । ॥ पूर्वं त्वयोदितमिति
००० यातनाश्च प्रकीर्त्तिता इति (क), (ख), (ङ) ।

पापण्डत्वं प्रसिद्धं वै सर्वेषां परिकीर्तितम्* ।

घोरे कलियुगे ब्रह्मज्ञानानां पापकृमेशाम्† ।

मनःशुद्धिविहीनानां निष्कृतिश्च कथञ्चयेत् ॥ ११६ ।

मनःशुद्धिविहीनत्वाद्भ्रष्टादीनाञ्च सत्तम‡ ।

स्वकर्माणि न सिध्यन्ति तेषां का गतिरुत्तमा ॥ ११७ ।

नारद उवाच ।

साधु साधु महाप्राज्ञ लोकानुग्रहतत्पर ।

उपायं त्वं वक्ष्यामि शृणुष्व॥ सुसमाहितः ॥ ११८ ।

प्रवक्ष्यामि समासेन सर्वशान्तसुनिश्चितम्॥ ।

शुद्धाद्बुद्धतरश्चैव सर्वलोकोपकारकम् । ११९ ।

दैवाधीनमिदं सर्वं लग्नस्यावरलङ्घनम् ।

यथैव प्रेरितं तेन॥ तथैव घटते जगत् ॥ १२० ।

शक्तितः सर्वकर्माणि वेदोक्तानि समाचरेत् ।

तान्यर्पयेन्महरविष्णौ॥ नारायणपरायणः ॥ १२१ ।

समर्पितानि कर्माणि महाविष्णोः परात्मनः ।

सम्पूर्णतां प्रयान्त्येव हरिस्मरणमाचतः ॥ १२२ ।

घोरे कलियुगे प्राप्ते हरिरेव परा गतिः ।

* सर्वेषां प्रकीर्तितमिति (ख) । † पापकृमिशामिति (क), (ख), (ङ) ।

मनःशुद्धिविहीनानामिति (घ) । ‡ उत्तम इति (ख) । ॥ शृणुष्वमिति (घ), अथ त्वं
माहित इति भाष्य । ॥ सर्वशान्त्येषु निश्चितमिति (ङ) ; एतदर्थं (ग) पुस्तके नास्ति ।

यथैव प्रेरितं येनेति (ङ) । †† महाविष्णोरिति (ख), (ग) ।

महारिष्टोपशान्तायः हरिभक्तिः कनौ युगे ॥ १२३ ।
 हरिभक्तिरतानाञ्च पापबन्धो न जायते ॥
 हरिस्मरणनिष्ठानांः शिवनामरतात्मनाम् ॥
 सत्यं समस्तकर्माणि यान्ति सम्पूर्णतां द्विजा ॥ १२४
 अहो भाग्यमहो भाग्य हरिभक्तिरतात्मनाम् ॥
 विद्यैरपि पूज्यन्ते किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥ १२५ ।
 तस्मात्समस्तलोकानां ॥ हितमेव मयोच्यते ।
 हरिनामपरान्मर्त्यान्ः न कस्मिन्वाधते कश्चित् ॥ १२६ ।
 हरेर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम् ॥
 कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥ १२७ ।
 एव सनत्कुमारस्तु नारदेन महात्मना ।
 सम्यक्प्रबोधित सत्य ॥ परां निर्वृतिमाप ह ॥ १२८
 तस्माच्छृणुत ॥ विप्रेन्द्रा हरिनिष्ठितमानसाः ।
 प्रयान्ति परम स्थान पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ १२९ ।

* महारिष्टोपशान्तायमिति (ङ) । † हरिभक्तिपराणाञ्च द्वे पापौ न जायते इति (ग) । ‡ हरिस्मरणनिष्ठानामिति (क) । § शिवनामपरात्मनामिति (ख) । ¶ सिद्धिं सर्वकर्माणां इति (घ) , कृतानि सर्वकर्माणां इति (ग) । ॥ हरिपूजारतात्मनामिति (क) (ख) । ०० (ङ) पुनरे (१२४, १२५) श्लोको न स । †† हरिभक्तिरतानाञ्चेति (ङ) । †† नारायणपरामिति (ङ) । §§ हरेर्नामैव केवलमिति (क) । ¶¶ अत पर (२) पुनरे श्लोके उक्तं उक्तं पाठो वर्तते । ॥ सम्यक्प्रबोधित सत्य इति (ख) , सम्यक्प्रबोधित सम्यक् इति (ङ) । ००० परां निर्वृतिमायसी इति (ख) । ††† अणुभक्ति (ग), (ग), (घ), (ङ) । †††† हरिनिष्ठितमानसा इति (ख), (ङ) ।

भक्त्याऽऽवदन्ति शृण्वन्ति तेषां पुण्यफलं शृणु ॥ १३० ।
 यतश्चक्ष्माब्जितैः पापैः सद्यः एव विमोचिताः ।
 सहस्रकुलसयुक्ताः प्रयान्ति परमम्पदम् ॥ १३८ ।
 किं तीर्थैर्ष्वीं प्रदानैर्ष्वीः किं तपोभिः किमध्वरैः ॥
 अहन्यहनि गोविन्दं तन्मयत्वेन शृण्वताम् ॥ १३८ ।
 किं पुच्छदारैः किं भृत्यैः किं मित्रक्षेत्रवाश्ववैः ॥
 अहन्यहनि गोविन्दं कीर्त्तयन्तश्च ॥ शृण्वताम् ॥ १४० ।
 एतत्पवित्रमारीर्य धनं दुःखप्रणायनम् ।
 येषां गृहेषु लिखितं वर्त्तते तत्फलं शृणु ॥ १४१
 न बाधन्ते ॥ अहास्तत्र भूतवेतालकादयः ।
 तत्रैव सर्वश्रेयांसि वर्द्धन्ते च दिने दिने ।
 न चाम्निर्बाधते तत्र न चौरादिभयन्तथा ॥ १४२ ।
 गवां कोटिसहस्रान्तु यो ददाति कुटुम्बिने ।
 तत्फलं समवाप्नोति यथाध्यायपरायणः ॥ १४३ ॥

* तस्याददन्तीति (ख) । † सर्वश्रेयसि (क) । ‡ किं तीर्थैर्गोप्रदानैर्वैति (ङ) ।
 § किं यज्ञैर्बहुदक्षिणैरिति (क) । ¶ श्रीकीदृश (ख) पुस्तके नास्ति । किं पुच्छदारैः ।
 कृत्यैरिति (ङ) । ॥ किमपि सुतन्मयवैरिति (क) । ** तन्मयत्वेनेति (ग) ।
 †† पूज्यते इति (ख), (ग) । ‡‡ ये पठन्ति शृण्वन्ति च ते हरन्ति भद्रादय इति (ङ) ।
 §§ न बाध्यन्ते इति बहुषु पाठः । ¶¶ चौरादयः भयं नयेति (ङ) । ||| यथाध्याय
 पाठमादिति (ख), यथाध्यायपरायणादिति (ग), (ङ), एतदर्थे (क) पुस्तके नास्ति

गङ्गास्नानगतहृत्वा ज्योतिष्टोमगतं तथाः ।

यत्फलं समवाप्नोति दशाध्यायस्य पाठनात् ॥ १४४ ।

यत्र तत्पठतेः शास्त्रं शृणुयाद्विष्णुतत्परः ।

तस्य पुण्यफलं वक्ष्ये शृणुष्वं सुसमाहिताः ॥ १४५ ।

शतजन्मार्जितैः पापैः सद्य एव विमुच्यते ।

शतवंशसमेतसु देहान्ते मोक्षमाप्नुयात् ॥ १४६ ।

यः पठेत्प्रातरुत्थाय यदत्र श्लोकविंशतिम् ।

ज्योतिष्टोमफलं सत्यं गङ्गास्नानं दिने दिनेः ॥ १४७ ।

एतत्पवित्रमारोग्यमवाच्यं दुष्कृतात्मनाम् ॥ १४८ ॥

नीचासनगतः सर्वः शृणुयाद्दिदमुत्तमम् ॥ १४९ ।

एतत्पुराण्यवणमिहामुत्र सुखप्रदम् ।

वदतां शृण्वतां सद्यः सर्वपापमणाशनम् ॥ १५० ॥

१
२
३

०० ज्योतिष्टोमफलं लभेदिति (क) । † दशाध्यायपरायणा इति (क), (ख), (ङ) ।
दशाध्यायपरायणादिति (ग) । ‡ पठते इत्यादि पठतीति साधु । § तत्समाहिता
इति (ङ) । एतदहं (क) पुस्तके नास्ति । ¶ शतजन्मजन्तैरिति (ग) । ॥ ज्योति
ष्टोमफलं तेषामिति (ग) । *० ज्योतिष्टोमफलं प्राप्य चान्ते मोक्षमाप्नुयादिति (क) ।
†† दुष्कृतात्मने इति (क) । न वक्ष्यं दुष्कृतात्मनामिति (ख) । ‡‡ (ख) पुस्तके
अत पर पुस्तकं न लिखितम् । §§ नीचासनगतैः सर्वैरिति (ङ) । ¶¶ शृण्वतां चै
वेति (ङ) ।

दग्धाहा यदि वा मोहात् येऽ नृणुस्तीदमुत्तमम् ।

ते सर्वे पापनिर्मुक्ता यास्यन्ति च परां गतिम् ॥ १५० ॥

इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणे हरिभक्तिमाहात्म्ये

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

समाप्तश्चायह्नयः ।

० द्रोहाहा यदि वा मोहादिति (ङ) । † एष श्लोकः (क) पुस्तके एवमस्ति—य
अप्नोति नरो भक्तः पुराणं देवनिर्मितम् । ते सर्वे पापनिर्मुक्ता यास्यन्ति परमां गतिमिति ॥